GISBERTUS VOETIUS

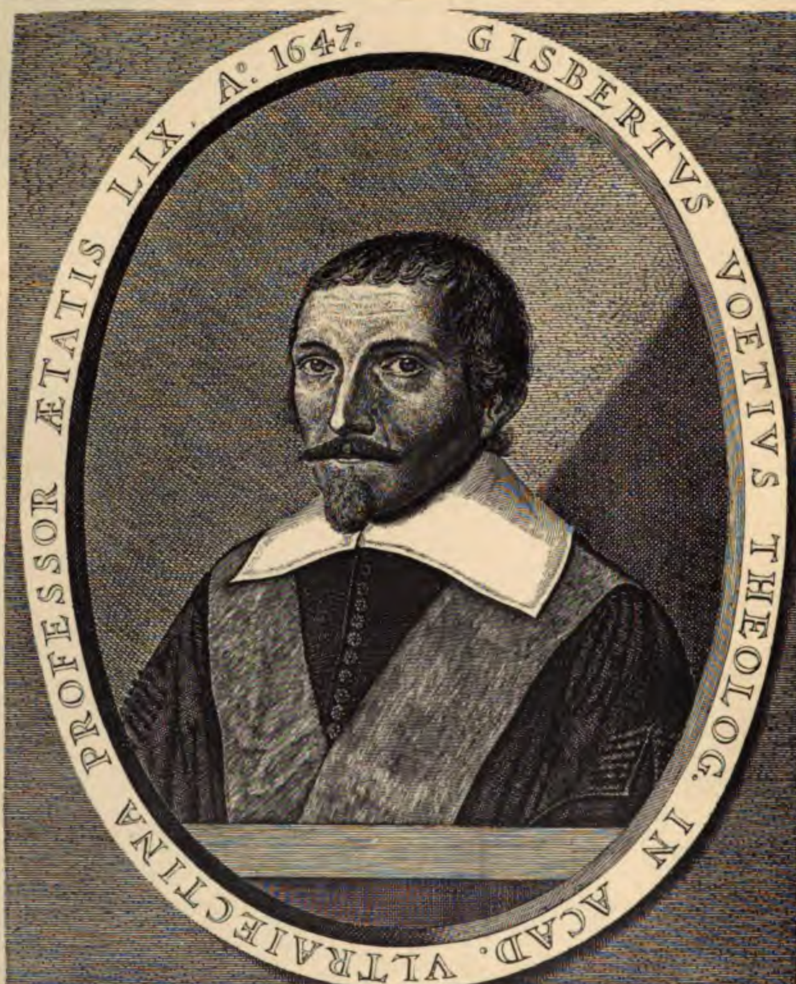
DOOR

A. C. DUKER,
THEOL. DOCT.

EERSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL.
LEIDEN, 1897.

GISBERTUS VOETIUS.



En tibi Voetiadæ placida sub imagine vultus:
Divinum ingeniũ linea queq; notat.
Si majora cupis: viva est virtutis imago,
Quã vita et scriptis exprimit ipse suis.

A. M. a Schurman.

GISBERTUS VOETIUS

DOOR

A. C. DUKER,
THEOL. DOCT.

EERSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL.
LEIDEN, 1897.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

L. S.

Met deze derde aflevering is het eerste deel mijner kerkhistorische studie over Gisbertus Voetius voltooid, en hebben de inteekenaren ontvangen wat, nu vier jaar geleden, de firma E. J. Brill bij haar „plan van uitgave" beloofde: de kleinste helft eener biographie van dien zoo typischen godgeleerde, omvattende, in negen hoofdstukken, zijne afkomst en jeugd; zijne academiejaren aan de Leidsche hoogeschool; zijn predikantsleven, eerst te Vlijmen en daarna te Heusden.

De drie „fasciculi", tot heden verschenen, zijn elkaar vrij langzaam opgevolgd. Zeker, ik wenschte wel, dat het anders had kunnen zijn! Maar, ofschoon ik emeritus-predikant der Hervormde gemeente van Franeker ben, is toch mijn tijd door mijne bezigheden als docent in de Hebreeuwsche taal aan het gymnasium zoo te Haarlem als te 's-Gravenhage, en bovendien als catecheet ten behoeve der afdeeling van den Nederlandschen Protestantenbond binnen eerstgenoemde stad, dusdanig bezet, dat dit boek met recht de vrucht van snipperuren heeten mag.

Omtrent het werkzelf vergunne men mij, een en ander hier mede te deelen.

Nadat ik, ten jare 1861, mijn academisch proefschrift: „School-gezag en Eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes" in het licht had gegeven, bleek mij later, hoe vooral Voetius' beeld daar niet steeds geteekend was met de vereischte onpartijdigheid. Juist dat besef maakte straks den lust bij mij gaande, om zijne merkwaar-

dige figuur andermaal op het doek te brengen; doch die dan te schilderen in haar geheel en daarbij zijn leven en werken bloot te leggen zonder eenige „strekking", zuiver wetenschappelijk, ten volle „sine ira et studio".

Gelijk vanzelf spreekt, viel er aan de uitvoering van dit plan niet te denken zonder voorafgaande, jarenlange nasporingen en onderzoekingen in allerlei archieven, kerkelijke en wereldlijke; zonder de noodige vertrouwdheid ook met Voetius' talrijke geschriften, met die zijner geestverwanten en met die zijner tegenstanders, opdat ten slotte, bij het stellen der monographie, zou kunnen worden geput alleen uit „eerste-hands" bronnen.

In het ontdekken dezer bronnen ben ik zeldzaam gelukkig geweest, terwijl ik tevens bij ieder eene groote bereidwilligheid ontmoette, om mij, hetgeen ik had gevonden, ter raadpleging af te staan. Hierdoor kreeg ik van lieverleê de beschikking over een ruimen voorraad documenten. En dit heeft er mij toe gebracht, daaruit talrijke aanhalingen te doen. Niet met het oogmerk, mij aldus lastig werk van den hals te schuiven. Zich vrij te laten gaan, kost dikwijls veel minder moeite dan, na strenge en straffe critiek, na een behoedzaam wikken en wegen, officieele stukken over te nemen en met den eigen tekst saâm te voegen. Op deze wijze nu zocht ik het voorgevallene als in zeventiende-eeuwsche kleuren en geuren terug te geven en zooveel doenlijk te schrijven niet mijne, *maar* de *biographie van Gisbertus Voetius.*

Ten einde verder den tekst voor overlading met bijzonderheden te vrijwaren, of dien naar inhoud en vorm niet te verzwakken, heb ik in eene breede reeks noten aan den voet der bladzijden saâmgebracht al wat strekken kan om het geschiedverhaal nader toe te lichten en te verklaren; of wat, door een trouw en zorgvuldig verwijzen naar de geraadpleegde bronnen, elken deskundige gelegenheid biedt, zich aangaande de juistheid mijner voorstelling persoonlijk te vergewissen. Zelfs, al beoogden die noten anders niet dan het verrassend bewijs te leveren, hoeveel belangrijks er voor de historie der vaderlandsche kerk soms verscholen ligt in oude, half-verbleekte gemeente-

rekeningen, zoo zouden ze reeds daarmede een voldoend recht van bestaan hebben.

En de bijlagen — te zamen honderdvijfenveertig stuks — moesten mij dienen om Voetius, nog meer en nog beter dan door tekst of aanteekeningen geschieden kon, te plaatsen in wat men, met een groot woord, veelal noemt „de lijst van zijn tijd". Bovendien was het mijne bedoeling, daarvan te maken een soort van veilige bewaarplaats voor verschillende onuitgegeven bescheiden, betrekking hebbende inzonderheid op de hoofdfiguren mijner kerkhistorische studie.

Mogen gezondheid en werkkracht mij gespaard blijven, opdat ik haar nog teekene ten voeten uit!

A. C. DUKER.

Haarlem, 21 Juni, 1897.

INHOUD.

„Een historij-schrijver behoort onparthydich te wesen, immers onparthydich te schrijven. Daer passie domineert, daer heeft selden reden of waerheydt plaatse; daer dese ontbreecken int verhaelen van een saeck, daer steeckt men de luyden fabulen inde vuyst voor historijen, men spelt hun logenen op de mouwe, ende sendt se ghemeenlijck na huys met een opinie, òf dat de saecken heel anders gheleghen zyn dan men hun gheseydt heeft, òf dat immers hy die soo parthydich schrijft gheen gheloof en meriteert".

WTENBOGAERT, in zijne „Vrye voor-reden aen de Vry", 1621.

EERSTE HOOFDSTUK.

Afkomst en jeugd.

Het waren benauwde dagen, die de kleine maar manhafte frontierplaats Heusden in 1589 doorleefde. Gelegen op de grensscheiding van Holland, Brabant en Gelderland, — aan twéé zijden omspoeld, door de wateren van Maas en Oude Maas, had de „wel-geveste en hoogh bemuurde" stad, twaalf jaren vroeger, vrijwillig partij gekozen voor Oranje, en het oppergezag erkend der staten van Holland. Al dien tijd bleef ze, gelijk te verwachten viel, eene uiterst begeerlijke prooi in het oog der Spaansche legerhoofden. Omstreeks den nazomer van 1588, kort vóór zijne mislukte belegering van Bergen-op-Zoom, dreigde de prins van Parma haar te zullen insluiten. Wat toen loos alarm bleek, werd enkele maanden later bange werkelijkheid. Terwijl de koninklijke landvoogd om gezondheidsredenen te Spa vertoefde, trok zijn onderbevelhebber Karel, graaf van Mansfeld, bij 's-Hertogenbosch eene vrij talrijke troepenafdeeling samen, waarmeê hij den 20sten Mei 1589 de omstreken van Heusden bezette. Door Parma's volmacht naar eisch gedekt, begon Mansfeld de stad aanvankelijk uit de verte te belegeren. Bovendien bleef hij erop bedacht der frontierplaats allen toevoer van levensmiddelen, oorlogsbehoeften en manschappen zooveel mogelijk af te snijden, om later, wanneer

hij zelf de noodige versterking had ontvangen, haar van den Brabantschen kant te beschieten.

Intusschen was binnen Heusden Charles de Levin, heer van Famars [1]), als gouverneur over de militie met het verdedigen der grensvesting belast [2]). Daartoe stond hem een kleine duizend man garnizoen ter beschikking. Wat mondvoorraad en krijgsbenoodigdheden aanging, kon Heusden redelijk wel verzorgd heeten [3]); overigens was er lang niet alles in orde. De zenuw van den oorlog: geld, om de verdedigingswerken voort te bouwen en op tijd de manschappen te voldoen, ontbrak meermalen. Daardoor kwam er gedurig „apparentie van alteratie" onder de soldaten, die tevens ietwat „gedebauseert" waren [4]). Gebruik makende van de omstandigheid, dat de vijand niet alle wegen tot de stad onmiddellijk had kunnen afsluiten, richtte Heusdens bevelhebber, den 18den Juni 1589, een schrijven zoowel aan Maurits als aan de gecommitteerden der Staten te velde, toentertijd binnen Loevestein bijeen om toezicht te houden op het in orde

---

[1]) »Een cloeckmoedich ende vroom edelman; een van de gedeputeerde vande Edelen, die anno 1566 de requeste aen de hertoginne van Parma hadde ghepresenteert". P. Bor, *Nederlantsche oorloghen*, Leiden-Amsterdam, 1626, boek XXIX, fol. 25 *a*.

[2]) Zie *Resolutien van de HH. van de ridderschap, edelen, ende gedeputeerden van de steden van Hollandt ende West-Frieslandt*, 24 en 28 Mei 1589.

[3]) *Resol. Holl.*, 16 April 1589.

[4]) Ruim een jaar te voren — ook toen lag de hoofdoorzaak der »alteratie" in »gebreck van betalinge" — in 1588, had het garnizoen, negen compagnieën sterk, »bestaen te muytineeren, ende duurde die muytinatie van den 31. January tot den 26. Maert; namen het stadhuys in, besetten den gouverneur op 't kasteel, ende bedreven groote moedtwil". J. van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt Heusden*, 2de druk, Amst., 1743, blz. 195. Vgl. *Resol. Holl.*, 9 Oct. 1586; 2 Febr. 1588; 18 April 1589, en de *Remonstrantie aende H. E. M. heeren staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, van heer Johan van Oldenbarnevelt, ridder, advocaet vanden selven lande*, s' Graven-haghe, 1618, blz. 14.

brengen der grensversterkingen [1]). Dringend verzocht in dien brief de gouverneur, dat hem ten behoeve van het uit te betalen krijgsvolk en van de op te werpen schansen [2]) „eene merckelijcke somme" gelds mocht worden gezonden, eer de passage nog meer werd benauwd. Voorts achtte de Levin het hoog noodig de bezetting met minstens een paar compagnieën te vergrooten. Ook scheen het hem niet ondienstig, ter voorkoming van muiterij, de aanwezige garnizoenssoldaten ten deele tegen andere te ruilen, en wenschte hij, daar de voorraad buskruit reeds hard was verminderd, hiervan bij gelegenheid nog een twintig duizend pond te ontvangen. Eerst wanneer dat alles zou verkregen zijn, rekende Heusdens kommandant zich sterk genoeg om den belegeraars het hoofd te bieden, hopende „met Godes hulpe de stadt wel te bewaren". Bemoedigend was dus de stand van zaken geenszins.

Nog klom de onrust van burgers en bezetting, toen het den graaf van Mansfeld, wiens leger door de komst van achttien stukken geschut benevens twee duizend voetknechten merkelijk was aangegroeid, gelukte bij Aalburg door het inheien van palen en het opwerpen van een dam „de principaelste vaert naer de stadt" te sluiten, zorgdragende, onder het afvuren der kartouwen, dat die versperring door de belegerden niet werd uitgeheschen en weggeruimd. Ook liet, tot overmaat van ramp, 's Prinsen „secoureren" en dat zijner lastgevers voortdurend op zich wachten. Later bleek, hoe Maurits den 1sten Juli, ter regeling van sommige aangelegenheden, onverhoeds naar Zeeland was gereisd; terwijl de Gecommitteerden te Loevestein [3]) evenals Oldenbarnevelt,

---

[1]) *Resol. Holl.*, 27 Mei en 21 Juli 1589.

[2]) *Resol. Holl.*, 22 Juni 1589.

[3]) T. w. Johan Pauli, Dirk Jansz. Lonck en Albrecht van Loosen.

Hollands advocaat in Den Haag, ofschoon volkomen bekend met wat op de grenzen plaats greep [1]), zich over Heusdens benarden toestand maar weinig schenen te bekommeren. Uit dien hoofde schreef de Levin den 7den Augustus 1589 opnieuw twee brieven, nu echter gericht aan Zijne Excellentie alléén, beide nagenoeg van denzelfden inhoud en als vroeger aandringende op het zenden van hulp, die „in geender manieren mocht uytgestelt noch gedilaeyeert worden" — welke brieven hij door verschillende boodschappers langs verschillende wegen den Prins wist te doen toekomen [2]). Ditmaal had zijne bemoeienis het gewenschte gevolg [3]). In den hoog geklommen geldnood werd door Gecommitteerden behoorlijk voorzien. Wat betrof het vergrooten en gedeeltelijk wisselen der bezetting, meldde Maurits, dat, zoo de stellingen van den vijand het niet beletten, hij tegen den middag van 15 Augustus e. k. in enkele „pleyten" of platboomde vaartuigen het verlangde krijgsvolk zou doen opnemen, hetwelk dan, aan de hooge brug te Capelle ontscheept, 's nachts Heusden kon binnentrekken.

Hoe goed dit plan was overlegd — de Prins werd door tal van nieuw aangekomen Spaansche en Italiaansche

---

[1]) Zoo had o. a. zekere van der Noot, uit zijne gevangenis te 's-Hertogenbosch, onder dagteekening van den 2den Augustus 1589, aan Oldenbarnevelt »een cleyn briefken seer cleyntgens gevouwen ende met een cleyn letterken in franchoys gheschreven" doen toekomen, dat dezen op de hoogte moest brengen van 's graven van Mansfelds plannen en strijdmacht. Bor, *a. w.*, boek XXVI, fol. 48 *a*.

[2]) Door Hollands staten was, binnen Heusden, uitsluitend de Levin belast om »met sijn Exc. van alle secrete saecken onder den geordonneerden cijffer correspondentie te houden". *Resol. Holl.*, 3 Aug. 1589. — Nog bevinden zich op het fraai gerestaureerde stadhuis te Heusden enkele brieven in 't fransch door prins Maurits aan den heer van Famars geschreven. Zie den *Inventaris van het oud-archief der gemeente Heusden. Opgemaakt in* 1885 *door mr. C. C. N. Krom, archivaris in Noordbrabant*, blz. 20, D. 21.

[3]) *Resol. Holl.*, 9 Aug. 1589.

compagnieën, die zich in den omtrek der stad gelegerd hadden, verhinderd het op de afgesproken wijze te volvoeren. Toch wilde Zijne Excellentie de vesting niet overlaten aan haar lot. Hadden al Gecommitteerden hem nadrukkelijk voorgehouden [1]), dat hij aan geen „hasardeus exploict" zich wagen moest, terwijl ook de Staten het euvel dreigden op te nemen, indien hij, bij het overbrengen van soldaten, zich „persoonlick soude employeren", daar dit „praeter decorum was ende tot diminutie van syne auctoriteyt" — Maurits haalde over die vermaning glimlachend de schouders op en „volchde zijn sin".

Bevreesd, dat, zoo men nog meer talmde, Heusden geheellijk zou worden ingesloten, stelde hij zich op den bepaalden dag aan het hoofd eener troepenmacht, die het krijgsvolk voor de frontierplaats bestemd konvooieerde, — maar nu langs een anderen weg, — tot de Prins vermeende, dat het „sonder eenigh recontre ende onbeschadicht" de stad mocht binnengaan. Hierbij evenwel bleek Maurits zich misrekend te hebben. Den volgenden middag ontving hij bericht, hoe Spaansche ruiterbenden een deel der toegezonden manschappen hadden gedood en een ander deel gevangen gemaakt [2]). Niettemin waren drie vendels behouden te Heusden aangekomen. Zoo versterkt, ging men dapper voort den graaf van Mansfeld af te weren, die, kort daarna, in eigen persoon een oogenblik gevaar liep het slachtoffer te worden zijner muitzieke soldaten. Welkom allicht was hem dus Parma's last, 17 September 1589 uit Spa afgezonden, om naar Arnhem en Nijmegen zijn leger te verplaatsen [3]); te meer, wijl

---

[1]) *Resol. Holl.*, 23 Aug. 1589.

[2]) Vgl. *Resol. Holl.*, 1 en 22 Sept. 1589.

[3]) Mr. J. H. van Heurn, *Historie der stad en meyerye van 's Hertogenbosch*, Utrecht, 1776, dl. II, blz. 189.

hij, weinig of niet met het beleg gevorderd, bij den aanstaanden wintertijd bedreigd werd door het opperwater, dat hier, in den regel, de laag gelegen landen overstroomde en reeds nu hem genoopt had zoo spoedig mogelijk de Hemertsche waard te ontruimen.

Na de gewichtigste forten aan Brabantschen kant, Elshout, Doeveren en Hemert, met bezetting voorzien te hebben, brak van Mansfeld in goede orde op en als onder het oog der Heusdenaren, die, in den nacht van 10 October, geholpen door soldaten en timmerlieden uit het Staten-leger, den dam te Aalburg begonnen weg te ruimen — wat, zelfs bij herhaald vuren van den vijand, krachtig werd voortgezet, tot het eindelijk gelukte een drietal schuiten met haring, stokvisch en kaas bevracht, binnen de vesting te sleëpen [1]). Dit was het sein, dat aan Hollands zijde de toegang tot Heusden weer openstond. Onmiddellijk maakten enkele gecommitteerden der Staten daarvan gebruik om alle schansen, tijdens de belegering opgeworpen en afgewerkt, in oogenschouw te nemen; — den voorraad nategaan, binnen de wapenplaatsen en de koornmagazijnen samengebracht [2]), en Charles de Levin voor zijn goeden, ijverigen en getrouwen dienst „seer eerlijck te bedancken". Sedert kon de militie-gouverneur het pleit in zijn voordeel beslist rekenen, Heusdens burgerij tot haar gewone levenswijze terugkeeren. Nadat de graaf van Mansfeld vijf maanden en twee dagen de vesting omsingeld had, werd het beleg op 22 October 1589 door hem „ghequiteerd" [3]).

Nog volkomen vreemd aan al dat krijgsrumoer en aan

[1]) Vgl. *Resol. Holl.*, 23 Sept. 1589.
[2]) *Resol. Holl.* 19 Oct. 1589.
[3]) Bor, *a. w.*, boek XXVI, fol. 47*b*—55*a*, passim; van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 195.

de benauwende spanning, in welke men te Heusden verkeerde, sleet daar onderwijl zijne vroegste levensdagen: Gisbertus Voetius, later zulk een trouw wachter op Sions muren, zulk een onvermoeid kampvechter tegen de geestelijke Filistijnen, wanneer zij de rust der Nederlandsche kerk volgens hem in gevaar brachten.

Geboren den 3den Maart 1589 — ruim twee maanden dus vóór het berennen zijner vaderstad [1]) — stamde hij uit een oud en aanzienlijk riddergeslacht, dat vroeger in Westfalen, dicht bij de Munstersche stad Bilderbeek, het Voots- of Voetshuis, naderhand Kolvenburg geheeten, bewonende, ruim eene eeuw geleden naar den kant van Brabant was verhuisd, en welks naam reeds spoedig daarna zou hebben geprijkt op de Heusdensche schepenrol [2]). Maar, ook buitendien telde de lijst van Gijsberts voorvaderen menigen man van beteekenis.

Zoo had zijn overoudoom, Hadrianus Voet, streng Roomsch-katholiek, indertijd te 's-Hertogenbosch het klooster der Wilhelmieten, eene soort van Cisterciënser orde, als onderprior met eere helpen besturen [3]). Zoo was later in dezelfde stad zijn grootvader, de burgemeester van Oudheusden, Nicolaas Dirkz. Voet, na openlijk partij gekozen te hebben voor de zaak der Hervorming en die van den Prins, gevangen gezet, en, terwijl hij moedig bij zijne overtuiging volhardde, kort daarop binnen de kerkermuren van Den Bosch gestorven; mis-

---

1) Zie hierachter, bijlage I.

2) Zie bijlage II.

3) »A° 1610 — dus teekende in 1658 onze Voetius aan — hebbe ik met mijn broeder Didericus Voet in 't voorsz. clooster zijne schilderije gezien, daar de naam van Hadrianus Voetius bij geschreeven stond". *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap, gevestigd te Utrecht*, dl. XII, blz. 312. Zie ook Gisb. Voetius, *Politica ecclesiastica*, Amst., 1676, tom. III. p. 573, en voorts bijlage III.

schien wel door zijne Spaansche bewakers vergeven [1]).

Ook Gijsberts ouders wisten beiden uit droeve ondervinding van den druk dier dagen meê te spreken. Zijne moeder, Maria de Jageling, behoorde tot eene zeer achtenswaardige familie, in de Nederlandsche martelaarsboeken met name vermeld. Ten gevolge der goed geslaagde poging om zekeren Gerard Hagen, slachtoffer van de inquisitie, uit diens gevangenis in 's-Hertogenbosch heimelijk bij nacht te bevrijden, was haar vader, Daniël de Jageling, genoodzaakt geworden te gelijk met zijn broeder Herman in allerijl eene stad te ontvluchten, jaren lang door hun geslacht als vreedzame burgers bewoond Met achterlating zijner verbeurdverklaarde, vrij aanzienlijke bezittingen, trok Daniël naar Breda, alwaar prins Willem van Oranje hem bij uitstek vriendelijk ontving. Terstond er belast met de zorg voor het tuighuis, op eene wedde van ongeveer acht honderd gulden — eene belangrijke som in dien tijd — zag de Jageling zich en den zijnen het geleden verlies zooveel mogelijk vergoed.

Minder gelukkig bleek bij soortgelijke omstandigheden ridder [2]) Paulus Voet, de vader van Gijsbert. Na aan-

---

[1]) »In arrest genomen — het is wederom Voetius, die verhaalt — is hij aldaar naar 8 dagen detentie gestorven, waar over veele geen klijne suspicie en hadden, of het geen natuurlijke ziekte alleen mogt geweest zijn, waar aan hij gestorven was; wat hier van zij is God bekend". *Bijdrag. en mededeel.*, dl. XII, blz. 316.

[2]) Nog op zijn ouden dag achtte Voetius het der moeite waard aan te teekenen, hoe zekere Utrechtsche juffer, Elisabeth van Waal, in 1638 aan zijne vrouw had verteld, dat het door hem gevoerde familiewapen »het regte wapen was van die Voeten, die edellieden waren, en dat het expresselijk onderschijden was van die Voeten, die in Duytsland en de aangrensende Nederlanden mede in haar wapen eenen voet voeren en zig selven houden als burgers". *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 321. — Een ander oud adellijk geslacht van denzelfden naam, afkomstig uit Yperen, voerde in zijn wapen drie voeten. Zie A. A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën, met genealogische en heraldische aanteekeningen.* Gron., 1890, dl. III, plaat 89, blz. 289. Vgl. *Algemeen Nederl. familieblad*, 's-Gravenhage, 1887, blz. 242.

vankelijk op school wat latijn te hebben geleerd, vergunde „des oorlogs troubel" hem niet zijne studiën te voltooien. Als waardige zoon van den onder „geen klijne suspicie" gestorven Bosschen martelaar, behoorde ook hij tot de eersten, die in deze grensstreken „de religie en des Prinsen partije favoriseerden".

Niet lang duurde het, of hij nam dienst bij de troepen, waarover sinds 1578 jonker Johan Bax als militie-gouverneur het bevel voerde [1]), en die Heusdens kasteel vastberaden wisten „te verzeekeren tegens de Spanjaarden ende te houden voor den Staten". Eerst toen hij, omstreeks 1581 getrouwd, zijn huwelijk met kroost zag gezegend, begreep Paulus, dat het zaak was den krijgsmansstand vaarwel te zeggen, en zich — „hebbende noit ambagt geleerd of geexerceerd, zijnde ook te genereus van gemoed om hem met eenige klijne neeringe of cramerije of coopmanschap te behelpen" — als eenvoudig particulier binnen Heusden te vestigen.

Te gereeder ging hij daartoe over, omdat hij, zoo door het afsterven zijns vaders (Cecilia van Caleyt, zijne moeder, schijnt niet meer in leven te zijn geweest), als door den plotselingen dood van zijn broeder Dirk, die met vrouw en kinderen te Oudheusden aan de pest overleed, en wiens erfgenaam hij werd, in het bezit was geraakt van uitgestrekte goederen „princypaalijk in landerijen bestaande", uit welker opbrengst hij met zijn gezin ruimschoots meende te kunnen leven. Toch zag hij zich in die verwachting bitter teleurgesteld. De ongunst der tijden, verbonden met de ruwe praktijken van den oorlog,

[1]) Later werd Bax, wijl hij uit Brabant geboortig was, »tot conservatie vande privilegien ende gerechtigheden vanden lande" door de Staten uit »sijn ampt ende officie" te Heusden ontslagen en aangesteld »als overste van den krijghsvolcke binnen Weesp, Muyden ende Naerden in guarnisoen". *Resol. Holl.*, 8 Juni en 10 Aug. 1584.

deed weldra zijn eigendom in waarde belangrijk verminderen [1]). Geheele stukken land met weidegroen of wilgenhakhout bezet moesten vaak ongebruikt blijven liggen, wegens de beroering van den krijg, die niet toeliet het gewas naar eisch te behandelen en in te zamelen. Hierbij kwam, dat de Levin's voorganger, jonker Christoffel van Yselsteyn [2]), van 1584 tot 1588 kommandant over het vestinggarnizoen, toenmaals bevolen had, éène groote woning en twéé kleinere huizen in Oudheusden, aan Paulus Voet behoorende, ten algemeenen nutte af te breken [3]); terwijl hij tevens sommige van diens boomgaarden en grienden, nabij de frontierplaats onder het geschut des vijands gelegen, — daar men eene berenning van Heusden door Parma vreesde [4]) — liet omhakken en afhouwen, ten einde er verschansingen op te werpen, zonder nochtans aan hun eigenaar de minste schadeloosstelling te doen uitkeeren [5]). Door dit alles werd het inkomen van den „genereuzen" particulier jammerlijk besnoeid, en vond zich deze van tijd tot tijd genoopt, tegen zeer lagen prijs, een deel zijner landerijen te verkoopen,

---

[1]) Omdat »de onroerende ende erffelijcke goederen door de miserie van den oorlogh in waerde ende inkomen" sterk gedaald bleken, verleenden toentertijd de Staten, op verzoek van Heusdens regeering, bij gerechtelijk uitwinnen »surcheantie van verkoopinge". *Resol. Holl.*, 31 Oct. 1585. De oorspronkelijke aanschrijving der Staten berust in het *Oud-archief der gemeente Heusden*, D. 22.

[2]) *Resol. Holl.*, 1 Aug. 1584. — Meermalen kwamen bij de Staten klachten tegen hem in. Ten laatste werd van Yselsteyn »omdat hij in praesentie van Zijne Exc. hooge woorden had gebruikt", uit den dienst ontslagen. *Resol. Holl.*, 4 Juni en 18 Sept. 1588.

[3]) Vgl. *Resol. Holl.*, 6 Sept. 1584.

[4]) Zie hierboven, blz. 1.

[5]) Sedert 1594 geven, nu en dan, de Staten aan Gecommitteerden in last: de schade, die sommige Heusdenaren leden door het »afdelven van hare huysen en erven", te vergoeden; doch geenszins »daerinne te treden, om kennisse te nemen van eenige uytdelvinge, in voorgaende jaren gedaen". *Resol. Holl.*, 9 Sept. 1594.

wilde hij in de klimmende behoeften der huishouding zoo goed mogelijk voorzien.

Met recht kon dus worden verklaard, dat de jeugdige Gijsbert onder geen gunstig gesternte was ter wereld gekomen. Kort vóór zijne geboorte: die inkrimping der ouderlijke fortuin, en kort nà zijne geboorte: die belegering van Heusden, in hare gevolgen telkens weer gevoeld; waarbij zijn vader zelfs een oogenblik gevaar had geloopen in Spaansche handen te vallen, als hij, uitgegaan om enkele landerijen te bezien, zich, vermetel genoeg, te veel buiten de muren der vesting waagde — beide gebeurtenissen schenen weinig geschikt hem eene blijde jeugd te verzekeren. Ook werd zijne moeder, — door „sware en bijna gestadige krankheden en accidenten" bezocht, — meermalen weken lang onder hevige pijn aan het ziekbed gekluisterd. Hoogstwaarschijnlijk zal dan Gijsberts peettante, de latere burgemeestersvrouw, Geerbrug van Steewech [1]), die indertijd hem ten doop hield, het lot van den knaap, zooveel zij vermocht, zich aangetrokken en dezen vergoed hebben, wat hij, ten gevolge der min-gunstige huiselijke omstandigheden, aan oplettende zorg ontberen moest [2]). Hoe dit evenwel zij: Paulus

---

[1]) »Johan Stewechs — zoo schrijft Voetius ten jare 1658 — in zijn leeven scheepen en burgermeester tot Heusden, welkers huysvrouw genaamd Geerbrug Thomas mij ten doop gedragen (en mij peetzoon noemt), als nu noch over de 90 jaren zijnde, heeft 3 kinderen in 't leeven". *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 315.

Blijkens het vermelde; *Resol. Holl.*, 30 Oct. 1603 — waarbij de Staten, op haar request, aan »Geerburgh Thomasdochter, weduwe van Jan Lenertsz. Steenwech, hebben geremitteert ende quyt gescholden ses jaren erf-chyns, die sy het landt hadde behooren betaeldt te hebben" — is haar huwelijk niet van langen duur geweest. »Jan Leenars Steenweg" komt, op de Heusdensche magistraten-lijst bij van Oudenhoven, *a.w.*, blz. 163, ten vierden en laatsten male in 1600 als »borgemeester" voor. In 1593 bekleedde hij die waardigheid voor het eerst.

[2]) Nog behoorde tot de vrouwelijke leden zijner familie binnen de

Voet en Maria de Jageling trachtten, zoo in den omgang met anderen als bij de opvoeding van hun kroost, trouw het eervolle verleden op te houden van beider geslacht. De heerschende toon binnen hunne woning bleef gekenmerkt door eene, voor die dagen, niet geringe mate van beschaving. Ofschoon zij gedwongen werden hun uiterlijken staat te verminderen, leden toch de hoogachting en welwillendheid jegens hen, zelfs van Heusdens aanzienlijkste burgers, in het geheel geene schade [1]).

Dat deze behandeling alleszins verdiend was, blijkt, onder meer, uit het gedrag van Gijsberts vader, toen men hem den raad gaf, om — wijl hij in 't belang zijner goederen soms buiten de stad moest vertoeven — zich, voor de leus, aan „d'een of d'ander compagnie" te verbinden. Raakte hij, bij zijne verschillende uitstapjes, onverhoopt gevangen, zoo kon hij, naar gebruikelijk was, tegen een vast soldaten-rantsoen gelost worden. Niets beslister in strijd met het fiere karakter van den edelman, dan zijn land „te frauderen" door zulk eene schijnmonstering. Dergelijk „lorrendrajen" hatende, schaarde Paulus Voet zich omstreeks het jaar 1592 in vollen ernst bij de militie, gekommandeerd door Heusdens gouverneur, Floris van Brederode, ten einde haar te vergezellen „seer eerlijk en trouw, op alle togten en aanslagen, waartoe zij wierd geemployeerd".

---

frontierstad: Agneta Voet, gehuwd indertijd met jonker Jan van Capelle. »Deze Agneta — teekent Voetius aan — wonende omtrent de Waterpoort tot Heusden, zijnde weduwe, hebbe in mijn kindse jaren gekend". *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 313.

[1]) Niet zonder heimelijken trots betuigde later Paulus' kleinzoon en naamgenoot, de Utrechtsche hoogleeraar in de rechten, tegenover Samuel Maresius: »Nobis enim sufficit esse bonis, et bene natis, et bonis prognatis: neque quenquam fuisse de familia Voetiorum, quorum nos pudere debeat". *Appendix apologetica*, p. 274; toegevoegd aan zijn geschrift: *De usu juris civilis et canonici in Belgio Unito*, etc., Ultraj., 1657. Vgl. bijlage IV.

Ten dage dat Gijsbert — zesde der acht kinderen — geboren werd, mocht het ouderlijk gezin sedert lang niet meer voltallig heeten. Twéé zoons, beiden, naar hun grootvader van moederszijde, Daniël genoemd, waren, kort na elkander, nog heel jong zijnde gestorven. Daarop was gevolgd: Nicolaas, die in zijn vierde jaar overleed. Ook eene dochter, Cecilia, stierf op jeugdigen leeftijd. Slechts met Dirk, een drie jaar ouderen, en Paul, een drie jaar jongeren broeder, alsook met zijne zuster Elisabeth deelde Gijsbert, opgroeiende, den huiselijken haard [1]).

Van nature met grooten weetlust begiftigd, was hij nauwelijks de kinderschoenen ontwassen, toen hij, in gezelschap van Dirk, door zijn vader reeds ter Latijnsche of „groote schole" [2]) werd gezonden. Gelijk overal, bleek ook te Heusden het onderricht nog geschoeid op de kloosterlijke leest van het „trivium", dat den leerling achtereenvolgens bekend maakte met grammatica, rhetorica en dialectica; waarbij dan later, na verwisseling van de lagere voor de hoogere klassen, arithmetica en aanverwante vakken kwamen. Als hoofd der „groote" school was werkzaam Franco Odolphi [3]), een wel jong [4]) maar geleerd man; volijverig onderwijzer, die — naar de in deze dagen dikwijls gevolgde manier van doen — in zijn persoon de beide betrekkingen van rector en openbaar notaris vereenigde [5]).

---

[1]) Zie bijlage IV.

[2]) Volgens het »quohier vande verpondinge", in verband met dat »vande schorsteenen ofte haertsteden", werd die school gehouden in het voormalige »mannen clooster". *Oud-arch. Heusden*, C. 1 en 10. Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 15, vermeldt: »'t vrouwen klooster is des stadts Latijnsche schoole". Dit echter was het geval eerst na 1617.

[3]) Zie bijlage V.

[4]) Bij het aanvaarden van zijn rectoraat den 9den Mei 1597, telde hij ruim één en twintig jaren. Zie de gemeenterekening over 1597, in het *Oud-arch. Heusden*, E. 39.

[5]) Ook ten platten lande ging 't schoolmeesterschap soms gepaard met de waarneming van het notariaat. Zie o. a. *Resol. Holl.* 9 Sept. 1594.

Onder Franco's discipelen betoonde Gijsbert zich „geensints de minste" [1]). Van „wanstuericheyt" viel bij den knaap weinig of niets te bespeuren, terwijl hij, wat op zoo jeugdigen leeftijd aan oordeel hem ontbrak, door noeste vlijt wist te vergoeden. Bovendien kwam een scherp geheugen, dat zijn bezitter maar zelden in den steek liet, den schooljongen uitnemend te stade. Geprikkeld door het loffelijke voorbeeld van een zijner aanverwanten, Godschalk van Steewech [2]), weinige jaren geleden gestorven en als kundig latinist hoogelijk geroemd, legde hij zich terstond met groote nauwgezetheid toe op het beoefenen van de spraakleer dier taal [3]). Voldoende daarin gevorderd, trachtte hij later door te dringen ook tot vorm en geest der Romeinsche classieken [4]). Tevens maakte hij herhaaldelijk werk van allerlei stijloefeningen — hierbij soms „seer weynich", soms „in gantsch geener wyse" geholpen [5]) — ten einde zóó met het spreken en het schrijven van 't latijn behoorlijk vertrouwd te worden.

Nadat de eerste moeielijkheden van louter grammatischen aard overwonnen waren en hij „de simpele struc-

---

[1]) *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 41 der gemeenterekening over 1601.

[2]) »Habet et prudentia militaris sua arcana, imprimis in stratagematis, de quibus exstant libri quatuor Julii Sexti Frontini, una cum Vegetio editi et notis illustrati a Godeschalco Steewechio cognato et populari nostro". Gisb. Voetius, *Disputationes theologicae selectae*, Ultraj., 1655, tom. II, p. 907. Het daar bedoelde boek was door hem, als student, in Leiden aangekocht. *Oud-arch. Heusden*, E. 210, bijlage tot fol. 41 verso der gemeenterekening over 1606. — Eene lijst van van Steewechs geschriften geeft van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 186. Zie verder bijlage VI.

[3]) Zie bijlage VII.

[4]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, Amstel., 1667, tom. IV, p. 113 »si puritatem latini sermonis, ex usu classicorum scriptorum spectemus".

[5]) *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 41 der gemeenterekening over 1601.

ture" voorgoed achter zich had gelaten, begon Gijsbert kennis te maken met de geschriften van Cicero. Behalve een deel der „Orationes" en der „Epistolae ad familiares", las hij diens „Cato major" en „Paradoxa". Uit de geschiedschrijvers hield hem inzonderheid Sallustius bezig; de „Bellum Catilinarium" werd zorgvuldig van het begin tot het einde doorgewerkt [1]). In overeenstemming met de voortreffelijke gewoonte, sedert het herleven der oude letteren op de meeste scholen ook hier te lande gevolgd, liet Franco Odolphi zijne discipelen nu en dan hunne krachten beproeven, niet zoozeer aan het opvoeren [2]), als wel aan het memoriseeren en opzeggen van tooneelstukken, geschreven in de taal, die het meest herinnerde aan de jaren van Rome's bloei. Daartoe leenden zich bovenal de in zuiveren vorm gegoten en keurig gepolijste blijspelen van Terentius. Drie dezer: de „Andria", de „Adelphi" en de „Heautontimorumenos" werden, onder rectoraal toezicht, door Gijsbert gelezen, verklaard en van buiten geleerd [3]). Hetzelfde vond plaats met de, wel ruwe, maar geestige en indertijd zéér gezochte comedies

---

[1]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, Ultraj., 1659, tom. III, p. 60, en A. Essenius, *Oratio funebris in obitum G. Voetii*, Ultraj., 1677, p. 9. Een exemplaar dier lijkrede bevindt zich in de Gentsche universiteitsbibliotheek. Hier te lande heb ik daarnaar te vergeefs gezocht.

[2]) Venator, een bekend aanhanger van Arminius, predikant en rector te Alkmaar, werd, onder meer, beschuldigd hiervan: dat hij sommige bij hem inwonende jongelieden, wien hij latijn en grieksch leerde, tot oefening van het geheugen, en om hen in de kunst der welsprekendheid te bekwamen, de »Andria" van Terentius »binnens huis hadt laten speelen". G. Brandt, *Historie der reformatie*, Amst., 1674, dl. II, blz. 92. Tegen dat »opvoeren" ijvert later ook Voetius, wanneer hij als hoogleeraar de vraag: »An conducant scenicae actiones puerorum in scholis sive latinis, sive gallicis?" beantwoordt met de verklaring: »Assentiri malim synodis belgicis, quae antehac illas improbarunt". *Dispp. select.*, tom. IV, p. 382. Vgl. daarmede p. 358, 366, 375.

[3]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 411.

van Plautus [1]). Zonder nog ergernis te nemen aan tal van uitdrukkingen, waarin de gloed van den hartstocht wedijvert met het schalksch vernuft van den schrijver en het levendig, het natuurlijk karakter van den dialoog, wist onze leerling der hoogere klassen zoowel „Pseudolus" en „Menaechmi" als „Amphitruo", geheel uit het hoofd, vlot en levendig voor te dragen [2]).

Toch werden, ter wille dier tooneelpoëzie, de andere dichtsoorten niet vergeten. Op de lezing van Ovidius' eerste boek der „Metamorphosen", volgde de „Georgica" van Virgilius [3]) met enkele stukken uit de „Aeneïs"; welke lectuur straks weder plaats maakte voor sommige „Oden" van Horatius en diens „Ars poëtica" [4]). Mocht Gijsbert bij zulke vorderingen met reden hopen, dat hij zijn bloedverwant van Steewech naderhand geene oneer zou aandoen — ook wat de studie van het grieksch betreft [5]),

---

[1]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 205, 1385; tom. IV, p. 401. Voor zestien stuivers werd, indertijd, ten zijnen behoeve een Plautus gekocht. *Oud.-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 49 verso der gemeenterekening over 1603.

[2]) In later jaren rangschikt Voetius de werken van beide schouwspeldichters grootendeels onder die boeken, aan welker lezing de jeugd niet mag gewaagd worden, en waarvan hij vol afkeuring betuigt: »quos utinam infernus omnes absorpsisset, ut quidem eos eructavit!" Gisb. Voetius, *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, edit. sec., Ultraj., 1651, p. 386. Vgl. *Dispp. select.*, tom. II, p. 605 & 606: »qui obscena aliaque infanda flagitia propalant, utinam ad orcum, unde prodiere, damnati fuissent! Saltem dum adhuc exstant, nec promiscue divulgandi sunt, nec legendi, nedum in scholis proponendi".

[3]) Bij zijne briefwisseling naderhand met verschillende geleerden, maakt Voetius niet zelden gebruik van aanhalingen uit de oude classieken, inzonderheid uit Virgilius.

[4]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 246; alsook zijn: *Thersites heautontimorumenos, hoc est, Remonstrantium hyperaspistes, catechesi, et liturgiae Germanicae, Gallicae, et Belgicae denuo insultans, retusus; idemque provocatus ad probationem mendaciorum, et calumniarum quae in ill. dd. ordd. et ampl. magistratus Belgii, religionem reformatam, ecclesias, synodos, pastores etc. sine ratione, sine modo effudit*, Ultraj., 1635, p. 5.

[5]) Daaraan herinnert in den auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek o. a. het schoolboek: *Matthiae Bredebachii introductiuncula in Graecas litteras*,

muntte hij uit boven velen zijner tijdgenooten. Reeds had hij op Heusdens schoolbanken zich het voornaamste eigen gemaakt uit de werken van Homerus en Hesiodus, toen de rector-notaris ertoe overging ook nog de „Sententiae" van Nilus [1]) en een gedeelte van het „Nieuwe Testament" met hem te behandelen. Soms evenwel lieten drukke bezigheden op het kantoor den ambtenaar te weinig tijd voor zijne veelomvattende taak van scholarch, zoodat in de klasse onvoltooid moest blijven, wat hij anders gaarne zou hebben afgedaan [2]). Geen nood; te huis las Gijsbert voor zichzelf den geheelen Terentius, en al de twaalf zangen der „Aeneïs".

Ter afwisseling, en soms ter begeleiding van de studie der oude classieken, gaf Franco zijn discipelen ook voorbereidend onderricht in het formeel gedeelte der wijsbegeerte. Nauwelijks hadden de lagere rekenboekjes voor Gijsbert uitgediend, of het werd hem vergund de werken ter hand te nemen van Pierre de la Ramée — den toenmaligen bestrijder van Aristoteles [3]), tevens een onver-

---

Colon. Agripp., 1534. — Bredenbach, rector aan de Latijnsche school te Emmerik, stierf in 1559.

[1]) Nilus, de oudere, geldt als een voortreffelijk vertegenwoordiger van het Grieksche monnikenwezen. Hij leefde omstreeks 420, in een klooster op den berg Sinaï. Vgl. dr. Herzog, *Real-Encyklopaedie*, Gotha, 1858, Bd. X, S. 355.

[2]) Het valt natuurlijk niet meer uit te maken of Franco Odolphi, bij zulke gelegenheden, zich voldoende kon laten vervangen door één van beide »ondermeesters der schole" — Jan Tielmansz. van Walraven en Dingman Jacobsz. — sedert 14 April 1601 als zoodanig aangesteld, onder verplichting van: »getrouwelick te dienen int t' gene henluyden by den rector sal worden gecommandeert, wyens commandement sy int besonder gehouden syn ende daer toe sy hen verbynden by desen inde goede oeffeninge der jonge jeucht soo in t lesen, schryven, manierlyckheden als andere sedicheden inne ende buyten der schole tachtervolgen ende naer te comen, sonder yet wes daerinne te mogen versuymen. Op pene van t' allen tyden datelick gedeporteert te worden". *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 33 verso der gemeenterekening over 1601.

[3]) Als hoogleeraar trekt Voetius nu en dan voor Aristoteles en tegen Ramus partij. Zoo b. v. waar hij, handelend over het leerstuk der schepping,

schrokken Hugenoot, gevallen in den Bartholomeusnacht als slachtoffer van zijn doodvijand Jacobus Carpentarius. Voorgelicht door diens veel uitgebreider leerboeken, stond Gijsbert de weg open, om grondig kennis te maken zoo met arithmetica en geometrie als met logica en dialectiek. Zeker heeft zijn op scherpzinnig denken aangelegde geest zich reeds toen met besliste voorliefde geoefend in de regelen der disputeerkunst; waarbij hem als gidsen Ramus' vrijzinnige „Dialectica" en Crellius' streng-schoolsche „Theoremata logica" door Heusdens rector werden aangeprezen [1]).

Wanneer Voetius, op gevorderden leeftijd, aanleiding vond anderen bezig te houden met verhalen over zijne jeugd en het door hem genoten onderwijs, kwam hij er lichtelijk toe de jaren zijner vroegste ontwikkeling te verbinden met het woeden van den krijg, zoo binnen als buiten den kring zijner naaste omgeving [2]).

Dat Maurits, gesteund door eene kleine, doch van geschut ruim voorziene troepenmacht, de bij Heusden gelegen schansen te Elshout, Doeveren en Hemert, in 1590 op den vijand heroverde [3]) — een wapenfeit, waardoor de Prins zich nieuwe aanspraken verwierf op den dank van Gijsberts stadgenooten, die nu veel vrijer zich bewegen konden — bleef natuurlijk den knaap niet onbekend, ook

---

op de vraag: »An detur materia prima Aristotelica; eaque a Deo sit creata?" laat volgen: »Affirmo. Et in rectam rationem, ac doctrinam de creatione peccant declamationes Rami in scholis physicis". *Dispp. select.*, Ultraj., 1648, tom. I, p. 615. — Ook komt het Voetius voor, dat Ramus, bij zijne bestrijding van Aristoteles »nimis acerbe et contentiose" te werk gaat, terwijl hij hem bovendien beschuldigt: »quod ex Ludovico Vive plerasque censuras Aristotelicae philosophiae desumserit; uti ad oculum ostendit Keckermannus". *Dispp. select.*, tom. III, p. 1113 & 686.

1) Essenius, *Orat. fun.*, p. 8 & 9.

2) »Fateor me ibidem (in civitate Heusdana) ab infantia educatum et in literis, fervente bello, institutum". Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 283.

3) *Resol. Holl.*, 30 Sept. 1590.

al viel het toenmaals nog buiten het veld zijner persoonlijke waarneming. Hetzelfde geldt van zoo menige andere gebeurtenis, in die dagen van strijd voorgevallen. Afgaande op hetgeen hem naderhand door zijn vader, geplaatst bij de troepen van Heusdens gouverneur, buiten twijfel in kleuren en geuren werd verteld, wist hij, schier als ooggetuige, meê te spreken over de verrassing van Breda [1]) en den mislukten aanslag op Lochem; — over de schitterende krijgsbedrijven van Hollands stadhouder, dien Oldenbarnevelt, ofschoon niet zonder tegenkanting, had doen begiftigen met het gouvernement óók van Overijsel, Utrecht en Gelderland [2]). Beurtelings het hoofd biedende aan Parma, door de wateren te Spa slechts tijdelijk gebaat, en aan den graaf van Mansfeld, wiens middelmatig veldheerstalent tegen het zijne niet bestand bleek, was het Maurits — gedurende de jaren dat Gijsbert als aankomende jongen binnen den huiselijken kring verkeerde — gelukt der Staten legerbenden van de eene zege te voeren tot de andere: Zutfen en Deventer te veroveren; Delfzyl in het noorden, Hulst in het zuiden te bemachtigen; de sterke vestingen Steenwijk en Coevorden voor zijn oorlogsbeleid te doen bukken; Geertruidenberg te belegeren en in te nemen, waardoor de laatste Hollandsche stad [3]) den Spanjaarden ontviel; bovendien Groningen te vermeesteren [4]), dat, van nu af met de Ommelanden tot éene provincie samengesmolten, als zevende gewest aan de Unie werd toegevoegd.

Maar — ook de weerslag van dat krijgsgeluk kwam

---

[1]) *Resol. Holl.*, 5 Maart 1590.

[2]) Vgl. de reeds aangehaalde *Remonstrantie*, etc., van Oldenbarnevelt, blz. 14.

[3]) Geertruidenberg maakte in die dagen, evenals Heusden, deel uit van Zuid-Holland.

[4]) *Resol. Holl.*, 28 Juli 1594.

Gijsbert ter oore, als hij, reeds schoolgaande, door oudere makkers of bij monde van Heusdens burgerij vernam [1]), hoe de in dienst vergrijsde, nagenoeg negentigjarige Mondragon Zijne Excellentie had genoodzaakt het beleg voor Grol op te breken; bij welke gelegenheid te gelijk met den graaf van Solms ook Filips van Nassau, broeder van den Frieschen stadhouder Willem Lodewijk, op het slagveld den heldendood stierf. Ging het pas gewonnen Hulst bij verdrag wederom over in handen van den Oostenrijkschen kardinaal-aartshertog Abrecht [2]), tegen dat verlies woog rijkelijk op de wijdvermaarde veldtocht van 1597, toen, na het ruitergevecht bij Turnhout [3]), een negental min of meer versterkte plaatsen, en onder deze nu ook Grol, door Maurits, vergezeld van den jeugdigen Frederik Hendrik, in betrekkelijk korten tijd bemachtigd werden [4]); hetgeen, zooals spoedig bleek, hier en daar eene niet geringe verlichting gaf aan den oorlogslast [5]).

---

[1]) Dat Voetius, ook nog langs anderen weg, bekend werd met de belangrijkste gebeurtenissen op het oorlogstooneel, mag waarschijnlijk worden afgeleid uit het aanwezig zijn in den auctie-catalogus zijner boekerij van monographieën als b. v. deze: »Journael van 't principaelste in Vlaenderen geschiet zedert den 25. April tot den 15. September 1604, nevens het belegh en overgaen van Sluys". Zie *Auctie-catal.* voornoemd, pars II, misc. in quarto, n°. 118.

[2]) *Resol. Holl.*, 20 Aug., 5 en 23 Sept. 1596.

[3]) *Resol. Holl.*, 24 en 28 Januari 1597. Vgl. Johannes Kuchlinus, *Oratio panegyrica de praeclara victoria d. Mauritii comitis a Nassau juxta Turnhout*, Lugd. Bat., 1597; voorhanden op het Britsch Museum, naar mij de heer L. D. Petit mededeelde.

[4]) Bij het den volke bekend maken van dergelijke overwinningen hoorde Gijsbert meermalen Jan Reinkin, als koster, »smergens vande 9 hueren tot 10 hueren ende savens vande 7 hueren tot 8 hueren victorie luyden". *Oud-arch. Heusden*, E. 207 en 208.

[5]) Holland en West-Friesland alléén moesten »aengaende de betalinge van den oorloghs-volcke", om de twee en veertig dagen *f* 235,000 storten; waarbij dan nog, over het geheele jaar berekend, eene som van *f* 241,989 kwam. *Resol. Holl.*, 9 Januari 1597. Vgl. dr. R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, Amst., 1861, blz. 390.

Ditzelfde jaar 1597, met zijne zegepralen, bleek echter hoogst noodlottig voor Gijsberts familie. Aangevoerd door den kolonel-gouverneur Floris van Brederode, heer van Kloetinge, had de Heusdensche militie, en met haar Paulus Voet [1]), zich geschaard bij de legermacht, die omstreeks half Augustus met Maurits en Willem Lodewijk tegen Rijnberk was opgetrokken [2]). Na het vermeesteren van genoemde plaats [3]) volgden weldra Meurs [4]) en Grol [5]), waarop de beide stadhouders den 1sten October het beleg sloegen voor Bredevoort. Langer dan men had gedacht, bood die kleine vesting weerstand aan het wapengeweld der vereenigde vorsten [6]). Hier werd Paulus Voet door grof geschut zoodanig aan rechterborst en schouder getroffen, dat hij „sonder eenige spraak of teeken van verstand te geeven", neêrviel en den laatsten adem uitblies [7]).

Groot was de verslagenheid door die treurmare teweeggebracht binnen de woning zijner zwakke, telkens sukkelende echtgenoote, daar zij achterbleef met vier kinderen,

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 12. — In eene »memorie vande compaingnies binnen der stede van Huesden garnison gehouden hebbende geduerende de maenden van Majo, Junio, Julio, Augusto, Septembri ende Octobri 1597", staat aangeteekend: »De compaingnie colonelle vanden heere van Cloutingen is geduerende (de maenden) van Majo, Junio ende Julio op den borger gelogeert geweest tot dat deselve op den iersten Augusti naer het leger is vertrocken, hebbende alhier tot besettinge vanhet casteel gelaeten acht ende dartich mannen met noch diversche vrouwen vande zelve compaingnie". *Oud-arch. Heusden*, D. 48.

[2]) Vgl. Bor, *a. w.*, boek XXXIV, fol. 38*b*—51*b*.

[3]) *Resol. Holl.*, 22 Aug. 1597. — Weldra opnieuw in 's vijands handen gevallen, werd die vesting den 30sten Juli 1601 door Maurits heroverd. Mogelijk wist Gijsbert zich later nog te herinneren, hoe er »midts het schieten vande victorie van Rynberck drie gelasen inde (Latynsche) school geheel verdorven waren". *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1601.

[4]) *Resol. Holl.*, 4 Sept. 1597.

[5]) *Resol. Holl.*, 27 Sept. 1597.

[6]) *Resol. Holl.*, 8 Oct. 1597.

[7]) *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 320.

van welke de oudste nauwelijks elf jaren telde, en geroepen werd, bij kommerlijke omstandigheden, hunne opvoeding te voltooien. Indien tegen het einde van 1597 de weduwe Voet, zich bevonden heeft te midden van den breeden stoet kerkgangers, die, gehoor gevende aan den last der stedelijke regeering, heêntoog naar het huis der openbare samenkomst, om er voor de gelukkige overwinningen door prins Maurits behaald „den Heer der heirscharen hooghlyck te dancken ende te loven" [1]), dan zullen het ongetwijfeld zéér gemengde aandoeningen zijn geweest, welke het hart der moeder bestormden, vergezeld van hare nog zoo jeugdige zonen Dirk en Gijsbert. Toch mag haar daarbij de ervaring getroost hebben, dat ridder Paulus Voet „tot Heusden en het gansche land daar omtrent een seer goede lof naliet, dewijl hij van zijn geslagte ende eerlijk comportement bij een ydereen aangenaam en in goede respecte was" [2]). Dientengevolge duurde het ook niet lang, of van verschillende zijden sloeg men de handen ineen, ten einde der zwaar belaste weduwe het leven minder zorgvol en de taak der opvoeding harer kinderen haar lichter te maken. Gehuisvest binnen eene kleine, maar kostelooze woning, haar van stadswege verstrekt [3]), zag zij tegelijkertijd den meest gewenschten steun zich geboden, waar Gijsbert — eerst door zijns vaders vrienden [4]) en later door Hollands staten [5]) — voor eene

---

[1]) Bij resolutie van den 11[den] October, hadden de Staten-Generaal een bededag uitgeschreven tegen Woensdag, 5 Nov. 1597.

[2]) *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 320 en 321.

[3]) Vgl. de »declaratie van reparatie die Frans Goossens gedaen heeft met synen knecht opden afhanck daer Mari Pauwels Voet in woont, opden 29 Octob. 1604" — betaald door de Heusdensche magistraat. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 69 der gemeenterekening over 1604.

[4]) Zie bijlage VIII.

[5]) Volgens *Resol. Holl.*, 21 Januari 1602, werd door de Staten »op het versoeck van die van Heusden" den remonstranten »toegevoecht de somme

vaste jaarlijksche som uitbesteed in het gezin van Jacob Jacobsz. Croes, smid en „gesworen ijckmeester vande ronde maten" [1]), door Heusdens magistraat nog bovendien gedurig opnieuw werd „gesuccurreert tot supplement zynder costpenningen".

Onder de eigenaardige trekken in Gijsberts karakter, vertoonde zich reeds vroeg een sterk ontwikkeld ascetisch streven. Stelt later de hoogleeraar Voetius min of meer uitgewerkt zijne denkbeelden te boek over onderwijs en opvoeding, zoo hooren wij hem in de eerste plaats aandringen op het bevorderen van alles, wat strekken kan om het jong gemoed te winnen voor, gelijk hij het noemt: de practijk der godzaligheid. Zoowel in huis als op school, dient daaraan krachtig de hand gelegd en gehouden. Het vlijtig lezen van den bijbel, verbonden met bidden en psalmzingen; — het trouw waarnemen der openbare godsdienstoefeningen; — het zoo goed mogelijk op schrift teruggeven der bij het kerkbezoek gehoorde preek en de zorgvuldige bespreking daarvan met ouders of leermeesters; — het geregeld volgen der verschillende catechisatiën; — de onafgebroken en nauwgezette kennismaking met stichtelijke boeken: dat alles rekende Utrechts professor onmisbaar voor de vorming der jeugd, inzon-

---

van 120 gld., om soo daermede als het gene sy goedt vinden sullen daer by te voegen" de twee studenten te bekwamen »noch te jongh zynde, in den Collegie Theologie ontfangen te worden". — Bedoelde »studenten" waren: Gijsbert Voet en de zoon zijner petemoei, Geerbrug (Geerburch) van Steewech, die, als Franco's discipelen, nu te zamen ontvingen van de Staten, wat door dezen anders werd gegeven aan één bursaal alleen, binnen het »Collegicum theologicum" te Leiden. Zie hierachter, blz. 37, aant. 1 en verder de bijlagen IX en XXI.

[1]) Later was hij ook »sieckentrooster", wat blijkt uit deze aanteekening: »Betaelt aen Engelken Pieters wed^e^ Jacob Jacobssen Croes de somme van vijffendeseventich ponden tot XL. grooten t' pont haer by de heeren magistraten toegevoecht voor een halff jaer tractements over sijnen dienst van siecken te besoecken binnen deser stede". *Oud-arch. Heusden*, E. 215.

derheid voor de opleiding, te geven aan den toekomstigen godgeleerde en dienaar der gemeente [1]). Wat nu den jongen Gijsbert betreft, zoo heeft de huiselijke tucht [2]), gevoegd bij de lessen van Franco Odolphi, er buiten twijfel toe meêgewerkt om in die richting hem groot te brengen; — gezwegen nog van het onderwijs der kerk en den invloed op hem geoefend door Heusdens oudsten, óók eersten vasten predikant, Cornelis Martensz. Rodenburch.

Reeds had de Reformatie op vele plaatsen van Noord- en Zuid-Nederland om zoo te zeggen burgerrecht verkregen, als Heusden, deel uitmakende van het bisdom 's-Hertogenbosch [3]), nog steeds aarzelde zich bij die beweging onvoorwaardelijk aan te sluiten. Wel hadden hare bewoners, in 1577, Filips alle gehoorzaamheid opgezegd [4]). Ten gevolge der te Gent getroffen pacificatie, waarbij zich Heusden aansloot [5]), was de laatste, door Spanje's koning verkozen militie-gouverneur, Antoine Grenet, uit de frontierstad weggereisd. Ook had de „casteleyndrossaert" zich, tegelijk met den schout, in het naburige Brabant gevestigd. Onmiddellijk daarop waren beide betrekkingen, niet zonder medewerking van den Prins, door mannen van Hervormde beginselen vervuld ge-

---

[1]) Voet., *Polit. eccles.*, Amst., 1669, tom. II, p. 739; *Bibl. stud. theol.*, p. 6.

[2]) Voet., *Polit. eccles.*, Amst., 1663, tom. I, pars I, p. 953—970, handelt: »De exercitiis pietatis per familias promovendis", en bevat ongetwijfeld herinneringen uit de ouderlijke woning.

[3]) In politieken zin behoorde Heusden sedert 1350 tot het graafschap Holland, ofschoon niet onbetwist. Ook Brabant maakte aanspraak op haar bezit. »Uyt dit verschil tusschen Brabandt ende Hollandt — schrijft van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 60 — hebben de ingesetenen van de stadt ende landt van Heusden dit voordeel, dat sy in beyde provintien voor ingesetenen gereeckent, ende tot alle ampten ende officien gevordert worden". Dit scheen echter wederkeerig met de Brabanters niet het geval te zijn. Zie hierboven, blz. 9, aant. 1.

[4]) Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 814, 846.

[5]) Vgl. van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 92—96.

worden, en kwamen enkelen „die van de religie professie deden", zoo uit de plaats zelve als uit den omtrek in het kasteel te Heusden, onder bescherming van den nieuwen „drossaert", jonker Johan Bax, tot het gehoor van de predicatie" bijeen [1]). Hier stichtte hen als voorganger de vroegere pastoor van Genderen, Joannes Andelius, „een seer welsprekend ende wijs man, seer vriendelijck van wesen, die in verscheyden occurrentien van kerckelijcke swarigheden goede diensten gedaen heeft"; terwijl binnen eene kapel, in de voorstad aan den Wijkschen dijk gelegen, zekere „heer Aelbrecht" het evangelie verkondigde [2]), in wien van Andel een trouwen geestverwant en ijverigen medestander had gevonden [3]). Maar voor het overige bleef te Heusden het pausdom nog „in volle vigeur". Ten bewijze kan strekken, dat Pieter Brul [4]), schout en rentmeester der Grafelijke domeingoederen, van de papisten in last kreeg Andelius „te apprehenderen", die nu, door denzelfden „heer Aelbrecht" vergezeld, uitweek, om een tijd lang als predikant in Noord-Holland te arbeiden [5]).

Met het vertrek dezer twee mannen, hield voorloopig iedere poging tot reformatie binnen Heusden op. Eerst in Juli 1579 werd de zaak der Hervorming daar weder

---

[1]) Jonker Nicolaas Blanckaert was intusschen tot schout benoemd. Vgl. *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 316.

[2]) Misschien was hij dezelfde Aelbrecht, die later predikte bij de gemeente onder het kruis te Delft en te Rotterdam. Vgl. dr. C. Sepp, *Uit het predikantenleven van vroegere tijden*, Leiden, 1890, blz. 38.

[3]) Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 214.

[4]) Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 186, rangschikt Pieter Brul, jurisconsultus, onder Heusdens »geleerde ende vermaerde mannen".

[5]) Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 192—194; de hoogl. N. C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch archief*, Amst., 1857, dl. I, blz. 307, en J. G. de Waldkirch Zieppreeht, *Register der Nederlandsche hervormde predikanten en gemeenten*, in handschrift aanwezig ter Leidsche universiteitsbibliotheek.

ter hand genomen en, ofschoon niet zonder geweld, tot een gunstig einde gebracht. Terwijl schier alle dorpen rondom Heusden zich „blindiverig paaps" betoonden [1]) en de nieuwe beginselen door zwaard en geeselstraf nadrukkelijk te keer gingen, kwam ongevraagd eene bende beeldstormers uit 's-Hertogenbosch, met Pieter Rijcken aan het hoofd, der frontierstad krachtdadig hulp bieden. Te midden van een stillen zomernacht trokken de Bossche broeders, door sommige Heusdensche geestverwanten op den voet gevolgd, naar de Sint Catharijne kerk, om daaruit te verwijderen alles, wat in verband stond met den Katholieken eeredienst. Nauwelijks was deze naar hun oordeel voldoende gezuiverd, of gelijke maatregel werd toegepast op de kapel van het mannenklooster [2]). De Roomsche bevolking der stad, geestelijken zoowel als leeken, meende voor den drang der omstandigheden te moeten bukken; gaf althans geen de minste blijken van verzet [3]). Ook na het voorgevallene bleef ze eenvoudig werkeloos, en eindigde met òf naar elders te verhuizen, òf „paysibelijck als burgers onder de burgers levende" geduldig betere dagen af te wachten [4]).

Verschillende predikanten deden nu bij leening dienst in de te Heusden voorgoed gevestigde Hervormde gemeente. Tot hen behoorden achtereenvolgens Swerinckhuysen, Nicolaï en Blockhoven. Gedurende het jaar 1589,

---

[1]) *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 315.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 13, aant. 2.

[3]) Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 215. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 846.

[4]) Het laatste deed, uit den kring der geestelijken, o. a. pastoor Jan de Best, van wien nog een »blaffaert" over 1576 wordt gevonden in het *Heusdensche oud-archief*, F. 51. — Voorts zal dat »paysibelijck", hierboven, wel cum grano salis zijn op te vatten, evenals die andere verzekering bij van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 194: »De Roomsch-ghesinden hebben hier oock selfs, sonder yemandts verbodt of dwangh, de exercitie van hare religie ondergbelaten". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 814.

dat der belegering van de frontierstad door Mansfeld, waren hier tijdelijk werkzaam Johannes Hartman[1]), die zijne standplaats Bleiswijk, en Levinus van den Borre, die Geertruidenberg voor korte poos verlaten had, om de inwoners der bedreigde vesting zooveel mogelijk met raad en daad bij te staan. Ook Andelius, hun vroegste voorganger, toen predikant te Asperen, „begaf zich daer inne en bekleede de vacerende plaetse, willende de gemeynte in sulck een gelegentheyt niet verlaten" [2]).

Nadat de Spaansche legerbenden waren afgetrokken, deed de reeds genoemde Cornelius Martini Rodenburch in 1590 als eerste vaste predikant der Gereformeerden zijne intrede binnen Heusden [3]). Indertijd had de regeering van Utrecht hem, die daar geboren was, eene jaarlijksche bijdrage toegekend, om „in enige bequame universiteyten te studeren ende sich aldaer te oeffenen ende tot der kerckendienst te bereyden" [4]). Weldra vond Rodenburch te Genève gelegenheid de lessen bij te wonen van Jean Tagot, professor in de wijsbegeerte, van Charles Perrot, tevens lector in de theologie, bovenal van Calvijns beroemden ambtgenoot en opvolger, Theodorus Beza; terwijl hij er min of meer vertrouwelijk kon omgaan met zijn Utrechtschen medebursaal Wten-

---

[1]) Omtrent Andelius, Blockhoven en Hartman zijn nog verschillende bescheiden aanwezig in het archief der Heusdensche classis. De perkamenten band, waarin ze zijn bijeengevoegd, draagt tot opschrift (blijkbaar uit later tijd): »Brieven en papieren der klassis van Gorinchem van 1588 en volgende jaren in folio gebonden". — Over Gerardus Blockhoven, dien Voetius »doctrina et moribus impurus" noemt, zie zijne *Polit. eccles.*, Amst., 1666, tom. I, pars II, p. 536. Vgl. daarmede tom. III, p. 425.

[2]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 307; van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 216; Ziepprecht, op de gemeente »Heusden"; dr. A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk*, Breda, 1822, dl. II, blz. 119.

[3]) Andelius was inmiddels naar Utrecht vertrokken; zie *Resol. Holl.*, 10 Febr. en 7 Maart 1590.

[4]) Zie bijlage X.

bogaert, met Arminius en diens latere tegenstanders Thysius en Rolandus: allen, gelijk hij, uit Nederland ter opleiding naar Genève gezonden [1]).

Teruggekeerd van de hoogeschool, zag hij zich „nae voorgaende beproevinge souffisant ende bequaem gevonden", den 7den Juni 1585, als predikant beroepen in zijne vaderstad — wat kort te voren ook met Wtenbogaert was geschied [2]). De heftige strijd binnen Utrecht met wisselende kans gevoerd tusschen Duifhuis' geestverwanten, de parochianen, en de door Leycester gesteunde Calvinisten of consistorialen [3]), deed Rodenburch eerst de Haagsche kerkorde van 1586 alsook de Nederlandsche geloofsbelijdenis onderteekenen, en noodzaakte hem later zich te schikken naar het besluit van de nieuw opgetreden vroedschap, die „om meerder rust, vrede en eendracht in der stede te houden", Rodenburch — met zijne ambtsbroeders Helmichius, Sopingius en Wtenbogaert — den 17den December 1589 „voor sekeren tyt" eervol uit de bediening ontsloeg.

---

1) »Cornelius Martini Royenburgius Ultrajectinus, eccl. Ultraj. alumnus, theol. stud. 23 Junii 1583". Aldus staat hij vermeld in: *Le livre du recteur. Catalogue des étudiants de l'académie de Genève de 1559 à 1859*, Genève, 1860, p. 34. — Zie over Genève's universiteit, beschouwd als »seminarium ecclesiarum Reformatarum", dr. H. H. Kuyper, *De opleiding tot den dienst des woords bij de Gereformeerden*, 's-Gravenhage, 1891, dl. I, blz. 177.

2) Vgl. de hoogl. N. C. Kist en H. J. Royaards, *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, Leiden, 1847, dl. VII, blz. 232, aant. 3, en blz. 242, aant. 1.

3) Zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 557—559. Rodenburch, die met zijne beide ambtgenooten Elconius en Sybrants werkzaam was bij de Jacobsparochie, ging van lieverlede den kant op van het strengere Calvinisme; terwijl Wtenbogaert, naast Helmichius, Sopingius en Modet dienstdoende bij de consistorialen, allengs vrijzinniger denkbeelden begon voor te staan. Daardoor laat het zich verklaren, dat, toen na Leicesters vertrek de regeering te Utrecht was veranderd, deze een oogenblik kon bedacht zijn »op de bewaring van Wtenbogaert, bij het vertrek der andere predikanten". Vgl. Kist en Royaards, *a. w.*, dl. VII. blz. 260, aant. 1.

Terwijl Helmichius en Wtenbogaert nog eene poos bleven toeven te midden der voormalige gemeente, ja, onder het gehoor hunner plaatsvervangers [1]) „rustig neêrzaten in de predikantenbank", zocht Rodenburch aanstonds een goed heenkomen; naar het schijnt door Sopingius bij zijne afreis vergezeld. Werd de laatste reeds spoedig daarop tot predikant te Breda beroepen, de eerste ontving nagenoeg terzelfdertijd van den kant der Heusdensche Calvinisten het verzoek: gelijke betrekking bij hen te komen vervullen; welk verzoek — geen wonder — door Rodenburch zóó gretig werd ingewilligd, dat de classis van Gorcum, gezien zijne „dimissie der kercke van Wttrecht [2]), beneffens het aennemen der kercke van Heusden", zich verplicht rekende erop te wijzen, hoe die zaak „wel beter nae kerckelijcke ordeninge hadde behoort beleijt te wesen, want sulcks sonder voorweten des classis gedaen is". Als verontschuldiging bracht Rodenburch te berde, dat dit vergrijp niet was geschied „uyt verachtinge der ordeninge", maar wegens „de groote perijckelen", toen, gelijk ieder wist, verbonden aan de gemeenschap tusschen Gorcum en Heusden, wijl genoemde streek herhaaldelijk door den vijand werd afgeloopen [3]).

---

[1]) Die plaatsvervangers »by leeninge voor een maendt a twee ten langhsten" waren: Jeremias Bastingius, predt. te Dordrecht en Gualterus Bomelius, predt. te Leiden. *Resol. Holl.*, 19 en 27 Dec. 1589. De naam van laatstgemelden predikant, in 1588 te Leiden bevestigd, luidt ook de Roy; zie dr. H. C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, Amst., 1874, dl. I, blz. 51. Ziepprecht heeft in zijn handschrift: Gualtherus Roy, of Walter de Rooy.

[2]) Zie bijlage XI.

[3]) Ook de Heusdensche regeering zag zich in die dagen genoodzaakt, het afvaardigen harer gedeputeerden ter Statenvergadering »voor eenigen tijdt te onderlaten, door het sterk loopen van de partyen, soo datse te water of te landt sonder het grootste perijckel niet en konnen passeeren of repasseeren, ende geen paspoort te bekomen was". Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 68. Zie ook bijlage XII.

Voldoende tevreden gesteld, aarzelden de broeders bij „dese excuse" niet „den selven Cornelium voor een lidtmaet des classis aen te nemen ende te ontfangen, nae dat hij die 37 articulen onser Nederlantscher confessie onderteeckent hadde" [1]).

En, waarlijk, Heusdens gemeente kon zich gelukkig achten in Rodenburch een, op theologisch gebied, voor die dagen goed ontwikkelden — bovenal een, wat zijne practische werkzaamheden betrof, buitengewoon ijverigen predikant te bezitten [2]). Hiervan getuigde enkele jaren later de niet geringe moeite, welke hij zich getroostte, om haar, bij uitbreiding van den kring der Gereformeerden, een tweeden voorganger te bezorgen. Na eerst behoorlijk de goedkeuring der Gorcumsche classis op zijn pogen te hebben verkregen, reisde hij, omstreeks het begin van 1597, zelf naar Den Haag, ten einde zoo krachtig mogelijk dat verlangen „by den gedeputeerden" aan te dringen [3]). Ofschoon niet, gelijk hij had gehoopt, onmiddellijk, zag Rodenburch zijn wensch door Hollands staten toch vrij spoedig vervuld [4]), en Theodorus

---

[1]) *Handelingen der classis van Gorcum*, verg. 9 Oct. 1590.

[2]) Dit beteekende niet weinig in een tijd, toen ter classicale vergadering op de vraag: »oft een kerckendienaer geoorloft sij met lantbouwinge omme te gaen, beesten te weyden etc.?" — zonder aarzelen werd geantwoord: »jae, nochtans alsoe, dat de kerckendienaer in synen dienst nyt daerom verhindert, ofte het evangelium gelastert en werde". *Hand. cl. Gorc.*, 20 Aug. 1591. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 808; tom. II, p. 326.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 9 Juli 1596 en 14 April 1597.

[4]) Het tractement zou, ook voor den te benoemen tweeden predikant, bedragen 500 gld.; waarvan 300 gld. te vinden uit de goederen van St. Truyen, en 200 gld. uit die der abdij van Bern. *Resol. Holl.*, 23 Juni 1597. Daar Rodenburch, als oudste leeraar, tevens den dienst te Hemert moest waarnemen, werd hem later, op zijn verzoek, door de Staten »augmentatie van gagie" verleend en wel ten bedrage van 50 gld. 's jaars. *Resol. Holl.*, 19 Januari 1602. Behalve vrije woning, in eene pastorie van stadswege onderhouden, werd aan elk der beide predikanten, door Heusdens regeering, tegen den winter nog toegevoegd »de nombre van tsestich tonnen

Joannis [1]) ten jare 1601 als collega zich toegevoegd.

Slechts kort werkten beide dienaren samen tot stichting der aan hunne zorgen toevertrouwde gemeente. Ten gevolge van Theodorus' overlijden moesten kerkeraad en magistraat reeds in 1603 met bekwamen spoed uitzien naar een nieuwen helper voor Rodenburch. Nauwelijks had men dien gevonden in den persoon van Thomas Hessinck, of deze werd, pas van Driel overgekomen en te Heusden gevestigd, naar Leerdam beroepen, waarheen hij echter niet vóór in den loop van 1604 vertrok [2]).

Binnen de betrekkelijk kleine tijdruimte van een jaar, ontvielen dus Rodenburch twee collega's na elkander. Tevens gebeurde, wat hij allerminst had verwacht: de gemeente van Oosterwijk maakte ernstig bezwaar haren predikant, Nicolaus Petri van Houweningen, aan Heusden af te staan; zelfs brachten schout en gezworenen tot de Gorcumsche classis het dringend verzoek „dat die beroepynge mochte voor nul gehouden werden". In dit moeielijk geval konden de vergaderde broeders „die uit Oosterwijk" enkel aanraden, „dat sy de sake ernstelyck souden overdyncken, ende deselve met den haren communiceren" — vermanende tevens „die uit Heusden, dat sy op de bequaemste wyse mochten handelen om tot haer goet voornemen te commen"; waartoe, naar men verzekerde, de classis bereid was „haer alle behulpsaemheyt te bewysen" [3]).

Dat Oosterwijk ongaarne van Houweningen afstond,

---

torffe tot subsidie van synen brant". Naderhand verhoogde men voor Rodenburch dat getal tot »vyff ende tseventich tonnen". *Oud-arch. Heusden*, E. 208 en 209.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 1 Mei 1601. Zie ook bijlage XIII.

[2]) Zie bijlage XIV.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 14 Juni en 29 Sept. 1603.

had zijne eigenaardige reden. De gemeente bleek zéér met hem ingenomen; niet wijl hij uitmuntte door bijzondere kundigheden — daarop toch kon van Houweningen luttel aanspraak maken [1]) — maar omdat men vóór zijne komst zich, op godsdienstig gebied, jaren lang beholpen had met de leiding van zekeren Frans van der Male; een oud man „van cleyne gaven", omtrent wiens optreden voortdurend klachten werden ingebracht bij de kerkvisitatoren, die dan ook door gedeputeerden uit de classis, van tijd tot tijd, des Zondags „ex improviso" van der Male lieten beluisteren onder de prediking, met het niet zeer schitterend gevolg, dat zijne gewone toehoorders het verzoek ontvingen, hem, al was hij oud, „nog wat te blijven dragen" [2]). Eindelijk evenwel kwam tot hen Nicolaas Petersz., wiens talent als redenaar dat zijns voorgangers ver genoeg in de schaduw stelde, om „die van Oosterwijk" juist niet gereedelijk zich te doen voegen naar den wensch, zoo der Heusdensche gemeente, als der classis van Gorcum. Eerst tegen September 1604, legde men „aengesproken per duos deputatos" — de predikanten Henricus Spudaeus en Jodocus Geisteranus — het hoofd in den schoot; onder uitdrukkelijk beding evenwel, dat de classis zich zou beijveren „haer te versyen met eenen bequaemen dyenaer" [3]).

Zoo was het dan — om tot den jeugdigen Gijsbert Voet terug te keeren — hoofdzakelijk Rodenburch, van wien hij, evenals van zijne ouders en den rector Franco Odolphi, de vroegste indrukken ontving op godsdienstig

---

[1]) Zie bijlage XV.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 20 Juli 1599 en 10 Januari 1600. — Bij resolutie van 11 Juli 1600 werd door de staten van Holland en West-Friesland aan F. van der Male »geweese predikant te Oosterwijk" toegekend een pensioen van 200 gld. 's jaars. Vgl. *Resol. Holl.*, 8 Mei 1597.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 Aug. 1604 en 9 Aug. 1605.

gebied. Natuurlijk bewogen zich die indrukken vrij zorgvuldig binnen de grenzen door het Calvinistische leerstelsel getrokken [1]). Misschien maakte verder het uitnemend voorbeeld, wat studiezin en pastoralen ijver betreft, door Rodenburch gegeven, den lust bij hem wakker om eenmaal, gelijk deze, heel zijn leven te wijden aan den opbouw der vaderlandsche kerk. In elk geval — Heusdens oudere predikant werd ongetwijfeld geraadpleegd, toen het erop aankwam voor Gijsbert den weg te effenen, die leidde tot het vurig begeerde doel: degelijke vorming aan Hollands hoogeschool [2]). Uit eigen middelen kon natuurlijk de weduwe van ridder Voet daarin niet voorzien. Gelukkig begreep ook nu de Heusdensche regeering, hoe zij de nagedachtenis van den indertijd, ter wille van het algemeen belang, sterk benadeelden vader [3]) moeielijk beter vermocht te eeren, dan door de hand te blijven bieden bij de verdere opleiding van diens zoon. Aldus werd Gijsbert „stadts student".

---

[1]) Dat ook volkssprookjes en mirakel-verhalen den knaap niet vreemd bleven, blijkt o. a. uit hetgeen de Utrechtsche hoogleeraar zich later herinnert en mededeelt: »Memini me puerum aliquoties popularem illum errorem seu fabulam audivisse, Judaeorum infantes nasci cum sanguine replente manum dextram: eo quod Judaei clamaverint, *sanguis ejus sit super nos et liberos nostros*". — »Memini me puerum ex hominibus plebeis et rusticis audivisse, boves media nocte dicti natalis Christi surgere". — »Ejusdem generis est sanguis in Boxtel Baronia non incelebri Ducatus Brabantiae, in agro Sylvae-Ducensi. De cujus cultu et statu aliquid hic referendum duxi, quod in confinibus urbis et agri Sylvae-Ducensis natus, educatus, et 23. annis ministerio functus, ex incolis nostratibus et vicinis praesertim peregrinationum istarum spectatoribus multa jam inde a puero audire et discere potuerim, quae ad Boxtelensis hujus religionis notitiam pertinent". Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 716, 717, 1004.

[2]) »Magno solidae eruditionis desiderio flagrans", luidt het van den jongen Voet in de *Orat. fun.* van Essenius, p. 9.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 10. Zie ook bijlage XVI.

TWEEDE HOOFDSTUK.

In het Staten-collegie. Propaedeutica.

Omstreeks het begin der zeventiende eeuw stond op de Cellebroersgracht [1]) te Leiden een langwerpig blok huizen, dienende tot „Collegium theologicum", gesticht door „de vaderlicke sorghe" der staten van Holland en West-Friesland, wier bedoeling was geweest zoodoende „den Heere van haere middelen te eeren, den Sone Gods logijs te verleenen, ende de kerckelijcke goederen weder tot haer oude ghebruyck te brengen" [2]). Aan die Edel Mogenden ontleende de inrichting haren naam: Staten-collegie; gemeenzamer uitgedrukt: Statenbak. Eene hardsteenen poort, op welker stemmige lijnen het oog met welgevallen rustte, gaf toegang tot een bij zomerhitte koel overschaduwd binnenplein — een soort van atrium met enkele boomen beplant — „het parck" of „de plaetse" geheeten, omringd door vier kwartieren, die, behalve huisvesting voor de daarin opgenomen bursalen, ook woonplaats boden aan de gezinnen van regent, onderregent en schaftmeester; terwijl in het vierde kwartier ruime vertrekken waren uitgespaard ten behoeve van leerzaal en auditorium [3]). Ofschoon de laatste jaren

---

[1]) Sedert 1 Aug. 1872 — begrafenisdag van den beroemden sterrenkundige F. Kaiser — »Kaiserstraat" geheeten.

[2]) Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 38*a*. Vgl. *Resol. Holl.*, 15 Nov. 1589.

[3]) J. J. Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leyden*, 2de druk, Leyden, 1641, blz. 218—238.

veel verbeterd, bleef toch het Staten-collegie den stempel dragen van een hofje in het groot.

Aan het hoofd van genoemde instelling bevond zich toentertijd wederom de man, die, eenmaal hier op zijne plaats, haar niet had moeten verlaten, Johannes Kuchlinus [1]). Duitscher van geboorte en bestemd voor het onderwijs, had hij, na eerst docent te zijn geweest aan de Latijnsche school te Neustadt, en vervolgens predikant bij de Lutherschen te Falkenheim, later — te midden zijner Amsterdamsche gemeente van Gereformeerden, die hem niet dan noode aan het Staten-collegie afstond — land en volk genoegzaam leeren kennen om de drukke, vaak uiterst lastige betrekking van regent met eere te vervullen. Als voortreffelijke eigenschappen, vereenigd in zijn persoon, bracht hij naar Leiden mede: beproefde kennis, omzichtig beleid en verdraagzaam geduld. Daardoor bleek Kuchlinus, beter wellicht dan iemand [2]), bij machte de aan zijne zorgen toevertrouwde jongelingschap „in talen, in wetenschappen, in de ware religie" te oefenen; — haar te vormen tot kampioenen „om Christi rijck vromelijc te beschermen, ende de tyrannie des Antichrists stantvastiglijck te verstooren". Onder zijn bestuur

---

[1]) Enkele weken na zijn openlijk aanvaarden van het regentschap op Dinsdag, 6 October 1592, vervulde hij te Amsterdam wederom de predikantsbetrekking, uit welke hij nog niet formeel ontslagen was. Den 9den Juni 1595 werd Kuchlinus ten tweeden male, en toen voorgoed, het Collegie »innegeleyt, ende metten overleveringhe vande sleutelen gestelt inde datelycke bedieninge, tgebruijck ende besit vanden voorn. regent-ampte". Zie *Eerste register rakende t' Collegium theologiae*, notulen van 9 Juni 1595. Vgl. *Inneleydinge ende aenvang vant Collegie der theologien, geschiet binnen der stat Leyden dezen VI. Octobris*, 1592. Ten bevele der H.H. curateurs ende burgermeesteren gedruct tot Leyden, by Françoys van Raphelengien, drucker der universiteit. Inden jare 1593; tweede bij-vouchsel, blz. 15—17. *Resol. Holl.*, 5 Juni 1595.

[2]) Zie bijlage XVII.

— zoo stelde hij zich den gang der zaken voor [1]) — zou uit het Collegium theologicum van lieverlede groeien „een queeckhof, daer de fondamenten van godvruchtichheyt, geleertheyt ende alle deugden inde gemoederen der jongelingen gheleyt worden, waervan een ougst van ghetrouwe predicanten" mocht worden tegemoet gezien; — „een seer genoechlijcke ende nuttige byenkorf, wt welcke tot kercken, tot scholen, tot republijken honichmakende bijen" konden worden uitgezonden; — „een recht juweel van Hollandt ende Westvrieslandt, niet wt pracht ten toon geset, maer tot het gemeene beste opgesloten of bewaert" [2]).

Kuchlinus' hoog gespannen verwachting — het moet erkend worden — is, voor een goed deel, verwezenlijkt. Met vele andere uitnemende mannen heeft ook Gisbertus Voetius het zijne daaraan toegebracht. Tegen den zomer van 1604 zien wij hem de Heusdensche schoolbanken

[1]) Namelijk toen Kuchlinus het Staten-collegie inwijdde met het houden eener Latijnsche redevoering, die vertaald is teruggegeven bij Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 37*b*—41*b*. Van zijne toespraak, in het oorspronkelijke getiteld: *Oratio reverendi doctissimique viri d. Johannis Kuchlini, ecclesiae Amstelrodamensis pastoris, electi et vocati primi praesidis Collegii Theologici, nuper ab illustribus amplissimisque viris dd. ordinibus Hollandiae et West-Frisiae in academia Leydensi instituti*, Lugd. Bat., ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1593 — bevindt zich een, zéér zeldzaam, exemplaar ter Utrechtsche universiteitsbibliotheek.

[2]) »Quare si ministerii sanctissimi conservationem, et ad posteros propagationem necessariam judicamus, Collegia theologica institui oportet. Nam in his ab ineunte aetate in linguis, in artibus, in religione vera adolescentes erudiuntur, et exercentur: Hic armis ad veritatem propugnandam, et mendacia oppugnanda instruuntur: Hinc athletae, qui regnum Christi fortiter tueantur, tyrannidem Antichristi constanter evertant, prodeunt: Hinc pastores, qui oves Christi verbo pascant: Hinc duces, qui et doctrina et exemplo populum Dei prudenter regant: Hinc salutis aeternae administri emergunt. Haec sunt ecclesiarum seminaria, in quibus pietatis, eruditionis, et omnium virtutum fundamenta animis adolescentum jaciuntur; unde messis fidorum verbi Dei praeconum speratur. Haec sunt alvearia jucundissima, et utilissima, unde ad ecclesias, ad scholas, ad respublicas apes mellificium facientes emitti possunt. Haec sunt, haec sunt vera Hollandiae et West-Frisiae κειμήλια, quae non ad pompam ostentari, sed ad usus publicos reservari debent". Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 12.

vaarwel zeggen, om te Leiden [1]), binnen genoemd Collegie, een zestal jaren te gaan doorbrengen [2]). Pijnlijker dan hij had kunnen vermoeden, viel hem ongetwijfeld het scheiden uit den opnieuw in rouw gedompelden familiekring. Immers was, kort vóór Voets vertrek, zijn jongste broeder, Paul, gestorven — en wel aan de pest, die gevreesde „moortsieckte" [3]), die toen, gelijk op zoo menige andere plaats van ons vaderland, ook te Heusden talrijke slachtoffers maakte [4]).

Voorzien van een schrijven der vroedschap en een aanbevelingsbrief van Franco Odolphi, meldde hij, over Rotterdam in Leiden gekomen [5]), zich ten spoedigste aan bij den regent van het Staten-collegie. Deze nu had kort te voren [6]) door jonker Nicolaas Blanckaert reeds het een

---

1) Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 283.

2) Ofschoon voor den tijd van zes jaren gegeven, kon evenwel de duur der beurs, ter discretie van heeren Staten, min of meer verlengd worden. Elke beurs, door hen verleend, bedroeg 120 gld. 's jaars. Zie *Ordonnantie, gemaeckt op tstuyr ende beleyt van t Collegium theologiae*, 1595, dl. II, art. 1, 8 en 9.

3) »Quomodo et Galli pestem grassantem vocant: mortalité; Belgae: de sterfte". Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 293. Elders wederom heet zij »de contagieuse sieckte van Godtsgave". *Oud-arch. Heusden*, E. 209.

4) »Anno 1604 was tot Heusden een sware sterfte", meldt van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 189. Dientengevolge bleef »de Latynsche ende Duytsche schole een halff jaer tyts" gesloten. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 40 der gemeenterekening over 1605. Vgl. *Resol. Holl.*, 31 Aug. 1605. — Daaraan overleed toen ook de zoon van Geerbrug van Steewech, die, evenals Gijsbert, op het punt stond naar het Staten-collegie te vertrekken. Zie hierachter, bijlage XXI.

Voetius zelf teekende aan: »Pauwels is tot Heusden aan de peste gestorven". *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 320. Het aldaar genoemde jaar 1609 is, naar ik vermoed, een lapsus calami van jhr. Martens, den uitgever dier aanteekeningen.

5) »De reyse van Rotterdam op Leyden" kostte hem acht stuivers, die hij van stadswege terugontving. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

6) »Opten 19en Martii 1604 by den drossaert binnen der stadt Leijden gevaceert omme metten rector der Collegie van theologiae Keuchlinius te spreken tot inneeminge van Ghysbert Voet, compt voor syn vacatien ende verteerde costen 2 gld. 10 st., die hem den burgemeester Bruynincx betaelt ende gerestitueert heeft". *Oud-arch. Heusden*. E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

en ander omtrent den te verwachten alumnus vernomen. In hare letteren van 25 April 1604, welke Gijsbert, naar het gebruik medebracht, eigenhandig overleverde, gaf bovendien Heusdens regeering te kennen, hoe zij niet twijfelde, of de toekomstige student zou zich „int examineren clouck" betoonen. Was hij al „cleyn van stature" [1]), hij was „nochtans van genoech bequamen ouderdom [2]) om vut het Collegium nyet geweert te worden".

Bepaalden de statuten, dat elke kweekeling bij zijne komst aldaar moest medebrengen „een duytschen Bybel mit een psalmbouck, midtsgaders een bedde, ende zoo veel wollen ende linnen daertoe als de daghelycxsche noottruft soude verheysschen" [3]) — namens burgemeesters en schepenen van Heusden berichtte de stadssecretaris mr. Lambert van Haeren aan Kuchlinus, dat, wat Gijsbert betrof, de „vromme weduwe van Joost Philipssen" [4])

---

[1]) Zelfs noemde hem de magistraat eene enkele maal: »Voetken". *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 40 der gemeenterekening over 1605. Die kleine gestalte bleek den tijdgenoot belangrijk genoeg om daarop te doelen, nog na Voetius' dood. Zoo zegt Essenius, *Orat. fun.*, p. 4: »Extulimus nudius tertius corpusculum venerandi senis, eruditione ac pietate conspicui et longe celeberrimi, doctoris Gisberti Voetii". Ook heet het in een epitaphium, vervaardigd door Petrus Montanus, zijn leerling en lateren ambtsbroeder als predikant bij de Utrechtsche gemeente:

»Hac parva tegitur Gisbertus Voetius urna.
Ingenio magnus, corpore parvus erat".

[2]) Te weten: 15 jaar en ongeveer 2 maanden. Zie Essenius, *Orat. fun.*, p. 9, en hierachter, bijlage XVIII.

[3]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 2. — Genoemde ordonnantie staat afgeschreven in het *Eerste register rakende t' Collegium theologiae*, boven vermeld, en werd afgedrukt in de *Resol. Holl.*, 13 Juli 1595. Tal van grove misstellingen maken dien afdruk ter aanhaling onbruikbaar. De hier gevolgde tekst is de oorspronkelijke, voorhanden in het archief van H.H. curatoren der Leidsche universiteit.

[4]) Haar eigen naam luidde: »Elisabeth Claesdochter". Zij woonde toen te Leiden en was eene nicht van Nic. Blanckaert. Volgens later mede te deelen bijzonderheden heeft de Heusdensche vroedschap meermalen, door bemiddeling van Elisabeth en van hare dochter Beatrix, voor Gijsbert zorg gedragen.

zich wel had willen belasten „een beddeken met sargie voor hem te coopen, als oock eenige boucken die uwer E. oordelen zal dat hy tot beginsel zynre studien van doen zal mogen hebben" [1]). Waren er nog andere dingen noodig, zoo eindigde bedoeld schrijven met de verzekering: „ende zal eer lange onsen drossart [2]) aldaer commende van alles met uwer E. den voors. onsen student aengaende handelen ende spreecken. Middeler tyt vertrouwende dat by uwer E. het beste metten zelven gedaen zal worden. D'welck wy denselven wel hartelick gebeden willen hebben by desen" [3]).

Hartelijk ook luidde de brief door Franco Odolphi in het belang van den aspirant-bursaal tot regent en onderregent gericht. Met bijkans vaderlijke trouw beval hij Gijsbert in hunne goede zorgen aan, en schreef over hem als over een veelgeliefd discipel, wiens gelukkigen aanleg hij roemde door te wijzen „op de schitterende vonkjes van zijn geest" [4]). Heusdens rector-notaris kon gerust wezen.

Na den nieuwen „aenquekeling" [5]) gelegenheid te hebben gegeven, voorloopig van zijne kunde te doen blijken, werd hij ten spoedigste door Kuchlinus tot het eigenlijke examen opgeroepen. Dit had plaats den 29sten April [6]), in de senaatskamer der universiteit, alwaar, onder voorzitterschap van den rector magnificus, Everardus

---

1) Zie bijlage XIX.

2) Sedert 1584 was schout Blanckaert bevorderd tot »casteleyn-drossaert". *Resol. Holl.*, 1 Sept. 1584. Zijn portret staat in van Oudenhovens beschrijving van Heusden, uitgave van 1794. Zie ook bijlage XX.

3) Dit schrijven van Heusdens regeering berust op het stedelijk archief te Leiden; het komt aldaar voor onder de brieven *aan* en *van* het Staten-collegie, dl. I, n°. 315.

4) Zie bijlage XXI.

5) Zoo vertaalt de historieschrijver G. Brandt het woord: *alumnus*.

6) Op 28 April was er »Vast- en Bededag" gehouden. Vgl. *Resol. Holl.*, 7 April 1604.

Bronchorstius, de beide hoogleeraren Bonaventura Vulcanius en Jacobus Arminius, met regent en subregent, een onderzoek instelden naar Gijsberts bekwaamheden [1]). Hunne eischen gingen, als gewoonlijk, niet hoog [2]). Vulcanius, zijn examinator in de classieke letteren, liet Voet eenige plaatsen uit Cicero en Virgilius in het nederduitsch vertalen, daarbij acht gevende of de voornaamste regels zoo van syntaxis als prosodie goed door hem begrepen werden, terwijl hij, wat het grieksch aanging, zich vergenoegde met Gijsbert eenige „nomina" te doen declineeren en hem eenige „verba" te laten conjugeeren. Arminius — als tijdelijk plaatsvervanger hierbij van Johannes Murdisonius, den professor in de wijsbegeerte — bepaalde zijn onderzoek tot de eerste beginselen van logica en dialectica, vragende het een en ander omtrent „syllogismen en proposities, praedicamenta en praedicabilia". Wat zijn eigen leervak, de theologie, betrof, vorderde Arminius slechts, dat Gijsbert toonde bekend te wezen met den inhoud der twaalf geloofsartikelen, der tien geboden, van het gebed des Heeren en van sommige gedeelten uit den Heidelbergschen catechismus [3]).

Gelijk te verwachten viel, aarzelde geen hunner den jongen Voet — wel „cleyn van stature", maar „int exa-

---

[1]) »Vulcanio gegeven 10 st.", luidt het in zijne declaratie, door Voetius aan de magistraat overgeleverd. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604. Zie voorts hierachter, bijlage XXII.

[2]) Men zocht slechts te voorkomen, dat jongelieden »als noch onbequaem zijnde omme publicas lectiones in academia te hooren ende dien volgende omme met vrucht inden Collegio langer te blyven", daaruit moesten verwijderd worden — dikwijls evenwel om er naderhand terug te keeren; wat o. a. plaats had met Johannes Gerardi van Galen, een van Voets oudere studiegenooten en medebursaal. *Brieven Stat.-coll.*, I. 191. Vgl. *Eerste register*, not. v. 22 Nov. en 27 Dec. 1595; alsmede *Acta academiae Lugduno-Batavae*, cod. VIII, fol. 40, aanwezig in het archief van den senaat, en *Handelingen van curatoren*, verg. 27 Dec. 1595.

[3]) *Eerste register*, not. v. 9 Aug. 1595.

mineren clouck" bevonden — geschikt te verklaren om in het Collegium theologicum te worden opgenomen. Na ontvangst van een in de Latijnsche taal gesteld bewijs, dat hij aan alle vereischten had voldaan [1]), schreef Gijsbert zijn request, voor de staten van Holland en West-Friesland bestemd, met verzoek: de hem door Heusden toegekende beurs te mogen in bezit nemen [2]). Zoodra op beide stukken binnen Den Haag [3]) de gewenschte goedkeuring was gevolgd, belette langer niets, dat door den candidaat-bursaal verlof werd aangevraagd tot het afleggen van zijn eed. Hiertoe begaf zich Gijsbert, vergezeld door jonker Blanckaert, als gecommitteerde der Heusdensche vroedschap, naar Kuchlinus en verlangde van dezen, volgens eene voorgeschreven formule [4]), onder inlevering tevens der uit 's-Gravenhage meêgebrachte acten, tot het Collegie te worden toegelaten. Na den giftbrief der Staten [5])

---

[1]) In tegenstelling met het breedsprakig karakter der officieele stukken uit dien tijd, was zulk een testimonium meestal bijzonder kort van inhoud en vorm. Ten blijke kan strekken het getuigschrift namens de universiteit door Vulcanius verleend aan Arn. Andr. Pagius en Adr. Drogius, als bijlage F afgedrukt bij dr. G. D. J. Schotel, *Een studenten-oproer in* 1594, Leiden, 1867, blz. 101. Vgl. *Solennis inauguratio Collegii theologici habita in oppido Leydensi VI. Octobris, MDXCII.* Mandato dd. curat. et cons. excudit Lugd. Bat., Franc. Raphelengius typographus academiae, 1593; II additamentum, p. 8. Soms zelfs stond op zulk een bewijsstuk slechts aangeteekend, wie bij het examen tegenwoordig waren geweest, en in welke qualiteit, gevolgd door een: »placuit ipsi testimonium concedi" of een, nog beknopter: »satisfecit". *Brieven Stat.-coll.*, II, 77, 56.

[2]) Zie bijlage XXIII.

[3]) Blijkbaar bezorgde Voet attest en request persoonlijk aan hun adres. Zijne meergemelde declaratie bevat ook deze twee posten: »inden Hage met den waegen te varen 16 st.; met de schuyt wt den Haege te vaeren 6 st.". *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

[4]) Die formule, oorspronkelijk gesteld in het latijn, staat vertaald afgedrukt bij dr. G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de* 16^e^, 17^e^ en 18^e^ *eeuw*, Haarlem, 1875, blz. 42.

[5]) Een dergelijke giftbrief wordt als bijlage G gevonden in Schotels *Stud.-opr.*, blz. 101. Vgl. voor den Latijnschen vorm daarvan: *Solenn. inaug.*, add. II, p. 9.

uit Gijsberts handen te hebben aangenomen, ten einde dien behoorlijk te doen registreeren, maakte Kuchlinus den aanstaanden alumnus bekend met de wetten der inrichting; van welke wetten hij nu op zijne beurt hem een afschrift, om te bewaren, overreikte [1]). Voorts liet de regent door Augustinus Waersegger, pedel der universiteit, tegen 1 Mei e. k. [2]) de onderscheiden personen oproepen, wier aanwezigheid naar de statuten bij zulk eene eedaflegging gevorderd werd.

Bedoelde plechtigheid greep plaats binnen het Statencollegie, in de kamer van Kuchlinus, ten overstaan van twee gedelegeerden uit de curatoren [3]), geassisteerd door Leidens raadpensionaris Nicolaas van Zeyst en door Jan van Hout, secretaris der stad, in het bijzijn van den rector magnificus, alsook van de hoogleeraren der theologische faculteit, Gomarus, Arminius en Trelcatius junior [4]). Met de woorden: „soo waerlycken helpe mij Godt almachtich, die drie eenich is", verbond zich Gijsbert tot het betoonen van alle „reverentie ende eerbiedinghe" aan rector, raad en senaat der universiteit, wier geboden en verboden hij zorgvuldig zou in acht nemen, zich onthoudende van „eenige leeringe aen te hangen ofte te volgen, dan die

---

1) De bursalen waren verplicht, dat afschrift »der regelen ende wetten vant Collegie tallen tyden in hun camers op haer taeffelen ghereet aen der handt te leggen". Ten overvloede werden genoemde bepalingen, bij de jaarlijksche viering van 3 October, door den regent aan alle kweekelingen opnieuw solemneel voorgelezen. *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 1. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 186.

2) *Brieven Stat.-coll.*, II, 15. Vgl. bijlage XLIII.

3) Curatoren waren toentertijd: jhr. Johan van der Does, heer van Noordwijk, mr. Cornelis van der Nieuwstad, lid van den Hoogen Raad en mr. Jan de Groot, burgemeester te Delft, vader van Huig de Groot.

4) Volgens *Hand. v. cur.*, 27 Dec. 1595, ontvingen wie tegenwoordig waren bij de eedaflegging van een bursaal, ten laste van het Staten-collegie »elck voor haer vacatie ende jegenwoordicheyt een kanne wijns voor elcke comparitie". Vgl. *Hand. v. cur.*, 10 Juli 1593.

inder voors. unyversiteijt geprofiteert off geleert sal worden". Ook zwoer hij den regent en den subregent „gehoorsaem ende onderdanich te zyn"; zich te gedragen „naer de regelen ende wetten vant Collegie, zoe die nu tertyt ghemaeckt zyn, off zullen worden". Eindelijk beloofde hij „te man geworden ende tot bequamen ouderdom ghecommen synde", vóór alles — „tsy in kerckelycke zaecken, off de scholen, ende de regieringe van dien aengaende" — zich te laten gebruiken ten dienste van Holland en West-Friesland. Nauwelijks had hij van het gebeurde, wederom naar vasten vorm, eene breede verklaring opgesteld, en was deze zoo door hem zelven als door de aanwezigen „ten oirkonde" onderschreven [1]), of men legde Gijsbert nog ter teekening voor: de statuten van het Collegium theologicum, waarna hij wettiglijk deelde in alle rechten aan der Staten stichting verbonden. De samenkomst werd toen opgeheven. Onder geleide van den regent, die hem „solemnelyck" aan de verschillende huisbeambten en aan zijne medealumnen voorstelde, zocht „Heusdens genomineerde bursaal" het eenvoudig „camerken" op, dat Kuchlinus hem had beschikt [2]).

Terwijl al die voorbereidende, vrij omslachtige maatregelen, verbonden aan Gijsberts ontvangst binnen het Staten-collegie, door de belanghebbenden getroffen werden,

---

[1]) Zie voor zulk een »verbandtbrief" in zijn geheel: Schotel, *Stud.-opr.*, blz. 102, bijlage H. Niet van Voet zelven, maar wel van een zijner medebursalen, Franciscus Lucae Osdorpius, Haerlemensis, vond ik den verbandbrief nog aanwezig, gedagteekend 5 Febr. 1605. *Brieven Stat.-coll.*, I, 344.

[2]) Dit »camerken" bevatte eene getimmerde bedstede, een paar boekenplanken, eene kist ter berging van linnen en kleederen, eene kleine vurenhouten tafel, een stoel benevens tresoorke, waarin eene waschkom met andere benoodigdheden hare plaats kon vinden. Schotel, *Stud.-opr.*, blz. 48. Voet vulde, op eigen kosten, dat huisraad aan met: »eenen cleerbesem, eenen pot, een kist en eenen kandelaer", door hem te zamen gekocht voor de som van twee gulden. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

naderde intusschen de zomer: een geschikt seizoen om Voet, zonder groot bezwaar, met zijne nieuwe omgeving en levenswijze vertrouwd te maken [1]. Reeds des morgens te vijf uren [2] — in den winter, t. w. van 1 October tot 1 April, een uur later — werd door den „famulus" de klok getrokken; eene aanmaning voor Gisbertus [3] om in tijds op te staan, zich te kleeden en de eerste dagelijksche bezigheden te verrichten, bestaande in „syn bedde te maecken, camer te keren off vaghen, ende de vuylicheyt wech te dragen ter plaetse die daertoe geeygent is".

Naar eisch „gewasschen ende gekempt", gekleed in een lakensch wambuis, waarbij broek en mantel van dezelfde stof behoorden [4] — zijde of fluweel voegde niet „aen een student inde Godtheijt ofte die zoo eene loflijcke resolutie voorgenomen hadde" [5], evenmin als het Statenzonen paste met rapier of zwaard te pronken — spoedde Gisbertus zich naar de leerzaal, waar Kuchlinus, staande voor het „pulpitum", straks zijn naam zou kunnen afroepen, en hem, bij wijze van onderscheiding, misschien opdragen

---

[1]) De hier volgende dagverdeeling in het Coll. theol., die, op zéér weinige uitzonderingen na, regelmatig terugkeerde, is ontleend aan de reeds genoemde ordonnantie der Staten van 11 Juli 1595.

[2]) In de eerste jaren, bij de slappe tucht onder het regentschap van Bastingius, waren sommige kweekelingen gewoon: »opponere umbracula cartacea fenestris, ne solis matutini radii dormientibus in lecto molesti essent". *Eerste register*, not. v. 12 Januari 1595.

[3]) De bursalen bleken in het Staten-collegie gehouden »altyts onder den anderen latyn off griecx te spreken op zoodanighe pene als den regent goedvinden soude". Dientengevolge vertoonden beide: voornaam en familienaam der collegisten, dikwijls een Latijnschen vorm, die, gelijk o. a. bij Gijsbert het geval was, niet meer werd afgelegd. »Ce savant en *us*", heet het dan ook van Voetius bij J. Bertrand, in diens opstel, getiteld: »Un ennemi de Descartes", *Revue des Deux Mondes*, Paris, 1891, p. 67.

[4]) Zie bijlage XXIV.

[5]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 46; *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 29, 37. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 411, en *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 939. Zie ook hierachter, bijlage XXV.

„t' gemeen gebedt" te doen [1]), of „stichtelycken eenighe capittelen vuyt den duytschen Bybel" te lezen. Daarop werd — steeds na voorafgaand klokgeklep, zonder hetwelk binnen 't Collegie niets geschiedde — in de eetzaal ontbeten. Gedurende dat „prandium", las weer een der bursalen iets voor uit den Heidelbergschen catechismus of uit een nader aan te wijzen ascetisch boek. Teruggekeerd tot het werkvertrek, ontving Gisbertus aldaar onderricht, hetzij van enkele professoren, hetzij van den regent of den subregent [2]).

Tegen elf uren in den voormiddag zat Voetius aan bij de tweede, d. i. bij de goedkoopere, bursalen-tafel door den schaftmeester opgedischt [3]). Doorgaans viel er over de spijzen: potage, vleesch en groenten „naer de gelegentheyt, ende t saisoen des tyts, ende mit behoorlycke veranderinge" aangerecht, niet te klagen. Slechts bij uitzondering gebeurde het, dat er, wegens beweerde of werkelijk minder goede hoedanigheid der levensmiddelen, woorden vielen tusschen den oeconoom en den academischen hoogleeraar met het wekelijksch toezicht op de voeding der alumnen belast [4]). Ook het noenmaal ging van bijbellezen vergezeld, terwijl de regent gehouden was

---

[1]) Indertijd had Kuchlinus de gebeden »die inden Collegie des morgens, smiddaechs ende t' savonts souden werden gebruyckt, door den onderregent Bartium doen overstellen"; op welke vertaling voorts »goedtduncken, oordeel ende censuyere" was gevraagd der theologische professoren Fr. Junius en Fr. Gomarus. Daarna maakten ze deel uit van het »Dienstboeck" en werden dagelijks door de bursalen gebruikt. *Eerste register*, not. v. 9 Aug. en 6 Dec. 1595. Vgl. *Hand. v. cur.*, 27 Dec. 1595.

[2]) »Die eerst int Collegie commen, sullen al tsamen eenerley lessen hooren, zoo wel inde talen als philosophie, naer de ghestaltenisse off tbegryp van eens yeghelycx verstandt". *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 16.

[3]) Wie aan de eerste tafel wilde eten, moest twintig gulden — boven de voor kost en inwoning vastgestelde honderd gulden — per jaar bijbetalen. *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 16, 18.

[4]) Volgens *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 21. Zoo werd op zekeren dag

„met clare affdeelinge ende cortte vuytlegginghe tot den catechismum ofte locos communes" het gelezene toe te passen. Na „ghedaen dancksegginghen" mochten alle collegianten een half uur lang het atrium op en neêr wandelen „ende mit den anderen hun studia communiceren". Te half een ging Voetius opnieuw binnen de leerzaal aan het werk; of wel, hij stak over naar het voormalige Witte-Nonnenklooster „ad lectiones academicas". Tot laatstgenoemd onderwijs had hij toegang verkregen door zijne inschrijving bij den rector magnificus [1]), welke inschrijving hem op vijftien stuivers was te staan gekomen [2]). De lessen binnen het academiegebouw „affgedaen ende geeyndicht zynde", moest Gisbertus „sonder divageren wederomme naer t Collegie gaen, ende hem begheven, tzy op zyn camer off ter ghemeener plaetse".

door Voetius' medebursaal Jan Hendrik Felten, bijgenaamd Staverenus, geklaagd: »verminosas esse carnes, et ex iis vermes proreptare". Genoopt die beschuldiging te staven tegenover Gomarus, wien ze ter oore was gekomen, nam Felten haar grootendeels terug en zeide: »videri sibi tantum". Spoedig daarop bleek, hoe weinig Staverenus te vertrouwen was: om schulden moest hij Leiden verlaten. *Brieven Stat.-coll.*, II, 84, 125 en 136.

[1]) Ingeschreven, onder het rectoraat van den hoogleeraar Everardus Bronchorstius: »Gisbertus Pauli Voötius Heusdanus. 17. Col. al." — Tegelijk met hem werden op 27 Juli 1604 geïmmatriculeerd zijne studiegenooten in het Staten-collegie: Gosuinus Henrici (Buytendyck) en Theodorus Henrici (Swaen). *Album studiosorum academiae Lugduno-Batavae*, Hagae Com., 1875, p. 75. Eerstgenoemde had zijn examen voor het alumniaat afgelegd den 5den, laatstgenoemde den 15den Mei 1604. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 101.

[2]) »Gegeven den magnifico 15 st., de boudel (pedel) 4 st.", schreef Voetius op zijne nota voor de magistraat. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604. Bij hernieuwde recensie betaalde hij aan den rector 6 st., aan den pedel 3 st. *Ibidem*, bijlage tot fol. 40 der gemeenterekening over 1605.

Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 49; *Eerste register*, not. v. 22 Nov. en 27 Dec. 1595: »Noch es verstaen ende geresolveert dat het recht vanden rectoor ende der unyversiteyt, omde buyrsaelen als litmaeten vander unyversiteyt, op te schryven ende immatriculeeren, soo men dat nompt, sal coomen tot lasten vanden bursaelen selffs, en indien zy zulcx niet en betaelden by gebreck van middelen off andersints, dat het bij den subregent verschooten ende hen van haere overschotten zal werden innegehouden ende affgecordt".

Omstreeks zes uren was ook dit gedeelte der dagtaak afgeloopen en wachtte Voetius het avondmaal, dat — volgens voorschrift der Staten — uit twee gerechten bestond. Evenals onder den middagdisch, werd er ook nu uit de Schrift gelezen: „proverbia Salomonis, Jesus Sirach, Ecclesiasticus, off yet anders vuyt de Bybelsche historien", waarbij de noodige opheldering en verklaring van het gelezene volgde door den regent [1]). Nog eenmaal kwam Gisbertus, na zich vooraf weer een half uur op het binnenplein vertreden te hebben, met de overige bursalen, terwijl de klok van het Collegie voor den laatsten keer dien dag klepte, in de studiezaal samen, om er te hooren naar Kuchlinus' „cortte vermaninghe van de vreese Gods, ende t beleyt des levens", besloten door bijbellezing en gebed, alsook door het afroepen van de namen der kweekelingen. Hierop trok hij te negen uren naar zijn kamertje, waar evenwel 's avonds vuur noch licht mocht branden [2]), en legde zich ter ruste. Weldra sliep alles binnen de muren van het Statencollegie.

---

[1]) Volgens de statuten van 1592, dl. III, art. 4, moesten »de leesingen inden duytschen Bybel sulcx werden verdeelt, dat de gansche Bybel eens t sjaers werde uytgelesen, het nieuwe testament viermael sjaers ende den text der psalmen alle maents eens". In plaats daarvan bepaalden, op voorstel van den academischen senaat, de statuten van 1595, dl. III, art. 9: »ende zullen de lesinghen zulcx worden verdeelt als den regent tzyner discretie dat zal goet vinden".

[2]) Met bijzondere vergunning van den regent was het geoorloofd 's morgens vroeg »tgebruyck vant licht te hebben, midts dat nyemandt op zyn bedde en sal mogen studeren". Laatstgenoemd verbod stond eveneens te lezen in de opnieuw gewijzigde ordonnantie van 1 October 1631. Daaraan hield men echter vrij slap de hand, waardoor dan ook, ten jare 1667, des regents eigen zoon, Pieter Cabeljauw jr., studeerende »op zyn bedde", oorzaak werd, dat het Collegiegebouw voor een groot deel afbrandde. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 20. — Slechts zelden staat onder Voetius' uitgaven »een pont keersen" vermeld. Zie b. v. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 60 verso der gemeenterekening over 1604.

Bij het begin der Hondsdagen had, voor de studenten der universiteit, de groote vacantie een aanvang genomen. Tevens waren de meeste bursalen, ongeveer half Juli, naar hunne ouders, voogden of vrienden vertrokken, om in het laatst van Augustus, als met September ook de academische lessen werden hervat, terug te keeren [1]). Het verlangen naar betrekkingen en bekenden zal ditmaal ongetwijfeld sterker zijn geweest dan gewoonlijk. Elk hunner toch had, sedert Februari 1604, bange dagen doorleefd, „alsoo de Heere almagtig de stadt Leyden besogt hadde met die peste, ende oock in den Collegie gestorven waren soo de kinderen vanden subregent als vanden schaffmeester" [2]).

Voor Voetius [3]), kort geleden onder soortgelijke omstandigheden uit Heusden afgereisd, bestond er weinig of geen oorzaak Leiden even haastig te verlaten. Liever zocht hij, de gelegenheid hiertoe gaarne aangrijpende, vertrouwelijk kennis te maken met wie, gelijk hij, in

---

[1]) *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 51, 52. Zie ook bijlage XXVI.

[2]) Was de bursaal, Petrus Cuylius, ten jare 1603 »met de peste bevangen sijnde", uit het Staten-collegie onmiddellijk overgebracht naar de woning zijner ouders te Wateringen, het schijnt, dat geen der alumnen in 1604 door die ziekte werd aangetast. Nochtans hadden curatoren, als voorzichtigheidsmaatregel, tevens in het belang, zoo noodig, eener goede en zorgvuldige verpleging, de diensten besproken van zekeren Andries Jansz. Snijder, »woonende naest den Collegie, mits hij soude genieten de vrije woninge van sijne huijsinge, ende daer en boven alle daegs als hij soude worden geemploijeert in tijde van peste vijff en twintigh stuijvers". *Eerste register*, not. v. 9 Febr. 1603 en 1604. Wat betreft de geneeskundige behandeling der bursalen in het algemeen, zie *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 33, en *Hand. v. cur.*, 10 Maart 1593.

[3]) Om echter, in geval van hernieuwde pestziekte binnen het Staten-collegie, zijne kamer behoorlijk te kunnen »suffumigeeren", had Gisbertus zich bij tijds van »wieroock" en »een test" voorzien. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604. Vgl. daarmede *ibidem*, E. 208, bijlage tot fol. 32 der gemeenterekening over 1602.

het Collegium theologicum nog wat achterbleven [1]). Die omgang had weldra ten gevolge, dat Gisbertus begon in te zien, hoe, bij het vele door Franco Odolphi hem onderwezen, nochtans had ontbroken: het werken naar een vasten regel, naar eene juiste methode. Ten einde dat gebrek zoo spoedig mogelijk te verhelpen, raadpleegde hij al vast enkele oudere, meer gevorderde medebursalen [2]). Tot hen behoorde Simon Egbertsz. Bisschop, in 1600, voor rekening der stad Amsterdam, extraordinair opgenomen binnen het Staten-collegie en — naar Kuchlinus aan diens maecenaten schreef — „hooghlyck van Godt almachtich met verstande begaeft" [3]). Verder Caspar Barlaeus, zoon van wijlen den rector te Bommel, gedenomineerd door Geertruidenberg, en Bernardus Arnoldi Dwinglo, opgeleid in de school van het Delftsche fraterhuis; beiden tenzelfden jare als Episcopius naar Leiden bevorderd [4]). Ook de iets jongere Johannes Everardi Geisteranus [5]) en Josephus van der Rosieren [6]) maakten deel uit van het vijftal collegisten, waaraan Voetius — nog

---

[1]) Niettemin bracht Voetius van zijne eerste zomervacantie, als bursaal, nog eenigen tijd te Heusden door, wat volgt uit deze aanteekening: »Opten 23en Augusti ten tyde des vertrecx vanden voors. Ghysbert Voet heeft hem den voors. burgemeester Bruynincx tot reysgelt ende anders verschoten ende gegeven 3 gld. 5 st. 8 penn." *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 9. Later raadpleegde Voetius daarover ook verschillende handboeken. In den vroeger genoemden catalogus zijner bibliotheek staat o. a. vermeld: David Chytraeus, *Regulae studiorum*, *seu de ratione discendi in praecipuis artibus recte instituenda*, Lipsiae, 1595. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 467.

[3]) *Brieven Stat.-coll.*, I, 363.

[4]) *Brieven Stat.-coll.*, I, 212 en 220.

[5]) Hij was een zoon van Everardus Geisteranus, indertijd predikant te Alkmaar. Naar zijne moeder, die den naam droeg van Grietje Foreest, heette hij ook Joannes Everardi Forestus. *Brieven Stat.-coll.*, I, 241, 243; II, 279, 300.

[6]) *Brieven Stat.-coll.*, I, 267.

onbedreven in menigerlei opzicht — voor zijne toenmalige vorming niet weinig te danken had.

Al aanstonds wachtte hem, ook in de zomervacantie, het onderwijs van Kuchlinus, die dan gehouden was „de confessie ofte belydenisse vande Nederlandtsche ghereformeerde christelycke kercke, den bursalen drye malen ter weke te lesen ende vuyt te leggen" [1]). Voorts besteedde Gisbertus de eerste maanden [2]), doorgebracht in het Collegium theologicum, met goedkeuring van den regent en onder toezicht van den subregent [3]), aan eene vernieuwde kennismaking met de oude letteren. Bepaaldelijk hielden de Latijnsche dichters hem bezig. Ze werden met lust en liefde herlezen, doch thans in uitgaven van critisch-philologische aanteekeningen voorzien [4]). Niettegenstaande hij de Grieksche schrijvers een tijd lang als bijzaak bleef beschouwen [5]), scheelde het weinig of Voetius ging ten volle in zijne studie der classieken op; vooral toen, na de vacantie, de academische gehoorzalen weer

---

[1]) *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 5.

[2]) In October 1604 viel er eene komeet waar te nemen, welk verschijnsel Voetius aanleiding gaf, om, nog ten jare 1665, naast het opstel daarover van Andreas Libavius, eene door hem zelven geschreven »exercitatio de prognosticis cometarum" uit te geven, en later bij vernieuwing te plaatsen aan het slot zijner *Dispp. select.*, Ultraj., 1669, tom. V, p. 151—243.

[3]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 16 en dl. I, art. 10.

[4]) Een lijstje van verschillende boeken, op last des regents, door Jan Jansz. Orlers den 12den Mei 1604 aan Gisbertus geleverd, wordt aangetroffen onder de bijlagen tot fol. 60 verso der gemeenterekening over genoemd jaar. *Oud-arch. Heusden*, E. 209.

Later leverde ook Jan le Maire aan Voetius, zoowel uit zijn boekwinkel als uit door hem gehouden veilingen, volgens de daarop betrekking hebbende bijlagen tot fol. 40 en fol. 41 verso der gemeenterekeningen over 1605 en 1606. *Oud-arch. Heusden*, E. 209 en 210. Ook schreef Lysbeth Claesdr. den 11den Maart 1605 aan Blanckaert: »daer vertrecken somtyts studenten soo mach hy (nl. Gijsbert) eenige boecken coopen, maer met gereet gelt, want hy coopt somtyts een boeck om half gelt".

[5]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 10.

geopend werden en hij, naast de lessen door Petrus Bertius als onderregent gegeven, ook Vulcanius mocht hooren [1]), den stoeren, breedgeschouderden Bruggenaar [2]); met zoo velen zijner ambtgenooten liefhebber van een goeden dronk, wat echter niet belette, dat hij gereedelijk werd meêgeteld onder de beroemdste litteratoren van dien tijd [3]).

Het tweede, inzonderheid het derde jaar van Voetius' verblijf te Leiden werd met allen ernst door hem gewijd aan de wetenschap der wijsbegeerte in haar geheelen omvang en zoo breed mogelijk opgevat [4]). Daartoe volgde hij zoowel het onderricht in de logica, gegeven door den subregent Bertius, als de colleges van Gilbertus Jacchaeus, juist ten jare 1605 tot buitengewoon hoogleeraar in de redeneerkunde aangesteld [5]). Bovendien bestudeerde Voetius, voor zichzelf, de verschillende handboeken daarover geschreven door Crellius [6]) en Matthisius [7]), door de beide

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 653; IV, p. 262 en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 923.

[2]) »Brugarum soboles, patriis e finibus exul", zegt van hem Daniel Heinsius in een epigram. Zijn geschilderd portret versiert de Leidsche universiteitsbibliotheek; ook berust aldaar, wat hij in handschrift heeft nagelaten.

[3]) Vulcanius, sedert 1581 hoogleeraar in de Grieksche taal, was tevens secretaris-translateur bij den academischen senaat. Zie voorts bijlage XXVII.

[4]) Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 17—21, passim.

[5]) Gilbert Jacchey, van geboorte een Schot, werd den 12den Febr. 1603 ingeschreven in het »album studiosorum". Reeds 19 Sept. daaraanvolgend kreeg hij verlof, om »exercitii causa" op Woensdag en Zaterdag — daar geen enkele hoogleeraar dan college gaf — de geschriften van Porphyrius te verklaren. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 74, 76, 80. Vgl. *Hand. v. cur.*, 8 Febr. en 8 Nov. 1604, alsook 8 Aug. 1605.

[6]) De *Isagoge logices* van Crellius wordt, evenals het meerendeel der werken, die hier volgen, aangetroffen in den auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek.

[7]) Hij schreef *In universam Aristotelis logicam prolegomena*, *nunc limatius conscripta*, Colon., 1565, en *Epitome logicae Aristoteleae graecolatinae*, Colon., 1569.

Italianen, Toletus en Zabarella[1]; — niet het minst de „Praecognita logica" van Bartholomaeus Keckermann, gelijk ook diens „Systema minus" en „Gymnasium logicum"[2]).

Naar zich liet verwachten, maakte Gisbertus, bij zulk eene streng-methodische voorbereiding, te gemakkelijker kennis met de geschriften van den grootvorst der wijsbegeerte, Aristoteles, door Bertius „viermael ter weke, ter bescheydenheyt vanden regent onder den bursalen" behandeld[3]), en uit wiens „Organon" — gelezen met of zonder de aanteekeningen van Pacius[4]) — alle veertien dagen, in de gehoorzaal van het Staten-collegie, door de jongeren „onder goddelijken bijstand"[5]) werd gedisputeerd[6]). Straks beproefde ook Gisbertus aan dat steekspel

---

1) Franciscus Toletus, een geleerde jezuïet, was pauselijk hofprediker en kardinaal; ook doceerde hij te Rome de philosophie, en stierf aldaar ± 1560. Hij gaf o. a. uit eene *Instructio ad logicam*. Volgens Voetius werden zijne geschriften gekenmerkt »facilitate et perspicuitate". *Bibl. stud. theol.*, p. 369.

Giacomo Zabarella, in 1589 te Padua gestorven, waar hij hoogleeraar was in de wijsbegeerte, onderscheidde zich door groote zelfstandigheid, ook tegenover de uitspraken van Aristoteles. Zijne *Logica*, in 1587 te Padua verschenen, beleefde tal van herdrukken. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 382. *Dispp. select.*, tom. I, p. 764, en tom. V, p. 223.

2) Barth. Keckermannus, *Praecognitorum logicorum tractatus III, system. logico praemissi*, en *Gymnasium logicum, id est de usu et exercitatione logicae artis libri III.* Vergeleken met andere handboeken over hetzelfde onderwerp, zegt Voetius daarvan in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 343: »longe praefero praecognita philosoph. et logica Keckermanni". Zie ook p. 672, 673; *Thers. heaut.*, p. 101. — Voor 2 gld. kocht Gisbertus indertijd bij J. le Maire het »Gymn. log." en het »Systema minus Keckermanni". *Oud-arch. Heusden*, E. 209.

3) *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 10. Vgl. dl. III, art. 19, en *Eerste register*, not. v. 4 Nov. 1596.

4) Het »Organon Aristotelis", zonder aanteekeningen, kostte Voetius toenmaals bij J. Orlers 35 stuivers. *Oud-arch. Heusden*, E. 209.

5) Nu eens heette het: Θεοῦ συλλαμβάνοντος, dan weer: τοῦ Θεοῦ τρισμεγίστου συνεργοῦντος. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 17: »σὺν Θεῷ determinabo", p. 590: »σὺν Θεῷ praestabimus". Zie voorts *Dispp. select.*, tom. V, p. 742 en hierachter, bijl. XXVIII.

6) In zijne *Polit. eccles.*, tom. II, p. 756, deelt Voetius mede, dat door hem ook nog werden bijgewoond »privata collegia logica sub praesidio studiosi alicujus".

zijne dialectische kracht, als hij in tien „theses", door drie „corollaria" achtervolgd, eene beknopte inleiding verdedigde op het tweede boek van bovengenoemd „Organon", hetwelk handelt over de „interpretatie". Zonder juist veel waarde te hechten aan het hooggestemde loflied, hem bij die gelegenheid door zijn mede-kweekeling en tijdgenoot Jason Bilandus [1]) „amoris ergo" toegezongen, mogen wij niettemin vertrouwen, dat het disputeeren, onder leiding van den subregent, Heusdens zestienjarigen bursaal naar wensch zal zijn afgegaan [2]).

Volkomen in overeenstemming met Kuchlinus' oordeel, die de logica „het instrument der instrumenten" noemde [3]), onmisbaar bij de vorming van iederen degelijken godgeleerde, bleef ook Voetius haar zijn leven lang eene eereplaats toekennen in de rij der wijsgeerige wetenschappen [4]).

---

[1]) Hij was een zoon van IJsbrant Biland, predikant te Hellevoetsluis, en als alumnus eerst gedenomineerd door de regeering van Purmerend, later door die van Delft. *Brieven Stat.-coll.* 1, 349; II, 91.

[2]) Overeenkomstig het slot van Bilandus' *Carmen in honorem docti probique adolescentis d. Gisberti P. F. Voetii*, aldus luidende:

»Nec tibi caterva fallax adferat inanem metum
Praelianti: si procellis hostium ingenium tibi
Defatigatum labescat, Pallados praesentia
Bertiique mens sagacis, vincierque nescii
Auxili te liberatum sospitabit munere".

Zie verder bijlage XXIX.

[3]) In zijne openingsrede bij Bor., *a. w.*, boek XXIX, fol. 40*b*, — in welke hij tevens verklaarde: »De ware philosophie moet met de theologie ende om der theologie wil gheleert worden, laet ons haer als eene camenier ghebruycken". Vgl. Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 22 & 20, alsook: Voet., *Dispp. select.*, tom. I, p. 767; tom. III, p. 750—753; tom. IV, p. 756, 757; *Ther. heaut.*, p. 127, 128 en dr. H. H. Kuyper, *a. w.*, dl. I, blz. 221—225.

[4]) »Artium mediocris cognitio, et multorum tmematum ac capitum memoria localis sufficiet ad alia festinanti. Logicam tamen excipio, et rhetoricam: quarum illam imprimis et docentem et utentem familiarem sibi reddat, si quis feliciter velit θεολογεῖν". Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 9. Vgl. p. 27, 28. Ook Leidens curatoren achtten »de philosophie 't fundament aller geleertheid ende scienten". *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1601.

Toch werden, ter wille van de dialectiek, ethica en physica geenszins door hem vergeten of verwaarloosd. Wederom was het Aristoteles — al dan niet gecommentarieerd — aan wiens meesterwerken beiden, Bertius en Bontius [1]), hun onderwijs vastknoopten. Zijn vrijen tijd gebruikte Voetius voor het lezen, wat de zedenleer betreft, der tien boeken „De moribus ad Nicomachum", door Riccobonus naar den Griekschen tekst verklaard [2]), terwijl hij, om behoorlijk kennis te maken met de natuurphilosophie, las en ten deele ook excerpeerde de „Beginselen der physica" van Aristoteles, diens drie boeken „De anima" en de uiterst kleine, ten onrechte aan hem toegekende verhandeling „De mundo", door Bonaventura Vulcanius met ophelderende noten voorzien [3]).

Als wilde Gisbertus zich onmiddellijk tegen eenzijdigheid wapenen, zoo voegde hij daaraan toe, op ethisch gebied de „Physiologia Stoicorum" van Justus Lipsius [4]) en diens „Manuductio ad Stoicam philosophiam"; de

---

[1]) Reinerus Bontius kreeg van HH. curatoren verlof den titel te voeren van professor medicinae et physices »mits niet anders ter handen nemende, nog opentlijck lesende, dan physicam et ea quae ad physicam pertinent". *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1606. Dat Voetius ook Jacchaeus hoorde »in collegio physico", blijkt uit het door hem medegedeelde, *Dispp. select.*, tom. V, p. 183.

[2]) Van dien Griekschen tekst luidt de titel: Ἠθικὰ Νικομάχεια; in 't latijn *Ethica Nicomachica* geheeten. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 641; IV, p. 702.

[3]) *Aristoteles de mundo cum scholiis Bonav. Vulcanii*, Lugd. Bat., 1591. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 337; Th. Crenius, *Animadversiones philologicae et historicae*, pars XI, Lugd. Bat., 1702, p. 19, 111.

De hierboven genoemde werken van Aristoteles zijn in het oorpronkelijke getiteld: Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως, ἤ περὶ φυσικῶν ἀρχῶν. — Περὶ ψυχῆς. — Περὶ κόσμου. Het auteurschap van dat laatste boekje wordt ook door Voetius, *Bibl. stud. theol.*, p. 30 en 405, aan Aristoteles ontzegd.

[4]) Beide geschriften kwamen in 1604 te Antwerpen uit. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 372 en 430.

„Meditationes ethicae" van Goclenius [1]); de twaalf boeken der „Philosophia moralis" van Alessandro Piccolomini [2]); het „Systema ethicae tribus libris adornatum" van Keckermann, naast diens „Oeconomica" en „Politica" [3]), alsmede enkele practisch-wijsgeerige tractaten van Plutarchus [4]). Met hetzelfde doel, doch meer uit het oogpunt eener wetenschappelijke natuurbeschouwing, doorliep Voetius in haar geheel de „Physica" van Aristoteles, verklaard door de Conimbricensers [5]); die van den Griekschen kerkvader Nicephorus Blemmydas [6]); die van Magirus [7]), alsook des laatsten en Confingerus' commentaar op het geschrift „De anima" van Melanchton [8]), benevens het leerdicht van Lucretius „De rerum natura" [9]).

---

[1]) Wanneer Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.* de »lexica philosophica" opnoemt, verzekert hij, p. 344: »inter quae excellit Rodolphi Goclenii". Vgl. p. 597, en *Dispp. select.*, tom. I, p. 708; V, p. 215.

[2]) Door Gisbertus gekocht voor 2 gld. 10 st. op eene auctie bij J. le Maire. *Oud-arch. Heusden*, E. 210.

[3]) Barth. Keckermannus, *Systema disciplinae politicae. Seorsim acc. synopsis disciplinae oeconomicae, eodem auctore.* Hanoviae.

[4]) Te weten: Περὶ ἀοργησίας. — Περὶ παίδων ἀγωγῆς. — Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις, κ. τ. λ.

[5]) »Quibus non vacat omnes (n. scriptores hic laudatos) emere, eligant sibi Conimbricenses propter citationes autorum, et multas controversias physicae specialis ad libr. Meteor. et de generatione et corruptione". Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 369. In zijne »Dispp. select." worden die commentaren — welke, door paters-jezuïeten geschreven, volgens hem »subtilitate praecellunt" — meermalen aangehaald. Vgl. *Dispp. select.*, tom. III, p. 687.

[6]) N. Blemmydas, *Epitome logica et physica*, *Graece*, Aug. Vind., 1605. Zie Voet., *Dispp. select.*, tom. I, p. 621. Vgl. *ibid.*, p. 584.

[7]) Voetius rangschikt het werk van den Marburgschen hoogleeraar Johannes Magirus onder de »pleniora physicae systemata". *Bibl. stud. theol.*, p. 368.

[8]) Melanchton, *Commentarius de anima*, Wittenbergae, 1530. Naar aanleiding daarvan merkt Voetius op: »Medica etiam attigerunt nonnulli ex theologis; ut Melanthon, cujus libellum de anima commentariis suis ornarunt duo medici Magyrus et Caufingerus". *Bibl. stud. theol.*, p. 472. Vgl. *Dispp. select.*, tom. II, p. 201.

[9]) De auctie-catalogus (pars II, misc. in oct. n°. 33) vermeldt: »Lucretius de rerum natura cum notis Lambini", waarvan de volle titel luidt: D. Lambinus, *Titi Lucretii Cari de rerum natura libri sex, locis innumerabi-*

Over het algemeen maakte men toentertijd aan Leidens academie weinig werk van de wiskunstige vākken [1]). Niet tevreden met, een paar malen 's weeks, professor Rudolphus Snellius [2]) het classieke en als voor de eeuwen bestemde handboek „De sphaera mundi" van Johannes de Sacro Bosco [3]) te hooren uitleggen, oefende Gisbertus zich bij vernieuwing — buiten de gewone lessen om, en geholpen door een zijner studiemakkers, die op dat gebied goed thuis was — in de reeds te Heusden bijzonder gewaardeerde reken-, stel- en meetkunde van Pierre de la Ramée [4]). Eveneens gaf zijn vertrouwelijke omgang met Thomas Carbasius [5]), natuur-philosoof en later geneesheer te Hoorn, aanleiding, dat hij nu en dan werd uitgenoodigd, om, in tegenwoordigheid van enkele andere jongelui, een chemisch of een anatomisch onderzoek bij te wonen, door den toekomstigen medicus verricht [6]).

---

libus ex auctoritate quinque codicum manuscriptorum emendati, Parisiis, 1570, Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 371; Crenius, *o. l*, pars VI, Lugd. in Bat., 1700, p. 14.

[1]) *Hand. v. cur.*, 10 Aug. 1591; *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 45.

[2]) Magister Rud. Snellius was, sinds 10 Febr. 1601, gewoon hoogleeraar in de wiskunde. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 64. Over de lessen, door hem te geven in het Staten-collegie, zie *Eerste register*, not. v. 4 Nov. 1596. Vgl. *Hand. v. cur.*, 3 Maart 1593. Ook schreef hij zelf eene »Arithmetica", door de bursalen gebruikt. *Oud-arch. Heusden*, E. 210.

[3]) Geboren in het graafschap York, heette hij eigenlijk John Holywood. Zijn »tractatus" beleefde niet minder dan 65 verschillende uitgaven en werd gecommentarieerd door Melanchton, Franco Burgersdicius, Clavius en vele anderen. »Floruit anno 1214" schrijft Voetius, *Dispp. select.*, tom. III, p. 1347.

[4]) Zie hierboven, blz. 17. Dat er, nu en dan, vrij zonderlinge »quaesita mathematica" in het Staten-collegie behandeld werden, wordt door Voetius ter loops vermeld, *Thers. heaut.*, p. 305.

[5]) Carbasius promoveerde, 22 Mei 1609, tot »magister artium". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 96.

[6]) Eigenaardig is de belangstelling van alle toenmalige studenten in dergelijke »demonstrationes". Bij herhaling vermelden de senaatsnotulen, dat er door de professoren geen college werd gegeven »propter administrationem rei anatomicae". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 76, 87; IX, fol. 1,

Maar ook theoretisch trachtte Voetius van zulke zaken op de hoogte te komen [1]). Daartoe maakte hij achtereenvolgens kennis met de, voor die dagen, niet minder boeiend dan degelijk geschreven „Universa medicina" van Jean Fernel [2]), hofarts bij Frankrijks koning Hendrik II; met Lemnius' veelgeprezen werken [3]) „De miraculis occultis naturae" en „De vita recte instituenda"; met Libavius' geschrift over de metalen [4]) en met meer andere boeken van die soort, gelijk hij ook, in het belang eener algemeene ontwikkeling, de aardrijkskunde van Cestius [5]) bestudeerde, naast de „Tabulae geographicae" van zijn leermeester Bertius [6]); de „Batavia" van Hadrianus Junius [7]),

---

4, etc. Carbasius ontleedde voor Voetius »een paar honden" en hield voor hem »operationes quasdam chymicas". Essenius, *Orat. fun.*, p. 10.

Met betrekking tot dat onderrichten van studenten door studenten, verklaart Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 28: »Dici non potest quanta discentiae nostrae fiat accessio, cum alios docemus".

[1]) Altijd, in zoover hij die studie noodig achtte voor een theoloog. Vgl. *Bibl. stud. theol.*, p. 388—391, 466, en *Dispp. select.*, tom. II, p. 195—227, waar hij handelt »de perfosso latere Christi".

[2]) Johannes Fernelius, *Universa medicina, tribus et viginti libris absoluta*, Parisiis, 1567. »Legi olim in schola praeter medicinam Fernelii, Heurnium et Ludovicum Fonsecam de peste", schrijft Voetius, *Thers. heaut.*, p. 284.

[3]) Levinus Lemnius, *De miraculis occultis naturae libri IV*, Antverpiae, 1559. *De vita cum animi et corporis incolumitate recte instituenda liber unus*, Coloniae, 1581.

[4]) Andreas Libavius, *Commentationum metallicarum libri IV de natura metallorum, mercurio philosophorum, azotho et lapide seu tinctura physicorum conficienda, e rerum natura, experientia et auctorum praestantium fide*, Francofurti, 1597.

[5]) Voetius citeert in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 410, de »Geographia poëtica a Lamberto Danaeo collecta, et cum geographia Cestii edita in 8°".

[6]) Petrus Bertius, *Variae orbis universi et ejus partium tabulae XX geographicae, ex antiquis geographis et historicis confectae*, 4°. oblongo.

[7]) Na den dood des schrijvers verscheen zijn: *Batavia. In qua praeter gentis et insulae antiquitatem, originem, decora, mores, aliaque ad eam historiam pertinentia, declaratur, quae fuerit vetus Batavia, quae Plinio, Tacito, Ptolomaeo cognita, quae etiam genuina inclytae Francorum nationis fuerit sedes*, Lugd. Bat., 1588.

naast de zoo kloeke deelen der „Nederlandsche oorlogen" van Petrus Bor [1]).

Aldus trouw de hand leggende aan zijne propaedeutische vorming [2]), werd Gisbertus overvallen door eene gebeurtenis, die niet slechts het Collegium theologicum even onverwacht als gevoelig trof, maar welke ook geenszins naliet belangrijken invloed te oefenen op menigen bursaal, daar geplaatst. Den 3den Juli 1606, 's namiddags te twee uren, overleed Johannes Kuchlinus, zestig jaren oud. Kort was hij ziek geweest. Weinige dagen te voren, aan den avond van 30 Juni, had hij, oogenschijnlijk volkomen gezond, met Bertius nog allerlei dingen besproken, den gang van het onderwijs betreffende; dezen o. a. medegedeeld, hoe hij met het verklaren van den catechismus juist gereed was gekomen en hij dat werk eerst na de groote vacantie dacht te hervatten, daar alle oudere alumnen — op één na — bij het proponeeren [3])

---

[1]) P. Chr. Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche oorlogen, beroerten en borgerlycke oneenicheyden, beginnende mette opdrachte derselver landen, ghedaen by keyser Carel V aen synen zoon coninck Philippus van Spangien, tot de droevighe doodt van syn Excellentie Willem prince van Orangien, hoogl. memorie*, Amst.-Leyden, 1602. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 133, 134, 662 en *Dispp. select.*, tom. III, p. 311, waar Bor door hem genoemd wordt »diligentissimus rerum Belgicarum scriptor".

[2]) Later zien wij den Utrechtschen hoogleeraar bovenvermelde geschriften, door hem als bursaal min of meer nauwkeurig bestudeerd, in zijne talrijke werken geregeld aanhalen. Bij de disputaties op physisch, metaphysisch, ethisch, politisch en oeconomisch gebied verdedigd in het Staten-collegie en nog aanwezig ter Leidsche universiteitsbibliotheek, heb ik geene enkele verhandeling van Voetius, wel van de meesten zijner tijdgenooten gevonden. Volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, zal Gisbertus — behalve de vroeger genoemde »disputatio logica de interpretatione" — ook gehouden hebben eene »disputatio physica de motu"; beide »suo marte conscriptae". Essenius vergist zich evenwel, wanneer hij de verdediging der stellingen laat geschieden »sub doctore Gomaro".

[3]) Er werd door de bursalen geproponeerd, onder voorzitterschap van den subregent »in philosophicis", onder dat van den regent »in theologicis". Men bezigde daarbij òf de Nederlandsche òf de Latijnsche taal. Geschiedde

hunne beurt gekregen en behoorlijk vervuld hadden. Den volgenden ochtend, Zaterdag zes uur [1]), zat Kuchlinus als naar gewoonte voor „by het oefenen der jonckheyt in disputatione theologica". Het onderwerp, aan de orde gesteld, liep over de verschillende trappen of graden van gehoorzaamheid, waartoe de geloovige christen tijdens dit leven vermag op te klimmen. Bezig met den bursalen aan te toonen, hoe hier, zal het goed zijn, sprake dient te wezen van een voortdurenden wasdom, welks voleinding de eeuwigheid waarborgt, begon plotseling Kuchlinus' stem te haperen, zijn blik te staroogen, zijn gelaat in te vallen. Nauw was dit door de collegisten opgemerkt, of het dispuut werd ten spoedigste — evenwel, volgens vaststaand gebruik, nog eerst met dankzegging — gesloten. De onderregent, in allerijl geroepen en de gehoorzaal binnengetreden, ziende, dat eene beroerte Kuchlinus getroffen had, liet hem zoo omzichtig mogelijk door een paar der sterkste jongelieden overdragen naar diens studeervertrek, vlak bij het auditorium gelegen. Op het aldaar terstond gespreide bed bracht de kranke „getast van de apoplexia" zijne laatste uren door, van tijd tot tijd bezocht en toegesproken door de Leidsche predikanten Festus Hommius, Adrianus Borrius en Egbertus Aemilius [2]),

---

het eerste, dan moesten de collegisten »die selve tale zoucken te verrycken, ende van alle vuytheemsche, bastaerde, ende gheschuymde woorden te zuyveren". *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 19.

[1]) Ook de »theses logicae" werden op dat vroege morgenuur verdedigd. Zoo b. v. de disputatie door Winandus Hermanni Schuylius gehouden, 25 Sept. 1599, met vermelding op den titel: »hora 6 matutina". Latere disputaties, waaronder die van Voetius, bevatten — misschien als onnoodig — geenerlei aanduiding van tijd of plaats.

[2]) Vgl. Lucas Trelcatius, L. F., *Oratio funebris in obitum rev. et clar. viri d. Johannis Kuchlini*, p. 12. Trelcatius jr. had zich met het houden der lijkrede belast, op verzoek van P. Bertius en F. Hommius, schoonzoons, of naar het, in de nog niet verfranschte taal dier dagen, heette: »swagers" van Kuchlinus. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 347.

om weldra „in den Heere Christo zalichlyck te ontslapen", naar Bertius, daags daarop, den gecommitteerden raden der staten van Holland en West-Friesland berichtte [1]).

Volkomen te recht getuigde hij in dien brief, dat Kuchlinus tot een zwaar en vaak ondankbaar ambt was geroepen geworden [2]). Aan stipte plichtsbetrachting, aan onvermoeide zorg, dat alles binnen het Collegium theologicum bleef „in zyn behoorlycke ende gewoonlycke stuer", had het, sedert zijne herbenoeming [3]), den regent niet ontbroken. Ook nam Kuchlinus een tijd lang, bij vrijwillige leening, met Gomarus den predikdienst waar ten behoeve der Gereformeerde gemeente van Leiden [4]).

---

1) *Brieven Stat.-coll.*, I, 375.

2) Hij genoot daarvoor eene bezoldiging van 1200 gld., benevens »andere praeeminentien, vrydommen, ende gerechticheeden", gelijkstaande met het tractement van een »professor ordinarius" in de godgeleerdheid. *Eerste register*, not. v. 9 Juni 1595 en 9 Febr. 1607.

3) Vóór dien tijd schijnt mij zijn gedrag, bij terugkeer naar Amsterdam, minder rechtmatig. Aldus dacht daarover ook de secretaris der Leidsche curatoren, Jan van Hout, wanneer deze, in een schrijven van 25 Nov. 1592, Kuchlinus onder het oog brengt: »hoe hij selfs verstaet, dat zijne beroepinge hem is toegecoomen door Goddelycke voorschickinge, en hij sich dus niet met vleys ende bloedt, niet met wyff of wyffvrunden, maer wel ende wyselycken beraeden moet". *Hand. v. cur.*, 25 Nov. 1592. Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VI*a*, fol. 46—48. Trelcatius, de lijkredenaar, glijdt om zoo te zeggen over het gebeurde heen, als hij, *Orat. fun.*, p. 9, zegt: »quamvis non diu tunc praefuerit. Siquidem et qua erat modestia et quo erga Amstelrodamenses affectu excusavit, qua potuit et debuit reverentia".

Nà dien tijd kan Kuchlinus, meen ik, grooter aanspraak maken op den hem gegeven lof: »Ita Collegium theologicum rexit ut nihil omnino, neque quoad singularem et solidam eruditionem, neque quoad docendi facultatem et facilitatem, neque quoad morum gravitatem ab ullo quopiam in ipso desideratum sit". Trelcatius, *Orat. fun.*, p. 9. Vgl. J. Meursius, *Athenae Batavae*, Lugd. Bat., 1625, lib. II, p. 184. Zie ook bijlage XXX.

4) »Quantum autem docendo, hortando, movendo, saepe etiam increpando, ecclesiae illi (n. Amstelrodamensi) et huic nostrae (n. Leidensi) profuerit; testes sunt auditorum fere omnium conscientiae; testes nostrae, quibus sermonum suorum aculeos infigere solitus est". Trelcatius, *Orat. fun.*, p. 8. Vgl. bijlage XXXI.

In beide betrekkingen ijverig werkzaam, werd hij, na zijn dood, straks geprezen als „een trouwe leeraer ende oprechte regent" [1]), wiens „ghesonde leere leeft in zijn gedruckte disputatien int Collegie ghehouden" [2]). Wat die gezonde leer betrof, ze deed hem nu eens verklaren [3]): „dat den mensche, versopen in een afgront der sonden, ende met schrickelicke duysternisse, ende eene seer droevige ongheregeltheyt der affecten omringht, door verscheyden hulpmiddelen van leeringhen, vermaninghen, ende troostingen, behoort opghericht ende bevestight te worden, op dat ten minsten eenich kleyn beginsel vande kennisse Godes ende de ware heylicheyt in hem te weghe gebracht ende bewaert mag werden"; om dan weer te verzekeren [4]): „dat 't oude serpent, dien vader der leugenen, alle daghen nieuwe ketteryen verwect ende de oude vernieuwt, drijvende listighe menschen, dat zy walgen vande gewoonlicke manieren van spreken der kercke, ende nieuwe phrases, gewisse tekenen van eene

---

[1]) Fr. Gomarus, *Bedencken over de lyck-oratie van meester P. Bertius*, Leyden, 1609, blz. 7.

[2]) Fr. Gomarus, *Proeve van mr. P. Bertii aenspraeck*, Leyden, 1610, blz. 23. De »disputationes theologicae" van Kuchlinus, aangehaald door Voetius, o. a. *Dispp. select.*, tom. III, p. 1265, en als zoodanig ook vermeld in diens auctie-catalogus (pars II, theol. in quarto, n°. 583), waren eigenlijk »theses theologicae de catechesi christiana". Zie bijlage XXXII.

[3]) »Si enim Adamo mentis suae et voluntatis, omniumque affectuum pulcherrima συμμετρίᾳ adhuc ornato, Deus certum diem (n. sabbatum) meditationibus et exercitiis rerum caelestium tribui voluit, hominem profecto in peccatorum voraginem nunc demersum, horrendisque tenebris et tristissima affectuum ἀταξίᾳ circumdatum, variis doctrinarum, hortationum, et consolationum adminiculis erigi et confirmari oportet, ut vel tenue agnitionis Dei, et sanctitatis verae initium, effici in ipso possit, et conservari". Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 8.

[4]) »Quousque ergo serpentis antiqui, contra ministerium verbi, odium conceptum progredi sinemus? .... Excitat quotidie pater ille mendaciorum novas haereses, veteres renovat, homines versutos incitat, ut ad inusitatas ecclesiae formas loquendi nauseam capiant, novas phrases certae ἑτεροδιδασκαλίας indices fingant". Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 11.

vremde leere, versieren"; waarop hij, als ten eenen male onafwijsbaar, zegevierend liet volgen [1]): „wie en merckt dan niet, datmen van node heeft godvruchtighe ende gheleerde mannen, die Gods woort weten recht te snijden, de waerheyt voor te staen, de sophisterien ende leugens te bestrijden ende te wederlegghen?"

Deze woorden, gesproken bij zijn eerste optreden als regent van het Staten-collegie [2]), zouden in Kuchlinus' mond zeker niet misplaatst zijn geweest, waren ze geuit korten tijd vóór zijn overlijden [3]). Immers ongeacht de verklaring, afgelegd door Gomarus, Arminius en Trelcatius junior — eene verklaring [4]) ook door hem onderteekend — en den 10den Augustus 1605 aan HH. curatoren overhandigd, inhoudende het getuigenis: „dat sy wel gelooffden dat onder den studenten meer disputen vielen dan hen lieff was, maer dat sy niet weeten dat voor soo veel de fondamenten der leere aengaet, onder den professoren der faculteit der theologien eenig geschil is", meende Kuchlinus, al spoedig na Arminius' optreden,

[1]) »Quis igitur non videt piis et doctis viris, qui verbum Dei recte secare, veritatem propugnare, sophismata et mendacia oppugnare, et refutare sciant, opus esse?" Johannes Kuchlinus, *Oratio*, p. 11.

[2]) Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 38*a* en *b*.

[3]) »Magna in illo fuit artium liberalium et philosophiae cognitio, major linguarum, sacrarum litterarum maxima; quibus omnibus accessit constans et indefessa in muneris sui executione fides et diligentia", getuigt Trelcatius in zijne *Orat. fun.*, p. 9, waarop hij met nadruk laat volgen: »Quam fideliter verum illud religionis nepenthes propinavit suis? Quam diligenter cavit ne igniculi hereseoon et falsarum opinionum, cineri doloso suppositi, incendium huic orthodoxae theologiae seminario inferrent?"

[4]) Ze moest als tegenwicht strekken van het gravamen, door de Dordsche classis ter behandeling ingediend op de particuliere synode van Zuid-Holland, te houden binnen Rotterdam, 30 Aug. 1605 en volgende dagen. Vgl. Gomarus, *Bedencken*, blz. 43, en P. Bertius, *Aen-spraeck aen dr. Fr. Gomarum op zijne bedenckinghe over de lyck-oratie ghedaen na de begraefenisse van dr. Jacobus Arminius zaligher*, Leyden, 1609, blz. 10—13. Zie ook *Catalogus van het oud Synodaal archief*, *bewerkt door H. Q. Janssen*, 's-Gravenhage, 1878, I, 6, 5 en hierachter, bijlage XXXIII.

uit liefde tot „de suyverheyt der waerheyt", zoo niet rechtstreeks dan toch zijdelings, zich te moeten verzetten tegen de richting, aan Leidens academie door zijn neef en vroegeren zoowel als lateren ambtgenoot, hoe langer hoe beslister, voorgestaan [1]).

Overigens wist hij, bij verschil van meening ook op ander gebied, door kalmen ernst en, zoo noodig, door een zéér krachtig optreden, gepaard met welwillend en hulpvaardig dienstbetoon, vastberaden het bestuur te voeren over de inrichting aan zijne zorgen toevertrouwd [2]). Geen wonder, dat verreweg de meeste bursalen zich tot hem voelden aangetrokken. Onwillekeurig vergeleken sommigen — daar op zijn sterfdag, bij het voortzetten der gebruikelijke bijbellezing, de beurt was gekomen juist aan het laatste hoofdstuk van Genesis [3]) — naderhand, in hunne herinnering, het weenen der Egyptenaren bij Jakobs gebalsemd lijk met den rouw, die het Staten-collegie vervulde, toen men er zich had voor te bereiden

---

[1]) Kuchlinus, in zijn leven driemaal gehuwd, had tot derde vrouw Geertje Jacobs, zuster van Harmen Jacobs, den vader van Arminius (Jacob Harmsen). Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 89. Te Amsterdam waren beiden zeven jaar lang te zamen predikant geweest; te Leiden was ook Kuchlinus, als regent, opgenomen in de rij der theologische professoren. Zie voorts bijlage XXXIV.

[2]) »Ende dewyle d'autoriteyt des regents is den bandt der vruchtbaerlycker opvoedinghe der jonckheyt inden Collegie theologiae", luidt het in een merkwaardig concept-request van Kuchlinus aan de staten van Holland, dat ten zeerste pleit voor zijne paedagogische verdiensten, en eene scherpe tegenstelling vormt met het volkomen gemis daarvan bij den regent Jeremias Bastingius. Zie *Brieven Stat.-coll.*, I, 186. Vgl. *Resol. Holl.*, 19 Mei 1601.

[3]) In het begin van Genesis 50 wordt, naar bekend is, melding gemaakt van de Egyptenaren, die Jozefs vader zeventig dagen lang beweenen. Dat dit hoofdstuk toen juist aan de beurt kwam, alsook dat, daags vóór Kuchlinus' dood, gelezen werd Genesis 49, waar, in vers 33, staat: »Als Jakob voleind had aan zijne zonen bevelen te geven, zoo leide hij zijne voeten samen op het bed, en hij gaf den geest, en hij werd verzameld tot zijne volken", rekende Trelcatius — *Orat. fun.*, p. 11 — mede te behooren tot die »praesagia", die, in weerwil van Kuchlinus' schijnbaar welvaren, hier niet ontbroken hadden.

op de plechtige uitvaart [1]), waarbij Kuchlinus' stoffelijk overschot, evenals dat van den ouden patriarch, Woensdag 5 Juli 1606 zou worden ten grave gebracht [2]).

Zoo rustte dan wederom op Hollands staten de moeielijke taak, een geschikt regent te benoemen aan het Collegium theologicum. Ten einde hen voor te lichten bij die keus, vergaderden, niet lang na Kuchlinus' dood, curatoren en burgemeesters van Leiden [3]). Na herhaalde besprekingen onderling, afgewisseld door „eenige particuliere comparitien", waarin men raadpleegde zoowel „metten heer advocaet vanden lande" als „metten professoren theologiae, om vanden selven te verstaen wat persoonen sijluyden zouden bequaem agten, om 't voors. regentschap ter eeren ende ten dienste vant Collegie te mogen betreden"; — welke theologische professoren, niet minder dan de leden van den Leidschen kerkeraad, zich beijverden desnoods ongevraagd advies te verleenen [4]); — werd in

---

1) Door den academischen senaat was aan Bertius, als subregent, verlof gegeven, om, terstond na afloop der »oratio funebris" van Trelcatius, een woord tot Kuchlinus' nagedachtenis te spreken voor de bursalen, in de gehoorzaal van het Staten-collegie. *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 83. — Ook sommige alumnen voelden zich gedrongen het aandenken van den betreurden leermeester, en wel in poëzie, te verheffen. Zóó deden o. a. Voetius' medebursalen Robertus Puppius en Victor Rickelsma, door de uitgave hunner »Funebria in exequias rever. viri d. Joh. Kuchlini", alsoo Casparus Barlaeus, die een »Carmen funebre in obitum d. Joh. Kuchl- dichtte. Zie dr. W. P. C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzamelin berustende in de Koninklijke bibliotheek*, 's-Gravenhage, 1889, dl. I, st. blz. 270, n°. 1348 en 1349.

2) Het portret van Kuchlinus, bekleed met de hem door curatoren geschonken toga en een kalotje op het hoofd, wordt aangetroffen bij Meursiu *Ath. Bat.*, lib. II, p. 181, alsmede in de verzameling: *Les vrays pourtrai de les célèbres et plus renommés professeurs, depuis le commencement l'illustre académie de Leide.* Vgl. *Eerste register*, not. v. 6 Dec. 1595.

3) Vgl. *Resol. Holl.*, 27 Juni 1606.

4) Aanbevolen werden o. a. Wernerus Helmichius en Johannes Becius, pr dikanten, respectievelijk te Amsterdam en te Dordrecht. Eerstgenoemde w reeds in 1591, nog predikant te Delft zijnde, door Leiden begeerd als the

overleg met Gecommitteerde Raden goed gevonden „alsnog niet eijntelijck te procederen tot aenneminge van een regent", maar leiding en gang der zaken voorloopig te blijven toevertrouwen aan Petrus Bertius [1]). Dezen de teugels van het bewind op dat oogenblik voorgoed in handen te geven scheen ongeraden, zoo wegens het veelbewogen verleden van den subregent, als omdat men twijfelde [2]), of wel „sijn humeuren soude mogen strecken tot eenige moderatie int stuck van religie te gebruycken" [3]).

Bertius was geboren te Beveren, een dorpje in West-Vlaanderen, den 14den November 1565. Zijne ouders, reeds vroeger overgegaan tot de leer der Hervormden, zagen kort daarop zich gedwongen de vlucht te nemen, eerst naar Duinkerken, toen naar Engeland. Nauwelijks zeven jaar oud, in een der Londensche voorsteden achtergebleven onder de hoede van meester Christiaan de Rijck, terwijl zijn vader — Pieter de Bert senior — de Noordzee overgestoken, als predikant en eene enkele maal als privaat-docent, werkzaam was binnen Rotterdam [4]) en

---

logisch professor. Zie *Tweede register raeckende de universiteyt binnen Leyden*, fol. 50. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 667, en *Resol. Holl.*, 15 Juli 1606. In zijne *Bibl. stud. theol.* p. 572, getuigt Voetius van Helmichius: »vere et solide eruditus theologus, merito lumen ecclesiarum Belgicarum dicendus".

1) »Ick zal daer en tusschen naer myn vermogen in alle vleit en getrouwicheyt verzorgen dat de directie van het Collegie in zyn behoorlycke en gewoonlycke stuer blyve", had Bertius al voorshands in zijn brief van den 4den Juli 1606 aan HH. gecommitteerde raden ven Holland en West-Friesland geschreven. *Brieven Stat.-coll.*, I, 375; *Resol. Holl.*, 25 Aug. en 8 Sept. 1606. Zie ook bijlage XXXV.

2) *Eerste register*, not. v. 8 Aug. 1606.

3) Toch behoorde hij, overeenkomstig *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 9, reeds als subregent, te zijn: »onder den oogen der bursalen eenen levendigen spiegel van alle deuchden ende manierlycke zeden, ende ghelyck een levende wet, volgende de Gereformeerde religie, daervan hij oick openbare professie zal doen, op dat de bursalen hen daernaer mogen dragen".

4) Vgl. *Oud Synod. archief*, III, 35, I, 2—4.

Goes, Wolfertsdijk en Heinkenszand, trachtte Pieter de Bert junior zich, te gelijk met het aanleeren der Fransche taal, zoo goed mogelijk te bekwamen ook in het grieksch en latijn. Uit Engeland teruggekeerd, bezocht hij, sedert October 1576, in gezelschap en onder toezicht van Jacobus Arminius [1]), de pas gestichte hoogeschool te Leiden. Een zesjarig verblijf aan die academie stelde Bertius in staat hier en daar [2]) de oude letteren te onderwijzen, tot hij — met zijn vroegeren en steeds door hem hooggeschatten leermeester, professor Justus Lipsius [3]), in 1591 naar Duitschland vertrokken [4]) — achtereenvolgens zich ophield te Frankfort a. d. Main, te Heidelberg en te Straatsburg. In laatstgenoemde plaats ontving hij uit Leiden het eervol aanzoek om, nevens den regent dr. Jeremias

---

[1]) Na den moord ten jare 1575 door de Spanjaarden te Oudewater gepleegd aan zijne bloedverwanten, had Arminius eene toevlucht gevonden in het gezin van Bertius sr. Vgl. Kist en Royaards, *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Schiedam, 1852, dl. I, blz. 174—176; Leyden, 1854, dl. II, blz. 275—280. Zie ook P. Bertius, *Oratio in obitum rever. et clar. viri d. Jacobi Arminii*, Lugd. Bat., 1609, p. 11—13.

[2]) Hij gaf privaat-lessen te Antwerpen, Ostende, Middelburg, Goes en Leiden. Den 10den Febr. 1589 gratis als academieburger geïmmatriculeerd, kreeg Bertius al spoedig, daartoe door rector en professoren aanbevolen, van Hollands staten 200 gld. subsidie — »in aensieninge van de bequaemheyt ende goede hoop van den suppliant, omme te hebben een eerlijck onderhoudt tot sijn studie nodigh zijnde". *Resol. Holl.*, 30 Oct. 1589.

[3]) Door Voetius minder hoog gesteld, o. a. in zijne *Dispp. select.*, tom. I, p. 207; II, p. 608; III, p. 781, 783; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 433, maar desniettegenstaande, *Dispp. select.*, tom. IV, p. 668, als een »emunctae naris criticus" geprezen. Vgl. Crenius, *o. l.*, pars VII, Lugd. Bat., 1700, p. 54, 56.

[4]) Een zestal brieven, door Bertius en Lipsius gewisseld — belangrijk als proeve hunner wederzijdsche verhouding — staat afgedrukt bij Petr. Burmannus, *Sylloge epistolarum*, Leidae, 1727, tom. I, p. 578—585. De correspondentie, tijdens zijne buitenlandsche reis door Bertius met den stadssecretaris te Leiden, Jan van Hout, gevoerd, wordt gevonden in de *Hand. v. cur.*, 18 Maart 1593. In diezelfde »Handelingen" is ook opgenomen een merkwaardig aanbod, door curatoren en burgemeesters Bertius gedaan, en hierachter vermeld als bijlage XXXVI.

Bastingius, binnen het Staten-collegie als subregent op te treden [1]).

Bij het waarnemen dier betrekking bleek hem spoedig, hoe Bastings „bekende goedigheijt, ende angebooren zagtmoedigheijt, heel vreemt sijnde vande ernstige straffheijt" dezen volkomen ongeschikt maakten voor het besturen van eene dergelijke inrichting [2]). Gevolg daarvan was dan ook het bekende bursalen-oproer in October 1594, ten tijde dat de niets kwaads vermoedende regent het Collegie voor eenige dagen had verlaten en rustig binnen de stad Hoorn vertoefde [3]). Ofschoon „inne de beclaeghelijcke tragoedie, die daer uijt vorder gevolgt es, niet anders gedaen hebbende, dan ten beveele, ende uijtdruckelijcke last vande curateurs ende burgemeesteren", moest Bertius straks tot zijn bitter verdriet ondervinden, hoe hij „bij veele luijden in een groote opspraecke, ende

---

[1]) Vgl. Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 25. Uit Dordrecht schreef de Bert jr. aan Jan van Hout, dat hij Bastingius er opgezocht en met dezen hun toekomstig samenwerken besproken had. »Ejus colloquium quam mihi necessarium fuerit, jam demum intelligo, cum de munere capescendo, deque universa Collegii theologici ratione atque ordine tum ex illius sermonibus edoceor, tum ex legibus publice in hanc rem editis". *Hand. v. cur.*, 18 Mei 1593.

[2]) *Eerste register*, not. v. 7 Dec. 1594. Uitvoerig wordt die ongeschiktheid toegelicht door Bertius' verslag — 43 bladzijden groot — geschreven op last van HH. curatoren, en waarbij hem tevens bevolen werd mede te deelen »alle de faulten, mishandelingen ende overtredingen, tot nog toe inde Collegie gebeurt, dog getrouwelicken ende soo weynig yemant, wie off van wat aansien die oock mogten sijn, verschoonende". Opgenomen in het register voornoemd, behelst dat verslag onder meer de verzekering: »Illud vero tolerari non potest, quod manifestissime deprehensum est, ignorare illum (n. Bastingium) rationem gubernandi regendique Collegii". Toch werd dezen door Hollands staten »omme eenige respecten, extraordinaris toegevoeght de somme van 300 gld.", terwijl zij bovendien, na hiertoe gedaan verzoek, één hunner — den burgemeester van Amsterdam, Reinier Cant — afvaardigden als doopgetuige van Bastings »jongen geboren soon", met opdracht, uit naam der Staten, den vader aan te bieden »eene vergulde koppe, tot een vereeringe". *Resol. Holl.*, 13 Juli en 3 Oct. 1594.

[3]) Zie Schotel, *Stud.-opr.*, blz. 70—90. Vgl. *Resol. Holl.*, 27 en 29 Oct. 1594.

naerdenken was gecoomen" [1]). Allereerst bij de studenten der Leidsche hoogeschool [2]) en de kweekelingen van het Staten-collegie. „Daer is eenen geweest — zoo klaagde aan curatoren de onderregent zijn nood — die mij opentlick over taeffel, in jegenwoordigheijt van allen anderen bursalen, voor een verrader gescholden heeft, ende heeft mij durven verwijten, dat ick gansch Hollant in roeren gestelt hebbe. Een ander heeft mij durven dreijgen, ende eenen anbrenger ofte beclapper noemen. Als ick hebbe willen lesen, niemant en heeft tot mijne lectiones willen coomen [3]), daerentusschen heeft men niet opgehouden, pasquillen jegens mij te schrijven" [4]). Ook toen hij, tegen den zomer van 1599, eene nieuwe poging meende te kunnen wagen om zijne, in den winter van 1594, te

---

[1]) *Eerste register*, not. v. 22 Mei 1595. De grievende beschuldigingen van tijd tot tijd tegen hem ingebracht, konden onmogelijk worden vergoed door de 200 gld., welke curatoren, in hunne vergadering van 28 Nov. 1594, aan Bertius toekenden »voor extraordinarise diensten, by hem tot nog toe gedaen". Vgl. bijlage XXXVII.

[2]) Reeds vóór dien tijd was hij den studenten geen »persona grata", zooals blijkt uit de senaatsnotulen van 9 Febr. 1594: »Bertius in ethicen Aristotelis praefaturus, quum jam cathedram conscenderet, maximo a studiosis strepitu excitato, nullum verbum fecit". Wanneer curatoren, in plaats van Vulcanius, die tegen Maart 1595 als secretaris-translateur van den academischen senaat wenschte af te treden, daartoe Bertius aanbevelen, luidt het in de notulen van 10 Febr. te voren: »Visum est senatui academico non expedire ut Bertius hoc tempore eo munere fungeretur". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 37, 38.

[3]) Toch was hij niet de eenige, wien het in 1594 onmogelijk werd gemaakt de aangekondigde of voorgeschreven lessen te geven. »Per totum annum tot turbae fuerunt, ut nec professores munere suo fungerentur, nec studiosi ad officium redirent", teekent Burman aan bij een brief, geschreven door den hoogleeraar Raphelengius aan zijn voormaligen Leidschen collega Lipsius. Zie P. Burmannus, *o. l.*, tom. I, p, 197. Die opmerking wordt bevestigd door het genotuleerde in de *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 33, 34 en in de *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1594.

[4]) De brief, waaraan die klachten zijn ontleend, werd door Bertius geschreven en uit het Staten-collegie verzonden op 8 Januari 1595. Zie *Eerste register*, not. v. 9 Jan. 1595.

nauwernood begonnen colleges over de ethiek van Aristoteles voor de studenten te vervolgen, achtte de senaat die proefneming nog ongeraden en hield hij Bertius met allen ernst daarvan terug [1]).

Wat echter den „lector academicus" voorloopig bleef ontzegd, mocht intusschen de subregent grootendeels herwinnen: belangstelling en vertrouwen bij zijne leerlingen. Niet weinig kwam hier Bertius ten goede, het welwillend oordeel over zijn persoon en de zedelijke steun van Kuchlinus [2]), met wiens dochter, Anna Maria, hij eerlang in het huwelijk trad. Ook de omstandigheid, dat hem de gewichtige taak werd opgedragen, door eene plechtige lijkrede de nagedachtenis te eeren van den aan Leidens universiteit even beroemden als beminden Janus Dousa [3]); dat curatoren en burgemeesters besloten „de huysinge des subregents" te verbeteren [4]) en „met hondert guldens int jaer" diens wedde te verhoogen [5]), waarna hij zich,

---

[1]) »Proposuit magnif. rector nomine P. Bertii ut ipsi assignetur hora qua publice doceat ethica Aristotelis. Decretum ut moneatur per. magnif. rectorem Bertius sen. acad. metuere ne illi male cedat hoc tempore si quid publice institueret". En voorts: »Decretum ut B. Vulcanius significaret P. Bertio visum senatui academico consultum ut per cedulam moneat studiosos se ob negotia quaedam dilaturum aliquamdiu praelectionem ethices. Respondit se id facturum". *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, p. 56. Vgl. *Hand. v. cur.*, 8 Mei 1599 en 7 Febr. 1600.

[2]) »Ende zoo veel de persoon Petri Bartii angaet, verclaert de voorn. Cochlinus dat hij mit deselve gaerne 't voorschreve regent-ampt begeert aen te nemen, ende als vooren te betreden, sonderlinge vermits de goede qualiteyten die hij Cochlinus, in eenen onder regent van noden sijnde, verstaet dat inde voorschreven Bertio sijn". *Eerste register*, not. v. 28 Januari 1595. Vgl. *Resol. Holl.* 12 Juli 1595. Zie ook bijlage XXXVIII.

[3]) P. Bertius, *Oratio de vita et obitu nobilissimi viri d. Jani Dousae Nordovici domini*, Lugd. Bat., 1604, Vgl. *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 79. Jhr. Johan van der Does, eerste curator der hoogeschool, overleed 8 Oct. 1604.

[4]) *Eerste register*, not. v. 11 Mei 1603.

[5]) *Eerste register*, not. v. 27 Dec. 1595; *Hand. v. cur.*, 27 Dec. 1595. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 20, en *Hand. v. cur.*, 9 Febr. 1603; *Resol. Holl.*, 28 Oct. 1604.

hoewel reeds sedert Februari 1600 buitengewoon professor in de ethiek aan Leidens hoogeschool, tevens den 17den Juli 1604 tot „magister artium citra ullum examen" zag bevorderd [1]) — dit alles werkte samen om, zoo binnen de muren van het Staten-collegie als in de academische gehoorzaal, Bertius eindelijk de plaats te verzekeren, waarop hij aanspraak meende te kunnen maken vanwege „sijn geleertheijt, ervarentheijt ende leven" [2]).

Nadat indertijd bursalen en studenten met hunne „opspraecke" waren voorgegaan, volgden professoren en predikanten met hun „naerdencken". Reeds den 19den December 1594 vervoegden zich ter Staten-vergadering drie „dienaeren des Goddelijcken woorts", te weten: Henricus Corputius, Johannes Wtenbogaert en Petrus Plancius, gedeputeerd door „de kercken soo vanden Zuijt als Noorder quartieren van Hollant", in last hebbende hun Edel Mogenden „eenige saecken voor te stellen aengaende het redressement ende den welstant van het Collegie der theologien". Tot de punten, die noodwendig onder de aandacht van HH. Staten moesten worden gebracht, behoorde ook „een vrijmoedelic adverteren" van hetgeen op verschillende tijden, uit den mond van verschillende personen, den remonstranten [3]) omtrent den toenmaligen subregent was ter oore gekomen. De bezwaren, bij deze gelegenheid tegen Bertius aangevoerd, bleken eensdeels eene herhaling te zijn der oude, reeds bekende grieven [4]), welke het curatoren en burgemeesters

[1]) *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 78.

[2]) *Eerste register*, not. v. 24 Mei 1595.

[3]) D. i. de remonstreerende Zuid- en Noord-Hollandsche gemeenten.

[4]) Dat hij namelijk »gehouden wert selff oock bij eenige professoren, sulcken weerzin bij allen studenten, niet alleen inden Collegie mer oock daer buijten inde universiteijt geraeckt te sijn, datmen niet en agt dat hy nae eenige vrugt inden Coll. sal konnen gecontinueert werden". *Eerste register*, not. v. 25 Dec. 1594.

van Leiden, daartoe door de Staten uitgenoodigd, vroeger slechts geringe moeite had gekost met nadruk te beantwoorden en te wederleggen. Voor een ander deel verweet men den onderregent: „ten eersten dat hij te jong was; ten tweden dat hij in logicis niet genoeg ervaren was; ten derden dat hij te straff was [1]); ten vierden dat hij te ongestadig van zinnen was; ten vijffden dat hij den burgemeesteren eenige saken anders dan 't behoorde over ende angebragt hadde". Wat betrof zijne godsdienstige overtuiging, zeiden gedeputeerden eenig vermoeden te hebben, dat deze niet ten volle samenviel met de aangenomen leerbegrippen „mer datmen daer op niet en kost bouwen". Slechts rekenden zij zich verplicht onder de aandacht der HH. Staten te brengen, hoe door Bertius aan Daniel Colonius, toen nog predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam, een, uit dit oogpunt, zéér verdacht schrijven was gericht, welk schrijven ongetwijfeld „te becoomen was" [2]).

Ten einde zich al aanstonds te vrijwaren voor meerder „belastinge", die uit genoemde briefwisseling zou kunnen geboren worden, leverde de subregent curatoren en burgemeesters copie van hetgeen hij met Colonius verhandeld had [3]). Deze haastten zich nu, op hunne beurt, de ingediende stukken ter hand te stellen aan de leden van

[1]) Volgens getuigenis van den bursaal Franc. Dubbius, door burgemeesters van Leiden en den curator mr. J. de Groot »bij eede ende bij monde gehoort sijnde", hadden niet slechts alle kweekelingen in het Staten-collegie onder elkander een bijnaam, maar ook zij, die over hen gesteld waren. Zoo werd Bertius, misschien om zijne gestrengheid, in onderscheiding van Bastings »slappigheid", in den regel aangeduid met het weinig vleiende epitheton: »koevoet". *Eerste register*, not. v. 23 Oct. 1594.

[2]) *Eerste Register*, not. v. 21 Dec. 1594.

[3]) Die »dobbelden van sijne brieven" werden — »omme de gedagtenisse daer van te bewaren" — opgenomen in het *Eerste register*, not. v. 8 Januari 1595.

Leidens theologische faculteit, waarna den 22sten Februari 1595 de alleszins gunstige verklaring volgde, door Franciscus Junius, Lucas Trelcatius en Franciscus Gomarus gezamenlijk onderteekend, dat bedoeld schrijven geene aanleiding gaf Bertius van jezuïetische neigingen te verdenken [1]). Zag alzoo de gewantrouwde zich, in gevolge dat oordeel, gezuiverd van de grootste en zwaarste beschuldiging, die der ketterij, tegen hem ingebracht [2]), straks ook betuigde hetzelfde drietal hoogleeraren, bij vereenigde zitting van senaatsleden en curatoren: „dat sij niets niet opden voors. P. Bertium te seggen en hadden, mer hem tot het onder regent-ampt wel ende ten genoegen gequalificeert ende bequaem hielden ende kenden" [3]).

Hoe nochtans de blaam van onrechtzinnigheid — verdiend of niet verdiend — bleef kleven op den subregent, kwam ten duidelijkste aan het licht na Kuchlinus' dood en het door Bertius voorloopig in handen genomen bestuur over het Staten-collegie. Aan hem persoonlijk rekenden bij die gelegenheid curatoren zich verplicht mede te deelen, dat hij zijn boek over het Pelagianisme, wijl „bij eenige geoordeelt wierde 't selve niet stichteljjc te sullen wesen", vooreerst niet zou uitgeven, maar wachten op nadere vergunning daartoe van HH. Staten [4]). En aan de theologische professoren werd door diezelfde verzorgers der hoogeschool het dringend verzoek gericht, om zich van tijd tot tijd, overeenkomstig de verordeningen [5]), te

[1]) *Eerste register*, not. v. 8 Januari 1595. Zie bijlage XXXIX.

[2]) *Eerste register*, not. v. 8 Januari 1595. Zie bijlage XL.

[3]) *Eerste register*, not. v. 24 Mei 1595. Vgl. *Hand. v. cur.*, 27 Dec. 1595.

[4]) Tegelijk met eene disputatie van Arminius over »des menschen vrije willekeur en hare crachten", zag in 1609 te 's-Gravenhage Bertius' verhandeling het licht onder den titel: *Van de ketterije Pelagii ende Caelestii*.

[5]) *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 4 en 22.

laten vinden bij de repetitiën, welke de proregent verplicht was met de alumnen van hunne respectieve lessen te houden, opdat Bertius „oorsaecke soude hebben om op d'een off d'andre materie te spreecken ende int vrundelijck te handelen" [1]). Bewijs genoeg, dat curatoren het door hem te geven godgeleerd onderwijs niet ten volle vertrouwden, ook al hadden zij overigens besloten „te besoeken hoe sig die regieringe ende bestieringe van't Collegie onder 't beleijt van d. Bertius soude toedragen".

Te oordeelen naar hetgeen weldra plaats greep, mocht die proefneming aanvankelijk geslaagd heeten. Immers werd Bertius den 5den Februari 1607, bij acte van Gecommitteerde Raden, voorgoed tot regent benoemd [2]). Een paar dagen later begaven zich curatoren en burgemeesters, alsook de rector magnificus, Rudolphus Snellius, met twee der theologische professoren, Arminius en Trelcatius jr., in plechtigen optocht naar het Staten-collegie [3]). Bertius' woning binnengetreden, werd hem daar voorgelezen het besluit van Gecommitteerde Raden en hij uitgenoodigd den bij de statuten gevorderden eed af te leggen. Middelerwijl waren alle bursalen samengekomen in het groot auditorium. Vergezeld door Leidens magistraat en den curator jhr. Cornelis van der Mijle, sprak hier Arminius op ernstigen toon de kweekelingen toe, hen vermanende, steeds te bedenken met welk doel zij door

---

[1]) *Eerste register*, not. v. 8 Aug. 1606. Zie bijlage XLI.

[2]) *Resol. Holl.*, 5 Febr. 1607. — Als subregent van het Staten-collegie kreeg Bertius sedert dien tijd naast zich Justus Jacobi Bulaeus, omtrent wien hij in 1611 aanteekende: »23 Febr. obiit ex lenta phtisi ds. Justus Bulaeus, Collegii subregens, natus annos 31". Zie over Bulaeus: *Brieven Stat.-coll.*, I, 209, 210; *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1609 en 8 Mei 1611; *Resol. Holl.* 30 Mei 1609; *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 50. Plaatsvervanger van Bertius als »professor ethices" werd Gilb. Jacchaeus. *Hand. v. cur.*, 31 Aug. 1607.

[3]) *Eerste register*, not. v. 9 Febr. 1607.

HH. Staten in deze stichting waren opgenomen, en trouw alle middelen aan te wenden om de hoopvolle verwachtingen, die men van hen koesterde, op geenerlei wijze te leur te stellen. Ongetwijfeld zou hun dit gelukken, bijaldien zij een leven leidden in overeenstemming met het ambt, waarvoor zij zich zochten te bekwamen. Aan de over hen gestelde machten gehoorzaam, konden zij verzekerd wezen ruimschoots te zullen deelen in de gunst hunner maecenaten.

Als wilden curatoren en burgemeesters onmiddellijk de daad voegen bij het woord, schonken zij den bursalen — onder wie zich ook onze Gisbertus Voetius bevond — „tot vereeringe voorden aencompste des nieuwen regents twaelff gulden om daervan in te leggen een tonneken wijn ende eerlijcken vroijlick te sijn".

DERDE HOOFDSTUK.

Theologische studiën. Vertrek uit Leiden.

Niet lang nadat Bertius onder feestelijk vreugdebetoon zijne betrekking had aanvaard, achtte Voetius het oogenblik gekomen, om hem vergunning te vragen, zoo tot het bijwonen der godgeleerde lessen als tot het zich naar eisch bekwamen in de Hebreeuwsche taal. Daartoe werd door hem en door sommigen zijner medebursalen, 8 Mei 1607, aan den nieuwen regent binnen het Staten-collegie een verzoekschrift gericht, in welk adres zij opmerkten, hoe van het loopende jaar de maanden Maart en April verstreken waren, zonder dat volgens de statuten [1]) hunne promotie „ad gradum magisterii in artibus" had plaats gevonden. Reeds bleek, als voorbereiding tot het theologisch onderwijs, een goed deel van hun beschikbaren tijd aan wijsbegeerte en oude letteren besteed te zijn. Wat te leeren nog overbleef, kon gemakkelijk in allerlei snipperuren worden aangevuld. Geen hunner had plan de studie der „humaniora" te verwaarloozen [2]). En moesten zij, van de lagere tot de hoogere klasse — of, gelijk

[1]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 21 en 22.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 632: »Repetitio et collatio philologiae atque historiae latinae, graecae, hebraicae, orientalis, quam diligens theologus nunquam deponere potest, etc.". Vgl. *Bibl. stud. theol.*, p. 34, 227, en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 233; *Oud-arch. Heusden*, E. 210, bijlage tot fol. 33 verso der gemeenterekening over 1608.

het heette, van „mensa secunda" tot „mensa prima" — bevorderd [1]), iets meer voor „cope van boucken ofte andersins" besteden, zoo werd aan Bertius verzocht bij HH. curatoren te willen uitwerken, dat ook het bedrag hunner jaarlijksche toelage vanwege de Staten naar evenredigheid mocht verhoogd worden. Het antwoord, door den regent op genoemde aanvraag gegeven, luidde voor elk der acht bursalen toestemmend, mits aan het bij de wet gevorderde examen behoorlijk zou zijn voldaan [2]).

Sedert volgde Voetius, die hiermede het hoofddoel van zijn streven bereikt achtte, met verdubbelde vlijt de lessen in de godgeleerdheid aan Leidens hoogeschool [3]). Hoewel begeerig, om, ten spoedigste, naar eene uitdrukking door Kuchlinus gebezigd, „met volle zeilen in de theologie te varen", begreep hij nochtans, dat philosophie en philologie hare oude rechten op zijn ijver in het minst niet verloren hadden. Vandaar, dat Gisbertus voortging met enkele studiegenooten het onderricht bij te wonen van den hoogleeraar Jacchaeus in metaphysica en ethiek [4]); evenals

---

[1]) Zie hierachter, bijlage XLII, alsook Kuchlinus' adres, ten jare 1601 gezonden aan de staten van Holland en West-Friesland, voorhanden in het archief der Leidsche curatoren, en waarvan het concept gevonden wordt in de *Brieven Stat.-coll.*, I, 186. Vgl. *Resol. Holl.*, 19 Mei 1601, alsmede het advies van HH. curatoren, in dato 8 Nov. 1602 en het antwoord der Staten, gedagteekend 18 April 1603 — welke beide stukken aanwezig zijn in bovengenoemd archief.

[2]) Vgl. bijlage XLIII, en *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 50.

[3]) »Post haec philologica et philosophica progymnasmata theologiae, qui studiorum scopus erat primarius, addixit se magis", getuigt Essenius, *Orat. fun.*, p. 12.

[4]) »Metaphysicae, quae tunc (1605) manibus studiosorum terebantur Cor Martinii, Chynaei, Jac. Martinii, Javelli, Fonsecae, imprimis Francisci Zware (ex qua compendium contractum nobis dictabat et explicabat praeceptor nost Gilb. Jacchaeus), huc etiam aliquid conferebant". Voet., *Dispp. select.*, tom V, p. 458. Vgl. 183, 215. De Leidsche senaatsnotulen bevatten, met het o op genoemd onderwijs, deze merkwaardige beperking: »Decretum ut magist Jacchaeus in posterum abstineat a conclusionibus et corollariis ullo modo a theologiam pertinentibus". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 89. Vgl. fol. 8

hij, gedurende het vierde en vijfde jaar van zijn verblijf binnen het Staten-collegie, maar zelden verzuimen zou den beroemden Daniël Heinsius te gaan hooren, bij diens geleerde en tevens smaakvolle verklaring van Xenophon, Aristophanes en Pindarus [1]). Hiermede niet tevreden, bestudeerde Voetius opnieuw, en zorgvuldiger nog dan te voren, de Grieksche grammatica, prosodie en accentenleer [2]), vertaalde, onder leiding van zijn medebursaal Guilielmus Neuhusius [3]), die een hoogst bekwaam litterator was, van Lucianus sommige dialogen in het latijn, ja nam ook gretig de gelegenheid waar, om, bij ontbijt en middagmaal, met twee zijner latere geestverwanten op theologisch gebied, Johannes Cloppenburch en Antonius Plancius, tal van onderwerpen uit het gewone, dagelijksche leven „exercitii causa" te bespreken in het grieksch [4]).

---

[1]) Na Heinsius genoemd te hebben »lumen academiae Leidensis universo literatorum orbi conspicuum et admirandum", laat Voetius volgen: »ego, qui tot eruditissimas Heinsii lectiones super Xenophontis Republica Lacedemoniorum, Aristophanis Nebulis et Pluto, Pindari Olimpicis, frequentavi". *Polit. eccles.*, tom. III, p. 245, 246. Vgl. *Dispp. select.*, tom. III, p. 701, 702. Essenius vergist zich, als hij, *Orat. fun.*, p. 10, zegt, dat Gisbertus de colleges van Heinsius bezocht »post obitum Vulcanii"; deze stierf eerst in het begin van Nov. 1614.

[2]) Wat echter niet belette, dat naderhand Crenius, *o. l.*, Lugd. Bat., 1705, pars XIV, p. 42, onder andere verbeteringen, ook deze meende te moeten voorslaan: »In Voetii II. Bibliothec., c. I, p. 243, pro γνῶστον lege γνωστὸν, quod, ut leve non notarem, nisi idem ibidem Voetius, c. II, princ. p. m. 252, τῶν γνώστων haberet pro γνωστῶν; nam γνωστὸς, ἡ, ὸν vocabulum ὀξύτονον esse, non προπερισπώμενον, quod Voetii scriptura vult, nemo nescit". Vgl. mijn opstel over eenige onuitgegeven brieven *van* en *aan* Gisbertus Voetius, geplaatst in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, onder redactie der hoogl. Acquoy en Rogge, 's-Gravenhage, 1893, dl. IV, blz. 276 vv., aldaar brief Q.

[3]) Voet., *Polit. eccles.* tom. II, p. 756. Op aanbeveling, zoo van Bertius als van den hoogleeraar Corn. Grotius, die beiden verklaarden, dat hij, 24 Dec. 1606, met zeer goed gevolg eene rede in het grieksch had gehouden op Jezus' geboorte, werd Willem Iewesz. van Nieuwenhuyzen den 8sten Juni 1607 door de Leidsche vroedschap tot haar alumnus gekozen. Zie *Brieven Stat.-coll.*, II, 18. Vgl. dr. B. W. Hoffmann, *Beknopte geschiedenis van het gymnasium te Haarlem*, Haarlem, 1889, blz. 11, 12.

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 11, 12. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 43, 44.

Tijdens de vroegste jaren van het bestaan der academie te Leiden, had het onderwijs in de Hebreeuwsche taal er dikwerf niet weinig te wenschen overgelaten. Wie daarmede door curatoren werd belast, bleek nu eens „der sprake onkundig te wesen", terwijl dan weder van hem gold, dat hij — hoe goed ook te huis op zijn eigen veld van wetenschap — slechts ten deele mocht vertrouwd heeten met de beginselen van het hebreeuwsch [1]). De alleszins bekwame vakgeleerde, Johannes Drusius, dien men, bij verhoogde jaarwedde, buiten twijfel voor de universiteit had kunnen behouden, was in 1585 naar Franeker vertrokken, waarheen het sedert gebruikelijk werd, dat zich onderscheiden theologanten begaven, om daar, na volbrachte studie binnen Leiden, hun kennis van het hebreeuwsch zoo goed mogelijk aan te vullen [2]). Voor Voetius en diens tijdgenooten was dit evenwel onnoodig. Immers bezat toen de hoogeschool in Guilielmus Coddaeus en Franciscus Gomarus een tweetal professoren, aan wier leiding het beoefenen der Hebreeuwsche taal en letterkunde gerust kon worden toevertrouwd. Laatstgenoemde inzonderheid [3]) wist bij Gisbertus zulk eene warme liefde voor het oostersch te wekken, dat hij, met de studie daarvan, nog lang na zijne academiejaren, zich heeft bezig gehouden. Niet slechts leerde hij op Gomarus'

---

[1]) Dat eerste was het geval met Hermannus Rennecherus; het tweede betrof Rudolphus Snellius. Vgl. Schotel, *Stud.-opr.*, blz. 18.

[2]) »Ita olim non pauci studiosi Belgae cursu in academia Leidensi absoluto, primum Franekeram ob florentissimum istic linguae hebraicae studium, se conferebant". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 772.

[3]) Waar Voetius naderhand gewag maakt van Coddaeus, vermeldt hij dezen meer als een ijverig aanhanger van Arminius' beginselen dan als zijn vroegeren onderwijzer te Leiden in het hebreeuwsch. Zie b. v. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 59. Daarentegen prijst hij bij herhaling de »Lyra David« als een »eruditus labor" van zijn leermeester Gomarus. *Dispp. select.*, tom. III, p. 678, en *Polit. eccles.*, tom. I, p. 531. Ook noemt hem Voetius »magnum inter theologos philologum". *Dispp. select.*, tom. V, p. 294.

college — vier malen ter week bezocht — den tekst van het „Oude Testament" goed en grondig verstaan [1]), maar hij besteedde ook een gedeelte van zijn vrijen tijd aan het lezen der door Buxtorff senior [2]) uitgegeven „Epistolae hebraicae", en getroostte zich bovendien de niet geringe moeite, om zelf soortgelijke brieven op te stellen, welke dan werden nagezien door zijn „venerandus praeceptor", in wien hij allengs ook begon te eeren [3]) den „magnus theologus".

Tot geen der Leidsche professoren voelde Gisbertus zich sterker aangetrokken dan tot Gomarus en geen heeft beslister invloed geoefend zoowel op zijne godgeleerde denkwijze als op de ontwikkeling van zijn persoonlijk karakter [4]). „Vermaerde balling van het ijvrig Vlaenderlandt" [5]), was deze jaren lang in den vreemde

---

1) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 739—745. Soms gaf hij dien tekst vrij slordig terug. Zoo schreef Voetius, als afgevaardigde ter nationale synode binnen Dordrecht vertoevende, den 23sten Mei 1619, in het album van Petrus Mulerius, zoon van den Groningschen hoogleeraar Nicolaus Mulerius, tot een aandenken dit citaat: יהוה דבר מי לא ינבה; derhalve ינבה, in plaats van ינבא (Amos 3 : 8). Genoemd album is tegenwoordig het eigendom van den heer G. J. van Limburgh, predikant te Thamen a. d. Amstel, die het mij welwillend ter inzage afstond.

2) Johannes Buxtorfius, *Epistolarum hebraicarum decas*, Basil., 1603. Van denzelfden schrijver verscheen iets later de *Institutio epistolaris hebr. cum epistolarum hebr. centuria*. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 166.

3) Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 1245.

4) Voetius noemt dien leermeester in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 165, »praeceptor noster de nobis meritissimus", terwijl hij — *Dispp. select.*, tom. V, p. 100 — omtrent hem verklaart: »Cum d. Gomaro nunquam contendi, nec contra eum quidquam defendi, nec scriptum aliquod ipsius, aut disputationem oppugnandam mihi sumsi; nedum ut heterodoxa, impia, blasphema, papismos, socianismos, stancatismos (lege: stancarismos) illi impegerim. Quam gratus ipsi discipulus usque ad finem vitae fuerim, quamque ego εὐθυμίᾳ et honori venerandi et veterani theologi ac praeceptoris mei studuerim, testari possent epistolae ἀμοιβαῖαι". Tevens blijkt uit die gevoerde briefwisseling, hoezeer ook Gomarus prijs stelde op het werk van zijn discipel. Zie b. v. *Dispp. select.*, tom. I, p. 466, 539.

5) Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 52.

door zuiver Calvinistische theologen gevormd en opgevoed, waarna hij — eerst als predikant te Frankfort a. d. Main en vervolgens als hoogleeraar te Leiden — de beginselen van den Geneefschen hervormer voorstond met onwankelbare trouw [1]), zonder ooit terug te deinzen voor eenige gevolgtrekking, door de onverbiddelijke logica daaruit afgeleid.

Al aanstonds onderscheidde zich Gomarus, gelijk zoovele uit hun land verdreven Protestanten, door zijn vurigen geloofsmoed, welke hem onverschrokken deed afgaan op het voorgestelde doel [2]), tevreden „de waerheydt te mogen groot maecken"; daarbij „willich ende bereydt" haar „tegen alle poorten der hellen" te verdedigen [3]), in vast vertrouwen op Gods genade „onder wiens schilt goet te vechten is" [4]). Die waarheid viel voor hem samen met de „suyvere, gesonde" leer, geput uit den bijbel, vervat in confessie en catechismus, onderwezen door alle Gereformeerde predikanten en, bij het aanvaarden van zijn professoraat, ook „grondelick gevonden in d'universiteyt" [5]). Dit laatste echter zou anders worden.

---

[1]) Waar het, naar zijn oordeel, ondergeschikte punten geldt, zegt Voetius o. a. van zijn leermeester: »Ex nostris Fr. Gomarus emollit sententiam Calvini, distinguendo non dubitasse eam (n. Mariam) de promissionis veritate, sed de modo". *Dispp. select.*, tom. II, p. 1104.

[2]) Van hem heet het dan ook bij Voetius: »ab omni indulgentia κοσμικῇ quam maxime alienus". *Dispp. select.*, tom. III, p. 1242.

[3]) Gomarus, *Proeve*, blz. 4, 21.

[4]) Gomarus, *Waerschouwinghe over de Vermaninghe aen R. Donteclock*, Leyden, 1609, blz. 6.

[5]) Gomarus, *Proeve*, blz. 21. Tegenover Arminius' verklaring, afgelegd op de Haagsche conferentie in Aug. 1609: »men moeste niet vraghen, watmen tot noch toe gheleert hadde, maer ondersoecken wat waerheydt is, ende watmen voortaen sal leeren", roept Gomarus verontwaardigd uit, in zijn *Bedencken*, blz. 46: »Als of de religie niet met goede kennisse ende vaste gronden, in onze kercke, al over menich jaren, ware ghestelt in de confessie ende catechismo, maer datmen nu eerst, als eenich onrecht ghehadt hebbende, ofte in twijfel zijnde, die behoefde te stellèn". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 30.

Niet lang nadat Voet als bursaal binnen het Staten-collegie was opgenomen, achtte Gomarus zich, den 31sten October[1]) 1604, verplicht „tot oeffeninghe der jeucht" twee en dertig theses over de goddelijke praedestinatie „openlijck te stellen" tegen de vijftien artikelen, op 7 Februari deszelfden jaars, door Willem Basting[2]) verdedigd onder het voorzitterschap van Arminius[3]). Nauw was genoemde handelwijs ruchtbaar geworden ook buiten de academie, of gedeputeerden der Noord- en der Zuid-Hollandsche synode deden in Juni 1605, zoo bij de theologische professoren als bij de verzorgers van Leidens hoogeschool, onderzoek naar mogelijke oneenigheden aldaar ontstaan, waarna den 22sten Mei 1607 drie hoogleeraren en dertien predikanten op last der Staten-Generaal te 's-Gravenhage hun „conventus praeparatorius" hielden[4]), in het belang eener beslissing der gerezen geschillen op de weldra uit te schrijven nationale synode.

Omstreeks dezen tijd nu, woonde Gisbertus voor het eerst de godgeleerde colleges bij[5]). Met het onderwijs,

[1]) Volgens Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 10, waren die theses »ghestelt ende aengheslaghen den 12. Octobris". De door mij genoemde datum staat vermeld bij Stephanus Curcellaeus, *J. Arminii examen thesium d. Fr. Gomari de praedestinatione*, 1645, en wel in dezer voege: »(Theses quas) publice disputandas proposuit (Fr. Gomarus), ad 31 Octob. anno 1604, respondente Samuele Grutero, Lugd. Bat. — Rogge laat, in zijn *a. w.*, dl. I, blz. 254, de openbare verdediging dier stellingen op 14 October plaats grijpen.

[2]) Hij was een zoon van den voormaligen regent Jeremias Bastingius, die 19 Oct. 1598 stierf. Door bemiddeling van Gomarus droegen indertijd de Staten tot zijne studiekosten bij. *Resol. Holl.*, 29 Jan. 1600.

[3]) Beide disputaties verschenen in 1609, tot groot misnoegen van Gomarus »vertaelt uyt het latijn", bij Jan Paets Jacobsz. »drucker vande universiteyt". Vgl. *Polit. eccles.*, tom. III, p. 691. Ook Voetius acht later die overzetting van Gomarus' stellingen erop aangelegd »ut (Gomarum) plebi imperitiori magis odiosum aut ridiculum redderent". *Dispp. select.*, tom. IV, p. 728.

[4]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 181, 182. Vgl. *Resol. Holl.*, 1, 8 en 24 Mei 1607.

[5]) De eischen, daaraan naderhand door Voetius gesteld, ontwikkelde hij in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 35—69. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 12—14.

gegeven door Lucas Trelcatius jr., die gewoon was de theologische wetenschap, samengevat in een „Epitome" of „Kort begrip", encyclopaedisch binnen het jaar af te handelen [1]), kon hij maar luttel winst doen [2]). Trelcatius toch stierf reeds den 12den September 1607, even na het openen van den nieuwen cursus [3]) en na de uitgave zijner „Institutiones theologicae", in welke hij, beslister dan te voren, partij had gekozen tegen de denkbeelden door Arminius voorgestaan [4]). En wat dezen betrof — het scheen wel of het den professor hoe langer hoe moeielijker begon te vallen, zijne plaats aan Leidens hoogeschool vastberaden te handhaven. De wijze waarop Gomarus hem in den weg was getreden had Arminius diep geschokt, zóó zelfs, dat zijne gezondheid er merkbaar onder leed. Al genoot hij nog steeds in klimmende mate de goede gunst bij verschillende gelegenheden van beiden, curatoren en burgemeesters ervaren [5]) — de houding, welke de academische jongelingschap tegenover hem aannam, bleek sedert de laatste maanden eene sterke wijziging ondergaan te hebben. Bij zijne komst ter hoogeschool den meesten theologanten eene zéér begeerde persoonlijk-

---

[1]) *Hand. v. cur.*, 9 Nov. 1602. In diezelfde acten noemt Gomarus den jongen Trelcatius »een fijn geleert man". Bij Arminius daarentegen, aan Wtenbogaert schrijvende, heet hij iemand »qui monstrosas opiniones publice profitetur". Ph. a Limborch, *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae varii argumenti*, etc., edit. sec., Amst., 1684, p. 161.

[2]) Toch vermeldt hij hem als zijn vroegeren leermeester: *Dispp. select.*, tom. II, p. 1216.

[3]) Vgl. P. Bertius, *Oratio funebris in obitum d. Lucae Trelcatii sstae theologiae doctoris in academia Batavorum Lugdunensi. Habita post exsequias in auditorio theologico*, 17 *kal. Sept.*, Lugd. Bat., 1607.

[4]) »Trelcatius librum institutionum edidit — schrijft Arminius aan Wtenbogaert — in quo multa sunt nova, hactenus ecclesiae nostrae incognita". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 160. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 7.

[5]) »Jac. Arminius se suamque doctrinam notitiae et ordini synodorum subtrahebat, sub alas curatorum academiae se recipiens", oordeelt Voetius in zijne *Polit. eccles.*, tom. III, p. 191. Zie ook bijlage XLIV.

heid, was de groote opgang zijner lessen, en voornamelijk van zijn privaat-collegie, onheilspellend gedaald. Ook moest hij, na het oproer van December 1607, dat Leiden wederom jammerlijk in last bracht [1]), tot zijn bitter verdriet ondervinden, hoe allerlei „pasquillen", door de studenten „die hem partydig scholden", hier en daar binnen de stad — „ende byzonder voor de deuren der universiteyt" — geplakt, meerendeels aan zijn adres gericht waren [2]).

Toen derhalve Voetius kennis maakte met Arminius' onderwijs, had de bekoring der nieuwheid reeds bij velen opgehouden haren invloed te oefenen. Gebleven, en nog aanmerkelijk vermeerderd, was slechts de zucht der academieburgers onderling, om over confessie en catechismus een hoe langer hoe vrijer oordeel te vellen [3]), ofschoon Arminius persoonlijk zich gerechtigd achtte tot de verklaring: „ick bekenne, dat ick niet en weet, wat de studenten in theologia seggen, ofte twisten van de aengenome leere der kercken. Dat weet ick alleen, dat de selve, ofse my toegedaen ofte teghens sijn, nauwelicx en sijn bequaem, om van sulcke ghewichtighe saecken te oordelen, tot welcker overlegginghe tijdt, neersticheydt, een heerlicke kennisse der heyliger schriften, ende een goede conscientie vereyscht worden" [4]). Mocht Voetius

---

[1]) Zie bijlage XLV.

[2]) *Hand. v. cur.*, 4 Febr. 1608. Vgl. Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 22. Wellicht had de »partydigheid", waarvan Arminius door de studenten beschuldigd werd, luttel uit te staan met zijne meeningen op theologisch gebied en hing zij veeleer samen met een hernieuwd geschil over de academische rechtspraak in die dagen. Zie *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 90. Vgl. *Resol. Holl.*, 30 Jan. 1608.

[3]) Gomarus schrijft in zijn *Bedencken*, blz. 47 »dat de staet, van de studenten in theologie int ghemeyn, suyverder in leere, nederigher van ghemoede, ende eendrachtigher onder malcanderen, van d. Arminio ghevonden is, dan hyse ghemaeckt heeft". Vgl. blz. 48, 49.

[4]) R. Donteclock, *Antwoorde op een seker schrift, eens onbekenden, 't on-*

voor het oogenblik aan die vorderingen al niet beantwoorden in de mate, waarin Arminius zulks van zijne discipelen verlangde — hij spaarde nochtans geene moeite, ten einde zoo spoedig mogelijk op de hoogte te komen der geschilpunten, die gaandeweg met onstuimiger drang ieders hoofd en hart beroerden [1]. Daarbij hielp hem niet weinig het gebruik, door de theologische professoren overgenomen en trouw gevolgd, om alle dusgenoemde „loci communes" te behandelen in eene reeks van disputatiën, welke bij elkaar gevoegd eene tamelijk volledige dogmatiek uitmaakten [2]. Met hetgeen hij in dezen vorm op de lessen van Arminius hoorde [3], vergeleek Gisbertus steeds zorgvuldig, wat binnen de leerzaal van het Staten-collegie door hem werd geëxcerpeerd uit Keckermans „Systema

---

rechte geintituleert, Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede, enz., Delft, 1609, blz. 39.

[1]) »Quoniam autem isto tempore fervebant controversiae Arminianae, in iis speciatim exercuit se strenue: at sine ullo unquam commercio istorum errorum". Essenius, *Orat. fun.*, p. 12.

[2]) Zie de belangrijkste dier »loci communes" vermeld in: Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 80, 81, en *Bibl. stud. theol.*, p. 77—86, passim. Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 63; *Hand. v. cur.*, 8—12 Febr. 1611, en Voet., *Thers. heaut.*, p. 108.

[3]) Door de zeven zoons van Arminius opgedragen aan Leidens magistraat, verschenen later: *Jacobi Arminii, Veteraquinatis Batavi, s. theol. doctoris eximii, disputationes, magnam partem s. theologiae complectentes, publicae et privatae. Priores cum accessione aliqua, et correctiores, nunc* 25 *numero. Alterae vero totae novae, et* 79 *numero*, etc., Lugd. Bat., 1610. — Dat het den studenten dikwijls vrij lastig viel met Arminius »primis professionis suae annis" te disputeeren, omdat hij »ulteriores probationes et instantias, quas adferendas perspiciebat, praescindebat, negando plerumque majores propositiones, aut earum consequentias", verzekert Voetius, *Polit. eccles.*, tom. II, p. 56. Vgl. *Thers. heaut.*, p. 83. Zie echter ook: *Polit. eccles.*, tom. III, p. 617, waar sprake is van de »egregiae disputationes Jac. Arminii", en *Thers. heaut.*, p. 122: »In Arminii thesibus de Natura Dei, de Deitate filii et spiritus s. omnia (pauculis exceptis) distincte, proprie, et docte explicata sunt, adeo ut nihil melius in illo scripti genere de illa materia dici potuerit. Haec mea quidem sententia, quam contra Socinianos et Remonstrantes tueri paratus sum".

theologicum", alsook uit de in druk verschenen godgeleerde stellingen van Franciscus Junius, van de beide Trelcatii, vader en zoon, van Gomarus en anderen [1]).

Naderhand bij machte een zelfstandig oordeel te vellen over de manier van doceeren door Arminius in practijk gebracht, deed Voetius vooral uitkomen, hoe deze minder gewoon was zijne eigenaardige denkbeelden, niet zelden afwijkende van de vastgestelde leer, aan de theologische studenten in het openbaar toe te vertrouwen, dan wel „zijn lichtschuwen twijfel en wat hij nieuws meende ontdekt te hebben", op privaat-colleges, door middel van geschreven dictaten aan enkele ingewijden afzonderlijk mede te deelen [2]). Aldus kon het een poos lang schijnen, dat zijne dogmatische begrippen overeenstemden met de belijdenis, neêrgelegd in de formulieren der kerk [3]). Wie

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, 142, 143. Vgl. *Bibl. stud. theol.*, p. 485. De auctie-catalogus van Voetius' boekerij bevat een groot aantal disputationes, en natuurlijk ook de hierboven genoemde.

[2]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 56, 330. Ook schrijft hij, *Dispp. select.*, tom. V, p. 228: »Eminus ostendebat (n. Arminius in publicis praelectionibus) se malle hic nova heuremata et philosophemata quaerere, quam recepta suo loco relinquere". Soms blijkt de hoogleeraar meer onomwonden gesproken te hebben, en dan luidt het bij Voetius: »Temere a Jac. Arminio tunc praeceptore meo in publica lectione non sine zelo et commotione vellicabatur eruditissimi theologi nostratis Werneri Helmichii nuperrime tunc Amstelodami defuncti (30 Aug. 1608), emortuale, quo suos contra minantem tunc et formidatam orthodoxae religionis mutationem hortatus fuerat: ut constanter manerent seu starent in salutari doctrina, quam ipsos docuerat". *Dispp. select.*, tom. III, p. 1122. Vgl. tom. V, p. 419. Vgl. Gomarus, *Vertooch voor de E. E. heeren Staten gedaen over de leere ende beleydt d. Arminii*, gevoegd achter zijne, in 1609 te Leiden bij Jan Jansz. Orlers »boeckvercooper in de Duytschen bybel", uitgekomen »Waerschouwinghe"; alsook: G. Baudartius van Deynse, *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kerckelicke als werltlicke gheschiedenissen, enz., vanden jaere* 1603 *tot in het jaer* 1624. Tweedde editie grootelicx vermeerdert, Arnhem, 1624, boek I, blz. 5*b*.

[3]) Op iets dergelijks doelt Gomarus, waar hij, *Bedencken*, blz. 44, herinnert aan Arminius' verklaring, in 1605 afgelegd tegenover de synodale gedeputeerden van Zuid-Holland: »Dicam verum, sed non omne verum quod scio: dicam ubi erit opportunum". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 638.

echter bij de publieke lessen door Arminius gegeven tot het wezen der zaak wist door te dringen, bespeurde volgens Voetius terstond, hoe de hoogleeraar er meestentijds op uit was, de bewijskracht te ontzenuwen van zoo menige schriftuurplaats, aangehaald om het rechtzinnig gevoelen te steunen [1]). Op die wijze zijn leermeester als in de kaart ziende, dreef licht mogelijk Gisbertus, neêrgezeten onder zijne medebursalen, nu en dan ondeugend den spot met de toenmaals veel vernomen betuiging van Arminius' volgers: „den eenen dagh leert den anderen wat datmen sal gelooven" [2]).

Zoo voor iemand, voor Gomarus was het geheel ondoenlijk zulk eene leus tot de zijne te maken. In tegenstelling met Arminius hield hij zich vast verzekerd de godsdienstige waarheid volledig te bezitten, die, eenmaal langs rechtmatigen weg verkregen, hem nimmer meer ontvallen zou. Daarbij kende hij groot gezag toe aan de getuigenissen van vroegere en latere theologen; altijd voor zoover zij door hunne uitspraken meêwerkten om het orthodox systeem krachtiger te bevestigen, of dit in een beter, een helderder licht te plaatsen [3]). Geen

---

1) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 56, 57. Vgl. p. 59, 60. Gomarus betuigt, in zijn reeds genoemd *Vertooch*, dat Arminius »sijn nieuwe leere den wech allenskens bereyt heeft", o. a. door aan de tegenpartij te ontnemen hare wapenen, te weten: »de treffelickste plaetsen der heylighe schriftuere, waer op ghewichtighe puncten der ware leere onser kercke gegrondet staen tegen duydende: soo dat de fondamenten ondergraven zijnde, de leere dies te lichter soude vallen".

2) *Simonis Episcopii brief. In de welcke de gront van de Remonstranten, aengaende hare belijdenis ende eenstemminge in het geloove, naecktelick ontdeckt wort. Met een voor-reden aende hoog-mog: heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden*, s' Graven-haghe, 1620, blz. 17. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 498: »Sed ab anno 1609. usque ad 1619. aliquod est intervallum, ita ut dies diem multa eos (n. Remonstrantes) dedocere aut docere potuerit". Zie ook: tom. III, p. 258, en *Dispp. select.*, tom. I, p. 489, 518; tom. V, p. 762; *Thers. heaut.*, p. 107, 116, 117.

3) Aan Arminius verwijt daarom Voetius diens »depreciatio scriptorum

wonder, dat op die wijze het streven hem vreemd bleef „de jonghe ende jeuckende ooren met nieuwicheden te kittelen, ende met twijfelinge ende teghensprekinghe, van de ghemeyne leere onser kercke, aen te locken, en los te maken" [1]). Bedeeld met een veel vaster gezondheid dan zijn drie jaren oudere ambtgenoot Arminius [2]), kwam het maar zelden voor, dat hij zich verplicht zag wegens ziekte eene openbare les uit te stellen [3]), terwijl hij — wat blijkbaar niet heeft nagelaten bij Voetius groot vertrouwen te wekken [4]) — steeds met volkomen zekerheid sprak en getuigde [5]), waar Arminius het noodig, althans raadzamer achtte zijne onwetendheid te erkennen [6]). Zoowel den brief aan de Filippiërs [7]) als dien aan de Romeinen

Calvini, Bezae, Zanchii, Perkinsi, etc.". *Polit. eccles.*, tom. II, p. 56. Vgl. *Dispp. select.*, tom. V, p. 82, 326; waartegenover Petrus Bertius den hoogleeraar Gomarus voor de voeten werpt: »Beroerende uwe E. wie isset die noch daghelicx citeert Durandum, Gabrielem Biel, Molinam, Bonaventuram, Cumelum, Dominicum Bannes, Chr. Javellum, Gregorium de Valentia, ende andere meer?" *Aen-spraeck*, blz. 26.

[1]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 31.

[2]) Toch noemt Baudartius, nadat hij, *a. w.*, boek I, blz. 20*b*, minstens een twaalftal kwalen heeft opgesomd, aan welke Arminius leed en die hem dan ook ten grave sleepten, blz. 21*b*, den hoogleeraar »een sterck, robust man, van bloedighe complexye".

[3]) Zie bijlage XLVI.

[4]) »Explicatione illa solummodo adhibita, quam ex d. Gomaro didiceram, quamque satis expeditam, tutam et a communiori sententia minus abhorrentem putabam". Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 634. Vgl. p. 636 en tom. I, p. 388, 457, 465. Op laatstgenoemde plaats heet Gomarus: »theologus fide dignissimus".

[5]) Bertius voerde dan ook vrij spijtig Gomarus te gemoet: »Doch segt my d. doctor, twijfelt ghy nerghens in? weet ghyt al?" *Aen-spraeck*, blz. 5.

[6]) »Ego tam multarum rerum inscius sum — schrijft Arminius aan Wtenbogaert — ut vix audeam quid meum publico committere". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 140. Gomarus laat in zijn *Bedencken*, blz. 41 »de seer weerdighe ende hoochbegaefde" d. Fr. Junius verklaren: »dat hy liever wilde sijn penne ghebruycken, om den jesuwijt Bellarminum te wederleggen, tot nutte der kercke int ghemeyn, dan sijn tijdt te verslijten, om eenen te leeren (nl. Arminius), die vast in sijn onvasticheydt blijvende, meer achterwaerts scheen te leeren, dan voorwaerts".

[7]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 682, 683; *Thers. heaut.*, p. 165.

hoorde Gisbertus den hoogleeraar achtereenvolgens op zijn college verklaren [1]), waarbij, met betrekking tot de hoe langer hoe feller om zich heên grijpende praedestinatie-geschillen, Gomarus' exegese van laatstgenoemden brief den bursaal buiten twijfel meer dan gewone belangstelling zal hebben ingeboezemd [2]). Tegen het einde ongeveer van zijn studietijd, mocht Voetius nog ruimschoots winst doen met Gomarus' lessen in de dogmatiek [3]). Eenig overgebleven theologisch professor aan Leidens academie, had hij volgens senaatsbesluit van 7 November 1609 de behandeling op zich genomen der „loci communes" [4]), misschien wel heimelijk verheugd alzoo een tegenwicht te kunnen geven aan het onderwijs, daarin vroeger door Arminius verstrekt [5]). Volgens vaststaand gebruik werden ook hierbij theses gesteld, welke dan de een of andere student tegenover zijne medestudenten moest verdedigen [6]).

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 458. In zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 526, roemt hij Gomarus' uitlegging van den brief aan de Romeinen »instar omnium"; ook die van andere Nieuw-Testamentische brieven wordt daar aanbevolen. Vgl. p. 534, 556. Den commentaar door Gomarus geschreven op den brief aan de Filippiërs acht Voetius »longe accuratissimum". *Dispp. select.*, tom. II, p. 279, 281.

[2]) Reeds ten jare 1604, na de groote vacantie, meldde Arminius in verband met den opkomenden praedestinatie-twist aan Wtenbogaert: »Versatur ille (n. Gomarus) jam in capitis noni ad Rom. explicatione, quod pene absolvit". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 134.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 349. Vgl. tom. I, p. 442, 466.

[4]) *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 96. — »Gomari quondam praeceptoris nostri theses quaedam accuratissime explicant theologiam mere positivam; quaedam mere elencticam; quaedam utramque", schreef later Voetius in zijne *Dispp. select.*, tom. III, p. 2. Vgl. tom. IV, p. 17.

[5]) »Suas explicat theses de Justificatione, modo in Bertium, modo in piae memoriae Arminium", berichtte 18 Febr. 1611 Wtenbogaert aan Vorstius. *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 271.

[6]) *Bibl. stud. theol.*, p. 85, gewaagt Voetius van die stellingen op hoogst waardeerende wijze. Vgl. *Dispp. select.*, tom. V, p. 142, 458. Dezelfde curatoren, die in het najaar van 1608 bij Gomarus en Arminius gelijkelijk aandrongen, dat zij hunne dispuut-colleges toch hervatten zouden »mits die goede vruchten die men daeruit gespeurt hadde", terwijl zij aan elk

Dat het bij dergelijke gelegenheden dikwijls ging „opt puntgen van een Spaensche naelde", als werd er gedisputeerd „om van vrunden vremde, en van vremde vyanden te maecken" [1]), viel niet te verwonderen. Zoo wist Voetius nog na jaren te verhalen, hoe voorheen Gomarus, college gevende, zich meer dan eens ongunstig had uitgelaten over Arminius' kennis der Grieksche en Hebreeuwsche taal, ieder aanradende om, althans op dit gebied, diens critiek ernstig te wantrouwen [2]). Ook was het somwijlen gebeurd, dat Gomarus zijnen ambtgenoot „in het uytgaen van de disputeerplaetse, in teghenwoordicheydt van den achtbaren heere rector, hadde ghestraft" over allerlei onrechtzinnige gevoelens, onder diens voorzitterschap bij de verdediging der stellingen aan het licht gekomen [3]). Vooral Arminius' gedrag op de conferentie 30 Mei 1608 te 's-Gravenhage gehouden en het niet openlijk beantwoorden der een en dertig artikelen, hem door den Hoogen Raad namens zijn medeprofessor ter hand gesteld, gaven Gomarus, gelijk hij het uitdrukte „rechtveerdich achterdencken, dat Arminius daer in onklaer werd be-

---

hunner, wegens het presideeren daarbij »eene vereeringe" van 250 gld. deden toekomen, oordeelden het later geraden, Gomarus ambtshalve te vermanen, dat hij zou ophouden met het voordragen zijner theses »twelc CC. ende BB. niet en konden verstaen te strekken tot dienst vande universiteyt of profyt van de studenten daerin frequenteerende". *Hand. v. cur.*, 8 Nov. 1608; 8—10 Febr. 1609 en 8—12 Febr. 1611.

1) *Comoedia vetus*, blz. 23; een pamflet, in 1612 door Willem Meerman uitgegeven. Voetius zinspeelt op dat blauwboekje, o.a. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 29, 314. Baudartius, *a. w.*, boek II, blz. 25*a*, acht het »wel aerdich verdichtt ende gheschreven, maer tot braeckens en spouwens toe vol lasteringen ende schelt-woorden op de religye ende het predick-amt".

2) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 60, 62. Vgl. Gomarus, *Opera theologica omnia*, edit. II, Amst., 1664, pars I, p. 397. — Hoogleeraar te Utrecht, maakte Voetius naderhand zelf gewag der *ἀφιλολογία* van Arminius: *Dispp. select.*, tom. II, p. 386. Vgl. *Thers. heaut.*, p. 100.

3) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 59; Gomarus, *Proeve*, blz. 16; *Praest., ac crud. viror. epist.*, p. 226—228.

vonden" [1]). Van dit oogenblik af stelde hij zich beslist tegenover den ambtgenoot [2]). Hadden hunne Edel Mogenden aan Arminius, bij diens afzonderlijke verdediging zijner denkbeelden voor den Hoogen Raad, op 30 October daaraanvolgend, met groote lankmoedigheid het eene oor geboden, Gomarus vertrouwde, dat zij „nae de wet Solonis ende der gherechticheyt" het andere gesloten en voor hem zouden bewaard hebben. Dienovereenkomstig verzocht [3]) en verkreeg hij den 12den December 1608 toegang, ook voor zijn persoon, tot der Staten vergadering, alwaar hij betoogde: „hoe sijn mede-professor niet en was ghebleven stantvastich by de gesonde leere, maer afgheweken tot verscheyde dwalingen", van welke sommige met die der Pelagianen en Jezuïeten overeenkwamen, sommige nog veel verder gingen [4]).

Begon, na dit optreden, de spanning tusschen beide hoogleeraren met den dag bedenkelijker afmetingen aan te nemen, ook de academische jongelingschap bleek weldra in twee partijen verdeeld, waarbij nog kwam, dat de bursalen, zooals Gomarus zich uitliet, binnen het „wijlen bloeyende Collegie", groot gevaar liepen „haer in onnutte questien te verstricken", daartoe verleid „door den herder selve", die loon naar werken ontving, waar de discipelen „om sijn leere twistich werden" [5]).

Menig onverkwikkelijk tooneel gaf destijds op de Celle-

---

1) Gomarus, *Proeve*, blz. 15; waaraan de een en dertig, hierboven genoemde, artikelen voorafgingen.

2) Den 18den Aug. 1608 schreef Huig de Groot aan zijn zwager, Nicolaas Reigersberg: »Gomarus magis in dies se ducem partium facit", en 14 Dec. 1608 berichtte Arminius den Amsterdamschen burgemeester Sebastiaan Egbertsz: »Verum aperte jam in me agere incipit collega meus". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 211, 219.

3) Zie bijlage XLVII.

4) Gomarus, *Vertooch*, blz. 2. Vgl. *Resol. Holl.*, 12 Dec. 1608.

5) Gomarus, *Bedencken*, blz. 47.

broedersgracht de kamer te aanschouwen, in welke Bertius als regent verblijf hield. Zoo zag, binnen die muren, terstond na afloop der zomervacantie — 2 September 1608 — een van Voetius' oudere studiemakkers, Petrus Cuylius [1]), tegenover de beide gedeputeerden Johannes Bernhardi en Ruardus Acronius zich ter verantwoording geroepen wegens het feit, dat hij enkele onheusche, vrij heftige uitdrukkingen, door den Delftschen predikant Albertus Oosterwyck omtrent Arminius en Wtenbogaert gebezigd, had oververteld, naar hij betuigde: ten einde zich te vergewissen, of de tegen hen ingebrachte beschuldigingen al dan niet gegrond waren [2]). Zoo werd ook, uit dit vertrek, den 11den Januari 1609 een schrijven verzonden aan de regeering van Heusden, waarbij Bertius zich grootelijks beklaagde over Voetius zelf [3]). Van zijne komst in het Staten-collegie af — aldus berichtte de regent — had zich deze „ten meestendeele zeer stoutelyck" aangesteld. Reeds Kuchlinus moest niet weinig van hem verduren en zou, ware hij blijven leven, Gisbertus „tot noch toe inden Collegie niet en hebben getolereert; te meer, om dat het exempel van een moetwillich jongman bij anderen leechlyck wert naergevolcht". Hij, Bertius — „niet alleen van natueren zeer geduldich [4]), maer oock door langen arbeijdt gebroken ende gemuteert" — wanhoopte niet licht aan iemands verbetering, voorna-

---

[1]) Zie over P. Cuylius hierboven, blz. 48, aant. 2. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, II, 90; Rogge, *a. w.*, dl. II, blz. 21, aant. 2.

[2]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 109.

[3]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 115.

[4]) Zie — met betrekking tot een soortgelijk schrijven — de letteren, 10 Mei 1608 gericht aan de Magistraat van Woerden, over Voetius' medebursaal Samuel Joannis, waarbij Bertius zichzelf evenzeer een getuigschrift toekent van »innerlycke affectie, goede patientie en wel bedachten raedt". *Brieven Stat.-coll.*, II, 80.

melijk, wanneer hij zag dat slechts „jonckheijt ende onervarentheijt" oorzaak dier euveldaden waren. Daarom had hij, ofschoon „genoech getercht", zich aanvankelijk tevreden gesteld met Voetius ernstig te vermanen, hopende langs dezen weg hem te brengen „tot overdenckinge, kennisse ende berouw". Thans evenwel was hij ten volle overtuigd, dat alles voortkwam „uyt lichtvaerdicheijt, haeslicheijt, quade nourituur, eygendunckenheijt, vermengt met een disreputatie van alle autoriteijt ende hoocheijt, ja oock van alle geboden, ten zij dat hem tot het alderminste de oorzaken niet uytgeleijt en werden; waerdoor hij menichmael van ons ende andere stoutelyck durft oordeelen tot ons naedeel, ende ons den jongelieden te spotte stellen". Reden waarom Bertius de Heusdensche vroedschap dringend verzocht haren bursaal „op het scherpste, ende dat hoe eer hoe liever, te vermanen tot behoorlycke respect ende gehoorsaemheijt" aan zijn persoon, terwijl hij, ingeval op die bestraffing geene beterschap mocht volgen, vast besloten was „de handt van hem af te houden en tegens hem te procederen tot zijne exclusie, op dat niemant meer door zijne vordere stouticheijt in t Collegie gedebaucheert werde". Tot welken maatregel hij echter betuigde, niet dan hoogst ongaarne te zullen overgaan, zoowel „om den grooten arbeijt aen Gisbertus geemployeert", als „om t goede verstant ende begrip, waermede hij van Godt almachtich was begaeft" en ook, omdat Voetius, „dit eenmael geweert zijnde", gelijk Bertius hoopte „tot een wel bequaem ende geleert dienaer der kercken J. Christi geraken zoude". Eindelijk herinnerde hij in zijn brief Gisbertus' maecenaten, hoe ook aan Cornelis van Drongelen [1]) — een voormaligen

[1]) Cornelis Jansz. van Drongelen, den 10den Nov. 1596 gedenomineerd door Heusden, werd den 8sten Oct. 1598 »ghepriveert" van zijn beneficium.

stadgenoot van Voetius — „de kosten niet wel bestedet en waren".

Nadat de Heusdensche magistraat den inhoud van Bertius' missive „met verwonderinge, seer ongaerne" had verstaan, te meer „dewijle haer alumnus dus lange inde Collegie was geweest sonder merckelicke clachten daerover te hooren", besloot zij ten spoedigste aan het verlangen van den regent te voldoen. Maar tegelijk met de schriftelijke bestraffing Voetius toegezonden [1]), wilde men ook Bertius „versocht ende gebeden hebben, dat hem gelieven soude met denselven alumno, geduerende den corten tijt, die hem nog in Collegio openstont, soo vele te civiliseren, als behoudens sijne eere ende reputatie conde geschieden, vertrouwende dat Gisbertus voortsaen

---

Oorzaak dier verwijdering was niet slechts »zijne onwetentheyt ende onverstant — alzoo hij zeer weinich inde Latynsche sprake, ende niets inde Griexsche hadde toegenomen — maer oock zijne styfsinnicheyt, ongehoorsaemheyt, ongebondenheyt, ende insonderheyt zijn quaet leven, handel ende wandel". *Brieven Stat.-coll.*, I, 164. Vgl. 84, 20, 109. Geruimen tijd na van Drongelens vertrek uit het Staten-collegie, kwamen er nog telkens schulden aan het licht, welke hij te Leiden gemaakt had, en die door Kuchlinus later op last van Heusdens magistraat werden betaald. *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlagen tot fol. 50 en fol. 41 der gemeenterekeningen over 1601 en 1602.

[1]) Licht mogelijk was het juist de heugenis dier bestraffing, welke Voetius naderhand in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 32, deed verklaren: »Ut parentes, tutores, mecaenates quique suos commendent speciali curae et inspectioni alicujus professoris, aut concionatoris, aut senioris, aut cujuscunque alterius amici ac noti, viri pii et zelotae: immo ut in contubernium curatoris seu tutoris istiusmodi introducant, siquidem fieri possit. Hanc ego jam a prima adolescentia cum legerem epistolam Lipsii ad Paulum Busium (zie: J. Lipsius, *Epistolarum selectarum centuria prima miscellanea*, Antverpiae, 1605, p. 103—107.) putavi longe praestantiorem esse rationem promovendi publici boni et liberalia ingenia explorandi ac praeparandi; quam si in collegium aut quasi monasterium aliquod toto academicae vitae curriculo compingantur. Nam utilia esse collegia teneris quibusdam adolescentibus triviali pulvere etiamnum respersis ad laborem studiorum et integros mores anno uno atque altero formandis; nolim negare". Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 733; III, p. 547.

alle occasien soude wechnemen, die den E. heere rector jegens denselven eenichsints mochten verbitteren ende verstoren". Met aan dien wensch goedgunstig het oor te leenen zou Bertius „een eerlick ende godlick werk" verrichten, en werd tevens der vroedschap „een sonderlinge dienst" bewezen, „die sij t'allen tijde naer gelegentheijt bereet was te minsten [1]) met danckbaerheijt te erkennen" [2]).

Hoe beleefd Heusdens regeering haar verzoek ook had ingekleed, de regent van het Staten-collegie scheen weinig gezind daaraan te beantwoorden. Immers duurde het niet lang, of Voetius gaf hem tot nieuwe klachten aanleiding. Op dringende begeerte van Bertius vergaderden den 29sten Maart 1609 ter senaatskamer de rector magnificus Everardus Vorstius, benevens de beide professoren Gomarus en Rudolphus Snellius, als inspecteurs van het Collegium theologicum, terwijl Arminius door

---

[1]) Dat de regent het geenszins beneden zijne waardigheid rekende, ook tastbaarder bewijzen van erkentelijkheid aan te nemen, blijkt o. a. uit dit schrijven der vroedschap van Kampen, gedagteekend 26 Sept. 1609: »U. E. schicken wij bij desen tot een danckbaerheyt sekeren gedroechden Issellhaem, soe goedt als wij voer ditmael hebben kunnen vuytgaen ende becoemen"; — of uit dit postscriptum: »Mijn vader sal met den eersten U. E. een calcoenschen haen senden, ende bidde dat U. E. die in vrientschap believe t' ontfangen want het vuyt jonsten geschiet", voorkomende in een brief van den 3den Mei 1608, waarbij Johannes Bilandus, broeder van Jason Bilandus, bursaal in het Staten-collegie (zie hierboven, blz. 53), Bertius verzoekt: »met den aldereersten tot diens faveur een testimonium ofte getuygenisse van leven ende leere te willen oversenden". *Brieven Stat.-coll.*, II, 160, 71.

[2]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 116. Dat schrijven, verzonden 24 Jan. 1609, kwam te Leiden aan juist op een tijd, dat de professoren, wegens het overlijden van den grooten Josephus Justus Scaliger, hunne colleges eene geheele week lang, van 22 tot 29 Januari, deden stilstaan. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 94. Genoemde brief werd indertijd als bijlage A opgenomen achter mijn academisch proefschrift: *School-gezag en Eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes*. Leiden, 1861, blz. 217, 218.

ongesteldheid verhinderd was de samenkomst bij te wonen.

Hier nu bracht de regent verslag uit over de jongste ongeregeldheden der bursalen en deed hij tegen Gisbertus — die, ofschoon herhaalde keeren vermaand, zich „moetwillich" bleef aanstellen en deswege den vorigen dag voorloopig uit der Staten stichting verwijderd was — geen minderen eisch hooren, dan dat door genoemde hoogleeraren aan dezen alumnus het genot zijner beneficie eene poos zou ontnomen worden, om, zoo hij zich verbeterde, binnen het Collegie terug te keeren of, volhardde hij bij zijn wangedrag, krachtens bevel van hunne Edel Mogenden voorgoed daaruit te worden weggezonden [1]). De drie ter vergadering aanwezige professoren, onder wie Gomarus zijn „gratus discipulus" [2]) wel zooveel mogelijk zal gespaard hebben, oordeelden de zaak belangrijk genoeg, om haar niet overhaast af te handelen. Men besloot dus den volgenden dag, wanneer, naar men hoopte, ook Arminius en de hoogleeraar in de rechten, Cornelius Grotius, tegenwoordig zouden zijn, opnieuw bijeen te komen, ten einde „dan ernstig en rijpelijk" te overleggen, welke maatregelen er dienden genomen te worden. Hoe deze beraadslaging afliep, daarvan zwijgen de senaatsnotulen [3]). Met zekerheid valt uit andere bescheiden [4]) slechts op te maken, dat Voetius tot aan de

[1]) »Ende zoo vuyt de straffe vanden regent gheen beteringe en volcht, zal by den heeren rector vande universiteyt, ende een off twee vande professoren, opt rapport vanden regent gesuspendeert, off op t selve rapport by den heeren Staten vande burse geheel ghepriveert, ende voorts arbritralycken gestraft worden, blyfvende evenwel aen tghemeen landt verplicht". *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 38, op het einde.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 100.

[3]) *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 95. — Wat meer is: van al het hier gebeurde tusschen Bertius en Voetius wordt door Essenius, in zijne *Orat. fun.*, met geen enkel woord gerept. Ook Voetius zelf maakt daarvan, voor zoover mij bekend is, in zijne latere geschriften nergens gewag.

[4]) Zie bijlage XLVIII.

zomervacantie van 1609 „hem binnen Leyden is onthoudende geweest buyten den Collegie" [1]); na welk tijdsverloop hij waarschijnlijk [2]) het hoofd niet gebogen, maar, als bursaal uitgebannen, het laatste anderhalf jaar van zijn verbijf aan de academie bij particulieren heeft ingewoond [3]).

Ongetwijfeld speelde het te Leiden bestaande verschil op theologisch gebied eene groote rol bij de zoo weinig vriendelijke verhouding tusschen den regent van het Staten-collegie en Voetius, wat inzonderheid openbaar werd, nadat Gisbertus zijne godgeleerde studiën had aangevangen [4]). Trouw volger van het rechtzinnig Calvinisme, tevens vurig bewonderaar van Gomarus' onverbiddelijk strenge en op dogmatisch gebied beslist overtuigde persoonlijkheid, kon Heusdens gedenomineerde alumnus blijkbaar zijne tong niet voldoende in bedwang houden tegenover Bertius' „vaste resolutie" [5]), om den bursalen het

[1]) Misschien woonde toen Gisbertus zoolang in bij Elisabeth Claesdochter, weduwe van Joost Filipsz. Vgl. hierboven, blz. 38, aant. 4.

[2]) Zie bijlage XLIX.

[3]) Zie bijlage L.

[4]) Dat vermoeden wordt nader aangedrongen door hetgeen Voetius mededeelt omtrent zijne betrekking tot Heusdens rijk begaafden predikant, Gothofredus Haloinus (Godofridus Halewijn), die, gepromoveerd in philosophie en theologie, aldaar de plaats vervulde, opengevallen door het afsterven van Corn. Martini Rodenburch. De paaschvacantie van 1609 in zijne vaderstad doorbrengende, besprak Bertius' kweekeling met Halewijn, dien hij roemt als een »vir magni ingenii, et pro illa aetate excellentis eruditionis, vitae et conversationis castigatae, orthodoxiae tenax et zelotes", de godgeleerde verschilpunten van den dag, en onder andere ook »Arminianas, quae tunc serpebant, novitates"; van welke »novitates" Halewijn uitstekend op de hoogte was »uti ego tunc theologiae in acad. Leidensi studiosus coram ex ipso, et ex scriptarum in I. cap. ad Rom. concionum in aedibus viduae post obitum ipsius, lectione didici; et juxta mecum, satis certi erant auditores, ex habitis illis concionibus, in quibus praemonebat contra novos illos speculatores". *Polit. eccles.*, tom. II, p. 757, 758. Vgl. tom. III, p. 89, 90.

[5]) Wat deze »vaste resolutie" betreft, zou Sibrandus Lubbertus, die met hem in briefwisseling stond — eene briefwisseling, volgens Baudartius, *a. w.*,

gevoelen van Arminius „int stuck der predestinatie met zijnen aencleve te leeren ende inteplanten" [1]). Had Kuchlinus' schoonzoon, ten jare 1601, als subregent het leerstuk der voorbeschikking „inden Collegie na Gomari wijse verclaert" en, omstreeks 1605, zijn discipelen „tselve article" voorgesteld „ghelijck het by broeder Donteclock verstaen wert" [2]), zoo deelden gedeputeerden der Zuid- en der Noord-Hollandsche synode — zich gedragende naar een besluit, half October 1608, binnen Dordt genomen — den lateren regent mede, dat „de kercken geene versekertheyt en hadden van sijne suiverheyt in de leere", dan bijaldien hij òf binnen kort onder Gomarus in de theologie promoveerde, òf met hen mondelijk handelde „vande poincten der religie, ende hun daerin contentement dede". Wat het eerste betrof, luidde Bertius' antwoord, 13 Februari 1609 gegeven aan de afgevaardigden der

boek I, blz. 18*b* »wel vriendelick begonnen, maer onvriendelick gheeyndicht" — desgevraagd, zeker ook op Bertius gewezen hebben als op »een dier novateurs, die, dewijle sy inde theologie niet seeckers gheleert en hebben, haer gheloove bycans alle maenden veranderen". Zie mr. W. B. S. Boeles, *Frieslands hoogeschool en het rijks athenaeum te Franeker*, Leeuw., 1878—1889, dl. II, blz. 31, alsook den *Brief d. Sibrandi Lubberti, professor tot Franiker: gheschreven aenden eerweerdichsten aertsbisschop van Cantelberch*, Delft, 1613, blz. 26. Vgl. daarmede Voetius' oordeel, later neêrgelegd in zijne *Dispp. select.*, tom. III, p. 3: »Petrus Bertius nec textualis, nec dogmaticus, nec practicus theologus, qui cum illotis manibus ad theologiam docendam provolasset, ejus fundamenta nunquam jecerat". Zie ook *ibidem*, p. 780. Zelf echter vraagt Bertius in zijne *Aen-spraeck*, blz. 18, driestweg Gomarus af: »Meent ghy dat ick den riete ghelijck ben?"

[1]) Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 23.

[2]) Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 19. Joh. Arnoldi Corvinus schrijft in de voorrede van zijn anoniem uitgegeven pamflet *Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock, over sijne t' samensprekinge vande vertaelde theses ofte disputatie d. Fr. Gomari ende d. Jac. Arminii, aengaende de goddelijcke predestinatie*, s' Graven-Haghe, 1609: »Het geschil is alleen hoe Godt de selve besondere personen in t besluyt der predestinatie heeft aenghesien, namelijck als ongheschapen soo d. Gomarus seyt, of als geschapen ende gevallen in Adam (soo Donteclock seyt) of als gheschapen, ghevallen ende ghelovich of onghelovich, soo Arminius seyt".

Zuid-Hollandsche synode [1]), in absentie van die der Noord-Hollandsche „dat hy niet seer genegen en was tot de promotie, overmits sijn naturel niet en streckte tot eenige titulen". Liever dus dan te doctoreeren wilde hij „met de broederen in communicatie komen"; welk onderhoud nagenoeg twee dagen in beslag nam en ten gevolge had, dat Gedeputeerden der beide synoden eerlang aan de staten van Holland en West-Friesland berichtten: „hoe dat sy tot haren grooten leetwesen verstaen hadden verscheyden clachten over de regeeringe van 't theologische Collegie te Leyden, sulcx, dat alreede eenige steden hare alumnos daerover thuys hielden" [2]). Zonder zich nu in te laten met de wijze, waarop genoemde stichting werd bestuurd, of een oordeel te vellen over het persoonlijk beleid daarbij van den regent, hadden zij gemeend uitsluitend te moeten letten op de beschuldiging tegen dezen ingebracht: „dat hy niet suyver noch gestadich en was in de leere der kercke" — eene beschuldiging, maar al te juist bevonden op de conferentie, welke zij onlangs met Bertius gehouden hadden [3]), en gestaafd bovendien

---

[1]) Te weten aan: Ruardus Acronius, Egbertus Aemilius en Johannes Becius, respectievelijk predikanten te Schiedam, Leiden en Dordrecht.

[2]) Dat was o. a. het geval met Voetius' jongeren medebursaal Aegidius Becius, door de regeering van Dordt gedenomineerd en sedert 8 Juni 1608 bursaal in het Staten-collegie. Hierover schreef Bertius, 8 Sept. 1609, aan Oldenbarnevelt: »Ick ben verwitticht, dat d. Becius van meeninge is zijnen zoone naer Schotlandt te zenden, ende dat hij denzelven daerom te rugge houdt". *Brieven Stat.-coll.*, II, 161. Becius, die door de Zuid-Hollandsche synode bij herhaling naar Bertius afgevaardigd was geworden, lichtte evenwel, 8 Oct. 1609, den regent geheel anders in. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, II, 86 en hierachter, bijlage LI.

De recensielijst van den rector magnificus over de jaren 1575—1618, aanwezig in het Leidsche senaatsarchief, vermeldt op 27 Oct. 1609: »Johannes (Aegidius' broeder) Betius, Dordracenus, ann. 19. stud. philosoph. Apud Matthiam Huberti inde Griffioen".

[3]) »Ten was geen cleyne sake — schrijft Baudartius, *a. w.*, boek I, blz. 19*a* — dat Bertius, die ghestelt was om regent ofte regierder te syn in het

door „sekere disputatie ende andere exercitien, waerin hy hem also verclaerde, dat doct. Gomarus veroorsaeckt was geweest den voorn. regent in tegenwoordicheyt van alle de studenten daer over te vermanen" [1]).

Maar ook buiten de muren van het Staten-collegie, verhief weldra die hoogleeraar-inspecteur zijne afkeurende en waarschuwende stem tegen Bertius' onderwijs. Nadat Arminius van de hernieuwde samenkomst, 13 tot 21 Augustus op last der Staten te 's-Gravenhage met Gomarus gehouden [2]), waar zij beiden, elk gesteund door een viertal predikanten als assessoren, het goed recht hunner overtuiging met allen nadruk bepleit hadden, in Leiden ziek was teruggekeerd, duurde het niet lang [3]), of de kwaal, die hem reeds geruimen tijd ondermijnde [4]), sloopte zijne laatste krachten. Gestorven op Maandag, den 19den October 1609 „omtrent de middach" [5]), werd Arminius' stoffelijk overschot „door menichvuldighen arbeyt verswackt, door veel wakens ghecnuyst, door strijden verbroken, door qualen versleten, door sieckten ver-

---

Collegye der theologie binnen Leyden, alwaer de jonge studenten wierden op-getrocken, diemen heden ofte morghen tot den dienst der kercken soude gebruycken, onsuyver in de religye wiert bevonden. Wat synder voor vruchten te verwachten wt eenen boom-gaert, welckes jonge boomen verghift worden?"

[1]) *Acta deputatorum Zuid-Hollandiae et utriusque synodi Zuid- et Noord-Hollandiae.* (zie *Oud Synod. archief*, III, 31, B.) Vgl. bijlage LII.

[2]) *Resol. Holl.*, 7 en 12—22 Aug. 1609.

[3]) Reeds den 8sten Sept. daaraanvolgend berichtte Bertius aan Oldenbarnevelt: »Dr. Arminius es gisteren ende eergisteren zeer qualijck geweest, zijnde getormenteert dolore stercoris, welcke zelf in corporibus integris korte wijlen pleegt te maken, — dan de Heere heeft genade gegeven door middel van twee clysteren, die hem zijn geordonneert". *Brieven Stat.-coll.*, II, 161.

[4]) Breedvoerig schrijft van den Borre, den 19den Mei 1609, uit Leiden aan Episcopius te Amsterdam over Arminius' ziekte, in een brief afgedrukt bij Crenius, *o. l.*, Amstel., 1701, pars X, p. 298—300.

[5]) »Circa meridiem" luidt het bij Bertius, *Orat. in obit. Arm.*, p. 42.

teert" [1]), den 22sten daaraanvolgend in de Pieterskerk bijgezet. Terstond na die plechtigheid, hield Bertius over zijn verscheiden eene redevoering [2]) in het „auditorium theologicum". Daar het te voorzien was, dat de regent van het Staten-collegie, sinds jaren Arminius vertrouweling [3]), niet slechts met zekeren ophef zou spreken „tot lof ende prijs van d'aflijvige", maar dat hij allicht ook zou gewag maken van bijzonderheden, min vleiend voor diens tegenstanders op leerstellig gebied, zoo was hem door den senaat der hoogeschool verzocht, en had hij dezen beloofd, bij zijne toespraak alles stilzwijgend te zullen voorbijgaan, wat Gomarus persoon en dogmatische overtuiging betrof [4]).

---

1) *Petri Bertii lijck-oratie over de doot vanden eerw. ende wytberoemden heere Jacobus Arminius, doctor ende professor der h. theologie inde hooghe schole tot Leyden. De welcke by hem is ghedaen inde Latijnsche tale terstont nae de begraeffenisse in het auditorium der theologie op den* 22. *Octobris anno* 1609. *Ende namaels door een liefhebber verduyst*, Leyden, 1609, blz. 3. — Die »verduitscher" was Corvinus, zie dr. H. C. Rogge, *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam*, Amst., 1863, st. I, afd. I, blz. 114, 270.

2) Gomarus, *Bedencken*, blz. 45, achtte die toespraak »niet soo seere uyt de borst ghesproten, als na de conste der orateuren beschreven".

3) Bertius betuigt, in zijne *Orat. in obit. Arm.*, p. 13: »Simul ergo in hanc scholam (i. e. acad. Lugd. Bat.) missi, ex eo semper animis, studiis, voluntatibus fuimus conjunctissimi". Op die vriendschap viel echter, volgens Gomarus, bij den regent van het Staten-collegie wel iets af te dingen. Zie *Bedencken*, blz. 45, 46, waar de hoogleeraar, in de hitte van den steeds personeeler geworden strijd, als bewijsstuk tegen Bertius een door dezen aan Johannes Bernhardi (Jan Barentsz.), predikant te Delft, gerichten brief publiceert, voor den schrijver op dat oogenblik zeer bezwarend. Al merkt ook Bertius later te recht op, hoe Gomarus »niet eerlick ende hunner vrientschap ghenoech en doet, dat hy privee brieven, die daerom besloten ende besegelt werden, op datse van een yeder niet gelezen en souden werden aen den dach brengt, sonder zijnen danck, ende weten" — het compromitteerend karakter van dien brief wegnemen, vermag hij niet. Vgl. *Aen-spraeck*, blz. 19—23.

4) Het pleit niet voor Bertius' waarheidsliefde, wanneer hij — door Gomarus naderhand daarop gewezen — »stoutelyck" verzekert: »Ick en weet

Ongeacht die belofte, meende evenwel Bertius in zijne lijkrede het onderwijs, door genoemden hoogleeraar zoo vroeger als later gegeven, op ééne lijn te moeten plaatsen met „het verwerren der gene die tot de h. theologie toegeeyghent waren in veel onnutte questien"; of ook, met „het versaken der schriftuyre", ter wille van eenige „sware, spits-vindige voorstellinghen ende vraghen". Daarentegen werd omtrent Arminius door den regent verzekerd, dat deze aan Leidens academie opnieuw had ingevoerd die wijze van studeeren „die mannelijck is, ende niet als t' merck ende de gronden van saecken ondersoeckt; die de verdwalde jonge luyden weder heeft gheleydt tot de heylsame, suyvere, ende van alle dreck ledighe fonteynen, op dat daer uyt de religie gesocht soude worden" [1]). Naar te verwachten viel, mishaagde zulk eene schildering professor Gomarus in geen geringe mate; vooral toen Bertius zijne rede spoedig daarop het licht deed zien, niet slechts — gelijk hij haar had uitgesproken — in de Latijnsche taal, maar overgezet tevens in het nederlandsch. Ten volle verzekerd „dat hij hem noch teghen den overleden, in sijn leven, niet en hadde misgrepen met onliefde, noch teghen de waerheydt der saecke, met onghestadicheydt" [2]), meende Gomarus de academische hoorders dier oratie, en inzonderheid het groote publiek buiten Leiden, zijnerzijds te moeten voorlichten door de uitgave van

---

d. doctor noch van versoeck, noch van belofte", terwijl hij toch getuigt, de lijkrede te houden »met goede bewillinghe onses raets", en in de notulen van dien »raet" duidelijk wordt gelezen: »Octob. 19. Decretum est qui orationem funebrem esset habiturus in obitum d. Jacobi Arminii, nihil ei misceret quod ad alicujus collegae contumeliam pertineat". Vgl. Gomarus, *Bedencken*, blz. 41; Bertius, *Lijck-oratie*, blz. 3 en *Aen-spraeck*, blz. 5; *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 96. Zie ook bijlage LIII.

[1]) Bertius, *Lijck-oratie*, blz. 17.

[2]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 41.

een verweerschrift, welk pamflet gaandeweg nog drie andere in het leven riep [1]).

Tot hen, die dergelijke lectuur gretig ter hand namen, of met zekere voorliefde ter spraak brachten, behoorde buiten twijfel ook Gisbertus Voetius. Koos hij zonder een oogenblik te aarzelen Gomarus' partij, zijn „respect ende obedientie", wat Bertius betrof, leed (ook al toefde hij hoogstwaarschijnlijk niet meer binnen de muren van het Staten-collegie) nieuwe schade, toen deze in een der uitgegeven vlugschriften openlijk verklaarde: dat het gevoelen van Arminius reeds sedert lang [2]) door hem werd voorgestaan.

Alzoo gestijfd in zijn afkeer van Socinianen en Libertijnen — wier geestverwant hij den regent van het Staten-collegie rekende — bleek Voetius tegelijkertijd versterkt in zijn haat tegen de Jezuïeten, niet het minst, doordien de onderhandelingen met den Spaanschen erfvijand, ofschoon zéér tegen den zin der Calvinisten hier te lande aangeknoopt, nog betrekkelijk onverwacht hadden geleid tot het sluiten van een twaalfjarig bestand, 21 April 1609 in Den Haag plechtig af-

---

[1]) Gomarus' »Bedencken" werd als op den voet gevolgd door Bertius' »Aen-spraek". Daarna verscheen Gomarus' »Proeve", en de *Schouwe over d. Fr. Gomarii proeve van m. P. Bertii aen-spraeck, bij een van sijn discipulen* (t. w. Corvinus), *tot nodige protestatie voor de eere sijns meesters, ende voorbode van de wederlegginghe van d. Gomari waerschouwinghe uytgegheven.* By Jan Paedts Jakopsz., 1610. Vgl. *Resol. Holl.*, 15 Febr. 1610. Zie voorts bijlage LIV.

[2]) Bertius' wisselende opgaven zijn oorzaak, dat die termijn: »sedert lang" niet nauwkeurig kan bepaald worden. Volgens zijne *Aen-spraeck*, blz. 23, was hij omstreeks het begin van 1608 »neutrael"; doch, te oordeelen naar blz. 24 van hetzelfde pamflet, had de regent zijn schoonvader Kuchlinus — die reeds in Juli 1606 overleed — »ten deele ghecommuniceert", dat hij van Gomarus verschilde »int stuck vande predestinatie ende perseverantie". Vgl. Gomarus, *Proeve*, blz. 23 alsook diens *Bedencken*, blz. 46, en Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 498.

gekondigd [1]). Om nu later die Papisten op hem bekend gebied te bestrijden, zocht Gisbertus bij tijds vertrouwd te raken met de Katholieke verschilpunten, alsook met hetgeen van Protestantsche zijde daartegen was ingebracht [2]). Volledig zag hij de Roomsche vraagstukken, welke hem uit dit oogpunt belang inboezemden, aangegeven en behandeld door de classieke disputaties van den kardinaal-aartsbisschop Robertus Bellarminus [3]), terwijl hij, wat de polemiek der Hervormden betrof, zich beurtelings verdiepte in de geschriften van den franschman Antoine La Roche de Chandieu [4]), van den italiaan

---

[1]) Schreef de Leidsche hoogleeraar Baudius, ter eere van het gesloten bestand, zijne *Dissertatiuncula super induciis belli belgici*; — liet Haarlems rector, Corn. Schonaeus, door sommige discipelen der Latijnsche school eene zijner »comoediae sacrae" opvoeren »na de publicatie van den stilstand der oorloge dezer landen" (zie dr. A. H. Garrer, *Schonaeus*, Haarl., 1889, blz. 73); een calvinist, misschien wel Fr. Aerssens, verzekert in het pamflet *Practycke van den Spaenschen raedt*, blz. 5 »dat den treves niet en is ghesproten uyt liefde van den vrede, ende af-keer van de veelvoudighe bloedtstortinghen, die d'oorloghe veroorsaeckte (ghelijck de ghesuyckerde woorden van de versoeckers te kennen gaven) maer uyt een Machiavellische behendicheydt". Vgl. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. I, blz. 334—342 en Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 842; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 516, 517. Voor de vele blauwboekjes over de vredehandelingen, het bestand, zijne sluiting en viering, zie dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. I, blz. 301—306; 308—318, terwijl in het *Oud-arch. Heusden*, E. 211, onder de bijlagen tot fol. 72 verso der gemeenterekening over 1609, nog voorhanden is eene niet onaardige »Declaratye van verscheijde oncosten ende verschoetten penninghen, gedebauseert int publiseren ende vieren vande Treves", binnen Voetius' geboortestad.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 12.

[3]) *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos.* De uitgave daarvan, bezorgd door Johan. Bapt. Confalonerius, zag in 1590 te Ingolstadt het licht. Vooral in zijne »Polit. eccles.", is Voetius later gewoon hem druk aan te halen en te weêrleggen.

[4]) Een der uitnemendste leerlingen van Calvijn en predikant bij de Gereformeerden te Parijs sedert 1554, vluchtte de Chandieu later, tot tweemalen toe, naar Genève, waar hij hoogleeraar werd in het hebreeuwsch. Hij schreef onder de joodsche namen: Sadeel (champ de Dieu) en Zamariel (chant de Dieu). Zijne *Opera theologica* verschenen een jaar na zijn overlijden, in 1592 te Genève. Voetius roemt de »aurea verba Zadeelis" in zijne

Girolamo Zanchi [1]), van den engelschman William Whitaker [2]) en van den duitscher Conrad Vorst [3]), toen nog hoogleeraar aan de doorluchte school te Steinfort. Ook werd, naar vanzelf sprak, door hem kennis genomen van den, in gelijke richting, uitgegeven arbeid der vaderlandsche godgeleerden Franciscus Junius en Sibrandus Lubbertus [4]).

Tot afwisseling dier elenchtische studiën doorliep Voe-

Dispp. select., tom. III, p. 1339. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 721. Bij le Maire kocht hij in 1607 voor 4 gld. 6 st. »Ant. Zadeelis opera Theologica", zie *Oud-arch. Heusden*, E. 210.

[1]) De auctie-catalogus van Voetius' boekerij bevat van Hieronymus Zanchius — achtereenvolgens hoogleerar te Straatsburg, Heidelberg en Neustadt, terwijl hij voor eene benoeming aan Leidens academie bedankte — verschillende werken, zoo in quarto als in octavo. Zijne *Opera theologica* zagen in twee folianten te Heidelberg het licht, ten jare 1613. Op eene auctie bij le Maire in 1607 kocht Voetius voor 3 gld. 10 st. »Zanchius, De natura Dei", zie *Oud-arch. Heusden*, E. 210.

[2]) Voetius bestudeerde toentertijd van Whitakerus, prof. theol. aan de hoogeschool te Cambridge, de *Praelectiones in quibus tractatur controversia de ecclesia contra pontificios*, *inpr. Rob. Bellarminum*, Herbornae Nassov., 1599 en de *Disputatio de sacra scriptura contra hujus temporis papistas, impr. Rob. Bellarminum et Thom. Stapletonum*, Herb. Nass., 1600. Vgl. Crenius, *o. l.*, pars X, Amstelodami, 1701, p. 145.

[3]) Conradus Vorstius, *Enchiridion controversiarum: seu index errorum ecclesiae Romanae, una cum antidoto. Ex quatuor tomis disputationum Roberti Bellarmini in gratiam studiosae juventutis excerptus*, Steinf., 1604, alsook *Apologia pro ecclesiis orthodoxis, in qua tres primi fidei nostrae articuli plenius examinantur. Opposita thesibus Jesuitarum, Monasterii nuper excusis*, Hanoviae, 1607, en *Anti-Bellarminus contractus: hoc est compendiosum examen omnium fidei controversiarum, prout eas Rob. Bellarminus IV disputat. suarum tomis complexus est*, Hanoviae, 1610. Vgl. Voet., *Thers. heaut.*, p. 85. Al blijkt Vorstius, uit die geschriften, naar Voetius' schatting »non tam erroneus theologus, ac paucis annis post" — toch verzekert hij: »jam tum vulpem Socinianam vapido sub pectore gestabat". *Dispp. select.*, tom. V, p. 58, 217.

[4]) Junius schreef o. a. *Animadversiones ad controv. secundam christ. fidei, de Christo capite totius ecclesiae, quam Rob. Bellarm. disput. suarum libris exaravit adv. hujus temp. haereticos*, ex off. Plantiana, 1600; Lubbertus gaf uit: *De papa Romano libri decem, scholastice et theologice collati cum disputat. Rob. Bellarmini*, Franeq., 1594; *De conciliis libri quinque*, Genevae, 1601; *De ecclesia libri sex*, Franeq., 1607.

tius met groote belangstelling meer dan ééne geschiedenis der martelaren [1]). Bovenal verkwikte hij zich aan het gulden boeksken van Thomas a Kempis „De imitatione Christi" en aan andere ascetische werken, geschreven in denzelfden eenvoudig-stichtelijken geest [2]). Dit alles had plaats buiten de gewone lessen om, ten tijde dat hij trouw privaat-college hield, zoowel bij Gomarus [3]) als bij Festus Hommius [4]) — laatstgenoemde behandelde dispuutsgewijze de Nederlandsche geloofsbelijdenis — en dat ook de overige practisch-theologische vakken steeds grootere toewijding van hem vorderden. In het maken van schetsen voor preeken en in het proponeeren zelf [5]) ontving Voetius, met nog andere bursalen, twee malen 's weeks het noodige onderricht van de Leidsche predikanten Adolf Sprankhuyzen [6]), Egbertus Aemilius en den zooeven ge-

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 1024. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 213; tom. II, p. 137—139, 735; tom. III, p. 278.

[2]) Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 176, 177; *Thers. heaut.*, p. 196, 319. In zijne *Dispp. select.*, tom. I, p. 83, schrijft hij: »Velim modo ostendi quodnam scriptum eorum asceticum cum libello Thom. à Kempis de imitatione Christi paria facere possit?" en, tom. II, p. 484, luidt het: »quae notata vide a Thom. à Kempis in aureo libello de imitatione Christi". Vgl. tom. IV, p. 130, waar het heet: »Et non immerito Thomas à Kempis aureum suum libellum (exceptis nonnullis, quae juxta errores istius saeculi intercurrunt) de imitatione Christi, hoc titulo insignivit: Qui sequitur me". Volgens tom. V, p. 698, 708—712, wordt naderhand aan Voetius die hoogschatting van Thom. à Kempis' arbeid door Maresius beslist ten kwade geduid.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 641.

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 13.

[5]) Niet weinig kwam den bursalen hierbij te stade, dat zij gehouden waren »des sondaeghs de voor ende naermiddachsche predicatien van beghin tot den eynde, mit goeder aendacht ende een jegenwoordighen gheest naerstelycken te hooren..... ende den regent tsynen believen ende vermaenen rekenschap te gheven van t gundt zy gehoort, verstaen, ende geleert hebben". *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 24. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 81, 178, 179.

[6]) Bij Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, luidt zijn voornaam ten onrechte »Adrianus". Misschien heeft de lijkredenaar hem verward met Adriaan van den Borre, gedurende Voetius' studiejaren ook predikant te Leiden. Evenals

noemden Hommius [1]), terwijl hij, in Augustus 1610 de zomervacantie te Heusden doorbrengende, onmiddellijk gebruik maakte van de gelegenheid hem aangeboden om, zoowel in Meeuwen en Eethen als vervolgens ook in zijne vaderstad, „de eerste proeven te doen van syn prediken voor de gemeynte" [2]).

Gebonden aan de van hoogerhand vastgestelde verordeningen, bood hunne dagelijksche levenswijze den kweekelingen van het Staten-collegie in den regel maar weinig tijd ter ontspanning. Nu en dan werd onder toezicht van den regent „eene speelreijze" door Leidens omstreken gemaakt, waarbij men nochtans zeer „bedagtelijck" moest handelen, wilden curatoren en burgemeesters wegens „exorbitantie vande costen" zich later niet bezwaard vinden aan den schaftmeester, op diens overgeleverde verklaring, het uitgeschoten geld terug te betalen [3]). Hielden de universiteitsprofessoren elken Woensdag en Zaterdag vacantie, zoo stond het den bursalen op die

---

zijn collega Joh. Arnoldsz. Ravens (Corvinus) was Adr. Borrius een overtuigd aanhanger van Arminius. Zie Voet., *Thers. heaut.*, p. 107. Nog deed toentertijd te Leiden dienst: Matthias Platevoet, gelijk Adolf Sprankhuyzen, een geestverwant van Gomarus. Daniel Colonius, sedert 30 Mei 1606 regent van het Waalsche collegie, gevestigd op de Groenhazegracht, was tevens predikant bij de Fransche gemeente. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 68.

[1]) Voor zijne moeite ontving Hommius, op aanvrage door hem gedaan, van curatoren »sonder dat sulcx soude worden getrocken in consequentie", volgens besluit dd. 10 Aug. 1610, de som van 150 gulden. Aemilius' weduwe, Anna Thomasdochter, kreeg »om de voorschrevene redenen, ende bysonder om haeren soberen staet als belast sijnde met ses cleyne kindertgens", eveneens 150 gld. ter vergoeding. *Hand. v. cur.*, 8—12 Febr. 1611.

[2]) Die bijzonderheid staat vermeld in de aanteekeningen door Nicolaus Voetius, zoon van Gisbertus, neêrgeschreven in het kerkeraads-actenboek der gemeente Meeuwen, alwaar hij predikant was van 1657 tot 1666. Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 312.

[3]) Dit gebeurde o. a., tijdens Kuchlinus' regentschap, met eene »declaratie van costen", ingeleverd door den oeconomus Franck van Dobben. *Eerste register*, not. v. 12 Mei en 12 Aug. 1597.

dagen meestal vrij na bekomen verlof „buyten der stede te gaen om te spelen, ende hun te verlustighen, midts datter nyet onbehoorlycx en werde bedreven, twelck ontstichtinghe off ergernisse zoude moghen veroorzaecken" [1]. Deze of gene herberg te bezoeken, ten einde er met studenten der hoogeschool wijn, bier en tabak „te drincken", was den alumnen op zware straf verboden [2]. Wel echter zagen zij zich, binnen het Collegie, drie keeren ter week gelegenheid gegeven tot „dexercitien des lichaems, beghinnende tswinters een uyre voor het middachmael, ende tsomers een uyre voor het avontmael" [3]; een hoogst nuttige maatregel, in het belang der gezondheid ook van Voetius, die, reeds tijdens de laatste jaren van zijn verblijf te Leiden, af en toe werd geplaagd door eene pijnlijke aandoening der milt, aan welke hij naderhand slechts door een nauwgezetten leefregel, gevoegd bij het gebruik van passende geneesmiddelen, ten deele het hoofd vermocht te bieden [4].

Bracht der Staten ordonnantie mede, dat „verkeerberden, quaertspelen, taerlinghen: ofte yet diergelycx, hoe men t selve oick soude mogen noemen", buiten de muren van het Collegie moesten blijven [5] — de strenge tucht, waaronder Heusdens bursaal voorheen was opgegroeid, gepaard aan zijne persoonlijke neigingen, maakte het hem alleszins gemakkelijk dit gebod trouw te eerbiedigen [6]. Met zijne bevordering tot de zuiver theologische studiën werd aan Voetius, naar vaststaand ge-

---

[1] *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 36.

[2] *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 32, 38. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 389 en 495; p. 400 en 496.

[3] *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 34. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 744.

[4] Essenius, *Orat. fun.*, p. 36.

[5] *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 37.

[6] Essenius, *Orat. fun.*, p. 14. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 426, 427.

bruik, tevens het recht verleend, om, indien hij zulks wenschte, zich op de behandeling van het een of ander muziekinstrument toe te leggen [1]). Had hij, als schooljongen, bij Franco Odolphi — die ook deken was van het Heusdensche St.-Caeciliagilde [2]) — reeds de zangkunst beoefend, en later met zijne medealumnen nu en dan eenige stichtelijke liederen [3]) ingestudeerd, sedert hij na afgelegd examen aan „mensa prima" gezeten was, leerde Voetius cither zoowel als fluit en orgel bespelen [4]), terwijl het voorts geheel met zijne inborst strookte, zich niet slechts de praktijk, maar ook de theorie der muziek behoorlijk eigen te maken [5]).

---

[1]) Zie bijlage XLIII, en aldaar het antwoord van Bertius op het hem aangeboden request.

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 211, bijlage tot fol. 35 der gemeenterekening over 1609.

[3]) »Sed quia suavissimos modulos plerumque aptari videmus verbis fatuis, insulsis, otiosis, saepe subobscoenis: ut propriam oblectationem habeat theologiae studiosus sectetur musicam psalmodicam Joh. Petri Swellingii etc.", schrijft later Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 425, terwijl in de *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 37 aan het slot, bepaald wordt: »in sulcken verstande dat sy geen musyckboucken en sullen mogen hebben, dan mit kennisse, ende toelatinghe vanden regent, op dat zulcx alle ontucht ende lichtveerdicheyt, voor zoo veel moghelyck is, mach werden gemyt ende verhoet".

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 14. Na het laatste nummer in den auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek komen voor: »eenige pacquetten musijckboeken en een phiool de gambe".

[5]) Zie den auctie-catalogus (pars II, misc. in folio, n°. 17, »Morley, Introduction to music") en *Bibl. stud. theol.*, p. 424. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 544—598; tom. II, p. 744. Wanneer Cd. Busken Huet in zijn werk *Het land van Rembrand*, Haarl., 1886, dl. II, I[ste] helft, blz. 98, gewaagt van Voetius' degelijke, maar »boersche" opleiding, zegt de schrijver iets, dat hij moeielijk kan verantwoorden. Ware ook Heusdens bursaal niet voortgekomen uit een deftig gezin, dan nog had allicht het verkeer met zijne studiegenooten, naar Jan van Hout indertijd opmerkte: »wech genomen ende gebetert de botticheyt, diemen ons Hollanders t'sy in schimp, t'sy in ernst, telcken innewreef ende voor de schenen wierp". *Innel. ende aenv. vant Coll. der theol.*, blz. 16. Vgl. daarmede *Solenn. inaug.* p. 18.

Verzekerde Kuchlinus in zijne rede, gehouden bij de opening van het Staten-collegie, dat [1]) „soo wie inde jeucht ghemeene studien, ghemeene tafel ghebruycken, ende onder dezelve meesters ende opsienders, als soghelingen van eener melck, onderwesen worden, dezelve wetten gehoorsamen, ende dezelve maniere van leven volgen — derzelver gemoederen ende willen in deser voegen 't zamengroyen tot eene zeer nauwe vrientschap, die niet alleen hunluyden ghenoechlyck ende nuttich, maer oock de kercken, scholen, ende de gemeene zake in veelerley wijse aengenaem ende profijtich zy" [2]), zoo rekende hij natuurlijk buiten den invloed der praedestinatie-geschillen „met hunnen aencleve", eerst later opgekomen. Ten bewijze zou kunnen dienen Voetius' houding in vervolg van tijd tegenover Geisteranus, Barlaeus, Episcopius en Dwinglo, zijne vroegste vrienden binnen het Collegium theologicum [3]).

Door het verkeer met die studiemakkers nog te Leiden, deed voorloopig de strijd der meeningen aan hunne onderlinge verstandhouding weinig of geen afbreuk. Inzonderheid voelde Gisbertus zich aangetrokken tot Johannes Geisteranus. Zachtmoedig van aard, bedeeld met een innemend uiterlijk, kalm en vredelievend, goed op de hoogte der verschillende wijsgeerige vraagstukken, gemakkelijk dich-

---

[1]) »Praeterea constans est apud omnes sententia, futurum, ut quicunque in pueritia, in adolescentia, in juventute, communibus studiis, communi mensa uterentur, et sub iisdem praeceptoribus et inspectoribus, quasi σύντροφοι et collactanei, initiarentur, iisdem legibus parerent, eandemque vitae rationem sequerentur, eorum etiam animi et voluntates hoc modo in arctissimam aliquam, non sibi tantum utilem et jucundam, sed etiam ecclesiis, scholis, et communi societati multis modis gratam et fructuosam amicitiam coalescerent". Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 14.

[2]) Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 39*a*. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 547.

[3]) Zie hierboven, blz. 49. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 783; *Thers. heaut.*, p. 235, 236.

tende zoo in het grieksch als latijn, schreef deze — gereed het Staten-collegie vaarwel te zeggen [1]) — in het „album amicorum" van Voetius den 21sten November 1608 een kort maar keurig epigram [2]). Ruim twee jaren vroeger was Caspar Barlaeus vertrokken. Diens liefde voor de poëzie der classieken gaarne eerbiedigend, koesterde Gisbertus evenwel geen grooten dunk van zijne godgeleerde kennis. Ook Barlaeus wijdde den vriend een Latijnsch vers, doch, volgens zijne gewoonte, vervat in vrij hoogdravende taal [3]). De derde der oudere studiegenooten, Simon Episcopius, bracht hem, naar aanleiding van zeker motto [4]) toentertijd door de studenten bij het

---

[1]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 100. Voet., *Dispp. select.*, tom. I, p. 488—490.

[2]) Zie bijlage LV. Vgl. over die »alba amicorum" Schotel, *Academie*, blz. 356—358.

[3]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 46, 47. Vgl. p. 66 en tom. III, p. 48 »inter quos non infimus insignis poëta Barlaeus", alsook *Dispp. select.*, tom. I, p. 508 en tom. V, p. 469; Crenius, *o. l.*, pars XIII, Lugd. Bat., 1705, p. 47.

[4]) Te weten: »Nullius addictus jurare in verba magistri". — Dat ook Voetius, indien hij zulks noodig achtte, naar dit motto wist te oordeelen en te handelen, blijkt uit hetgeen hij, 30 Maart 1643, bij gelegenheid der uitgave van Gomarus' werken, schreef aan den Groningschen hoogleeraar, Mart. Schoockius: »De editione operum d. Gomari non possum non nobis et publico gratulari. Unum monueram rev. ministrum ex tribus editoribus, qui mihi hic adfuit, ut supprimeretur disputatio de decretis Dei: ne scandalum hinc oriatur apud nostros, Lutheranos, Pontificios, atque ita indigna macula tanti theologi eruditio, ἀκρίβεια, orthodoxia aspergatur. De sabbatho non usque quaque per omnia feliciter θεολογεῖ. Sed hoc habet cum pluribus commune". Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 300. Voetius ging daarbij uit van den stelregel: »Maximum vanitatis et ventosae αὐθαδείας signum est, nihil velle tanquam exemplar aut exemplum, etiam in sapientissimis et probissimis, aut in majoribus, aut praeceptoribus, aut amicis suis intueri et sibi proponere: quia scil. jam tritum est, aut saltem aliis etiam notum, aut non est novum ac singulare, aut a te primitus non inventum, non factum. Nec tamen ab altera parte tam ductiles et stolidi imitatores quorumvis dictorum et factorum etiam a sapientibus et bonis immo optimis profectorum esse debemus, ut absque rationali examine de iis peremtorie statuamus aliquod αὐτὸς ἐποίησε: uti Pythagorae discipuli de ipso, αὐτὸς ἔφα". *Dispp. select.*, tom. IV, p. 144. Vgl. tom. II, p. 164; III, p. 1112, 1113, 1254; V, p. 57.

neêrschrijven hunner album-ontboezemingen veel gebruikt, in schier overmoedig klinkend proza, gelijk Voetius later opmerkte „een profetischen afscheidsgroet"[1]). Moest hij eindelijk ook Bernardus Dwinglo[2]) en Josephus van der Rosieren uit den kring zijner dagelijksche omgeving missen, hun verlies werd dubbel vergoed door den hechten vriendschapsband, zoo binnen als buiten de muren van het Staten-collegie[3]), gesloten met Johannes Cloppenburch, zijn „alter ipse", gelijk hij hem naderhand placht te noemen[4]), en met Antonius Plancius[5]). Andere bur-

---

[1]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 45. — Wat Episcopius, onder genoemd motto, in het album van Voetius schreef, luidde aldus: »Nemo unquam quidquam magnae frugi edet in ulla scientia, qui non eo aspirare audet, ut possit aliquando de praeceptore suo judicare. Nec facile est currere homini, qui nimia religione pedes figit in vestigiis alterius, cujus potius debebat celeritatem et vigorem corporis optare et imitari, quam passus numerare".

[2]) Deze bood hem — zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 47 — den 11den Jan. 1609, de volgende dichtregelen tot een aandenken:

»Arrham favoris hanc tibi libens linquo
Amice Voeti, nocte ne tegant coeca
Ventura amorem secla mutuum nostrum,
Sed nos loquatur mortuos anus charta,
Magisque notescamus et magis semper!"

[3]) Den 16den Juni 1607 als »Coll. alumn." bij den rector magnificus ingeschreven, gingen Johannes Theodori Cloppenburgius en Antonius Plancius, kort na de zomervacantie van 1609, met goedkeuring der Amsterdamsche vroedschap, wier gedenomineerden zij waren — misschien wel ter oorzake van Bertius' hand over hand toenemende onrechtzinnigheid — naar het schijnt, bij particulieren te Leiden inwonen. *Brieven Stat.-coll.*, II, 178. Vgl. daarmede 90 en 104. Zie ook hierboven, blz. 77 en blz. 98, aant. 2.

[4]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 75. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 757, waar Cloppenburch heet: »commilito et contubernalis in academia Leidensi amicissimus", of ook tom. III, p. 274, waar hij door hem genoemd wordt: »in studiis academicis ἰσόψυχος". Vgl. *Dispp. select.*, tom. V, p. 133.

[5]) Deze was een zoon van den Amsterdamschen predikant, en behoorde almede tot zijne »intimi". Voet., *Dispp. select.*, tom. I, p. 655; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 415. — Als Voetius' vrienden uit het Staten-collegie staan bovendien nog te boek Gosuinus Buytendyck en Joannes Sneten. Zie *Dispp. select.*, tom. V, p. 683, en *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 140. Ook telde hij, ter Leidsche academie, onder zijne »commilitones" Hermannus Folinus,

salen wederom wist Voetius uit de jongeren [1]) tot zich te trekken en aan zich te verbinden, door gedurende zijn laatsten studietijd te Leiden op te treden als docent in de logica [2]). Begonnen met Keckermanns „Systema majus" te verklaren, repeteerde en examineerde Gisbertus later naar aanleiding van het behandelde, terwijl hij ook geregeld iedere week over een bepaald onderwerp liet disputeeren, of breedvoerig de theses besprak door sommigen gesteld en uitgewerkt. Een der beste discipelen op dat privaat-college was ongetwijfeld Franck Pietersz. Burgersdyck [3]), die, zéér met Voetius bevriend, naderhand in gelijken geest de philosophie onderwees zoo aan de academie van Saumur als aan Leidens universiteit [4]).

---

later geneesheer in Den Bosch, en Leonardus Coninckshergen; blijkens *Thers. heaut.*, p. 284 en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 695.

[1]) Voetius' jongere tijdgenooten, binnen de eigenlijke studentenwereld, waren o. a. de twee Heusdenaars, Valerius Adriani a Boeckhoven en Cornelius Blanckaert. Laatstgenoemde wordt, ten jare 1623, vermeld op de schepenrol zijner vaderstad. Zie van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 166. Ook studeerde er uit Heusden in 1610 te Leiden nog een Joannes Blanckaert, die inwoonde bij den rector Fraudenius. Zie *Volumen I inscriptionum sive catalogus studiosorum academiae Leydensis*, 1575—1618, aanwezig in het senaats-archief. Beiden, Cornelius en Joannes, waren zoons van den drossaert Nicolaus.

[2]) »Postea annis provectior, aliis collegia logica tum didactica, tum practica, tum disputantium aperui". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 756. Vgl. hierboven, blz. 52, aant. 6, alsook bijlage XXXV. Volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, trad Voetius als privaatdocent in de logica op »quo magis novitios ab erroribus Arminianorum praeservaret". Naar het mij voorkomt, kunnen ook geldelijke omstandigheden daartoe aanleiding gegeven hebben. Zie bijlage LVI.

[3]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 179.

[4]) »Hic (n. Fr. Burgersd.) in albo amicorum, quod noster (n. Voetius) habebat, nomine suo inscripto, praeceptoris elogio eum honoravit; sed noster, ad declinandam invidiam, aliquanto post id expunxit". Essenius, *Orat. fun.*, p. 13. Vgl. daarmede Voetius' eigen getuigenis: »Philosophus Burgersdicius amicus cum viveret, mihi perquam charus, et meus olim in collegio logico practico, et disputatorio discipulus". *Dispp. select.*, tom. IV, p. 287. Vgl. p. 259 en tom. V, p. 126.

Door verschillende professoren wegens zijne meer dan gewone dialectische bekwaamheid bij herhaling aangezocht om in de wijsbegeerte te doctoreeren, onder belofte hunnerzijds, dat de voorwaarden tot die promotie zoo onkostbaar mogelijk zouden gemaakt worden, weigerde nochtans Gisbertus elke uitnoodiging van dien aard op te volgen [1]). Zijne gedachten werden ingenomen door geheel andere dingen. Het Staten-collegie, waarbinnen hij vroeger als alumnus had verblijf gehouden of, niet zeer waarschijnlijk, nog voortdurend vertoefde, begon naar zijne schatting hoe langer hoe beslister te gelijken op „een kuyle Josephs", nadat de regent Bertius in eigen persoon met ruim veertig geestverwanten den 14den Januari 1610 te Gouda was bijeengekomen, om er heimelijk te beraadslagen, wat na Arminius' dood diens aanhangers te doen stond. Weldra bleek de bekende „Remonstrantie", met haar vijf artikelen Oldenbarnevelt overgereikt, doch bestemd voor de Staten, van genoemde samenspreking de vrucht te zijn [2]).

Omstreeks denzelfden tijd verscheen — weder met opdracht aan 's lands regeering — het „Tractaet van t' ampt ende authoriteyt eener hoogher christelycke overheydt in kerckelycke saecken", gesteld door Johannes Wtenbogaert [3]), onder wiens voorzitterschap ook „de ligue" der doleerende Arminianen te Gouda gesloten werd. Beide gebeurtenissen veroorzaakten groote opschudding binnen

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, 14. Zie voorts *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 48—50, passim »de ratione et modo qui tenebitur in promotionibus alumnorum Collegii". Vgl. *Hand. v. cur.*, 1 Maart 1598.

[2]) Zie Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 20—26.

[3]) *Resol. Holl.*, 16 Febr. en 20 Dec. 1610. Later, hoogleeraar te Utrecht, schreef Voetius tegen dat »Tractaet" een drietal disputaties, in 1640 vertaald uitgekomen onder den titel: *Grondige ende pertinente verklaringe over de vrage wien de kerckelijcke macht toekomt.* Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 129, en Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 26—35.

het kamp der Gomaristen; voornamelijk, wijl kort daarna een schrijven volgde, door de staten van Holland en West-Friesland gericht zoowel tot de classikale vergaderingen in die gewesten als tot curatoren der Leidsche academie, met verzoek aan laatstgenoemden: professoren en studenten „te willen insinueren, dat een yegelijck hem sal onthouden van voort aen in eeniger manieren in druck ofte geschrifte yet uyt te geven opt ampt der overigheyt, in kerckelycke saecken, opte predestinatie ende de poincten daer van dependerende, op peyne van als wederhorige gestraft te worden" [1]). En juist had Voetius zich aangegord, om onder den „venerandus praeceptor" eene zeer actueele disputatie te verdedigen, getiteld: „De cognitione et natura Dei", waarin hij ijverig dacht te velde te trekken tegen tal van onrechtzinnige meeningen door de beide Socini en, op hun voetspoor, ook door Conradus Vorstius voorgestaan [2]). Ten gevolge van der Staten „missive", moest dat plan echter onuitgevoerd blijven; jammer genoeg, wijl — naar het hem toescheen — confessie en catechismus te Leiden groot gevaar liepen, allereerst binnen het Collegium theologicum.

Ofschoon de Staten in een vertrouwelijk schrijven van 15 Februari 1610 Bertius hadden aangemaand, zich der

---

[1]) *Hand. v. cur.*, 24 Maart 1610. Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. IX, fol. 1; *Resol. Holl.*, 11 en 23 Maart 1610. Zie ook Voet., *Polit. eccles.*, tom. I., pars II, p. 474, 475: »Qua arte et intentione haec prohibitio tunc facta, odorari facile poterant, quotquot polypo non laborabant".

[2]) »Postremo curriculi academici anno collatis ac consultis aliis theologis qui in manibus erant, conscriptionem disputationis de cognitione et natura Dei, contra Socinianas et Vorstianas opiniones, sub praesidio d. Gomari defendendam, moliebar", *Dispp. select.*, tom. V, p. 458. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, wiens bericht eenigszins anders luidt: »Paraverat (n. Voetius) etiam disputationem theologicam de notis ecclesiae contra Pontificios; itemque alteram de Deo adversus Conr. Vorstium; et praesidium cl. Gomari rogaverat, sed hoc non impetravit per motus academicos istius temporis".

bursalen „respect ende obedientie" te verzekeren door „goede modestie ende leven"; waartoe zeker veel zou bijdragen, dat hij hen met geene „nieuwe questien" bezig hield [1]), noch hun toestond zich te verdiepen „in eenige curieusheyt der differentiale poincten, die onder de theologanten al te vehement (Godt betert) gedisputeert werden" [2]) — zoo scheen evenwel hunne vingerwijzing op den regent weinig of geen indruk gemaakt te hebben. Immers liet Bertius, naar hij den Edel Mogenden antwoordde, geene gelegenheid ongebruikt, om, wanneer hij in het Collegie bij eene bijbellezing de Schrift verklaarde of aldaar de geloofsbelijdenis en den catechismus behandelde, zijnen discipelen te leeren: „dat Godt de Heere alle menschen wel wil zalich hebben; dat het bloet Jesu Christi ons reinicht van alle onse zonden; dat t geloove ons moet toegerekent werden ter gerechtigheyt", terwijl hij, aan den anderen kant, hen voorging met beslist te ontkennen: „dat Godt almachtich van eewicheyt t meeste deel der menschen zonder aensien van zonde ter verdoemenisse zoude hebben geordineert, ende zeer weinige ter zalicheyt; dat Jesus Christus alleen gestorven is voor die alzoo uytvercoren zijn, ende dat de zonden van dese menschen, hoe groot ende swaer dat ze oock zijn, moeten vergeven werden; dat Godt door een onwederstaenlycke cracht dese alleen treckt, willende dat d'ander verloren gaen" [3]). Hierbij kwam bovendien — iets, wat Voetius

---

[1]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 185. Vgl. *Resol. Holl.*, 15 Febr. 1610.

[2]) Laatstgemelde woorden komen voor in eene aanschrijving, door de staten van Holland en West-Friesland tot de bursalen gericht. Zie *Brieven Stat.-coll.*, II, 186.

[3]) Bertius moet blijkbaar gerekend hebben op der Staten onkunde in dogmaticis, om, met het oog op 't hierboven aangehaalde, den Mog. H H. te durven verzekeren: »Dit is in rechter eenvuldicheyt de verclaringe van alle myne subtylheden, ende dit zijn de nieuwe wegen, die my ver-

later betuigde even lichtvaardig als ongepast te vinden [1]) - dat, kort na de zomervacantie van 1610, te Leiden steelswijze een boek van hand tot hand ging, met Bertius' naam als schrijver op den veel vertoon makenden, uitdagenden titel: „Hymenaeus desertor" [2]), waarin toestemmend door hem werden beantwoord „twee vraeghstucken van den afval der heylighen", namelijk: of de rechtvaardige zijne rechtvaardigheid verliezen kan, en of hij, in dat geval, ware rechtvaardigheid heeft bezeten?

Terwijl zulke dingen ongestraft plaats grepen, achtte Gomarus zich verplicht den regent van het, mede aan zijn opzicht toevertrouwde, Staten-collegie hoog ernstig te gemoet te voeren: „Gheeft uwe leerlingen gheen oorsaecke van meyneedicheydt, wetende dat sy alle ghesworen hebben, in onse tegenwoordicheydt, dat sy geen andere leere en sullen volgen, dan die in d'universiteyt geleert wordt, dat is, de gemeyne leere der confessie ende catechismus" [3]). Maar ook dier universiteit zelve dreigde een kwaad, hetwelk den hoogleeraar en zijne geestverwanten ten zeerste verontrustte. Sinds den 19den October 1609 —

---

dacht maken in leere ende leven. Dit zijn de questien, die ick ter gelegentheyt vande texten der schrifture mijne discipulen afvrage, conform de leere des catechismi". *Brieven Stat.-coll.*, II, 186*a*. Zie verder bijlage LVII.

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 771. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 71.

[2]) P. Bertius, *Hymenaeus desertor sive de sanctorum apostasia problemata duo. 1 An fieri possit ut justus deserat justitiam suam? 2 An quae deseritur fuerit vera justitia?* Lugd. Bat., 1601 (dat moet zijn: 1610). Eene Nederduitsche vertaling daarvan zag o. a. in 1613 het licht, getiteld: *Hymenaeus desertor. Ofte: twee vraegh-stucken, van den afval der heylighen. Het eerste, of het oock moghelijck zy dat een rechtveerdighe zyne rechtveerdigheydt verlate? Het tweede, of de rechtveerdigheydt, die verlaten wordt, een ware rechtveerdigheydt zy gheweest? Beschreven in Latijnscher sprake: door Petrus Bertius, regent in het Collegie der godheydt tot Leyden. Ende nu overgheset in onse Nederduytsche tale.* Ghedruckt (zonder naam van plaats en van drukker) in 1613. Zie dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. I, blz. 385. Vgl. ook bijlage LVIII.

[3]) Gomarus, *Proeve*, blz. 34.

toen na Trelcatius junior Arminius was gestorven — had het godgeleerd onderwijs aan Leidens hoogeschool ten tweeden male [1]) uitsluitend op Gomarus' schouders gerust. Van onderscheiden kant waren er reeds nu en dan personen genoemd, om in die leemte te voorzien [2]). Op aanbeveling van Johannes Wtenbogaert zochten curatoren en burgemeesters een der beide vacante leerstoelen te doen bezetten door Conradus Vorstius [3]), destijds geplaatst aan het academisch gymnasium van Steinfort; waarna de andere katheder zou worden ingenomen door den Haagschen hofprediker zelven, ook al rekende hij zich weinig geschikt een dergelijk ambt te bekleeden [4]). Doch — en dit gaf bij Wtenbogaerts toestemming den doorslag — zoodoende werd voortgezet de „forme van theologie sulcx als die bij d. Arminius saligher begonst was" [5]).

Reden genoeg voor de tegenpartij om „dese beroepinge

---

[1]) De eerste maal was dit het geval geweest na den dood, in 1602, van Lucas Trelcatius senior en Franciscus Junius, beiden toen aan de pest overleden.

[2]) Te weten: Bertius, diens zwager Hommius, Corvinus en anderen.

[3]) Vgl. het opstel van dr. Rogge: »Het beroep van Vorstius tot hoogleeraar te Leiden" in *de Gids*, 1873, dl. II, blz. 31—70; 499—559.

»Men mocht hier teghen doen watmen wilde — schrijft Baudartius, *a. w.*, boek II, blz. 38*b* — Wtenbogaerts haene was coninck, hij over-crayde alle de andere".

[4]) Onder de bezwaren door Wtenbogaert opgeworpen tegen zijn aannemen van het professoraat, komt voor: »dat hij niet en was gewent latijn te spreecken 't welck nogtans gerequireert wort bij de studenten wiens ooren soo geheel delicaat sijn, ende voor al dat hij sig in soo lange jaeren niet en hadde geoeffent in disputationibus twelck het principaelste was vande voorschreve professie, — behalven veel andere oorsaecken die hem souden mogen deterreren om in dese periculose ende knibbelige tijden sodanigen last aen te vaerden, daer toe hij de schouderen niet en hadde om te dragen". *Hand. v. cur.*, 17 Maart 1610. Vgl. met die zelfcritiek het oordeel, kort en krachtig, door Voetius over Wtenbogaert geveld: »Joh. Wttenbogardus theologus πολιτικώτερος ἢ θεολογικώτερος". *Polit. eccles.*, tom. II, p. 311. Zie ook *Thers. heaut.*, p. 78.

[5]) *Hand. v. cur.*, 10 Juli 1610.

seer heftig te contremineeren"[1]). Gomarus, door curatoren gevraagd „eens ter goeder trouwen ende met een besadigt gemoet te willen verclaren, wat redenen hy hadde tot misgenoegen in de beroepinge Vorstii", aarzelde niet te betuigen, dat het, bij overkomst van dien als atheïst gebrandmerkten „doctor ignorantiae"[2]), onmogelijk missen kon, of Leidens universiteit werd door ieder „gedecrieert"; want „hoewel d. Arminius sijn gevoelen hadde, soo was hy nogtans een Sant te rekenen by desen"[3]). Niet gunstiger luidde de verwachting, gekoesterd omtrent den Steinfortschen professor door het meerendeel der studenten in de theologie. Had men acht jaren vroeger binnen dien kring zich „seer genegen" betoond, Arminius voor den opgevallen leerstoel te winnen[4]), nu daarentegen werd door sommigen geen middel onbeproefd gelaten, om, zoo mogelijk, zijn geestverwant uit de academische gehoorzaal te weren. Bij dat pogen onderscheidde zich volgens Voetius voornamelijk zijn studiegenoot Kaspar Wiltens[5]). Op het punt, door de classis van Amsterdam als predikant ten dienste der Oost-Indische compagnie te worden uitgezonden, besteedde Wiltens den laatsten tijd van zijn verblijf te Leiden aan het opstellen van een request, dat, door acht daartoe aangewezen theologanten goedgekeurd en vervolgens door ruim vijftig hunner onderteekend[6]), op den 3den October 1610 bij HH. curatoren werd ingediend, met verzoek het ter hand te

1) Zie bijlage LIX.

2) Dien naam hadden, naar het schijnt, reeds sommige studenten aan Vorstius gegeven. *Hand. v. cur.*, 30 Sept. tot 2 Oct. 1610.

3) *Hand. v. cur.*, 30 Sept. tot 2 Oct. 1610.

4) *Hand. v. cur.*, 9 Nov. 1602.

5) Gekarakteriseerd door hem als »egregie doctus et pro aetate prudens". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 65. Vgl. *Dispp. select.*, tom. III, p. 815.

6) »'t Ghetal vande ghene die tot de overleveringe van dit ghe-hanteyckent hebben, is gheweest ontrent de vijf oft ses-en-vijftich, te weten, alle

willen stellen aan de gedeputeerde staten van Holland en West-Friesland.

Ofschoon in hun adres ten volle erkennende, dat zij Vorstius „altijdt hadden hooren vernoemen als een persoon van groote geleertheyt", met wiens gaven „seer veel" winst voor hen viel te doen, lieten zij nochtans „ter andere zyden" niet onopgemerkt „hoe sy hadden verstaen, ten deele uyt het getuygenisse van de theologische faculteyt der universiteyt tot Heydelberg, ten deele uyt het oordeelen van verscheydene treffelijcke, geleerde, ervarene ende godsalige mannen, ten deele oock uyt het lesen van sijn schriften [1]): dat de selfde d. Vorstius in verscheydene, ende dat seer gewichtige articulen is verschillende vande leere die in onse Gereformeerde kercken, so hier te lande als elders, eendrachtelijck uyt Gods heylig woort, geleert ende ghepredict werdt". Uit dien hoofde „remonstreerden ende suppliceerden sy met alle ootmoedigheyt, dat doch het beroep van d. Conradus Vorstius gheenen voortganck hebben" en hij over hen „als meester, leeraer ende professoor niet en mochte worden gestabilieert" [2]). Zonder dat Voetius in zijn bericht

---

die ghene (thien ofte twaelf partialen uytgesondert) die de lessen der professoren inde godtheyt te dier tijt hoorden, sonder daer toe te nemen die tot het gehoor der selver noch niet ghecomen waren". Aldus bericht het woord »tot den leser", dat aan het later in druk verschenen request voorafgaat. Volgens Baudartius, *a. w.*, boek II, blz. 38*b*, werd dit verzoekschrift door de studenten aan curatoren overhandigd »op dat sy gheen onsuyvere melck wt syn (Vorstius) vergiftichde borsten suygen en souden".

[1]) Reeds enkele maanden vóór het overleveren van hun request, had zeker theologisch student te Leiden uit Vorstius' geschrift *De natura et attributis Dei* een register opgemaakt »van verscheyden vreemde en ongehoorde opinien". Naderhand gewaagt Voetius van »omnia Conr. Vorstii theomachica", in zijne *Polit. eccles.*, tom. II, p. 76. Vgl. *Dispp., select.*, tom. V, p. 67, 247.

[2]) Zie *Requeste vande studenten in de h. theologie, ghelevert inde handen van mijne EE. heeren, de heeren curateuren van de universiteyt tot Leyden, den derden Octob.* a° 1610, *ende den sesthienden des selfden maents inden*

omtrent Wiltens zulks uitdrukkelijk vermeldt, heeft hij toch buiten eenigen twijfel genoemd request mede onderteekend [1]), en dit te eerder, wijl hem niet onbekend zal gebleven zijn, hoe de regent van het Staten-collegie, door zijn optreden [2]) in dezelfde curatoren-vergadering, waarin ook Gomarus gehoord was, alle krachten had aangewend, om de verzorgers der Leidsche hoogeschool te overreden „dat sij sig niet en wilden laten affkeren, van sodanigen nuttelycken instrument voorde universiteyt totte professie der theologien te beroepen" [3]). Dienaangaande kon Bertius gerust wezen. Niet alleen toch reisden curatoren spoedig daarop naar Den Haag, om er persoonlijk Vorstius' zaak te bepleiten bij Oldenbarnevelt en de Gecommitteerde Raden [4]); welke laatsten — naar den Steinfortschen hoog-

---

Hage aende H.H. mijnheeren de gedeputeerde staten van Hollant ende West-Vrieslandt, *aengaende de beroepinghe C. Vorstii*, enz. (z. n. v. pl. en v. dr.), anno 1611. Het oorspronkelijk ingediende verzoekschrift, voorzien met de handteekening van 56 studenten, schijnt verloren, blijkt althans niet aanwezig in het archief der Leidsche curatoren. Evenmin wordt het gevonden op het rijksarchief te 's-Gravenhage, of op het stedelijk archief te Leiden.

[1]) In overeenstemming met wat Voetius verklaart, *Dispp. select.*, tom. V, p. 90, »in me, quem theologum orthodoxum ipse agnoscit, quique adversus Vorstii θεομαχίαν adhuc in academia Leidensi studiosus juxta cum aliis ἰσοψύχοις pro viribus invigilavi".

[2]) Bertius verscheen daar, te gelijk met zijne partijgenooten prof. Coddaeus en de predikanten Adr. Borrius en Isaäcus Johannis. Laatstgemelde was »kerckendienaer tot Noortwyck".

[3]) *Hand. v. cur.*, 30 Sept. tot 2 Oct. 1610. Bovendien had Bertius, vóór het begin der zomervacantie, aan Vorstius een particulieren brief gezonden, waarin hij o. a. schreef: »Quum ad vos publico nomine discederet lectissimus Dei servus d. Joannes Uytenbogardus, non potui non privato etiam instinctu meo aliquid per ipsum ad te dare litterarum, quo et negotium publicum meae apud te voluntatis testificatione commendarem, et rogarem simul, ut post excessum incomparabilis viri d. Jacobi Arminii in ista scholae ecclesiaeque constitutione tuam nobis operam non denegares". Dat. Lugd. Bat., 16 Julii, anno 1610. *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 256.

[4]) Beiden waren, naar Voetius meende, volstrekt niet bij machte over het Vorstiaansch geschil te oordeelen. Wat Oldenbarnevelt betrof, getuigde hij naderhand: »Ne dicàm, Nestora eorum, vere talem in negotiis hujus saeculi, sed bis puerum fuisse in controversiis tunc agitatis", terwijl van

leeraar verzekerd werd — „wel middel souden connen vinden om de wrevelaers te coherceren"; maar binnen Leiden teruggekeerd, ontboden die „voedsterheeren" ook voor hun rechterstoel een vijftal, nog niet tot „mensa prima" bevorderde en dus nog niet in de theologie studeerende bursalen [1]), ten einde dezen ernstig onder het oog te brengen, hoe verkeerd zij hadden gehandeld met zich tegen Vorstius' „beroepinghe" te verzetten en daartoe het, 16 October j. l., bij Gedeputeerde Staten ingediende adres „te hantteyckenen". Vermaand, om oprecht leedwezen over die daad te betuigen, althans haar als niet gebeurd te beschouwen, bleven twéé der vijf kweekelingen beslist weigeren aan het verlangen van HH. curatoren te voldoen, „seggende, dat sij in haer conscientie niet conden bevinden dat sij qualic gedaen hadden", hetgeen weldra aanleiding gaf tot beider ontslag uit het Staten-collegie [2]).

Onder zulke omstandigheden, die als het ware een voorspel leverden van hetgeen straks, op meer uitgebreide schaal, zou plaats grijpen binnen de vaderlandsche kerk,

---

de Staten door hem verklaard werd: »Ordines Hollandiae, maximam partem tunc idiotas (d. w. z. personen, die geene academische opleiding hadden genoten), minimam literatos; omnes tamen in quaestionibus Vorstianis et Socinianis de Deo, ejusque attributis, de persona et satisfactione Christi, etc. imprimis in effugiis, tergiversationibus, cothurnis, homonymiis circa statum controversorum inficialem, nec perspicaces, nec exercitatos". *Polit. eccles.*, tom. II, p. 61 en tom. I, pars II, p. 551. Vgl. *Thers. heaut.*, p. 82. Zie echter ook *Polit. eccles.*, tom. III, p. 195.

1) Te weten: Joannes Michaelis, Joannes Sneten, Samuel Platevoet, Samuel Ampsinck en Gilbertus Nieuwenhuyzen. *Hand. v. cur.*, 8 en 9 Nov. 1610. Over de verhouding van Voetius tot Samuel Ampsingius, zie *Polit. eccles.*, tom. III, p. 928, 929.

2) *Hand. v. cur.*, 8 en 9 Nov. 1610. Vgl. daarmede het woord »tot den leser" in het gedrukte request. De ontslagen alumnen waren Platevoet en Nieuwenhuyzen. Een paar maanden later werden »den regent Petro Bertio om eenige extraordinarise diensten mede toegevoegt hondert twintig gulden". *Hand. v. cur.*, 8—12 Febr. 1611. Zie ook bijlage LX.

kon het niet anders, of Voetius zag, ten jare 1611, met blijdschap het oogenblik aanbreken, dat zijne academische studiën voltooid mochten heeten. Reeds was het den door hem zoo hooggeschatten Gomarus raadzaam voorgekomen, zich een beroep te laten welgevallen naar de illustre school, die in Middelburg stond te worden opgericht [1]), wijl Leidens theologische faculteit gevaar liep, als plaatsvervangers van Trelcatius jr. en Arminius geen „zuivere professoren" te krijgen, en had deze daaruit aanleiding genomen, om, bij zijn afscheid van de studenten, openlijk te verklaren: „dat Vorstii beroepinge ende compste alhier die eenige oorzaacke was van sijn vertreck" [2]).

Toen nu laatstgenoemde omstreeks de paaschvacantie binnen Leiden vertoefde, ten einde met HH. curatoren en burgemeesters de voorwaarden te bespreken ter aanneming van het professoraat aldaar, zeide ook Gisbertus Voetius, na een zevenjarig verblijf [3]), Hollands

---

[1]) Zie over die »schola illustris" van Middelburg: dr. H. H. Kuyper, *a. w.*, dl. I, blz. 580—590. Vgl. dr. J. D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, Leiden, 1891, blz. 31, aant. 1.

[2]) *Hand. v. cur.*, 23 April 1611. Ook Wtenbogaert schreef, reeds 18 Febr. 1611, uit Den Haag aan Vorstius: »Ipse (n. Gomarus) qui suis bilibus harum turbarum author merito haberi queat, jam aperte apud curatores protestatus est, se abiturum si tu veneris. Et ut videas rem serio agi, aedes suas, quas habebat Leidae percommodas, affixo ad fores programmate publico venum exposuit, et tandem vendidit". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 272. Vgl. daarmede »de missive" door Ellardus van Mehen, predikant te Harderwijk, den 22sten Februari 1611 gezonden »aende vergaderinge tot Amsterdam", waarin hij deze aanspoort »op middelen bedacht te sijn om d.d. Gomaro sijne swaericheeden te benemen, daer hy anders mochte bewoghen worden, om te vertrecken". *Acta deput. Zuid-Holl.* (zie *Oud Synod. archief*, III, 31, B).

[3]) »Ego, qui integro septennio in academia illa (n. Leidensi) substiti". Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 246. Te oordeelen naar zijn verlangen, kenbaar gemaakt aan Heusdens magistraat (zie hierachter, bijlage XLVIII), heeft Voetius nog eerder dan hij dacht de academie verlaten. Bleef Gisbertus, ook na het gebeurde in Maart 1609, kweekeling van het Staten-collegie —

hoogeschool vaarwel [1]), voorzien van een zéér loffelijk getuigschrift, hem juist bijtijds [2]) door Gomarus nog verstrekt [3]). Half April 1611 was hij terug in zijne vaderstad — „geouffent [4]) ende bequaem gemaect ten dienste der kercken, t'sy omme daer inne de eenicheyt der aengenomen christelijcke leere te behouden, mit vermydinge van alle schadelijcke scheuringen, t'sy om de dolingen

---

wat ik evenwel niet waarschijnlijk reken — dan is zijn verblijf aldaar, op verzoek der Heusdensche vroedschap, door Gecommitteerde Raden boven den gestelden »zesjarigen termijn" met nog een jaar verlengd geworden, overeenkomstig het bepaalde in *Ordonn.*, 1595, dl. II, art. 8, 9. Diezelfde verlenging van studietijd werd o. a. ook bewilligd aan Voetius' medebursalen Gerardus Velsius, Joannes Allendorpius en Marcus Notheius. *Brieven Stat.-coll.*, II, 82, 180, 296. Vgl. *Resol. Holl.*, 16 Mei 1608.

[1]) Het ontslag, dat de bursaal bij HH. staten op de gebruikelijke wijze moest aanvragen — zie *Ordonn.*, 1595, dl. II, art. 6 — werd niet enkel achtervolgd door de vergunning, om het Collegium theologicum te verlaten, maar Gecommitteerde Raden deden hunne toestemming meestal ook vergezeld gaan van eene »vereeringhe", in den regel ten bedrage van 30 gld. *Brieven Stat.-coll.*, I, 258 en II, 146. Vgl. *Resol. Holl.*, 1 Nov. 1606 en 15 Jan. 1607. Aan Voetius echter is die som, ook bij een mogelijk vertrek »uit het Staten-collegie", ongetwijfeld niet ter hand gesteld, conform het door curatoren genomen besluit: »datmen geen van allen (bursalen), die sigh met de voors. teijckeninghe (van het request tegen Vorstius) gemoeijt hebben en sal laten volgen eenige extraordinarise vereeringe". *Hand. v. cur.*, 8 en 9 Nov. 1610. Vgl. bijlage LX.

[2]) Voetius had van 7 tot 10 Maart 1611 bij Gomarus nog college gehouden, zie *Dispp. select.*, tom. V, p. 683.

[3]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 14. »Divisa autem facultate theologica cum Gomarus et Arminius aliquamdiu eandem constituerent — schreef later Voetius in zijne *Polit. eccles.*, tom. II, p. 68 — aperti orthodoxi a Gomaro protectionem, commendationem, testimonium petebant". Na zelf van den Leidschen senaat, op daartoe gedaan verzoek, een behoorlijk getuigschrift ontvangen te hebben, aanvaardde Gomarus den 28sten Mei 1611 zijn professoraat met het houden eener inaugureele rede in de koorkerk te Middelburg. *Acta acad. L. B.*, cod. IX, fol. 3, 4. Vgl. dr. H. H. Kuyper, *a. w.*, blz. 583; Crenius, *o. l.*, pars XIII, Lugd. Bat., 1705, p. 141.

[4]) Deze woorden zijn ontleend aan de rede, waarmede Jan van Hout als stadssecretaris het Staten-collegie inleidde, alvorens »af te lesen ende uyt te roupen de acte nopende de fondatie ende stichtinge van het Collegium theologie". Zie *Innel. ende aenv. vant Coll. d. theol.*, blz. 18, 19. Vgl. daarmede *Solenn. inaug.*, p. 21, alsook Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 34*b* en 35*a*.

die uijt eygen nieusgierige bewegentheyden voortcomen, of deur t'heymelijc innesluypen, ende door biechtsche inneblaesingen van papen off monicken, ende sonderlinge van des Roomschen Antechrists vleydende ende pluymstrijckende misbruijckers vanden goddelijcken name Jesus, veroorsaect werden, tydelijcke te connen tegengaen". Dier roeping getrouw, achtte Voetius tevens den ernstigen en hoogen last vervuld, nedergelegd in de stichtingsacte van het Collegium theologicum.

VIERDE HOOFDSTUK.

Terug in Heusden. Predikant te Vlijmen.

Uit Leiden wedergekeerd, hield Voetius voorloopig nog eenigen tijd verblijf te Heusden, binnen welke stad niet weinig veranderd bleek, sinds hij haar ter wille zijner academische vorming verliet.

Franco Odolphi, zijn vroegere leermeester en vaderlijke vriend, had, als rector, daar plaats gemaakt voor Abrahamus Genius[1]). Rodenburch en diens opvolger, Halewijn[2]), de twee predikanten, in wier zuiver-Gereformeerde beginselen Gisbertus ten volle deelde, waren kort na elkander aan hunne gemeente ontvallen[3]); de eerste tegen het najaar van 1608, de laatste met den winter van 1609. Het duurde betrekkelijk lang, eer beider ambtgenoot, van Houweningen[4]), door een nieuwen medebroeder Hale-

[1]) Zie bijlage V en LVI. Vóór zijne aanstelling te Heusden was Genius »onder-rector ten huyse van sekere minister omtrent der stadt Leyden". *Oud-arch. Heusden*, E. 211. Vgl. *Resol. Holl.*, 2 Dec. 1604. Later »proponeert" hij, en wordt dan, 17 Mei 1615 te Arkel bevestigd, een classisbroeder van Voetius. *Hand. cl. Gorc.*, 8 Sept., 20 en 21 Oct. 1614.

[2]) Van Maartensdijk werd Halewijn indertijd naar Heusden beroepen. *Hand. cl. Gorc.*, 14, 15 en 29 Dec. 1608. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 211, alsmede hierboven, blz. 96, aant. 4.

[3]) *Oud-arch. Heusden*, E. 210, bijlage tot fol. 30 der gemeenterekening over 1608.

[4]) Zie hierboven, blz. 31, 32.

wijns „vacante plaetse" zag innemen. Niet dat de kerkeraad weifelde bij zijne keus. Terstond beriep hij, met eenparige stemmen, Wynandus Schuylius, „dienaer des Goddelijcken woorts" te Scheveningen [1]). Ofschoon „soo veel hem aenginck tot Heusden wel gesint", weigerde nochtans zijne classis Schuylius te „dimitteren", vooral toen ook de Haagsche magistraat „sich interponeerde voor die van Schevelingen" [2]), die blijkbaar hun predikant in het geheel niet wilden missen.

Aldus teleurgesteld, werd Heusdens gemeente voor het vervullen der vacature spoedig opnieuw aangezocht door Joannes Grevius [3]), „staende tot Heteren [4]) in Gelderlant." Had men dezen reeds vroeger vergund zijne kanselgaven te doen hooren, daar hij was aanbevolen [5]) bij van Houweningen en bij Maximiliaan de Hornes, heer van Lokeren,

---

[1]) *Deductie van de proceduren der Remonstranten in de classe van Gorinchem*, fol. 1. Zie over dat geschrift hierachter, bijlage LXI.

[2]) »T'welcke men meynt niet geschiet te zijn sonder beleyt ende ingeven van Joannes Uyttenbogaert, voorganger vande Arminiaensche factie"; een vermoeden, door den samensteller van bovengenoemde *Deductie* wel geopperd, maar niet bewezen. Ongetwijfeld stond de later te Heusden beroepen predikant, Joannes Grevius, tot Wtenbogaert in zéér vriendschappelijke betrekking; zie bijlage LXXII. Van zijn kant prees deze in Grevius »de open-herticheyt en de gemoet sonder galle", als »by een yder die hem kennen bekendt". Vgl. den door Wtenbogaert opgemaakten, met Episcopius en Grevinchoven onderteekenden *Brief aende hoogh-mog. heeren Staten Generael over de sententie Joh. Grevii ghebannen int tuchthuys t'Amsterdam*, 1620, blz. 14.

[3]) Geboren omstreeks 1580 te Burik, tegenover Wezel »inden lande van Cleef", waar nog in 1620 zijne oude moeder woonde, was Grevius — April, 1606 — als proponent te Heteren bevestigd, na een jaar vroeger, op den 10den Mei, in Arnhem voor de eerste maal gepreekt te hebben. *Brief sent. Grevii*, blz. 14; *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 629.

[4]) Heteren was toen gecombineerd met »Randtwijck". Kist en Royaards, *Nederl. archief*, dl. IV, blz. 13.

[5]) Dit geschiedde door den Bommelschen predikant Henricus Leo, die, zooals later bleek, het gevoelen van Arminius was toegedaan. Vgl. Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Leiden, 1836, dl. VII, blz. 241—243; 247. Medegecommitteerd

commandant der grensvesting [1]) — de voor het meerendeel streng-Calvinistisch gezinde kerkeraad, die „den discipulus ende commensalis doctoris Conradi Vorstii" [2]) maar ten halve vertrouwde, had zich zelven buiten twijfel gelukgewenscht, toen hij de Greeff, na gehouden proefpredikatie, onverrichter zake had zien wegtrekken „met een reijspenning voor zyn moeyten ende costen" [3]). Nu echter zorgde Grevius „eenige recommandatie" mede te brengen van Johannes Fontanus [4]), „achtende dat deses Fontanus gunste hem voor al nodich ende dienstich soude zijn om de borgers, die alsdoen schrupuleus waren eenige predicanten die vande nieuwe opinien suspect mochten zijn in te laten, te contenteren ende alle mistrouwen te benemen". Daarenboven leverde hij bij de Hornes „een voorschrijven" in, hem verstrekt door zijne genade graaf Ernst van Nassau, gouverneur over Gelderland, ten ge-

tot de nationale synode te Dordt, onderteekende Leo, 3 Juli 1619, de acte van stilstand. Zie A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, Haarlem, 1865, in voce.

[1]) De Hornes was militie-gouverneur te Heusden van 1599 tot 1613. Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 210.

[2]) De groote gehechtheid van Grevius aan Vorstius blijkt o. a. uit zijne brieven aan dezen gericht. *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 530; 670, 671. Tegenwoordig bij diens sterven op den 9den Oct. 1622 te Tonningen, in het Holsteinsche, schrijft de Greeff daarover aan Johannes Narsius, ook een geestverwant van Vorstius, aldus: »Vix effari possum quantum affligat animum meum tanti viri, tanti amici, jactura. O diem vere luctuosum, qui eum nobis abstulit!" *l. l.*, p. 684.

[3]) Greviuszelf schatte die moeite en kosten niet gering »als wesende het int hardste vande wijnter, dat hy hem in Huesden hadde laten vinden". *Oud-arch. Heusden*, E. 211, bijlage tot fol. 48 der gemeenterekening over 1610.

[4]) Johannes Fontanus was predikant te Arnhem en even ijverig Gereformeerd als zijn latere schoonzoon, Ellardus van Mehen (zie hierboven, blz. 122, aant. 2). De samensteller der *Deductie* herinnert er aan, hoe Grevius »eertijts op een Geldersche synode tot Aernhem seer spijtich ende bitter Fontanum hadde doorgestreecken, overmits Fontanus die Nimmeegsche predicanten gewaerschout hadde dat Grevius met de opinien Vorstii ende Arminii was ingenomen".

volge waarvan deze zich tot den kerkeraad wendde met verzoek, ditmaal toch den Heterschen prediker te willen beroepen, onder betuiging zijnerzijds: persoonlijk borg te blijven voor diens „suyverheijt der leere"; verklarende „op zijn edeldom, dat Grevius de opinien Arminii niet toegedaen was"[1]), noch dat door hem „eenige onruste ofte swaricheijt inde gemeynte soude ontstaen".

Hoewel kerkeraad[2]) en magistraat met den drost Blanckaert nog een wijle „difficulteerden"[3]), kon niettemin

[1]) Toch had Grevius, 14 Januari 1610, te Gouda reeds deelgenomen aan de beraadslaging zijner partijgenooten, na het overlijden van Arminius. Vgl. dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 21, aant. 2. Als gevestigd prediker te Heusden werd naderhand op eene kerkeraadsvergadering onbewimpeld door hem erkend »dat hij met de Remonstranten geteeckent hadde, eer hy tot Heusden beroepen oft gecommen was". Daarop doelende schreef later Voetius: »Siet, hoe dat sijn beroep niet verhindert werde, maer voortganck hadde als hij alles beloofde ende placebo speelde". *Actenboeck vanden kerckenraet*, over de jaren 1617 tot 1621; berustende in het archief der Hervormde gemeente te Heusden; vgl. bijlage XCIX.

[2]) Omtrent den Heusdenschen kerkeraad, die Grevius »seer ongheerne" tot tweeden predikant beriep, merkt Trigland op — *Kerck. gesch.*, blz. 806*a* — hoe de broederen aldus handelden »met recht, vermits dat loopen, dat ambieren ende onderkruypen van een beroepinghe, met groote reden den kercken behoort suspect te wesen".

[3]) De ouderling Jacob Jacobsz. Croes, in wiens gezin Voetius eertijds was uitbesteed geworden — zie hierboven, blz. 23 — en de diaken Dirk Goossens van der Horden, schoonzoon van eerstgenoemde, als in 1604 gehuwd zijnde met »Aeltje Jacob Croes dochter", bleven het langst onwillig »om t'selve beroep te teeckenen". Van der Horden liet zich eindelijk daartoe bewegen »door heftige instantie ende intercessie Nicolai Houweninghii", terwijl Croes onwrikbaar volhardde bij zijne weigering. Opdat echter de beroepsbrief zou schijnen »sijne volle onderteeckeninge des geheelen kerckenraedts, bestaende uyt acht personen, te hebben, ende sonder schrupule off swaricheyt inde classe mogen vertoont werden", wist men een der oud-ouderlingen over te halen om zijn naam te zetten op de plaats van Jacob Jacobsz. *Deductie*, fol. 2. Vgl. daarmede hierachter bijlage C, alsook de »depositie" afgelegd door Goossens en Croes, in dato 3 Juni 1618, voorhanden in de *Brieven en papieren der klassis van Gorinchem* (zie bijlage LVI), welke »Brieven en papieren" belangrijke aanteekeningen bevatten omtrent de gebeurtenissen van dezen tijd. Jammer, dat enkele losse bladen, sterk door mot en vochtigheid aangetast, weldra geheel zullen verloren zijn.

van Houweningen, 26 April 1610, op de Gorcumsche classis „de beropinge sijnes collegae d. Grevii" voorstellen, en tevens meêdeelen „dat he albereits toe Heusden waere" [1]). Veel minder haast dan de predikant uit Heteren maakte met zijne overkomst, betoonden de aanwezige broeders in het doen van onderzoek naar diens „testimonia doctrinae ac vitae". Immers vond men goed „dat de sake Grevii soude wtgestelt worden tot op de naeste classicael vergaederinge"; welke vergadering wederom afliep, zonder dat er sprake van was geweest bovenvermelde getuigschriften te toetsen [2]). Eerst in de samenkomst van 11 Augustus 1610 werd Johannes de Greeff — „nae dat hij den catechismum met de confessie, neerstelijck van hem te vooren tot dien eijnde doorleesen sijnde, hadde onderteijckent [3]), ende voorts oock, met handtreijckinge aen den praesidem d. Gideonem Sonneveldium [4]), belooft sich te onthouden van alle nieuwicheden ofte altijt deselvige eerst tijts met den broederen des classis te communiceeren, sonder die ofte bedectelijck ofte openbaerlijck te divulgeeren" — onder goedkeuring van gedeputeerden der Zuid-

1) Te Heteren werd Grevius vervangen door Gerardus Velsius, den vroegeren medebursaal van Voetius, die, zéér Arminiaanschgezind, zich door de provinciale synode te Leiden in 1619 zag gedeporteerd. Kist en Royaards, *Archief*, dl. VII, blz. 58.

2) *Hand. cl. Gorc.*, 17 Mei 1610. In de vergadering van 21 Juni 1610 vertoonde Grevius zijne »testimonia" der classis van Nijmegen. Toen men echter bevond, dat die stukken hem waren verstrekt »aleer hy hadde het beroup van Heusden; dat hy oock nijet en hadde eenich getuychnisse syner dimissye nochte van syne vorige gemeynte, ofte magistraet aldaer; nochte oock vande classe", oordeelden de broeders, dat Grevius uit een later tijdperk getuigschriften diende in te leveren, zou hij »stichtelyck ende ordentelyck tot een membrum classis werden aengenomen".

3) In de *Hand. cl. Gorc.*, 11 Aug. 1610, volgt hier: »quo ad sensum non particularem hujus aut illius novum, sed consuetum et communem ecclesiarum Reformatarum in Belgio".

4) Gedeon van Sonnevelt stond toen nog te Woudrichem. Naderhand beroepen te Delft, werd hij den 6den December 1618 aldaar bevestigd.

Hollandsche synode, aangenomen „tot eenen lieven ende weerden medebroeder ende als membrum classis geadmitteert", op uitdrukkelijk daarbij gevoegde voorwaarde: „dat, soo hy bevonden wert andersins gedaen te hebben, hy sich gewillichlijck alsdan soude gesuspendeert houden van synen dienst" [1]).

Aanvankelijk scheen het, alsof Grevius zijn woord, gegeven op de classicale vergadering te Gorcum, ongeschonden bewaren zou. Van 1610 tot 1615 met van Houweningen arbeidende te midden der Heusdensche calvinisten, beijverde hij zich „hem binnen te houden, sonder de Arminiaensche opinien ende disputen onder het volck te stroijen". Leverde soms de een of andere tekst, uitgekozen voor de gemeenschappelijke godsdienstoefening, stof

---

[1]) Vgl. met die notulen der Gorcumsche classis het opgeteekende in de *Deductie*, fol. 2. Wanneer, enkele jaren later, door den Heusdenschen kerkeraad aan Grevius herinnerd wordt: »dat Claes Pietersen van sijnent wegen bij de ed. magistraet alhier gelooft hadde ende als borge was geworden dat hij geen Arminiaen was, dat oock sijne aenneminge in de acten des classis anders luijde" — antwoordt, volgens eene depositie, den 29sten Mei 1618 opgesteld en namens bedoelden kerkeraad door Voetius, Tuelinck, J. van den Brouck en Lambert Jarensz. onderteekend, de Greeff driestweg: »Soo Claes Pietersen dat gedaen heeft, soo heeft hij qualijck gedaen, hij wiste hoe ick gesint was. Ende, hebbe ick dat soo belooft ende soo gedaen in den classe, soo wederroep ick sulcks. Ofte oock soo mach het al vrij anders geschreven sijn als het gepasseert is, gelijck dat al meer in den classe is gebeurt, het sijn al mede menschen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

Tegen dit laatste strijdt wat staat vermeld, *Hand. cl. Gorc.*, 20 en 21 Oct. 1614: »Nae dat dese classicalia alsoo verhandelt waren, heeft d. Grevius, praeses, het examen begonnen, ende de drie candidatos (Genius, Platevoet en Nachenius) ordentlyk af gevraecht de besonderste loci communes theologiae. Hebben de candidati haer in den examine alsoo gedraegen, dat sy tot den kerckendienst van den classe opgenomen syn, doch vermaent a praeside, dat sy haer doch neerstich willen oeffenen in het lesen der H. Schrift ende eenige goede autheuren, ende onderteyckenen de confessie ende catechismo, volgens de resolutie daer van genomen in den classi ordinaria tot Cuylenborch ende nu wederom communi suffragio vernieut".

in overvloed tot het openlijk bespreken der leerstellige geschilpunten, zoo roerde hij die met opzet niet aan, maar vergenoegde zich enkel, daaruit „eenige generale ende morale vermaningen" afteleiden [1]). Nog meer; wie hem in zijne pastorie kwamen opzoeken, ten einde „eenich bescheijt ofte verclaeringe van dese nieuwe opinien" te ontvangen, zagen hunne weetgierigheid bitter teleurgesteld; want de onder verdenking liggende predikant „diverteerde het propoost, pratende van yet anders, ofte seijde, dat het niet te beduyden en was; — dat de geleerden onder innecanderen yet disputeerden van eenige hoge ende subtile materien, die de gemeijnte niet aen en gingen ende boven haer verstant was". Als liet zijne verzekering nog aan duidelijkheid te wenschen over, eindigde Grevius meestentijds het gesprek, met hen te vermanen „tot simpelheijt ende eenvoudicheijt, jae seggende, dat zij haer met haer ambacht souden moeyen ende gerust zijn" [2]). Tot goed vertrouwen in zijn persoon stemde daarenboven het feit, dat op 1 Augustus 1610, in de Sint Catharijne kerk, de eerste afkondiging plaats vond van het voorgenomen huwelijk tusschen Johannes de Greeff en Josina van Ravensteyn, „weduwe van doctore Haluino Gothofredo, in syn leven mede dienaer des Goddelijcken woorts binnen Huesden" [3]).

---

[1]) Met op die wijze te handelen, gedroeg zich Grevius overeenkomstig het door de Staten geresolveerde op 20 Mei 1611, nog nader aangedrongen door hunne resumtie van 15 November deszelfden jaars, waarbij o. a. werd bevolen »dat de praedicanten in hare praedicatien van de ghecontroverteerde poincten soo soberlijck ende moderatelijck souden handelen, als tot meeste ruste, vrede, ende stichtinghe der gemeente dienen conde, sonder ter eenre ofte andere zyde hen te laten voorstaen ofte verluyden, den anderen daer inne overwonnen te hebben".

[2]) *Deductie*, fol. 3.

[3]) *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1 »Register van huwelijken en huwelijksafkondigingen van 1590 tot 1639". Vgl. daarmede E. 217, bijlage tot fol. 45 der gemeenterekening over 1622.

Ook buiten de wallen der frontierstad trof Voetius, omstreeks Paschen van het jaar 1611, òf geheel nieuwe òf grootendeels gewijzigde toestanden aan. In de eerste plaats: het veldwinnen der Reformatie rondom Heusden [1]). Nog kort te voren werd in de naastgelegen dorpen „de pauselyke religie getolereert ende geëxerceert" [2]). Het stond den priesters — wien evenwel „den publyken dienst der misse" verboden was [3]) — volkomen vrij op Zon- en heiligdagen te prediken en zich naar „haere gewoonelyke wyse" te gedragen bij „het doopen der kinderen, het ondertrouwen en trouwen; mitsgaders het biechten der krancken ende de begravinge der dooden" [4]). Waar, ten gevolge der Hervormde beweging, geene „ordinaere Paepsche pastooren" langer „resideerden" [5]), zochten velen zich zoo goed mogelijk te behelpen „met het lesen van het Sondags evangelie door voorlesers ende schoolmeesters, onder

---

[1]) Toentertijd werden de dorpen nabij Heusden gelegen verdeeld in de boven-dorpen: Engelen, Vlijmen, Onsenoort, Hedikhuizen, Herpt, Oud-Heusden, Baardwijk met Den Elshout, en in de beneden-dorpen: Heesbeen, Aalburg, Genderen, Doeveren met Gansoijen, Drongelen, Eethen, Meeuwen, Babylonienbroek met Hill, Veen en Wijk. Aldus luidt de opgave bij Jac. van Oudenhoven, *Beschryvinghe van het landt van Heusden*, Amst., 1651, blz. 8. Vgl. echter C. R. Hermans, *a. w.*, dl. I, blz. 289, en *Resol. Holl.*, 2 Mei 1617.

[2]) T. w. in Meeuwen, Drongelen, Baardwijk, Vlijmen, Engelen, Herpt en Hedikhuizen. Zie Ypeij en Dermout, *a. w.*, dl. II, blz. 121. Vgl. ook Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 486.

[3]) *Kerkelijk archief der Herv. gemeente te Vlijmen*, n°. 17a, fol. 1.

[4]) Gemelde bijzonderheden werden eertijds opgeteekend door Nic. Voetius — zie hierboven, blz. 106, aant. 2 — en onder den titel »Het begin ende oorsprongh der Gereformeerde gemeynte in den lande van Heusden en de aangelegene heerlijkheden" opgenomen in Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 301—315. Vgl. dr. R. Fruin, *De wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland, omstreeks den aanvang der XVII^{de} eeuw*, in »de Gids", 1894, dl. I, blz. 268.

[5]) Namelijk te Heesbeen, Doeveren, Genderen, Eethen, Babylonienbroek, Veen, Wijk en Aalburg. Zie Ypeij en Dermout, *a. w.*, dl. II, blz. 121; Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 302.

dewelcke ook sommige formeele predicatien deden, die onordentelyk haer selven daer toe promoveerden, sonder consent en believen van de kerckmeesters ende regenten des dorps"[1]). Ook gebeurde het dikwerf dat oefenaars en predikanten, wier hulp men om hunne geringe gaven elders niet had begeerd, of die wegens slecht levensgedrag uit hunne betrekking waren ontslagen geworden, bij dergelijke herderlooze gemeenten zich indrongen, en „op den predickstoel geclommen tegen de ordeninge der kercke", aldaar bleven arbeiden, tot zij, door een kerkelijk of burgelijk vonnis getroffen, hunne plaats moesten ruimen[2]).

Aanvankelijk in vereeniging met zijn ambtsbroeder, Rodenburch[3]), en, na diens overlijden, geheel alleen optredende, had van Houweningen, daartoe door de classis

---

[1]) Reeds de Gorcumsche classisvergadering van 26 April 1604 klaagt »dat inden dorpe van Veen noch geduldet wert een Paep de welcke daer alomme veel schade doet"; terwijl op die van 23 April 1607 o. a. besloten wordt »dat den monick tot Wijck die den classem bedrogen heeft, ende sich draecht als een openbaer Papist sal ontboden worden voor den drossaert van Huesden ende de dienaeren des evangelii aldaer ende vermaent synen dienst die hij sich onderwint int lesen ende manier van prediken tot Wijck voors. te verlaten ofte by weijgeringe van dien dat de auctoriteyt vande ed. heeren Staten tot weyringe van hem sal worden versocht".

[2]) Dat was bij voorbeeld het geval met Johannes Vonckius te Babylonienbroek, voormalig predikant van Hazerswoude »ende om een groot schandael door de classe van Leyden van synen dienst afgeset". Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 302. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 25 Mei 1609, en de *Dordtsche kerkorde* van 1578, art. 9, in *De kercken-ordeninghen der ghereformeerder Nederlandtscher kercken, in de vier nationalen synoden ghemaeckt ende gheaccepteert: mitsgaders eenighe anderen in den provincialen synoden van Hollandt ende Zeelandt gheconcipieert ende besloten: waer by noch anderen, in bysondere vergaderinghen goet ghevonden, by ghevoeght zijn*, Delft, 1612.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 20 Sept. 1604. Vgl. daarmede die van 18 Juni en 2 Aug. 1604, alsook de *Acta deput. Zuid-Holl.*, in dato 4 Maart 1598 en de *Acta synodi particularis Zuid-Hollandiae* (zie »Oud Synod. archief", III, 20, D), in dato 10 Aug. 1604, art. 25.

gemachtigd, bij Heusdens gouverneur, drost en magistraat weten te bewerken, dat, onder toezicht van den kerkeraad, „vyff dorpen in den selven lande met predicanten souden worden voorsyen; namelyck twee boven Heusden; Herp, ende Baertwyck; ende beneden drye als Eeten, Wyck, ende Babylonienbrouck" [1]), welk plan — „gheremonstreert" bij hunne Edel Mogenden door gedeputeerden der Zuid-Hollandsche synode — „een goede uytcomste sorteerde, dewyle men verstont dat daer hongher was naer de suyvere leere" [2]). Dienovereenkomstig meenden straks enkele leden de vergadering te moeten aansporen, „om te arbeyden datte Papen vanden Hollantschen bodem ende met naemen wtde dorpen onder het resort deses classis schuylende mochten geweert ende dat alomme godtsalige ende gequalificeerde predikanten inderselve plaetse mochten ingestelt werden" [3]). Na ook van hun kant gehoord te hebben het rapport der Gecommitteerde Raden „nopende 't stuck van de pastorye-goederen in de dorpen slands van Huesden, mitsgaders van de kerckendienaeren die aldaer geraemt waren nodigh te wesen", ordonneerden de staten van Holland en West-Friesland „aen de classe van Gornichem te worden geschreven, omme te despecieren eenighe bequame persoonen die met hoope van goede vrucht de kercken aldaer te bouwen souden mogen bevolen worden" [4]).

---

1) *Hand. cl. Gorc.*, 18 April 1605.

2) *Hand. cl. Gorc.*, 9 Aug. 1605. Zie voorts van Oudenhoven, *Landt v. Heusd*, blz. 30, 31. Vgl. *Acta syn. part. Z.-H.*, in dato 30 Aug. 1605, art. 21; 8 Aug. 1606, art. 14; 14 Aug. 1607, art. 11 en 14 Oct. 1608, art. 5.

3) *Hand. cl. Gorc.*, 11 Mei 1609. Vgl. dr. Fruin, *De wederopluiking*, enz., blz. 18—22.

4) *Resol. Holl.*, 7 Dec. 1609. Vgl. die van 24 Aug. en 23 Oct. 1609. — Een enkele maal ook werd door de gemeente zelve aan Gorcums classis gevraagd, haar »een kerckendienaer", den Hervormden beginselen toegedaan, te willen beschikken. Zie hierachter, bijlage LXII.

Door de broeders werd terstond naar den geest der Staen gehandeld. Kon er wegens „de ongelegentheyt des tyds" - het was winterdag; men schreef 11 Januari 1610 — een voltallige vergadering samenkomen, dit belette echter iet, dat wie „extraordinarie" tegenwoordig waren elkaner „openynge" deden omtrent enkele „soo predicanten ls proponenten", die zij bekwaam rekenden de nieuwe emeenten „met stichtynge" te dienen; een werk, waaran natuurlijk eigenaardige moeilijkheden verbonden raren. Voorts besloot men, daar de dorpen onder Heusen geene voegzame pastorieën hadden, en hunne bevoling, „door d'inwateringe bedorven zijnde"[1]), ook weinig aiddelen bezat ter voorziening in dat gemis, om aan eeren Gecommitteerde Raden te vragen, of de Staten en voorloopig van die zorg wilden ontlasten, door „op enige plaetsen nieuwe wooninge te doen optimmeren; p andere plaetsen, die gewoenelijcke huijshuijre voor den ijdt van een ijaer ofte twee den predicanten volgen te ten, tot dat die dorpen daernae selfs voor die behuijnge mochten sorge dragen; ende daer die wooninge rebel aren, dat sij verbetert souden worden".

Alsnu ontvingen Veen, Babyloniënbroek met Hill, Wijk aet Aalburg en Hedikhuizen met Herpt vereenigd, ieder un Gereformeerden „kerckendyenaer", respectievelijk in len persoon van Cornelius Sinapius (Mostert), David du Piere, Jacobus Snoeck en Josephus van der Rosieren[2]).

---

[1]) »Anno 1610. den 2. Februarius voor den dagenraedt, brack den dijck ot Hedickhuysen door, ende twee uren daer nae den dijck tot Vlymen". an Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 32. Vgl. *Resol. Holl.*, 7 Sept. 1611.

[2]) »Sullen gegeeven worden requesten (libelli supplices pro Heusdanis) en de ed. mog. hh. Staten om ordonnantie van verscheenen gagie te imetreren voor de dienaers inden lande van Heusden. Naem. voor Cornelio inapio, Josepho vander Rosieren, Jacobo Snoeck, David du Pyre". *Hand. l. Gorc.*, 11 Aug. 1610. Vgl. die van 11 Jan., 1 Febr., 26 April, 17 Mei n 21 Juni deszelfden jaars. Zie voorts Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 306, 307.

Zoo kon thans Gisbertus, dicht in zijne nabuurschap, den oud-bursaal weer ontmoeten, die binnen het Staten-collegie mede zijne eerste schreden eens had geleid [1]).

Niet tevreden met de kennis, verkregen aan Leidens hoogeschool, gaf Voetius, schier onmiddellijk na zijne terugkomst, zich bijzonder veel moeite, om van Heusdens magistraat de noodige gelden te bekomen voor eene wetenschappelijke reis buiten 's lands [2]). Tot de steden, waar hij, bij inwilliging zijner aanvrage, korter of langer dacht te toeven, behoorden in Duitschland: Heidelberg en Herborn; in Zwitserland: Bazel, Zurich en Genève; in Frankrijk: Saumur en Sédan; in Engeland: Londen, Oxford en Cambridge. En dit om hunne academiën en musea, hunne godgeleerde professoren en bibliotheken, hunne merkwaardige oudheden en beroemde kerkelijke personen [3]). De stadsregeering evenwel bleef vrij koel tegenover zijn vurig verlangen, gedachtig misschien aan hetgeen er vroeger met hem was gebeurd binnen het Collegium theologicum [4]). Als „apostille" op het ingediende request, ontving hij aanvankelijk een bescheid, dat zijne hoop geheel „frustreerde" [5]).

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 49.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 15. Zoo ontvangt in later dagen, op voorspraak van Voetius, Heusdens bursaal, Johannes Sylvius »reijsende nae Vranckryck, ende Engelandt, omme syne studien te voltrecken, op hope dat deselve sullen strecken ten dyenste van Godes kercke ende syne gemeente", daartoe, voor twee jaren, van de stedelijke regeering eene jaarlijksche subsidie, groot 250 gld. *Oud-arch. Heusden*, E. 68, fol. 40 verso der gemeenterekening over 1629.

[3]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309. — »Theologus peregrinatur, ut ampliorem solidae eruditionis ac pietatis thesaurum sibi comparet", schreef Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 224. Zie ook p. 225, 226. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 772—774, en *Auctie-catal.*, part. II, misc. in oct. n°. 187: »De arte peregrinandi, et de regimine iter agentium Hilarii, Pyrckmair, Turleri, et Gratioli. Item Torcianae quaestiones".

[4]) Zie hierboven, blz. 91—96.

[5]) Het in den tekst meêgedeelde is ontleend aan enkele »notities", door

Was de teleurstelling groot, toch drukte zij den gewezen alumnus minder neêr dan te wachten viel. Zijne gezondheid namelijk liet voor het oogenblik te wenschen over[1]). Volgens het oordeel der geneesheeren ontbrak het hem aan genoegzame lichaamsbeweging, waarom hij, een paar maanden lang, les nam in het schermen bij zekeren franschman la Fontaine[2]). Gelukkig belette die ongesteldheid Voetius niet „in het land van Heusden voor d'een ende d'ander te predicken"; wat aan de Gorcumsche classis uitnemend te stade kwam in een tijd, dat van Houweningen en Grevius, gesteund door hun kerkeraad, alle moeite deden om „de vacerende plaetsen met dienaeren te voorsien"[3]).

Tot die plaatsen behoorde ook Vlijmen. Wonende „op de uytterste frontieren"[4]), in de onmiddellijke nabijheid van „het Nederlantsche Romen, dat is 's Hertogenbosch", bleek de bevolking van genoemd dorp niet zeer hervormingsgezind[5]), voorgegaan als zij was door Nicolaus Haveus „conventuael van het clooster te Bern"[6]),

---

Voetiuszelf »nae sijn beste onthout in schrifte gestelt", op twee halve folio bladen, bewaard bij de *Brieven en papieren der klassis van Gorinchem*, in het vervolg hier vermeld als: *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[1]) »In sijn jonge jaren was hy niet sterck, en somtyds met groote kranckheid besocht". Zie Cornelis Gentman, *Allon Bachuth, of Lyckpredikatie, over de dood van den hoog-beroemden heere Gisbertus Voetius*, Utrecht, 1677, blz. 22.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 15. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 401. Genoemde schermmeester was tevens pachter van de waag; *Oud-arch. Heusden*, E. 63, fol. 2 verso.

[3]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Vgl. Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309.

[4]) »In vico Vlijmen extremo Hollandiae, et agro Sylvaeducensi contermino"; Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 350.

[5]) Er is zelfs — zie *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 2 — sprake van een »hertneckich wederstrevelen der inwoonderen tot Vlymen tegens de suyvere leere des h. evangelii".

[6]) »By Heusden, ter plaetse genaemt Berne, heeft gelegen de abdye van Berne, van de ordre der Premonstreyten". Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*,

die geene gelegenheid ongebruikt gelaten had „om te roepen tegen de Reformatie". Nog „in syn laetste sermoen" had hij met nadruk zijne getrouwen vermaand, „dat sij haer zouden wachten van dese nieuwe predicanten ende haere leere, jae dat sij die niet hooren en souden op pene van de euwige verdoemenisse" [1]). Juist daarom wenschte de classis van Gorcum „geen ordinaris predikant" noch proponent, maar „een meer als gemeyn geleerde, bequame ende ervaren kerckendienaer" in Vlijmen aangesteld te zien [2]). Tegen den zomer van 1610 werd door haar met Heusdens gouverneur en drossaard het plan gevormd: Hermannus Bergejus, „die er de eerste Gereformeerde predicatie gedaen hadde", uit Kuilenburg derwaarts te beroepen; terwijl men — „om dit te beter te effectueren" — ook gezamenlijk „voor dese plaetse een grooter tractement, als op andere dorpen, by de heeren Staten soude solliciteren" [3]). Toen nochtans het een zoomin als het ander „succedeerde" [4]), zagen zich de broeders zelf genoopt tot het late najaar „elck haere beurte in het prediken aldaer waer te nemen" [5]). Van deze verplich-

blz. 28—30. Vgl. Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 305, 306, alsmede *Resol. Holl.*, 24 Aug. 1609; 24 Aug. en 25 Sept. 1641; 1642, passim.

[1]) *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 1, 2.

[2]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 308, 309. Omdat er te Vlijmen nog geen kerkeraad bestond, moest »de beroepinghe by de classe" geschieden volgens art. 5 der *Haagsche kerkorde* van 1586. Zie daarvan ook art. 36.

[3]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 308.

[4]) Na Bergejus bedankte nog voor Vlijmen: Georgius Freijlingius »gewesene kerckendienaer binnen Naerden", terwijl Theodoricus Petri »gewesen dienaer des Godtlicken woorts in Suyderwolde", door Ruardus Acronius der classis van Gorcum aanbevolen »soe van wegen syne outheyt, ende lange bedieninge inde gemeente Christi, als oock van wegen syne godtsaelicheyt ende geleertheyt", daar ter plaatse wel op beroep preekte, maar niet werd begeerd, overmits »de ingesetene tot Vlymen haer stieten aen syn spraecke, dat die wat te hooch was". *Hand. cl. Gorc.*, 20 Sept. en 18 Oct. 1610.

[5]) *Hand. cl. Gorc.*, 21 Juni, 26 Juli en 11 Aug. 1610.

ting werden zij eene korte poos ontslagen, doordien de Hornes en Blanckaert „het niet stichtelick en conden bevinden, dat het dorp van Vlijmen op soedanige manire byden winter tyt soude bedient werden, als inden classe ordinair binnen Vianen beslooten was" [1]. Nadat genoemde autoriteiten de zaak met enkele predikanten, door van Houweningen tot eene samenkomst in Heusden uitgenoodigd, voorloopig besproken hadden, wisten zijne collega's Grevius over te halen, om „voor eenen seeckeren tyt inde dienst der kercke tot Vlijmen te continueren", onder „solemnele" belofte, hem gedaan „dat hy te Paeschen soude ontslaegen werden, hetsy dat Vlijmen met een eygen kerckendienaer soude voorsien wesen ofte niet".

Nauwelijks was dit besluit op eene buitengewone vergadering der classis „metten anderen praesenten broederen gecommuniceert ende door deselve geapprobeert", of Heusdens jongste predikant vertrok naar Vlijmen en begon „zyne residentie binnen den dorpe te nemen" [2]. Het natuurlijk gevolg van Grevius' pastorale werkzaamheid alhier was, dat zijn invloed te midden der zich nog steeds vormende gemeente met elken dag toenam. Niet beter meende hij daarvan gebruik te kunnen maken, dan door de aandacht der voornaamste dorpelingen te vestigen op iemand, dien hij alleszins geschikt rekende om „tot Vlymen gevoordert te werden". Teruggekeerd „inde ordina-

---

[1] Daar toch was bepaald, dat de twee Heusdensche predikanten »den maent Octob. haer souden laeten gebruycken, ende dat daer nae die tot Gorcum (t. w. Petrus Leewius en Jodocus Geisteranus) den maent van Novemb. den dienst van Vlymen souden waernemen, waer op dat volgen souden de dienaeren tot Cuylenborg (nam. Bergejus en Adam Billichius) voor den maent van December"; evenwel altijd onder conditie »dat haere kerckenraden tselve souden gelieven intewilligen". *Hand. cl. Gorc.*, 20 Sept. 1610. Vgl. hiermede die van 4—5 Oct. 1610.

[2] *Hand. cl. Gorc.*, 4—5 Oct. 1610. Vgl. *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 2.

rischen dienst synder kercke", vertoonde Grevius aan de classis te Gorcum „eene sekere forme van beroup, gestelt byden schoutet ende gemeyne nabueren [1]) van Vlymen, met approbatye vanden eersamen kerckenraet tot Heusden, opden persone van Samuel de Prince [2]), student der h. theologie tot Leyden", waarbij zij den broeders verzochten, dat hun deze „tot een ordinarischen kerckendyenaer" zou gegeven worden [3]). Aanstonds besloot de vergadering gemelden student „nomine classis" uit te noodigen den 9den Mei 1611 voor haar te verschijnen, „medebrengende testimonia doctrinae et vitae van d. prof. Gomaro ende Festo Hommio" [4]), terwijl hij zich bovendien zou hebben voor te bereiden op het verklaren van Apoc. 18 vs. 4. Ten bestemden dage leverde Samuel de Prince, overeenkomstig den ontvangen last, zijne „getuychnisse" in, die door de broeders met meer dan gewone omzichtigheid [5]) werden gekeurd, en in orde bevonden. Wat „de propositye hem opgeleyt" betrof, daaraan hadden zij slechts

[1]) In Vlijmen was toen schout: Gillis Jansen van Herle, burgemeester: Aart Lambertsen, schepen en heilige-geestmeester: Michiel Geerlincks, kerkvoogd: Lambert Jansen Heesbeen. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Vgl. *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 38.

[2]) De reeds meermalen aangehaalde *Deductie*, fol. 3, zegt van dien Samuel de Prince, dat hij »eertijts in sijn leven sich heel qualick gedragen hadde".

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 12 April 1611. Waarschijnlijk heeft Grevius met zijn Heusdenschen collega en kerkeraad tot die »sekere forme van beroup" krachtiger de hand geleend dan Vlijmens schout met de »gemeyne nabueren"; althans wij lezen: »De predicanten arbeyden daerentusschen de vacerende plaetsen te voorsien, gelijck Drongelensis tot Veen, Princius tot Vlijmen, tegen de welcke die van Vlijmen haer van eersten aen opposeerden, alhoewel Grevius hem de beroepinge toeseijde". *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Vgl. *Deductie*, fol. 3.

[4]) Hommius moest als Leidsch predikant aan de Prince diens kerkelijke attestatie doen toekomen; Gomarus stond juist gereed naar Middelburg te vertrekken. Vgl. hierboven, blz. 123, aant. 3.

[5]) Naar het schijnt, waren Gomarus en Hommius niet of slecht op de hoogte van de Prince's gedrag, zooals later blijken zal.

„een matelyck vergenougen". Bleef dus de Prince al voor Vlijmen „gerecommandeert", zoo wilde men nochtans eerst van een en ander verslag uitbrengen „om vorder tot stichtinge der kercken te handelen" [1]).

Middelerwijl was door Gomarus den heer van Lokeren voor de nieuwe standplaats „by missive aengewesen" Gisbertus Voetius [2]). Ook had deze, door Heusdens predikanten daartoe ten dringendste aangezocht, op den biddag [3]) van 15 Juni 1611 beider vacatuurbeurt te Vlijmen waargenomen [4]), met het verrassend gevolg, dat de aanzienlijkste dorpsbewoners „na gedane predicatie, schriftelyke onderteeckeninge op syn persoon gedaen, hem gepresenteert en daerby mondelyk gebeden hebben, hem selven desen dienst niet te willen onttrecken" [5]). Onder de vele redenen, welke hen noopten dat verzoek met allen nadruk te zijner kennis te brengen, noemden zij „de gelegentheyt en noodt derselve gemeynte; daer men nu lange mede geklottert hadde [6]), en dat by sulcken bedieninge door het gaen en komen der naburige ende andere predikanten des classis, geen aanwas aldaer te verwachten stondt [7]); dat ook de gesamentlyke toehoorders tot syn

---

[1]) *Handl. cl. Gorc.*, 9 Mei 1611. De Prince werd later predikant te Baardwijk en Elshout, nadat Andelius aldaar door toedoen van Grevius »de plaetse geruijmt hadde". Zoo luidt het in de *Deductie*, fol. 3, maar niet zonder partijdigheid. Aan van Andel hadden de Staten, wegens zijn hoogen ouderdom, reeds een pensioen van 300 gld. toegezegd; ook beval hijzelf de Prince als zijn opvolger bij de classis aan. Zie *Hand. cl. Gorc.*, 22 April en 23 Sept. 1613.

[2]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[3]) *Resol. Holl.*, 29 Mei 1611.

[4]) Toch had Voetius, naar hij verzekert, eerst »lange" geweigerd in hun verzoek te treden. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[5]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 27 Juni 1611.

[6]) Te weten: ongeveer een jaar tijds. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 21 Juni 1610; *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 2.

[7]) Zoo klaagden o. a. Blanckaert, in een schrijven aan de classis gericht,

gaven en persoon gesint waeren"[1]). Voetius, die juist een dag te voren door de gemeente van Aalburg was gepolst, of hij een beroep naar die plaats wilde opvolgen, als het haar zou gelukt zijn zich van de combinatie met Wijk los te maken, waartoe bij heeren Staten reeds sedert lang pogingen werden in het werk gesteld[2]) — antwoordde aan Vlijmens notabelen „dat hy sulcks niet verwacht en hadde, ende syne intentie heel anders was; doch dat hy sich geheel soude gedragen aen den raedt ende het goetvinden des classis"[3]).

Niet minder dan hem zelven trof dit onverwacht beroep Heusdens predikanten en kerkeraad; ook strookte het allesbehalve met hunne plannen omtrent Samuel de Prince[4]). Vandaar dat Grevius — vooral toen „die van Vlymen haer tegen de Prince opposeerden" — zich ter-

---

en Vlijmens gecommitteerden mondelijk op de vergadering »dat den dienst aldaer des Sondaechs naer driemaels te luijden gevaceert hadde, ende dat niet sonder groote scandale". *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1611.

[1]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309.

[2]) In margine van het request der inwoners van Aalburg, ondersteund door de classis van Gorcum, plaatsten de Staten een weinig later deze alleszins gunstige apostille: »Soo wanneer de habitatie voor eenen kerckendienaer om bequamelyck tot Aelburch te connen woonen sal weesen gemaeckt, sal opde beroepinge van eenen spesialen kerckendienaer gelet ende gedaen worden na behooren. Actum in den Haghe den 12den Septembris a°. 1611, ter ordonantie vande Gecommitteerde Raden, A. Duyck". *Briev. en pap. kl. Gorinchem*; vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 614, 615.

[3]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309, 310. Vgl. echter, bijlage C. 4, de beschuldiging van afbedelarij en afpersing door de Greeff tegen Voetius ingebracht. Ook al was er veel onwaars in Grevius' aanklacht, geheel zuiver mocht de zaak niet heeten. Voetiuszelf verhaalt: »Daerentusschen, alsoo sy seyden eenige te Vlijmen waren, vreemdelingen, Josephum wel te begeeren etc. — is mijn broeder door raet ende advys Sonneveldii ende Geisterani derwaerts gegaen, om aen te seggen, dat sij des morgens vrouch [beroep] souden doen". *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[4]) Ruim eene week vóór Voetius de hem opgedrongen vacatuurbeurten waarnam, had Grevius der classisvergadering aangediend »dat die van Vliemen ernstelijck versochten, dat het den classi believen mochte een beroep te stellen op Samuelem de Prince". Hem werd echter gelast »dat hij inde

stond beijverde zulk een gevaarlijken mededinger „te diverteren", door Voetius in vertrouwen te kennen te geven, dat enkele leden der vroedschap twee honderd gulden zouden bijeenbrengen [1]), waarmeê zijn tocht naar het buitenland kon worden begonnen. Toen deze echter den stadssecretaris daarover aansprak, vernam hij uit mr. Lambert van Haeren, hoe slechts de helft dier som beschikbaar was; reden genoeg, om de studiereis vooreerst niet te aanvaarden [2]). Zag Grevius alzoo zijn pogen verijdeld, nu zocht hij langs een anderen weg, geholpen door van Houweningen en Heusdens kerkeraad, zijn doel te bereiken. Aan de classis van Gorcum werd een schrijven gericht „versoeckende dat Josephus vander Rosieren die van Vliemen tot een wettelijck ende ordinaris kerckendienaer soude mogen worden toegevoecht" [3]); een maatregel,

---

eerstcomende extraordinare vergaderinge een schriftelijck consent soo vande lidtmaeten ofte nabueren tot Vliemen, als van den e. magistraet van Heusden soude laeten blijcken". *Hand. cl. Gorc.*, 6 Juni 1611.

[1]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[2]) Zelfs toen naderhand »de predicanten haer uijtterste devoir hadden gedaen, ende sonder Voetii weten ofte versoeck of willen beloopen, dat d'ordre op provisie van middelen tot sijn reijse noch eens soude hervat worden", zoodat de magistraat besloot »tot twee jaeren toe" hem 300 gld. te beschikken — welke resolutie aan Voetius door Blanckaert werd bekend gemaakt, terwijl hem tevens »optie soude gegeven worden om te reysen ofte te blyven" — luidde wederom zijn antwoord: »dat hij met die van de classe ende die van Vlymen niet conde spotten; maer soo het classis goed vondt ende hij behoorlijck uijt de handelinge tot Vlymen gelicentieert wierde, dat hy dan in danck sulcx aennam, mits 1. dat sijne schulden tot Leijden, ontrent 200 gulden, eerst werden afbetaelt, anders soude niet konnen met eeren vertrecken; 2. dat hij seecker mochte sijn van missive ende yemant weten mochte door welcke hem het gelt soude bestelt werden; alsoo niemant op hem dencken soude als hij soo verre waer, gelijck tot Leijden hij nu een jaer geseten hadde, etc". *Gisb. Voet. Aant.* N°. I; vgl. bijlage LVI.

[3]) Over van der Rosieren was indertijd, maar op andere wijze, door de classis beschikt geworden. Immers, wij lezen: »Door dien de dorpen Eten ende Meuwen noch voor eerst niet en konden met eenen bequamen kerckendienaer versorcht werden, ende d. Josephus seer weynige toehoorders heeft

die daarna aan Princius — wiens voorgenomen huwelijk anders „bedorven", en wiens persoon „genoechsaem geruineert soude sijn" — het vacant gekomen Hedikhuizen met Herpt moest beschikken [1]).

Gelukkig voor de goede verstandhouding tusschen Gisbertus en Josephus, dat eerstgenoemde, bij wat hem ten opzichte van Vlijmen te doen stond, het oordeel der classis had ingeroepen [2]). Dientengevolge was hij, naar het gebruik medebracht, begonnen [3]) met „bij provisie" voor haar „te proponeren", en wel over Rom. 4. vs. 25. Hierin „een goet behaegen" scheppende, gaf zij hem, om opnieuw te verklaren: „de woorden Christi Matth. 5. vs. 20", en hoopte dusdoende „te coemen tot syn examen praepara-

---

in syne plaetsen, naem. Hedickhuysen ende Herpt, soo hebben de broederen goet gevonden om de meerdere stichtinge dat Josephus den dienst tot Eten ende Meuwen sall by provisie waernemen, oock mede dat hy in deselvige plaetsen sal praeferentie hebben voor andere". *Hand. cl. Gorc.*, 11 Aug. 1610.

[1]) Wanneer de gecommitteerden uit Gorcums classis: de predikanten Leewius, Sonneveldius en Neander, volgens den hun opgelegden last, Heusden hebben bezocht, om »naerder te vernemen tot wien van beijde dat soo den eers. magistraet van Heusden, als de nabueren van Vliemen meest souden gesint sijn", rapporteeren zij den 18den Juli 1611 aan de in Gorinchem vergaderde broeders »hoe dat sij volgens haere commissie tot Heusden sijn geweest, ende voor eerst den drossart op de saeke van Vliemen aengesproocken hebben, dewelcke verklaerde, dat hij geraedtsaem vont, dat Gisbertus Voetius tot Vliemen soude gepromoveert werden, toonende oock een schriftelijck beroep van die van Vliemen op den gemelden Voetium. Sijn sij oock in den kerckenraedt verscheenen, de welcke meest gesint was tot de persoone Josephi vander Rosieren, wt oorsaecke dat Princius alsdan in Josephi plaetse soude mogen gestelt werden". *Hand. cl. Gorc.*, 27 Juni 1611. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[2]) Waar Vlijmens gecommitteerden aan de classis verzekeren »hoe dat sij eendrachtelijck sijn gesint tot Voetium", daar merken zij tevens op »dat het transporteren van Josepho onmin soude maecken tusschen haer ende die van Hedickhuijsen haere nabueren". *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1611. Vgl. hierboven, blz. 142, aant. 3.

[3]) »Hebbe myne attestatien door Snoeck in de classe doen vertoonen". *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Zie voorts *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1611 en bijlage LXIII.

torium"[1]). Nadat den 15den Augustus 1611 de predikanten Sonneveldius en Leewius, gecommitteerd door de classis, om zoowel Heusdens magistraat als kerkeraad gunstig te stemmen voor Voetius' bevordering naar Vlijmen, daarover het gewenschte rapport hadden uitgebracht[2]), werd zijne tweede propositie „byden broederen geexamineert ende schriftmaetich bevonden". Ook bleek het voorloopig onderzoek, „aengevangen per praesidem[3])", van dien aard te wezen, dat hij „daerinne de vergaederinge genoech dede"; weshalve men goed vond hem op de eerstkomende „ordinarische classis" het examen peremptorium af te nemen, ingeleid door de verklaring van Matth. 28. vs. 19.

Dinsdag, 6 September 1611, verscheen derhalve op de classis te Gorcum Ruardus Acronius, predikant te Schiedam, als afgevaardigde van de Zuid-Hollandsche synode[4]), ten wiens overstaan Voetius zijne propositie deed „tot

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 1 Aug. 1611. — Wie aan de academie of elders hunne godgeleerde studiën hadden voltooid en eene plaatsing als predikant begeerden, waren toentertijd verplicht aan tweeërlei kerkelijk examen zich te onderwerpen. Het eerste, een voorloopig onderzoek naar hunne bekwaamheden, verleende hun, na daarbij geslaagd te zijn, het recht, om, al dan niet aanbevolen door de classis, die hen »praeparatoir" had geëxamineerd, op vacante plaatsen hunne gaven te doen hooren. Door de eene of andere gemeente beroepen, volgde het »peremptoir" examen, in de acten der Gorcumsche classis nu eens voorkomende onder de benaming van »examen absolutum" of van »examen legitimum", dan weer »examen justum" of »examen totale" of ook kortweg »examen" geheeten; waaraan tevens verbonden was »het subscriberen van den cathechismum met de confessie". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 517—543; tom. III, p. 77—92, en dr. H. G. Kleyn, *Algemeene kerk en plaatselijke gemeente*, Dordrecht, 1888, blz. 56.

[2]) Zie bijlage LXIV.

[3]) Nam. Gid. Sonneveldius.

[4]) Johannes Becius, predikant te Dordrecht, Acronius' medegedeputeerde, was afwezig. In dezen tijd woonde veelal slechts één der synodale afgevaardigden het examen peremptoir, voor de classis gedaan, bij. Zoo was weer Becius tegenwoordig en werd Acronius gemist bij het examen, door Christianus van Straessele den 6den Dec. 1611 afgelegd.

een sonderlinge welgevallen d. deputati, ende der broderen", gevolgd door het examen peremptoir, waarbij Petrus Leewius, dien de vergadering daartoe te voren had aangewezen [1]), presideerde en examineerde — „den candidato de principaelste hooftstucken der Christeliker religie methodice docteque afvragende"; o. a. ook dat der voorbeschikking, in verband met de zienswijze der bovenvaldrijvers [2]). Voetius „queet hem tot een volcomen genougen des gedeputeerden des synodi, ende gesamentlijk alle der broderen, tam ad d. praesidis interrogata prompte solideque respondendo, quam d.d. fratrum objectiones nervose refutante". Met eenparige stemmen werd daarop geresolveerd „dat hy tot een wettig kerckendienaer soude opgenhomen ende ontfangen worden, onder belofte, dat hy die articulen verhaelt inde acten des classis binnen Gorcum den 11 Augusti 1610 gehouden [3]), libenter et candide soude onderteijkenen"; hetwelk geschiedde. Nog besloot de vergadering, dat Voetius door van der Rosieren — in de jongstverloopen dagen zijn mededinger tegen wil en dank [4]) — alsook door

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 15 Aug. 1611. Voorzitter en examinator was, bij zulk eene gelegenheid, in den regel de predikant of één der predikanten van de plaats, waar de classicale vergadering op dat oogenblik gehouden werd.

[2]) »Quid de praedestinatione sentiam, satis superque professus sum in examine peremtorio, quo tota approbante classe Gorinchemensi, ut et synodi deputato Ruardo Acronio, specialiter super quaestione de praedestinatione supra lapsum ascendente, ad ministerium ante 50. annos promotus sum". Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 110. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 28, en *Resol. Holl.*, 25 Juni 1610, alsook bijlage LXV.

[3]) Zie bijlage LXVI.

[4]) Dat de onderscheiden partijgroepen, in zake het beroep te Vlijmen, elkaar volstrekt niet angstvallig uit den weg gingen, bewijst o. a. het samenkomen »opten 26 Augusti 1611 ten huyse Adriaen Jorissen weert inden Hollantschen thuijn" van sommige magistraatspersonen, t. w. den burgemeester Adr. Jansen van Cuyck, den schepen jhr. Hendrik van Oudheusden en den secretaris mr. Lambert van Haeren, »by haer hebbende die

du Piere „der gemeijnte van Vliemen voorgestelt, ende daerna door d. Grevium met opleggingе der handen naer apostolischen gebruik geconfirmeert soude werden" [1]).

Zoodra Voetius' naam door „drie Sondaechse proclamatien" [2]) den volke zonder „hindernissen" was verkondigd geworden [3]), belette niets zijn trouwen raadsman en vriend, den drost Blanckaert [4]), die hem ook eertijds te Leiden als genomineerd bursaal aan Kuchlinus had voorgesteld [5]), om — „vergeselschapt met eenige van de oude kerckenraden, ende voorts over de veertich personen, liefhebbers van Heusden" — den tweeentwintigjarigen candidaat [6]), op Zondag 25 September 1611, ter intrede [7])

---

hen opde const van musicq verstonden: Franco Odulphi, Voetius, Dingman Adriaensen, Cornelis van Drongelen, Josephus van der Rosieren ende Adriaen van Schaeyck, omme het concept te maecken vande organe; in wat vouge ende manieren tselve best diende gestelt ende te spreecken op de registers". *Oud-arch. Heusden*, E. 53, fol. 52 met de bijlage.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 6 Sept. 1611. Zie over dat »confirmeeren" Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 110. Vgl. ook art. 24 der *Dordtsche kerkorde* van 1574.

[2]) *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 2.

[3]) Volgens art. 4 der *Haagsche kerkorde* van 1586, dat echter slechts gewaagt van een »vercondighen inder kercken van den naeme des dienaers den tijt van veerthien daghen". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 260.

[4]) Hij was het waarschijnlijk geweest, die gezorgd had, dat Voetius destijds van de Heusdensche magistraat 150 gld. had gekregen, om binnen Leiden zijne schulden af te doen. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[5]) Zie hierboven, blz. 41.

[6]) »Si quis ante annum 30. immo et ante 24. aut 25. virilem animum et curam gerat, et τύπον se exhibeat fidelium in sermone, in conversatione, in caritate, in spiritu, in fide, in puritate; — si intentus sit lectioni, si ejus profectus sit manifestus; — si vigilans, temperans, compositus, et si aequus, si aptus ad docendum; — si non sit obnoxius crimini luxus, aut subjici nescius, si sibi pertinaciter non placeat, non iracundus, si tenax sit fidi illius secundum doctrinam sermonis, ut possit et exhortari doctrina illa sana, et contradicentes convincere — non debet juventus ejus contemni", verzekerde later Voetius, *Polit. eccles.*, tom. II, p. 721.

[7]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Essenius, *Orat. fun.*, p. 15, vermeldt minder juist: »In functionem hanc sacram dicto anno XI. ineunte mense Septembri introductus est".

naar de nieuwe standplaats te brengen[1]). Hier werd hij „opentlijck voor der ghemeynte" bevestigd „met behoorlijcke stipulatie ende af-vraginghen, vermaninghen, ghebedt ende oplegginge der handen", volgens het formulier „daer van zijnde" [2]); evenwel niet door Grevius, zooals bepaald was [3]), maar door Sonneveldius, den predikant uit Woudrichem.

De taak, waartoe Voetius met jeugdig vuur zich had aangegord, mocht allesbehalve licht heeten [4]). Immers werden „inden dorpe van Vlijmen" [5]) onderhouden „vele

[1]) Blanckaert was drost ook van Vlijmen en Engelen. Zie van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 10.

[2]) »Daer nae sullen de dienaren in haeren dienst met bewillinghe ende beantwoordinghe der navolghende stucken bevestight worden. Ten eersten, ofse ghevoelen datse van God ende zijne ghemeente wettelijck tot desen dienst beroepen zijn. Ten tweeden, ofse de heylige bijbelsche schriftuere voor het eenighe woort Gods, ende de volcomene leer der salicheyt houden, ende alle ketterien, daer teghen strijdende, verwerpen. Ten derden, ofse haren dienst nae dese leere ghetrouwelijck te bedienen, ende den selven met een vroom leven te vercieren, bereyt zijn. Item soose yet deden, dat strafbaer is, ofse haer selven der Christelijcker vermaninghe onderwerpen". Art. 5 der *Dordtsche kerkorde* van 1578.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 6 Sept. 1611. Grevius heeft, volgens den samensteller der *Deductie* »t'beroep Gisberti Voetii ten uytersten toe teghengestaen, weygerende den voors. Voetium in den kerckendienst tot Vlijmen te confirmeren, gelijc hem nochtans vande classe was opgeleijt". In plaats van aan die opdracht te voldoen, bevestigde hij toentertijd Cornelius Drongelensis tot predikant te Veen. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Vgl. *Deductie*, fol. 4. Zie verder bijlage LXVII.

[4]) »Initia regiminis ecclesiastici semper ob ἀπειρίαν sunt aspera: et longe asperiora essent, ni vires viridis juventae Deo benedicente ad εὐθυμίαν opitularentur". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 234. Vgl. met die verklaring deze instantie, voorkomende op p. 246: »Facile idoneus quis erit, qui in ecclesiis agrariis nove plantatis aut plantandis concionetur. Resp. Sic perperam multi judicant. Sed experientia docet, majorem prudentiam, eruditionem, morum et conversationis ἀκρίβειαν, dicendi vim et gratiam illic plerumque requiri; quam in veteranis et bene ordinatis ecclesiis, aliquo ministrorum numero, et composito synedrii regimine instructis".

[5]) Vlijmen en Engelen, beide behoorende tot het bisdom 's-Hertogenbosch, hadden sedert 1571 geressorteerd onder den landdeken van Orten. Zie J. van Oudenhoven, *Silva-Ducis aucta et renata of een nieuwe ende*

superstitieuse abuysen des Pausdoms, de welcke te gelijck met het invoeren van de Reformatie behoorden afgeschaft ende begraven te zijn geweest, als strijdende tegens het woordt des Heeren, ende de waere Gereformeerde religie daer op gefondeert" [1]). Ook was verreweg het grootste deel der bevolking, dat door hennep- en vlasbouw, of door het winnen van hooi, zijn brood zocht te verdienen [2]), onbeschaafd en onontwikkeld [3]).

Al terstond begon hij daarom met, bij zich aan huis, leerstellig godsdienstonderwijs te geven [4]), ten einde zóó langzamerhand de noodige lidmaten en eene behoorlijk ingerichte gemeente te vormen, waarvan op dat oogenblik nog zeer weinig te bespeuren viel. Gingen voorshands maar enkelen geregeld ter kerk [5]), toch beklom

---

gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stadt van s' Hertogen-Bossche, Den Bosch, 1670, blz. 114.

[1]) Tot de »superstitieuse ende afgodische ceremonien" te Vlijmen, ook na het invoeren der Reformatie, nog jaren lang gepleegd en onderhouden, behoorde: »specialijck het gebruyck van dootskleederen met eenighe cruyssen ende beelden, 't zy dat de selfde binnens dorps mogen zijn, ofte buytens dorps gehaelt werden: het omdragen van het lijck rontom de kercke, ende het graf; het knielen ende bidden voor het graf, als de doode is begraven: het offeren op het graf ende voor den afgestorvenen, mitsgaders het sincken ende andermael begraven van de craemvrouwen". *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 11. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom I, pars I, p. 36; pars II, p. 273—275, 349—351.

[2]) Hermans, *a. w.*, dl. I, blz. 293. Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 9, meldt: »Tot Vlymen worden veel peulen ende eenighe andere hofkruyden geteelt, ende in de Hollandtsche steden vervoert ende vertiert". De *Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., heeft onder n°. 250 »Varii scriptores de re rustica, et vocibus rei rusticae"; onder n°. 427 »Mizaldus, de secretis hortorum, et de arborum insitione". Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 437.

[3]) »Vlimenses passim omnes superstitionibus et erroribus Pontificiis erant addictissimi; paucis exceptis, qui conciones hujus sui pastoris audiebant aliquando, sed isti valde rudes". Essenius, *Orat. fun.*, p. 15.

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 15, 16.

[5]) »Anno 1587. heeft de grave van Hohenlo de schans, daer de Spanjaerts de Vlijmsche kerck mede omschanst hadden, inghenomen, ende raeckte de kerck daer door in brandt ende branden af, sonder dat daer

Voetius iederen Zondag tweemaal den kansel, terwijl er, gedurende den winter, bovendien des Donderdags door hem gepreekt werd [1]). Bij zijne verschillende toespraken zag hij zich gedwongen — misschien wel meer dan hem lief was — rekening te houden met de eigenaardige behoeften der veelal Roomschgezinde hoorders. In navolging van Paulus, die, gelijk hij betuigde: om hen te winnen den Joden een Jood was geworden [2]), knoopte ook Voetius [3]) den eersten tijd schier elke predikatie vast aan de toenmalige, bij de Katholieken gebruikelijke Zondagsteksten [4]), ja weigerde hij nooit op hunne „heylich-

van niet en bleef staende als de mueren, ende een ghedeelte van den tooren. Anno 1594. wierde dese kerck sonder het choor seer slecht wederom opghetimmert, alsoo het dorp door den oorlogh seer verarmt zijnde, de onkosten van een geheele ende bequame opbouwinghe niet en konde draghen". Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 10.

[1]) Nog nam Voetius in zijne dorpskerk geregeld de taak van voorzanger op zich, soms ook die van voorlezer. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 500. Vgl. tom. III, p. 110—113, en art. 37—52 der *Dordtsche kerkorde* van 1574.

[2]) I Kor. 9 : 20. — »In alle middel-matighe dinghen, sullen gheen kercken veracht worden, die een andere wijze ghebruycken, dan wy doen", bepaalde art. 72 der *Dordtsche kerkorde* van 1578.

[3]) Essenius zegt in zijne *Orat. fun.*, p. 15, dat Voetius alzoo handelde »ex consilio viri cujusdam praeclari", en verzekert, p. 16, naar het mij voorkomt, niet zonder overdrijving: »Ista ratione factum etiam, ut omnes pagi istius incolae, quantumvis Pontificii, benevolentiam insignem nostro exhiberent, et officia quaevis omni data occasione praestarent"; althans, wij hooren Gentman, predikant te Utrecht, in zijne *Lyck-predikatie*, blz. 11, betuigen: »Rooms-gesinde sullen over hem niet klagen (nam. in den zin van: rouw bedrijven), welcker nieuwigheden, en afwijckingen van 't oude Catholijcke geloove, dat eenmael den heiligen is over-gelevert, hy altijd seer bestreet, van over lange jaren, selfs tot onlust van de jeukerige ooren onder ons".

[4]) »Cum textus dominicales olim primis auditoribus nostris ex papatu vix emergentibus et a papatu undique circumseptis explicaremus", schreef Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 215. Bepaalde art. 56 der *Dordtsche kerkorde* van 1578: »Ende in plaetsen daer de Sondaeghsche evangelien noch gebruyckt worden, salmen sulcx dulden, ter tijt toe datmen het selve bequamelijck sal moghen af-stellen" — zoo was vroeger door de *Dordtsche kerkorde* van 1574, in art. 39, vastgesteld: »Aengaende den Sondaeghschen evangelium diemen int Pausdom plach te ghebruycken; is besloten datse

daghen" ter evangelieverkondiging het kerkgebouw te doen ontsluiten, en „over hunne affgestorvene personen" eene lijkrede uit te spreken [1]). Ongeacht die groote inschikkelijkheid door hem betoond, zag toch de Gorcumsche classis, op hare vergadering van 9 Juli 1612, zich nog verplicht, om — na „sekere clachten" uit Vlijmens gemeente ontvangen en overwogen te hebben — den drost van Heusden „ernstelyck te versoecken dat zyne E. soude gelieven ampts halven soo veel moghelyck te voorsien in verscheyden swaricheden ende misbruycken aldaer

inde kercken niet en sullen ghepredickt worden". Licht mogelijk gaf die inschikkelijkheid, door Voetius tegenover zijne, voor een groot deel, nog half-Roomsche gemeentenaren betoond, aanleiding tot het gebeurde, vermeld bij Essenius, *Orat. fun.*, p. 36: »Hoc morbo durante, ut calumniatorum fabulas, de Voetio in religione nutante, et ad Romanensium partes inclinante refelleret, praetorem loci cum septem scabinis ad se vocari jussit (n. Voetius): coram illis testamentum suum ordinavit, eique inseruit sinceritatis constantiae suae in Reformata religione, in ista veritate, et genuina pietate, planam ac plenam declarationem"; — alsook tot deze ontboezeming, neêrgeschreven in de Vlijmensche kerkeraadsacten, blz. 11: »ende de ervarentheyt leert, dat door al te groote sachticheyt ende gedult, daer door men gemeynt hadde de selve te sullen overwinnen, als oock door de voorgaende droevige retorsien, de voorgemelte superstitieuse abuysen des Pausdoms eensdeels op nieus ingevoert zijn, andersdeels nieuwe krachten hebben gekregen, waer door men buyten hoope gecomen is, om door dien wegh ende middel der selve quijt te worden".

[1]) Ook dat bleek min of meer strijdig met de synodale voorschriften; zie art. 52 en 53 der *Dordtsche kerkorde* van 1574, art. 48 en 50 der *Middelburgsche kerkorde* van 1581, art. 58 en 60 der *Haagsche kerkorde* van 1586. Daarom besloot de Gorcumsche classis, met betrekking tot het houden van lijkpredikatiën, in hare vergadering van 10 Sept. 1612, »dat hetselve behoort naegelaten te worden". Diensvolgens kreeg de scriba in last »hetselve door brieven te interdiceren aen Spudaeum (pred. te Arkel), Notheum (pred. te Nieuwland), Christianum a Porta (pred. te Hoornaar), Josephum, ende Voetium". Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 14 April 1598; 27 Sept. 1599, alsook Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 43, 44; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 239—241 en p. 281, alwaar Voetius, met betrekking tot de vroeger door hem gehouden lijkreden, zegt: »Easdem (n. conciones funebres) ad tempus aliquod habuimus, tum ut superstitiones Papales in exequiis, homines dedoceremus, tum ut ad conciones ministrorum reformatorum audiendas eosdem alliceremus".

daghelyx voorvallende, door welcke de opbouwinghe van Godes kercke tot merckelijcke bedroevenisse der vromen grootelyx verhindert werdt" [1]).

Lastig en maar weinig de moeite loonend bleek voor Voetius de combinatie van Vlijmen met het een uur noordelijker gelegen Engelen, dat „eertijdts plaghte een schoon dorp te wesen, op veel plaetsen bemuurt ende stadts wijse betimmert", waar tal van steenbakkerijen werden aangetroffen; doch dat later zijn bebouwden grond door „de riviere de Mase" gedeeltelijk had zien wegspoelen en dat ook, wat de vroeger lange rij zijner huizen betrof, door den oorlog groote schade geleden had, ten gevolge waarvan „het oudt floressante Engelen seer was verkleent, uytgemergelt ende verarmt" [2]). In het voor- en najaar, dikwijls ook gedurende den winter, wanneer de vlakke landwegen overstroomd waren, viel het uiterst bezwaarlijk zich van het eene dorp naar het andere te begeven, zoodat Voetius niet zelden een paar uren moest omloopen en daarbij nog vaak tot aan de enkels door het water gaan [3]); op welke tochten hij meestal, om geen vergeefsche reis te doen, in het voorbijwandelen de twee of drie lidmaten van Engelen [4]) aanhaalde, die dan met hem

---

[1]) Nog in 1642, en later weer in 1654, was het noodig, dat Heusdens drost, door »Jan de boode aen den rinck met den kleppel van de clock", te Vlijmen een plakkaat liet publiceeren, waarbij »op straff van 't oppercleed ende vijf en twintich guldens wierde verbodt gedaen, by aldien ijemant dese Paepsche ceremonien meer soude onderhouden. Insonderheyt dat geene heydensche hoochten van kransen ende bloemen binnen in de kercke op de graven souden gesteeken worden". *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 11.

[2]) Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 8, 9.

[3]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 16. Vgl. bijlage LXVIII.

[4]) Sinds een zekere Cornelis — volgens dr. Sepp, *a. w.*, blz. 40 — op het Boschveld bij Engelen, in het land van Heusden, de eerste predikatie hield »op te maniere van die gereprobeerde religie", was hier het aantal Hervormden blijkbaar niet toegenomen. Ook werd door Voetius zeer ge-

ter preek gingen [1]). Soms bracht hijzelf ettelijke gemeenteleden uit Vlijmen meê, ten einde op die wijze het getal zijner toehoorders een weinig te versterken. Daar dit echter steeds met kosten, hoe luttel ook, gepaard ging, kon zulk een gezamenlijk kerkbezoek slechts bij hooge uitzondering plaats vinden. Het tractement toch, dat ten bedrage van vijfhonderd gulden hem jaarlijks werd uitbetaald, dwong tot overleg [2]).

Als gewenschte vrucht van zijn pogen, smaakte Voetius de voldoening, dat door hem „op den Paeschdach anno 1612", voor de eerste maal, te Vlijmen „werdt uytgerecht het avontmael onses Heeren J. Christi nae zijne instellinge, ende zijn alsdoen 34 persoonen in het getal geweest, de welcke door het nutten des heyligen avontmaels haere openbaere belydenisse ende eenicheyt met de Gereformeerde kercken betuijcht hebben" [3]). Onder deze vierendertig personen telde hij zijne moeder „Mariken, weduwe van Pauwels Voet", zijne zuster „Lijsken" [4]) en

---

klaagd »over den Paepschen schoolmeester in den dorpe Engelen gestelt, streckende tot groote ontstichtinge ende verhinderinge van de vruchten synes arbeijts". *Hand. cl. Gorc.*, 29 Juli 1613.

[1]) Volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 16, kwam men des Zondags te Engelen aanvankelijk bijeen in eene daartoe gehuurde woning; naderhand, door bemoeiing niet het minst van Voetius, in een nieuw opgericht kerkgebouw. Vgl. van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 9.

[2]) Zie dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. I, blz. 131, en Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 239. Blijkens *Hand. cl. Gorc.*, 6 Aug. 1612, verzocht en verkreeg Vlijmens prediker van zijne classisbroeders »een requeste aen de ed. mog. heeren Staten tot een extraordinare stipendium". Vgl. *Resol. Holl.*, 19 Nov. 1607, en Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 797—845, handelend »De stipendiis ministrorum".

[3]) Gedurende Voetius' pastoralen arbeid (25 September 1611 tot 24 Mei 1617) op deze zijne standplaats, werd bovengenoemd aantal lidmaten meer dan verdubbeld. Zie bijlage LXIX.

[4]) Later huwde Elisabeth Voet met Hendrik Schryvers van Zweerts, »ingenieur ten dienste der Vereenigde Nederlanden". Zie de geslachtlijst bij Isaac Le Long, *a. w.*, blz. 89; vgl. hierboven, blz. 13.

zijn broeder „Dirck, schoolmeester tot Vlymen" [1]), welke hem te zamen naar zijne standplaats gevolgd waren.

Maar ook in andere opzichten was voor Voetius het jaar 1612 belangrijk. Allereerst en allermeest wegens zijn huwelijk [2]), den 5den van Bloeimaand [3]) gesloten met Deliana [4]), dochter van Johannes van Diest [5]) en Maria van Liemt [6]). Jammer, dat zijne blijdschap over die heuchelijke gebeurtenis straks niet weinig werd getemperd door een even onverwacht als droevig verlies. Den 3den Augustus

---

1) *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 38.

2) »Conjugium si meditentur ministri, videant, ut suo tempore piam quam et statui ministerii maxime convenientem, sibi quaerant uxorem, non tamen aliis qualitatibus destitutam, juxta versiculum quinque uxoris qualitates circumscribentem: Sit pia, sit prudens, pulcra, pudica, potens". Zoo betuigde Voetius in zijne *Polit. eccles.*, tom. II, p. 239. Vgl. daarmede nog p. 333, 713.

3) *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1.

4) Ongetwijfeld wordt ook Deliana Jans, in meerdere of mindere mate, geteekend door de schets, welke dr. H. J. Polak geeft van de vrouwengestalten dier dagen, in zijne verhandeling over Constantijn Huygens — zie *de Gids*, 1889, dl. I, blz. 510: »Jong zijn ze niet, aan onze voorstellingen van schoonheid en bevalligheid beantwoorden ze slechts zelden. Maar welk een kalme vastberadenheid, welk een blijmoedige plichtsbetrachting, welk een vredige ernst ademen die heldere oogen, die gevulde gelaatstrekken, die reine voorhoofden! Van hartstocht hebben die boezems nooit geblaakt, of het moest de hartstocht zijn voor het woord Gods en voor de grootheid van vaderland en gezin. Leed is er menigmaal over die hoofden heêngegaan, maar met onwankelbaar vertrouwen in de oneindige liefde van den Vader daarboven hebben ze het èn zelve gedragen èn bij de huisgenooten gelenigd". Het waren eerbiedwekkende matronen. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 198—212.

5) Sepp, *a. w.*, vermeldt, blz. 62, dat Cornelis van Diest en Henricus van Diest predikanten zijn geweest »te 's Hertogenbosch in 't doorbreken der Hervorming, ten jare 1566". Vgl. van Oudenhoven, *Silva-Ducis*, blz. 135—137. Licht mogelijk ook, dat »Cornelis van Diest" dezelfde »Cornelis", is geweest, als die eertijds preekte op het Boschveld bij Engelen. Zie hierboven, blz. 152, aant. 4.

6) Zij was eene bierbrouwersdochter en niet onbemiddeld, met welke Johannes van Diest, verdreven uit Vlaanderen om zijne Hervormde geloofsbegrippen, nadat hij zich te Heusden gevestigd had, trouwde. Essenius, *Orat. fun.*, p. 17. Zie verder bijlage LXX.

stierf Nicolaas Blanckaert [1]), langen tijd Voetius' machtige en welwillende beschermer. Nog zag hij zich, in datzelfde jaar 1612, den weg geopend, om, overeenkomstig het advies der Gorcumsche classis, te Vlijmen een kerkeraad „op te rechten" [2]), bestaande uit twee ouderlingen [3]) en twee diakenen [4]), die, „nae drie Sondaechse proclamatien [5]), met openbare ghebeden ende stipulatien" [6]), in hun ambt door hem bevestigd werden.

Den 8sten Maart 1613 schonk zijne vrouw aan Voetius eene dochter, Maria geheeten, die, reeds spoedig na de geboorte overleden, 23 Maart 1614 vervangen werd door eene tweede Maria Voet, van wie, evenals van hare naamgenoote, slechts staat vermeld: dat zij ongehuwd stierf [7]).

Tusschen beide gebeurtenissen in viel Voetius' beroep naar het eenigszins grootere en meer aanzienlijke dorp Sprang, gelegen „in de Langestraet" [8]) en totnogtoe met

---

[1]) »Nicolaus Blancardus, avo suo Stephano in praefectura Heusdana per annos 30 et ultra successor, mortuus 3 Non. Sextil. an. 1612 aet. suae 66. Exstat huic Nicolao Blanckaert positum epitaphium Heusdae". E. L. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum libri duo*, Leovardiae, 1758, p. 504. Zie ook *Resol. Holl.*, 6 en 9 Aug. 1612; *Oud-arch. Heusden*, E. 212, bijlage tot fol. 38 verso der rekening over 1612. Vgl. hierachter, bijlage LXXII.

[2]) Zie art. 35 der *Haagsche kerkorde* van 1586. Essenius, *Orat. fun.*, p. 16.

[3]) »Ouderlingen waeren Michiel Geerlinckx, de decker, ende Rutgert Lamberts van Vianen, timmerman; diaconen Lambert Jansen Heesbeen ende Aert Lamberts". *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 3.

[4]) »In plaetsen daer weynich ouderlinghen zijn sullen de diaconen een deel des kercken-raets moghen wesen"; art. 4 der *Dordtsche kerkorde* van 1574. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 748—750, 931—953; tom. II, p. 436—508.

[5]) Vgl. hierboven, blz. 147, en aant. 2.

[6]) Volgens art. 20 der *Haagsche kerkorde* van 1586. Zie voorts bijlage LXXI.

[7]) Nog geen drie jaren later, 4 Januari 1617, zag weer eene dochter, Elisabeth, te Vlijmen het levenslicht, die eveneens stierf in hare jeugd. Vgl. de geslachtlijst bij Isaac Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[8]) *Resol. Holl.*, 15 Juni 1617.

Bezooien vereenigd geweest, welke beroeping hij echter meende van de hand te moeten wijzen [1]). Daarentegen stelde Vlijmens predikerzelf, sedert den nazomer van 1615, alle pogingen in het werk, om zijn academievriend en geestverwant, Johannes Cloppenburch — reeds in 1612 door Aalburg „tot haren specialen minister" begeerd [2]) — na volbrachte buitenlandsche studiereis [3]), voorgoed aan die gemeente te verbinden [4]). Ook nu weer bleek het Grevius te wezen, die, gesteund door Heusdens militie-gouverneur, den heer van Kessel [5]), tot allerlei „machinatien" zijne toevlucht had genomen, om het beroep bij

---

[1]) Cornelius Hanecopius, die tot 1613 de combinatie Bezooien-Sprang had bediend, bleef, na het bedanken van Voetius — onvermeld gelaten in de kerkeraadsnotulen van Sprang — uitsluitend predikant op laatstgenoemde plaats; terwijl Johannes Snetenus (zie hierboven, blz. 111, aant. 5) hem bij de gemeente van Bezooien verving. In 1616 ging Hanecop naar Breda. Minder juist laat Essenius, *Orat. fun.*, p. 22, eerst bij die gelegenheid Voetius te Sprang beroepen worden. Vgl. I. Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[2]) Zoowel in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* als in de *Deductie* komt een zeer omstandig verhaal voor omtrent de wijze, waarop het beroep van Cloppenburch naar Aalburg werd uitgebracht en tegengewerkt.

[3]) »In academia Basiliensi per ferias aestivas, eruditioribus studiosis lectiones publice habendae permittuntur: uti memini d. Joh. Cloppenburgio in peregrinatione sua concessum fuisse, ut publicis praelectionibus Jesajae 53. caput explicaret". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 757.

[4]) »Cloppenburgh van syne peregrinatie in het lant weder gecomen synde ende te Heusden gepasseert synde omme met d. Gysberto Voetio te spreeken, soo hij nawelycx te Amsterdam negen oft tien dagen te huys was geweest, ontfangt missive van d. Voetio voorn. van date den 25 September 1615 bij de welcke hy versocht ende ernstelyck gebeeden, ja in conscientie geperst wiert omme wederom derrewaerts te reysen ende sich eerst daeghs te laten vinden tot Vlymen tsynen huijse, omme met hem naerder te bespreecken van die gelegentheyt die sich opende tot nieuwe beroepinge op synen persoon in den dorpe tot Aelburgh". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[5]) Zie over »Willem Adriaen de Hornes, heere tot Kessell, en Woestwesell etc. generaell over de artillerie der Verenichden Nederlanden en gouverneur der stede en dese landen van Heusden", in April 1614 gehuwd met »Theodora van Haefften, vrouwe van Cloetingen, Nievelt etc.": *Oud-arch. Heusden*, J. I. 1 alsook E. 55, fol. 35 verso en 42 verso, en van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusden*, blz. 210, 211.

de Gorcumsche classis op Cloppenburch uitgebracht te verijdelen [1]; nochtans met geen ander gevolg dan dat het tot November 1616 aanhield, eer deze te Amsterdam, waar hij met zijne moeder woonde, „syn librarie ende meubelen waerdich maeckte om gescheept te worden", en voorts zich vestigde „binnen den dorpe Aelburgh" [2].

Te midden van al die nieuwe toestanden, rijk aan zorgen en plichten, geneugten en verdrietelijkheden, bleef Voetius' liefde tot de studie onverzwakt [3]. Als jong, nog onervaren „kerckendienaer", streefde hij ijverig naar wat later door hem zou worden genoemd: het noodzakelijk aanvulsel eener academische vorming [4]. Winter en zomer 's morgens reeds te vier uren op [5], verdeelde hij zorgvuldig zijn tijd tusschen het beoefenen der godgeleerde wetenschap en het gehoorzamen aan de practische eischen van het leeraarsambt [6].

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 18 April 1616; vgl. daarmede die van 5 Oct. 1615, 8 Aug. en 19 Sept. 1616.

[2]) Nadat de Gorcumsche classis »met vreucht ende dancksegghinghe tot Godt" het beroep van Aalburg »op den persoon d. Cloppenburgi gedaen" had »ontfanghen ende toeghestempt", vond deze er zelf geen bezwaar in »met de huyslieden uyt te sien nae eenige bequaemheyt van wooninge binnen den dorpe Aelburgh, welcke opgespeurt synde is 27 Nov. derwaerts gaen woonen". *Deductie*, fol. 37. Vgl. echter *Hand. cl. Gorc.*, 3 April 1617, waar vermeld staat, hoe Cloppenburch, beschuldigd »dat hij noch inden kerckendienst niet bevesticht sijnde den heyligen doop bedient hadde binnen Huesden", aan de classis vertoond heeft »een verclaeringhe ende attestatie vanden kerckenraet van Huesden, dat hij bij noot daer toe van haer was versocht". De vergadering nochtans betuigde, wel gewenscht te hebben »dat de behoorlijcke ordre waere onderhouden: verstaen ondertusschen dat in toecomende tijden soodaenighe disordre met de synodale acten strijdich behoorde gecaveert te worden".

[3]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 20—22. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 242.

[4]) Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 69.

[5]) Gentman, *Lyck-predikatie*, blz. 15.

[6]) Volgens Voetius werd toentertijd het eerste door velen verzuimd, het laatste slechts noode en dientengevolge minder goed verricht. »Et haec

Twee dagen waren er iedere week bestemd tot opfrissching zijner Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche kundigheden [1]; ook herlas hij dan allerlei geschriften, die betrekking hadden op historie, oratorie en poëzie [2]. Hij liet niet af zich voornamelijk in het hebreeuwsch hoe langer hoe meer te bekwamen. Uit dien hoofde bestudeerde hij vannieuws het „Oude Testament" in den grondtekst, en zocht tevens eenigermate vertrouwd te worden met het spraakgebruik der Rabbijnsche schriftgeleerden [3]. Voorts las hij tot vijf of zesmalen toe „Jesaja", zijn eigen vertaling toetsende aan die van Arias Montanus [4], een zeer geleerden Katholieken commentator [5]. Bij het bewerken van „Genesis" en de „Psalmen" teekende hij

---

causa est — zoo schrijft hij in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 227 — quod primo ministerii biennio aut triennio in omnium fere studiorum academicorum oblivionem veniant".

[1]) Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 227.

[2]) Volgens toenmalig gebruik, maakte Voetius nu en dan Grieksche of Hebreeuwsche verzen, om die dan te zenden »amicis istarum linguarum cultoribus". Ook hield hij in genoemde talen briefwisseling met Johannes Seroyen »linguae graecae peritissimus", en met Johannes Cloppenburch »in hebraïcis exercitatissimus". Essenius, *Orat. fun.*, p. 21. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 167.

[3]) In den auctie-catalogus van Voetius' boekerij staan als zoodanig vermeld: »Duodecim prophetae cum commentariis rabbi David. Kimchi et notis Vatabli, typ. regiis, 1539 (*Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 5); — »Psalmi, cum comm. Davidis Kimchi hebr." (*Auctie-catal.*, pars I, theol. in oct., n°. 265); — »Levi Ben Gerson, Commentarius in Cant. cantic., Ruth, Eccles., Esther" (*Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 237); — »Hosea, Joël, Amos, Obadia, Jona cum commentariis rabb. Sal. Jarchi, Aben Esrae, et Dav. Kimchi" (*Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 345). Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 166, 300.

[4]) Benedictus Arias Montanus, een Spaansch orientalist, leefde van 1527—1598. Zie over hem Herzog, *Real-Encykl.*, Bd. IX, S. 765. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 469, 505, waar geroemd worden diens »multiplex eruditio et lectio".

[5]) *Commentaria in Isaiae prophetae sermones*, Antverpiae, 1599. Ongerekend het voorbericht, twaalf bladzijden groot, omvat de lijvige kwartijn 1444 pagina's.

steeds met groote nauwkeurigheid de belangrijkste varianten op der Septuaginta [1]); terwijl hem, als handleiding tot het chaldeeuwsch, of liever tot het arameesch, de bekende hoofdstukken [2]) moesten dienen van „Daniël", naast niet al te zware gedeelten uit de vertolking, tevens verklaring der „Targumim" [3]). Voor het syrisch liep hij de Nieuwtestamentische boeken, in die taal overgezet, nog eens door [4]). Meer bepaaldelijk vergeleek hij syrisch en grieksch met elkaar, onder het lezen der brieven van Paulus en der evangeliën naar Mattheüs en Johannes. Bovendien begon Voetius op zijne eenvoudige dorpsstudeerkamer arabisch te leeren, aan welke taal de meesten zijner ambtgenooten, zoo vroeger als later, ten eenenmale vreemd bleven [5]).

In het belang eener gewenschte kanselwelsprekendheid, die hem op hoofd en hart zijner hoorders den noodigen indruk moest helpen maken, bestudeerde Voetius de „Rhetorica ecclesiastica" van Keckermann [6]). Ook leerde

---

[1]) Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 509.

[2]) Hoofdstuk 2 : 4b tot 7 : 28.

[3]) Wellicht had Voetius reeds in die dagen goeden dienst van zijn »Lexicon pentaglotton, hebraicum, chaldaicum, syriacum, talmudicorum-rabbinicum, et arabicum Valentini Schindleri, Hanoviae, 1612". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in fol. n°. 32. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 296.

[4]) »Novum Testamentum syriace, apud Plantinum". Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in duodec., n°. 90. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 508.

[5]) »Arabicae linguae, quae nunc passim in Europa excoli coepit, utilitatem Erpenius, Ravius aliique φιλάραβες praedicarunt", luidde het, omstreeks de helft der zeventiende eeuw, bij Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 302. Zie voor de toenmalige hulpmiddelen bij die studie: p. 303, 350.

[6]) Achter in het tweede, met kleine letter gedrukte folio-deel van Keckermanns »Opera omnia quae exstant, Colon. Allobr., 1614" is, van p. 9 tot p. 57, bovengenoemd werk opgenomen, onder den titel: *Rhetoricae ecclesiasticae, sive artis formandi et habendi conciones sacras, libri duo: methodice adornati per praecepta et explicationes a Barth. Keckermanno Dantiscano.* Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 482.

hij toen voor het eerst kennen diens geschrift „De natura et proprietatibus historiae" [1]). Wat de overige wijsgeerige vakken betreft — achtereenvolgens hielden hem bezig: Alsteds vier boeken der „Praecognita disciplinarum" [2]); de „Metaphysica, Physica, Logica, Mnemonica en Mathematica", later door denzelfden schrijver, met eerstgenoemde boeken vereenigd, uitgegeven in zijne „Encyclopaedie" [3]); de „Astronomia" [4]); het „Systema geographicum" met de „Problemata nautica" [5]); de „Quaestiones de corporum naturalium locatione et loco" [6]) en het boekje „De terrae motu" [7]) van Keckermannus; de „Optica" en de „Physiognomia humana" van Timpler [8]), alsook het in vijftien boeken afgedeelde werk van Hieronymus Zanchius, getiteld „De operibus Dei intra sex dies creatis" [9]).

---

[1]) B. Keckermannus, *De natura et proprietatibus historiae, commentarius*, Hanoviae, 1610. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 326.

[2]) Namelijk de »Hexilogia", i. e. doctrina de habitibus mentis; de »Technologia", i. e. doctrina de proprietatibus, ordine, et numero disciplinarum; de »Archelogia", i. e. doctrina de principiis disciplinarum; de »Didactica", i. e. doctrina de studio disciplinarum.

[3]) Joh. Henr. Alstedius, *Encyclopaedia septem tomis distincta*, Herb. Nassov., 1630; ook afgedeeld, volgens de inhoudsopgave, in vijfendertig boeken. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 308.

[4]) B. Keckermannus, *Systema astronomiae compendiosum in gymnasio Dantiscano olim praelectum et duobus libris adornatum*, Hanoviae, 1611. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 405.

[5]) B. Keckermannus, *Systema geographicum cum duobus libris adornatum. Adjecta sunt in fine aliquot problemata nautica ejusdem authoris*, Hanoviae, 1611. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 409, 418.

[6]) Het eerste deel der »Opera omnia Keckermanni" bevat, van p. 1771 tot p. 1803, bovengenoemde verhandeling.

[7]) B. Keckermannus, *Meditatio de insolito et stupendo illo terrae-motu, quo anno praeterito, VIII Septembris intra secundam et primam noctis horam tota pene Europa et Asiae (quantum adhuc compertum est) pars non exigua, uno prope momento contremuit*, Heidelbergae, 1602. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 369.

[8]) Clem. Timplerus, *Opticae systema methodicum. Cui subjecta est Physiognomia humana*, Hanoviae, 1617. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 357, 385.

[9]) Hieron. Zanchius, *Opera Theologica*, exc. Steph. Gamonetus, 1613. Vooraf-

Met het oog op de toepassing zijner lievelingsstudie, de logica [1]), ontleedde hij eene breede reeks teksten, ten einde, naar aanleiding daarvan, allerlei schetsen voor preeken te vervaardigen, die hij dan uitwerkte, onder het raadplegen van Calvijns „Institutie" en „Commentaren", nevens de „Aanteekeningen op het Nieuwe Testament" van Beza, Zanchius en Piscator [2]).

Natuurlijk werden door Voetius niet ongelezen gelaten de „Theses", toenmaals verdedigd aan de hoogescholen van Leiden en Franeker, van Groningen en Sédan; evenals hij trouw op de hoogte bleef der verschillende vlugschriften, vóór en tegen Arminius' volgers in het licht gezonden [3]). Nu eens overwoog hij belangstellend het „Schriftuerlic ja" [4]), door Adriaan Jorissen Smout aangevoerd tegen sommiger „onschriftmatich neen", dat de Gereformeerde kerken hier te lande in niet geringe beroering had gebracht [5]); waarbij natuurlijk ook de „Christa-

---

gegaan door eene »epistola dedicatoria", neemt bedoeld geschrift 432 foliobladzijden in van het derde deel.

[1]) »Analytico commentatore, non arbitror magnopere indigere eos, qui boni sunt logici", verzekert Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 191. Vgl. hierboven, blz. 53, aant. 4.

[2]) Zie Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 499, 505, 514.

[3]) »Paulo post — zoo betuigt Voetius in zijne *Dispp. select.*, tom. V, p. 458 — ex academicis studiis ad ecclesiae ministerium pertractus, totis viginti tribus annis non destiti, de his et aliis Remonstranto Socinianis controversiis, quae imprimis in Hollandia fervebant, data quacunque occasione inquirere, et legendo, meditando, repetendo in cognitione et πληροφορίᾳ veritatis magis magisque animum confirmare".

[4]) Adr. Jor. Smout, *Schriftuerlic ja over de vraghe, of de leer-pointen, die ten huydighen daghe in gheschil ghetrocken worden, het fondament der salicheyt raken ofte niet. Teghen het onschriftmatich neen ende zegghen van zommighe dat d'opinien van beyde partijen* (*dat is, ja ende neen*) *bestaen konnen, zo met de waerheyt des Christelicken gheloofs, als met de salicheyt der siele*, Schiedam, 1613. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 186. Vgl. *Resol. Holl.*, 23 Dec. 1610 en 20 Juli 1613.

[5]) Door de uitgave van zijn geschrift haalde Smout zich der Staten ernstig ongenoegen op den hals; zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 475,

lijnen bril" [1]) — een anoniem uitgegeven blauwboekje van zijn vroegeren studiegenoot, Bernardus Dwinglo [2]) — Voetius' aandacht bezig hield, al ware het enkel om den schrijver, wiens naam zich vrij gemakkelijk raden liet [3]). Dan ging hij weder zorgvuldig na het „Volcomender antwoort" [4]) door Vorstius, Leidens ambteloozen hoogleeraar [5]), te Gouda neêrgeschreven, en waarmeê deze doelde

---

waar deze Smoutius, gebannen binnen 's-Gravenzande, voorstelt als »orthodoxiae et primigeniae reformationis tenacissimus". Vgl. ook tom. II, p. 282.

[1]) *Christalijnen bril, tot versterckinge van t'schemerende ghesicht der eenvoudighen die inde huydens-daechsche verschillen der religie met onverstant yveren; waer door sy claerlick aenschouwen moghen het weder-schriftelijcke en landt-verderffelijcke ghevoelen Adriani Smoutii, en sijnder medestanderen, van datmen de voor-standers en drijvers der vijf articulen, midtsgaders die de selfde oordeelen met de waerheyt des Christelicken gheloofs, en salicheyt der zielen wel te connen bestaen, behoort na de wet Mosis met de doot te straffen.* Ghedruckt (z. n. v. pl. en v. dr.), anno 1613.

[2]) Zie hierboven, blz. 49, 111.

[3]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 445; tom. II, p. 64.

[4]) Conr. Vorstius, s. th. d., *Volcomender antwoort op eenighe twistschriften, onlangs by verscheyden broederen teghen hem uytgegheven, voornemelick op de verclaringe d. Sibrandi Lubberti, mitsgaders de naerder waerschouwinge der predicanten tot Leeuwaerden*, Leyden, 1612. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 210, alsook Louis D. Petit, *Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleeraren van de oprichting der hoogeschool tot op onze dagen*, Leiden, 1894, afl. I, blz. 101.

[5]) Naar Casp. Barlaeus schrijft in zijn *Discours oft vertoogh van Caspar Barleus, onder-regent van 't collegie der godtheyt tot Leyden. Waer in met een rechtveerdighe vrymoedicheyt van spreken bestraft worden de ondeugende raedtslaghen ende betrachtingen van sommige theologanten ende predicanten onses vaderlandts. Wt den latyne verduytscht, na de copie*, Leyden, 1616, blz. 5 (vgl. Petit, *a. w.*, afd. I, blz. 194), achtten de Gereformeerden destijds Vorstius »een ertzketter, op des gemeenen landts kosten onderhouden". Vgl. *Resol. Holl.*, 16 Maart en 7 Aug. 1619. Volgens Grevius daarentegen »hadden de HH. Staten haer gelt noeyt beter besteedt, dan aen Vorstium", dien hij, 17 Juli 1617 ten classicalen maaltijd »in Cuelen binnen Gornichem" aanzittende, »seer ghepresen ende voorgestaen heeft, dat d. Conradus Vorstius was een exemplaer van dueghden, ende te wenschen waere dat veel sodanighe mannen int landt waeren ende dierghelycke meer". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. hierboven, blz. 127, aant. 2.

zoowel op de „verclaringhe d. Sibrandi Lubberti" [1]) als op de „naerder waerschouwinghe der predicanten tot Leeuwaerden" [2]). Bij eene andere gelegenheid ergerde hij zich grootelijks aan de houding der Alkmaarsche magistraat [3]), Venator bijzonder gunstig gezind [4]) en scherp gekant tegen Hillenius [5]); of wel hem bekoorde ten zeerste het „Proefken" [6]) door Cornelius Gheselius geleverd „van de schadelycke verschillen over de salichmakende

---

1) Sibr. Lubbertus, *Brief aende Staten Generael, aengaende de beroepinghe d. Conradi Vorstii, gheschreven int latyn*, Middelburgh, 1611.

2) *Naeder-waerschouwinghe, over seeckere verantwoordingen d. d. Vorstii, onlancx tot syner verschooninge uytghegeven. Gestelt by den dienaren des Godtlijcken woorts in de gemeynte J. Christi, tot Leeuwarden*, Leeuwarden, 1611. Zie dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. I, blz. 363.

3) Over Venator, Hillenius en het Alkmaarsche geschil handelt uitvoerig dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. I, blz. 317—323; dl. II, blz. 58—66; 407, 408. Zie ook *Resol. Holl.*, 1610 en 1611, passim; alsmede die van 27 Oct. 1612. Naar Voetius verklaarde in zijne *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 414, was Corn. van Hille een »fidelis Christi et ecclesiae minister"; daarentegen noemde hij Adolf de Jager of Venator een »concionator plus quam remonstranticus", *o. l.*, tom. I, pars II, p. 475.

4) *Declaratio Adolphi Venatoris concionatoris Alcmariani anno* 1610. *nobilibus dd. ordinibus Hollandiae et Westfrisiae exhibita: qua praecipue respondet sex quaestionibus super doctrina ejus a senatu ecclesiastico Alcmariano propositis. Belgicae relationi historicae motuum Alcmarianorum Alcmariae anno* 1611. *editae inserta: nunc vero latine cum aliis nonnullis actis seorsim excusa. Ut judicent ecclesiae omnes orthodoxae. Praemissa est prior Adolphi ad easdem quaestiones responsio, nudis scripturae contextibus instituta* (z. n. v. pl. en v. dr.), 1612. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 292.

5) *Corte ende waerachtige verantwoordinghe over de proceduren ende resolutien die de vroedtschappen van Alckmar, gelijck teghen andere, als insonderheyt over ende teghen Cornelium Hillenium op den* 17. *Julij anno* 1610. *hebben ghenomen. Ghestelt van weghen het meeste ende voornaemste deel der ghemeynte Jesu Christi tot Alckmar*, Enchuysen, 1610. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 65.

6) *Proefken vande schadelijcke verschillen over de Christelijcke salichmakende leere, door de welcke de Ghereformeerde kercke van Rotterdam ende vele andere ellendichlijck worden beroert: kortelijck beschreven ende verclaert, door Cornelium Gheselium, herder der gemeynte Christi voor desen tot Rotterdam, ende tegenwoordichlijck tot Edam*, Amst., 1613. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 369.

leere", om welk proefje burgemeesteren van Rotterdam den schrijver „wt hare stadt hadden doen leyden" [1]).

Ook achtte Vlijmens prediker, te midden zijner Papistische omgeving, een of ander standaardwerk over de Roomsch-katholieke vraagstukken in dubbele mate voor zich noodig. Juist om die reden las en herlas hij het „Mysterium iniquitatis" van Philippe Du Plessis-Mornay [2]). Verder werden door hem nog nageslagen de „Opera", en daaronder vooral het „Problema catholicum" [3]), van William Perkins, de „Catechesis palatinatus" [4]) van Reinhard Backofen, enkele homiliën van Cyprianus, Basilius en Chrysostomus [5]), alsmede John

[1]) *Corte waerachtighe onderrichtinge ofte beschrijvinghe, van de procedurcn ende handelinghen der heeren burghemeesteren ende vroetschappen der stadt Rotterdam, ende der predicanten, met sommighe ouderlinghen van de Duytsche kercke aldaer. Teghens Cornelium Geselium, dienaer der ghemeente Christi eertijdts tot Rotterdam, nu tot Edam. Door den selven.* Ghedruckt (z. n. v. pl. e. v. dr.) 1614. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 189. Vgl. *Resol. Holl.*, 10 Febr., 10 Maart, 19 April en 20 Juni 1612; alsook dr. W. Geesink, *Calvinisten in Holland*, Rotterdam, 1887, blz. 145—185.

[2]) Philippus Mornayus Plessiaci Marliani, *Mysterium iniquitatis seu, historia Papatus. Quibus gradibus ad id fastigii enisus sit, quamque acriter omni tempore ubique a piis contra intercessum. Asseruntur etiam jura imperatorum, regum, et principum Christianorum adversus Bellarminum et Baronium cardinales*, Salmurii, 1611. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 115.

[3]) »Guilielmi Perkinsi Anglo-Britanni, viri clarissimi, opera theologica, Genevae, 1611". Het vierde boek daarvan bevat: *Problema de Romanae fidei ementito catholicismo. Estque antidotum contra thesaurum Catholicum Jodoci Coccii et προπαιδεία juventutis in lectione omnium patrum.* Onder hen »qui in actu signato et exercito theologiam asceticam aut mysticam tradunt", bekleedt volgens Voetius Perkins eene eerste plaats; zie *Bibl. stud. theol.*, p. 496. Vgl. 114, 571. Vgl. ook dr. Hugo Visscher, *Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken*, Haarlem, 1894, blz. 13—17.

[4]) Reinh. Backhofius, *Catechesis Palatinatus testimoniis scripturae ac sententiis patrum, qui primis 500 a. C. N. annis in ecclesia claruerunt, exornata.* Zie Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 192, 193, en *Allgemeine deutsche Biographie*, Leipzig, 1875, Bd. I, S. 755.

[5]) »Homiliae nonnullae patrum non sine fructu subinde conferri possunt,

Haywards [1]) „Sanctuarie of a troubled soul", — de laatste geschriften echter meer uitsluitend in het belang van zijn pastoralen arbeid.

Op die wijze nu verdeelde Voetius binnen zijne omgeving den tijd, tusschen theorie en practijk op kerkelijk-theologisch gebied [2]). Tevens hield hij het oog trouw geopend voor de confessioneele, straks ook politieke worsteling daarbuiten, welke hare crisis langzaam doch onverbiddelijk nader kwam.

Daar Gecommitteerde Raden, uit naam der Staten, aan alle overheidspersonen, die tot hun ressort behoorden, toegezonden hadden de resolutie door hunne Edel Mogenden 22 December 1615 vastgesteld [3]), waarbij onder anderen bepaald werd „dat de regeerders van de steden, heerlijckheden, ende dorpen van Hollandt ende West-

---

imprimis in materiis moralibus, e. gr. de ira, ebrietate, avaritia, pace etc. et in nonnullis asceticis de morte, martyrio, patientia etc. Sed cum judicio legendae imprimis cum probantes aut amplificantes scripturam allegant". Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 501, 502. Vgl. *Dispp. select.*, tom 1, p. 87.

[1]) Zie over John Hayward, wiens hierboven vermeld werk — »a collection of prayers and pious meditations" — in 1616 te Londen verscheen en door Voetius in het oorspronkelijke gelezen werd: de *Dictionary of national biography, edited by Leslie Stephen*, London, 1891, vol. XXV, p. 311, 312. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 176, alwaar het jaar der uitgave 1611 op eene vergissing schijnt te berusten.

[2]) Eene zware, ernstige ziekte, die Voetius van begin Juli tot einde September 1616 bezocht en waardoor hij zelfs »per biduum solidum sine sensuum ac rationis usu manifesto cubuit, ut expiraturus quoquo momento videretur", belette hem tevens maanden lang naar hartelust te werken. Essenius, *Orat. fun.*, p. 36. Vgl. Gentman, *Lyck-predikatie*, blz. 22 en hierboven, blz. 107, aant. 4.

[3]) Tegelijkertijd deden Gecommitteerden »aen de hooft-officieren, burgermeesteren ende regeerders van de steden" alsook »aen de hooft-officieren ende regenten van de dorpen" toekomen: een extract uit de Haagsche kerkorde van 1591; twee resolutiën, achtereenvolgens door de Staten genomen in Februari en Juli 1612 »raeckende de ordre op de religie"; twee dito van Mei en September 1611, en eindelijk nog die van Januari 1614 omtrent »het stuck der hooge praedestinatie".

Vrieslandt, die hen in het verkiesen van de kercken-dienaren, ouderlingen ende diaconen, midsgaders het houden der kercken-raden ende classicale vergaderingen, in den haren na de ordonnantie van den jare 1591 begeerden te reguleren, het selve souden moghen doen, ende by publijcque authoriteyt daer inne ghehandhoudt worden" [1]), zoo vervoegde zich Heusdens drossaard, jonker Spierinck van Well [2]) — „door ingeven ende aendrijven des heeren van Kessel" — in Maart 1616 te Vlijmen bij Voetius, en reikte hem genoemde verordening [3]) over „om die met sijnen kerckenraet te doorsien" [4]).

Hiertoe den eersten Mei „nae gedaene predicatie" samen vergaderd, werd al aanstonds door de broeders opgemerkt, hoe de ontvangen resolutie geenszins overeenkwam met hetgeen bleek bepaald te zijn in de vroeger gehouden nationale synoden [5]); terwijl zij voorts, als uitslag hunner „rijpe deliberatie", aan den drost wilden hebben meêgedeeld: „dat men niet en conde sien wat stichtinge dese veranderinge in het beroepen van predikanten, ouderlingen ende diaconen soude mogen inbrengen" [6]). Immers gaf de ordonnantie van 1591 het kerkelijk beroepings-

---

[1]) Zie *Resol. Holl.*, 4—20 Maart, 1614.

[2]) Spierinck was, 9 Dec. 1612, aan Nic. Blanckaert opgevolgd. Zie *Resol. Holl.*, 7 en 11 Dec. 1612. Vgl. hierachter, bijlage LXXII. Den 20sten Juni 1616 geschiedde binnen de frontierplaats de eerste afkondiging der ondertrouw van »den edelen eerentfesten joncker, jonckheer Rodolph Spieringh van Well, drossart vande stat en lant van Heusden, mitsgaders Engelen en Vlymen, dyckgraef ende maesgraef van het lant van Heusden, ende de edele eerentrycke joffrouwe, joffrou Catharina Dutriens". Het huwelijk zelf werd gesloten »tot Tricht". *Oud-arch. Heusd.*, J. I, 1.

[3]) Zie hierboven, blz. 165, aant. 3.

[4]) *Deductie*, fol. 25. Aan het hoofd der bladzijde schreef Voetius eigenhandig: »Van het invoeren der resolutien ende ordre van 1591".

[5]) Te weten in die van 1574, 1578, 1581 en 1586.

[6]) *Kerk. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 4. Vgl. mr. J. C. Naber, *Calvinist of Libertijnsch?* (1572—1631), Utrecht, 1884, blz. 56.

werk in handen van „vier persoonen uyt de wethouderen des dorps; ende drie predikanten des classis; ende maer eenen ouderlingh van wegen de kercke" [1]). Daarbij was het gansch onzeker gelaten, of bedoelde wethouders al dan niet „lidmaten der kercke" moesten zijn: eene onzekerheid, die „seer periculoos" mocht genoemd worden, „besonder op desen tijt, als men siet dat de magistraten ten platten lande meestendeel Papisten sijn ende houden haer genoechsaem als openbare vianden van de Gereformeerde kercke ende religie". Ook viel noch uit het woord Gods, noch uit de instellingen der oudere zoowel als der tegenwoordige ware Christelijke gemeente op te maken, dat „het verkiesen ende beroepen des herders toevertrout was geweest de wolven"; reden waarom die handeling, naar Vlijmens consistorie en haar voorzitter Gisbertus Voetius decreteerden, „als een deel der kerckelijcker macht, niemant toe en quam dan der kercke".

Verder scheen het den kerkeraadsleden, meer bepaald met het oog op hun eigen lidmaten „teenemael ongelegen eenige nieuwe kerckenordeninge aen te nemen". Eerst kort geleden tot de Reformatie overgegaan als dezen waren, „soude het seer ergerlyck ende aenstootelyck

---

[1]) Omtrent de »Verkiesinghe vanden kercken-dienaren ten platten lande", bepaalt Art. 2 der Haagsche kerkorde van 1591 o. a. het volgende: »Ende soo wanneer inde dorpen eenighen dienaer des woordts van nooden sal wesen, sullen de hooft-officier metten schout ende gherechte aldaer vier persoonen uyten parochie, die sy daer toe alderbequaemst vinden, committeren; die met drie dienaren uyten classe van dien quartiere met een ouderling vande kercke, ofte daer gheen ouderlinghen en zijn, met een vierde dienaer vande voorseyde classe ghesamentlijck tot verkiesinghe van een bequaem kercken-dienaer sullen procederen, ende den selven behoorlick doen examineren, ende daer nae der ghemeente inde kercke doen voorhouden, omme t'selve inde manieren als voren ghedaen, den verkosen dienaer inden dienst aenghenomen, ende sulcx als vooren gestelt te worden".

sijn voor vele swacken, ende spottelyck voor de Papisten, soo haest wederom ijet te veranderen". En mocht bovendien uit der Staten resolutie, genomen in hunne dagvaart van 21 Februari tot 24 Maart 1612, met recht worden afgeleid, dat de ordonnantie van 1591 alleenlijk ter naleving werd aanbevolen, om, vroeger of later, voor eene gewijzigde plaats te maken [1]), zoo achtten de broeders het in dit geval dubbel noodig „by provisie te volgen ende te onderhouden de kerckenordeningen van Dordrecht, Middelborgh ende Haege, gelyck die tot noch toe hier ter plaetsen gevolcht sijn". Des te gereeder gingen zij tot zulk een maatregel over, wijl het blijkbaar „de meyninge was der ed. heeren Staeten" om voornoemde ordonnantie den steden, heerlijkheden en dorpen geenszins met geweld op te dringen, maar slechts hare toepassing te vragen „daer t' selve begeert ende goet gevonden wert" [2]).

Uit dien hoofde berichtte Voetius zijn Heusdenschen drossaard, als „somma der gantscher antwoorde", dat, wanneer hunne Edel Mogenden zich nader verklaard en „oock eenige mitigatie op dese resolutiën" zouden gegeven hebben (gelijk men hoopte en verwachtte), en wan-

---

[1]) »Alles by provisie, ende tot anders sal wesen gheordonneert". *Resol. Holl.*, 12 Juli tot 10 Aug. 1612. — »Item de vergaderinghe des classis overghelesen hebbende die missive der ed. mog. Staten, geresolveert ende geordineert hebben haere resolutie ende bedenckinghe op te schorten, oorsake verstaenden dat die ed. mog. Staten eenighe veranderinge over die aenghediende sake sullen doen". *Hand. cl. Gorc.*, 18 April 1616. — »Sijn de voorn. resolutien gesonden de classi; doch van de classe niet aengenomen, selfs oock niet daer over gedebateert ofte gedelibereert maer, alsoo men meynde dat de heeren Staten selve daer in eenige veranderinge ofte moderatie soude gebruijcken, sijn de selve ter sijden geleijt, al hoewel de Remonstranten ende andere tot de aenneminge wilden procederen". *Deductie*, fol. 25. Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 197—201.

[2]) Vgl. *Resol. Holl.*, genomen ter dagvaart van 12 Juli tot 10 Aug. 1612.

neer „de kercken van Hollant hier op eendrachtelyck souden geresolveert hebben" — Vlijmens gemeente zich alsdan mede bereid verklaarde „de nieuwe kerckenordeninge aen te nemen soo niet bij forme van approbatie, ten minsten bij forme van tolerantie" [1]).

Nog werd in diezelfde kerkeraadsvergadering van 1 Mei 1616 door hare leden een tweede, niet minder gewichtig punt behandeld, naar aanleiding van „een gedruckt boecksken, genaemt in het latijn: Decretum ill. ordd. Holl. et Westphrisiae, over het welcke was uijtgegeven een seeckere resolutie op den naeme der ed. heeren Staeten" [2]). In tijdsorde ging aan bedoeld boekje vooraf een ander, dat, gericht tegen „veler schandelicke calomnien, ende bysonder tegen den brief onlangs by Sibrandum Lubberti geschreven aenden eer-weerdichsten aerts-bisschop van Cantelberch", tot auteur had den advocaat-fiskaal Hugo de Groot, wiens ambt, gelijk hij betuigde, meêbracht „der heeren Staten recht ende hoocheyt voor te staen" [3]). Zijn geschrift: „Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas" [4]) was dan ook bepaaldelijk aangelegd op de verdediging, in zake Vorstius' beroep, zoo van Leidens curatoren als van Hollands edel mogenden. Ofschoon reeds terstond vrij scherp bestreden [5]), liet de Groot door

---

1) *Kerk. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 4, 5.

2) *Kerk. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 5.

3) Hugo de Groot, *Der heeren staten van Hollandt ende West-Vrieslandt godts-diensticheyt. Overgheset wt de Latijnsche spraecke*, s' Graven-haghe, 1613, blz. 2.

4) *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas ab improbissimis multorum calumniis, praesertim vero a nupera S. Lubberti epistola, quam ad reverendissimum archiepiscopum Cantuariensem scripsit vindicata: per H. Grotium, eorundem ordinum fisci advocatum*, Lugd. Bat., 1613.

5) In zijn *Discours* zegt Barlaeus, op blz. 10 en 11, na vooraf de Groots boekje vermeld te hebben: »Wat doet men? De Vriesche doctoren Sibrand, Bogerman en Soping maken sich flucx daer teghen op, met de welcke

die verschillende aanvallen zich in het minst niet ontmoedigen, maar hielp hij kort daarop, bijgestaan door Wtenbogaert [1]), en na herhaalde wijziging der oorspronkelijke schets, Oldenbarnevelt zoowel als het meerendeel der Staten [2]) aan eene „Resolutie totten vrede der kercken" [3]).

Uitgaande van de verzekering, dat zij „wel ende behoorlick" hadden gelet op hetgeen ter Haagsche conferentie van 1611, „tusschen twaelf kercken-dienaren, eerst mondelinghe verhandelt, ende daer naer, beneffens hare respective advisen in gheschrifte overghelevert was" [4]), deden de staten van Holland en West-Friesland met deze verordening een beroep op „die authoriteyt, die haer, als wettelicke hooghe overicheyt, nae Godes heylighe woordt, ende het exempel vanden coninghen, princen ende republijcken, die reformatie vande religie aenghe-

---

sich vergeselschapt den rector van de schole tot Amsterdam Mattheus Slaad, ende alle vier uyt een gat blasende, vallense elck om seerst hem op 't lijf, ende slyten op 't hooft des voortreffelijcxsten mans (wiens ghelijck niet en leeft) alle de angels van schimpredenen ende scheltwoorden, die de onbeschaemtheyt hun ingeeft". Zie echter ook *Resol. Holl.*, 28 Juni 1619.

[1]) Voetius, in zijne *Dispp. select.*, tom. IV, p. 726, noemt als »fabricator" ook Petrus Bertius.

[2]) Vgl. dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 207.

[3]) De oorspronkelijke, Latijnsche, titel luidt: *Decretum illustrium ac potentum ordinum Hollandiae et Westfrisiae pro pace ecclesiarum, munitum sacrae scripturae auctoritate, et conciliorum, antiquorum patrum, confessionum publicarum, et recentiorum doctorum testimoniis*, Lugd. Bat., 1614. Over dat »Decretum" handelt Voetius breedvoerig in zijne *Polit. eccles.*, tom. III, p. 41—46. Om zevenderlei redenen beantwoordt hij daar ontkennend de vraag: »An decretum ill. et potent. Hollandiae ordd. anno 1614. mense Januario conditum fuerit legitima doctrinae publice in ecclesiis tradendae regula, concordiae et consensus formula, ad veritatem et pacem in ecclesiis retinendam reducendam promovendam comparata; atque adeo ab ecclesiis et ministris recipienda?" Vgl. Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 235, 236; mr. Naber, *a. w.*, blz. 57—59, en dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 197—200; 209—217.

[4]) Zie bijlage LVIII.

nomen hebbende, was competerende"; om verder, krachtens hun besluit van Januari 1614, te ordonneeren, hoe „by een yegelick aendachtelick soude gelet worden op de vermaninge des h. apostels Pauli, leerende, dat niemant en ghevoele boven het ghene dat hy behoort te ghevoelen". Nader omschreven hunne Edel Mogenden dit passend gevoelen als bestaande hierin: „dat by alle kerckendienaren de goede ghemeynten ende inghesetenen by alle ghelegentheyt ingheplant worde, dat het begin, midden ende eynde van 's menschen salicheyt, ende namentlick oock het geloove, niet des menschen natuyrlicke krachten ofte wercken, maer alleen die loutere onverdienbare genade Godes in Jesu-Christo onsen saligh-maker toegeeygent moet worden: dat God almachtich gheen menschen gheschapen en heeft ter verdoemenisse: geen menschen tot de sonden nootsaect; nochte geen menschen tot de salicheydt noodt, die hy gantschelijck besloten heeft die niet te geven".

Was het al, naar de Staten opmerkten, gebruikelijk, dat aan de hoogescholen en door de predikanten in der minne werd geconfereerd over de beteekenis der schriftuurplaatsen, handelend „vande praedestinatie ende gevolghe van dien" — hetgeen hunne Edel Mogenden vrijelijk lieten begaan — toch stonden zij niet toe „dat die hooge disputen, waer uyt, tegens hunne ordre ende goede meyninghe, ongherijmde na-duydinghe ende extremiteyten souden volghen", op den preekstoel of onder de groote menigte werden gebracht; evenmin als zij konden dulden „dat die ghene, die inde voorsegde uytlegginghe niet hoogher en leerde ofte en gevoelde, dan dat God den Heere almachtich van eeuwicheydt nae sijn wel-behagen, ghegrondt in Jesu Christo onsen heylant ende salichmaker ter eeuwigher salicheyt vercoren heeft, den ghenen,

die door de onverdienbare ghenade ende werckinge des heyligen geestes, in onsen Heere Jesum Christum gelooven, ende inden selven geloove door ghelijcke onverdienbare genade, ten eynde toe volharden: ende daer jegens ter verdoemenisse verworpen heeft den ghenen, die in Jesum Christum niet en gelooven, ende in 't selve ongeloof ten eynde volharden" — gemolesteerd en verplicht zou worden „hooger te leeren of te gevoelen". Immers hielden Hollands staten „de selve leere genoechsaem ter salichheyt ende tot Christelicke stichtinge bequaem" [1]) — gelijk zij die ook staafden, zoo tegenover predikanten als gemeenteleden, met eene reeks van bewijsplaatsen ontleend, niet slechts aan de Schrift maar evenzeer aan „concilien, oudt-vaderen, openbaere confessien mitsgaders sommige leeraren van die tijden" [2]).

Afgaande ongetwijfeld op nadere en meer uitvoerige inlichtingen hun door den praeses verstrekt, oordeelden Vlijmens kerkeraadsleden [3]), dat der Staten ordonnantie „niet weijnich als bedectelycken inruijmde de nieuwicheden der Remonstranten van den vrijen wille des menschen ten goede etc. met den aencleven van dien". Waar eenmaal dit onderwerp ter sprake was gekomen, daar betuigden tevens de broederen met nadruk, en deden zulks notuleeren, „dat sij (latende de classicale vergade-

[1]) De hierboven gevolgde vertaling van het »Decretum" is die, welke voorkomt in de *Verdedigingh vande resolutie der mog. heeren staten van Hollant ende West-Vrieslant, totten vrede der kercken, teghen seker libel, gheintituleert Antwoort op drie vraghen, dienende tot advijs in de huyden-daeghsche zwarigheyden. Eerste deel. Ghestelt door Johannem Wtenbogaert, kercken-dienaer in 's Graven-haghe. Ecclesiast.* 3 : 7. *Swijghen heeft sijnen tijdt, spreken heeft sijnen tijdt*, 's Graven-haghe, 1615. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 726; *Polit. eccles.*, tom. II, p. 266; tom. III, p. 756—760, alsmede dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 209—214.

[2]) G. Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 239.

[3]) *Kerk. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 5.

ringen het voorder ondersoeck ende examen der voornoemder resolutie) genoech hadden aenden catechismum ende Nederlantsche confessie. Wel gerust ende te vreden in de leere der Gereformeerder kercken tot noch toe uijt Godes woort soo in andere als in dese landen suijverlijck gepredickt" — verklaarden zij „eendrachtelijck geen genoegen te hebben soo aen de leere als procedueren der Remonstranten".

Hoezeer het den kerkeraad van Vlijmens gemeente en inzonderheid haren voorzitter, Gisbertus Voetius, ernst was met die betuiging, zou spoedig blijken.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Gereformeerden in nood. Naar de vaderstad.

Nicolaus Petri Houweningius, of gelijk men hem te Heusden eenvoudigweg noemde: „Claes Pietersz." [1]), was omstreeks het voorjaar van 1615 gestorven [2]), tot leedwezen zijner gemeente en van zijn ambtgenoot Grevius. Immers deze had, vooral sedert het vluchtig bezoek door Wtenbogaert, Taurinus [3]) en Adriaan van den Borre aan de frontierstad gebracht [4]), in hem een ijverigen medestander gevonden bij het verbreiden der Remonstrantsche beginselen [5]).

---

[1]) *Oud-arch. Heusden*, E. 55, fol. 57.

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 58, fol. 12 verso.

[3]) Jacobus Taurinus was toentertijd predikant te Utrecht (1605—1618). Zie over hem de verhandeling van dr. H. C. Rogge in: Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. III, blz. 105—264.

[4]) Dat bezoek vond plaats op den 10den Juni 1613; zie *Oud-arch. Heusden*, E. 213, bijlage tot fol. 33 verso der gemeenterekening. Vgl. C. Barlaeus, *Discours*, blz. 20: »Hy (t. w. Wtenbogaert) wordt gheseyt met den eerweerdigen man Adriaen van den Borre, na 's Hertogenbosch ghereyst te zijn, aldaer met de Jesuijten ghegeten, ende seker bondtghenootschap met hun aenghegaen te hebben". Volgens dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 268, was de Haagsche hofprediker »gebruik makende van de vrijheid, die de Staten gedurende den wapenstilstand gunden, naar Den Bosch geweest, om gelden van verkochte landerijen zijner schoonmoeder te innen".

[5]) Aan Heusdens kerkeraad betuigde later Grevius, dat van Houweningen »een jaer voor syn doot mede de remonstrantie geteeckent hadde", *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* »Nicolaus Houweningen was mede nu aen 't

Niet lang na van Houweningens ongesteldheid — die, begonnen in Januari, terstond „genouchsaem dootlick" werd geoordeeld [1]) — was Grevius „verscheydenmalen uijtgereijst", om zijne Arminiaansche geestverwanten op te zoeken en met hen te raadplegen over het vervullen der aanstaande vacature. Toen nu „op de begraeffenisse Nicolai" diens bejaarde, van middelen geheel en al ontbloote vader [2]) de ringpredikanten, welke haar bijwoonden „over maeltyt" dringend verzocht, ten voordeele der nagelaten, allen nog minderjarige kinderen [3]), „de plaetse van Heusden" eene poos [4]) „te helpen bedienen", bleek ieder onmiddellijk bereid aan zijn wensch te voldoen. Dit belette echter niet, dat Grevius in deze „op eijgen autoriteijt" te werk ging.

---

glijm, ende daertoe row van leven", luidt het bij Nic. Voet, in zijne reeds vermelde aanteekeningen. Zie Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 310.

[1]) *Deductie*, fol. 5.

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 214, fol. 99 verso. Vgl. E. 59, fol. 67 verso.

[3]) Het oudste, Ambrosius, was toen »een thienjarigh jonckskenˮ, bij wien zich reeds vertoonden »clare teekenen van een voortreffelycken ende tot die studio gansch bequame verstant". Grevius deed hem, na van Houweningens dood, bij Samuel de Prince »ter schole liggen", en vroeg tevens in een request aan Heusdens magistraat voor den knaap eerst geldelijke ondersteuning, later het stadsalumniaat te Leiden. Ook door Voetius werden, in vervolg van tijd, Ambrosius' belangen als bursaal zorgvuldig en trouw behartigd. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 215, fol. 65 en E. 217, fol. 30 verso.

[4]) In de meermalen hier genoemde *Deductie*, die met de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* eene der hoofdbronnen voor ons verhaal uitmaakt, wordt fol. 5 gesproken van »een jaer". Hollands staten evenwel hadden onlangs geordonneerd »alle de classen in desen quartiere te worden aengeschreven, datse elcks in hunnen ressorte geene plaetsen van kercken-dienst langer souden mogen laten vaceren als ten uytersten ses maenden, ende de handthouden, dat binnen de selve tyd de vacante plaetsen bekleet wierden met goede opregte Godt vresende, en vreedtsame persoonen, alsoo men niet en verstonde voortaen de weddens aen de weduwen of kinderen van den overledenen anders als voor den tydt voorsz., ende vorder of anders niet te betalen". *Resol. Holl.*, 6 Febr. 1612. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 30 April 1612.

Zonder zich aan de gemaakte afspraak te storen, of het verlangen van den daarbij betrokken kerkeraad te eerbiedigen, liet hij, uit zijne ringbroeders, alleenlijk Samuel de Prince „staende tot Baerdwyck ende Arminiaens gesind" enkele vacatuurbeurten waarnemen. Voor de andere zocht hij hulp bij de Bommelsche classis. Dientengevolge traden Henricus Leo [1]) en Gerard Duyfhuizen [2]), twee besliste Remonstranten, meermalen „in zijn absentie als ooc in zijn tegenwoordicheyt" te Heusden op. Door zulk eene handelwijze verbitterde Grevius niet weinig den grootendeels streng-Gereformeerden kerkeraad, en legde hij tevens „de fundamenten van scheuringe tusschen hem ende de predicanten ten platten lande", tot wie „voornementlicken" David du Piere, evenals ook Snoeck, van der Rosieren, Adriani en Voetius behoorden [3]).

Ofschoon de Greeff geen ambtgenoot te Heusden naast zich begeerde dan een, „die in de vijff articulen ten minsten met hem soude conniveren ende modereren", vreesde hij toch, bij de toenmalige gezindheid des kerkeraads, „zijn voornemen niet te cunnen uijtvoeren", en achtte het dus zaak „gedurende haren dienst" van de door hem gekoesterde plannen zoo weinig mogelijk te laten blijken [4]). Om al aanstonds de gedachten af te leiden op dit punt, „liet Grevius hem verluijden" — nu eens in het consistorie, dan weer ten huize van sommige gemeenteleden — „dat hy een out, bedaecht man wel

---

1) Zie hierboven, blz. 126, aant. 5.

2) Gerardus Adrianus Duyfhuizen was, sedert 1611, predikant te Well en Ammerzoden.

3) Abrahamus Adriani stond te Eethen, dat toen nog was gecombineerd met de dorpen Drongelen, Heesbeen en Meeuwen. Zie voorts hierboven, blz. 132, aant. 1.

4) Die wijze van doen bij de Greeff herinnert nog eenigermate aan zijne vroegere houding. Vgl. hierboven, blz. 130 en 131.

geerne tot een collegam wilde hebben ende sodanige best diende beroupen te werden". Onder de hand zocht hij echter Antonius Leo, toen nog proponent en in den bloei zijner jaren, voor het vervullen der Heusdensche vacature te winnen, niettegenstaande hij dezen „eenen ongeleerden ende hoveerdigen geck hadde gescholden", ten tijde, dat bedoelde Antonius, „twistich" met zijn broeder, Henricus Leo [1]), zich eene korte poos heftig had gekeerd tegen de Arminiaansche factie.

Vooral de Greeffs „hardelic ende bitterlic doorstrijcken" van ieder, die „ijet tegen de nieuwe opinien Vorstii ende Arminii wilde seggen", vervreemdde hem van zijne gemeente [2]) en van het meerendeel der ringbroeders. Nog kwam daarbij de groote nalatigheid, met welke hij, op het oogenblik door geen jongeren collega gesteund, te Heusden zijne bediening waarnam [3]). Telkens, zooals het

---

[1]) Vgl. hiernaast, blz. 176.

[2]) Meer dan eens ontbood Grevius, op eigen gezag, leden der gemeente »om ter cause vande leere in den kerckenraet te verschijnen". Tot hen behoorden o.a. Anthonie Versluys en Frans Goossens, die echter »niet en compareerden". Wel kwam daar Dirk Goossens »lest affgegaen diacon, weijnich tijts voor Paesschen a°. 1615". De Greeff bestrafte Dirk »opentlic", wijl deze »t' zijnen huijse hadde de Waerschouwinge van Vrieslant", gericht tegen »Conradi Vorstii bouck Vande nature Godts", zeggende, dat het hem niet vrijstond »sodanige boucken te hebben ofte te lesen". Hierop nu antwoordde diaken Goossens den predikant: »dat t' selve uijtgegeven was bij de ed. heeren staeten van Vrieslant, ende derhalven geoorloft was van hem sulcks gelesen te worden, alsoo oock hij belast wierde, alle geesten te beproeven". *Deductie*, fol. 7. Vgl. in *Briev. en pap. kl. Gorinchem* de depositie, op 6 Juni 1618 afgelegd door Dirk Goossens, Willem Tuelinck en Johan Beelaerts.

[3]) Zoo heeft Grevius, »tegen danck ende advijs" van Heusdens kerkeraad, »in den somer des jaers 1615 een van de twee weeck predicatien voor een wijle tijts afgeschaft, gelijck sulcks ten overvloet kan gedoceert werden uijt de memorie cedulen der diaconen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, depositie op 29 Mei 1618 van Willem Verhoutert, Willem Tuelinck Gerardsen en Lambert Jarensen. Vgl. Voet. *Polit. eccles.*, t. III, p. 251: »dum solus Remonstranticus concionator istic (n. Heusdae) cathedram obtineret, eaque non raro vacaret, ipso peregre profecto, aliquando propria sua

heette, wegens ambtelijke aangelegenheden uit de stad, bleef Grevius soms dagen achtereen weg, „sonder dat de kerckenraedt van zijne reijse ijet wiste" [1]), en dan moest „de weeckpredicatie, die hij niet versorcht hadde, stille staen". Dit was onder anderen ook geschied, tijdens „de weecke na Paesschen [2]), anno 1615". Gebruik makende van de Greeffs afwezigheid, stelde men, in die dagen, onder persoonlijke leiding van enkele oud-ouderlingen, binnen de frontierstad een request op, hetwelk, door de leden der gemeente — „weynige uytgenomen" — geteekend en „gecommuniceert met het meerdeel der tegenwoordige ende gewesene wethouderen" [3]), aan den onlangs nieuw-verkozen kerkeraad [4]) zou worden overhandigd, met verzoek „dat hij doch in het beroupen van eenen tweeden predicant mede wilde letten op den persone Gisberti Voetii, zijnde borger ende alumnus der stede Heusden, vermits men meijnde dat de dienst van voorsegde Voetii vruchtbaer ende stichtelick soude zijn".

Toen nu Grevius „des Saterdachs avonts, ontrent het poortsluijten", zich nog altijd liet wachten, meenden „die vande kerckenraedt", bij missive [5]) een der ringbroeders,

---

autoritate (contra constitutiones ecclesiasticas) aliquos in cathedra locaret, quod ad dona concionandi ineptos, aut quod ad doctrinam heterodoxos, aut quod ad vitam et honestam conversationem dissolutos".

[1]) Slechts bij uitzondering berichtte Grevius aan Heusdens consistorie zijne afwezigheid. Zie bijlage LXXIII.

[2]) Paaschzondag viel dat jaar op 18 April.

[3]) »Vande welcke sommige t' zelve geteeckent hebben ende sommige t' zelve geapprobeert, belovende de hant daer aen te houden dat de inhout der requeste geëffectueert mochte werden, eenige ooc hebben haer indifferent gehouden, sonder eijgentlic hierinne haer te willen bemoeijen". *Deductie*, fol. 8.

[4]) De nieuwe kerkeraad placht alstoen in Heusden bevestigd te worden op »Dominica laetare"; d.i. op den vierden Zondag tijdens de groote vasten, drie weken vóór Paschen.

[5]) Genoemde brief was in aller naam onderteekend door Anthonie van Gemert, Willem Tuelinck en Lambert Jarensen.

en wel Vlijmens prediker, te moeten ontbieden, „opdat den dienst des Sondaechs, wesende beloken Paesschen, niet en soude vaceren". Ingevolge deze aanvraag om hulp, deed Voetius „sijne eijgen plaetse ledich staen", en begaf hij zich 25 April naar Heusden, waarbinnen de Greeff 's morgens vroeg, te halfzeven, juist was teruggekeerd, om er „de voormiddachse predicatie" te houden over „het Sondaechs evangelium uijt Joh. 20". Gekomen aan de woorden [1]): „Vrede sy u lieden", in vers 21, nam Grevius, „die niet had willen verstaen dat Voetius soude prediken", daaruit onvoorziens „occasie, om hevich ende bitterlijck tegen de gemeynte uijt te vaeren" [2]). Terstond na afloop der godsdienstoefening, kwamen in de consistorie getreden jonker Willem van Cuyck [3]), „rentmeester van des Graeffelijckheijts domeijnen" [4]), Dirk Goossens van der Horden, „stadssmith", Willem Wteneng, „apothecaris [5]) ende hooftman vande colveniers schutters" met mr. Anthonie Versluys, „chirurgyn", ten einde den

---

[1]) Het aanhalen van schriftuurplaatsen geschiedt hier voorloopig nog uit den zoogenoemden bijbel van »Deux Aes", den Gereformeerden kerkbijbel dier dagen, door Voetius reeds meêgebracht in het Staten-collegie (vgl. hierboven, blz. 38), en gedrukt »tot Leyden, bij Jan Paedts Jacobsz. ende Jan Bouwensz., anno 1589". Zie over die bijbeluitgave B. ter Haar en W. Moll, *Geschiedenis der Christelijke kerk in Nederland, in tafereelen*, Amst., 1869, dl. II, en aldaar van dr. A. Kuypers opstel: blz. 98, 99.

[2]) Niettemin schrijft diezelfde Grevius later (1620), in een brief aan Bernardus Brantius: »Conciones meas non seditionis, non tumultus, non contemptus summarum potestatum, non insolentiae, non proterviae occasiones aut flabella et incitamenta esse volui". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 629.

[3]) Hij was een zoon van Jan van Cuyck »heere van Heyst", en diende eertijds met Voetius' vader bij de compagnie van Heusdens gouverneur, Floris van Brederode. Zie hierboven, blz. 21, alsook *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 319. Naderhand pachtte Willem van Cuyck de accijnzen te Wijk en Aalburg; *Oud-arch. Heusden*, E. 57, fol. 6.

[4]) *Resol. Holl.*, 10 Aug. 1605.

[5]) *Resol. Holl.*, 30 Nov. 1594.

kerkeraad het request aan te bieden, de vorige week in orde gebracht. Nauwelijks had Grevius dat verzoekschrift doorloopen, of hij begon „de gene, die het geteeckent hadden, te schelden voor perturbateurs ende meuytmaeckers, die van de magistraet tot Heusden ende de heeren Staten behoorden gestrafft te worden, culperende ooc grotelix, dat de requeste aende ouderlingen ende diaconen ingestelt was ende zijnen naem daer uytgelaten, daer hij het hooft was vanden kerckenraedt" [1]). Toch gaf hij, op aanhouden der broeders, en „na dat veele debatten van wedersyden gevallen waren", zijne toestemming, om Voetius de namiddagbeurt te doen waarnemen — „welcke predicatie hij selffs in persone heeft aengehoort, als ooc de heere van Kessel" [2]).

Laatstgenoemde, sinds eenigen tijd door een schrijven van Wtenbogaert voor de Greeffs keuze gewonnen, en meenende „dat het in dese conjuncture seer dienstich was, dat Antonius Leo [3]) soude beroepen werden, als de welcke beter met Grevio soude accorderen als Voetius" [4]),

---

[1]) Wat die laatste bijzonderheid betreft, volg ik het verhaal, voorkomende in de ons bekende *Deductie*, fol. 8. Eenigszins anders wordt het gebeurde teruggegeven door eene depositie van bovengenoemde commissie, 6 Juni 1618 afgelegd en bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, aldus luidende: »Verclaren mede doen uijt den monde Grevii gehoort te hebben, tot verscheyden reijsen, dat hij het hooft was van de kerck, ende dat derhalven sijnen naem moste uijtgedruckt sijn in de requeste. Waerop Wtteneng antwoorde, Christus is het hooft van de kerck, ghij sijt maer dienaer der gemeijnte".

[2]) De Hornes, heer van Kessel, vroeger in garnizoen te Geertruidenberg, was van 1613 tot 1623 militie-gouverneur te Heusden. *Oud-arch. Heusden*, E. 55, fol. 42 verso. Zie ook Brandt, *a. w.*, dl. IV, blz. 1102.

[3]) Antonius Leo kwam in 1618 als proponent te Haaften. Een jaar later beroepen en bevestigd te Schoonhoven, woonde hij o. a. in 1623, als afgevaardigde der Goudsche classis, de provinciale synode te Brielle bij, waar hij ook Voetius aantrof. Leo stierf te Schoonhoven in 1638.

[4]) In een tweede zijner eigenhandig geschreven »notities", gevoegd bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, en hier vermeld als *Gisb. Voet.*

ontbood nog dien 25sten April Dirk Goossens bij zich op het kasteel, ten einde hem daarvan „te persuaderen". Toen de Hornes [1]) in zijn pogen niet slaagde, beproefde hij, „weijnige dagen" later — doch met geen gunstiger gevolg — hetzelfde bij Wteneng. Ook bracht Zijne Genade persoonlijk een bezoek aan de magistraat op het stadhuis, alwaar hij „swaerlicken de gemeijnte ende borgerije heeft beschuldicht over de teeckeninge der requeste, seggende dat hare autoriteyt daer mede vertreden werde ende hij gestelt was om die te maintineren"; eene aanklacht, door den militie-gouverneur herhaald tegenover de heeren van Driel, de Beveren [2]) en Basius, welken Hollands staten „doen ter tijt" naar de frontierstad hadden gecommitteerd — onder toegevoegde verzekering, dat de overgave aan den kerkeraad van het bewuste verzoekschrift, in Voetius' belang, was „een criminele saecke, die behoorde gestraft te werden"; met welke uitspraak hunne Edel Mogenden, „even partydich", instemden, „selffs eer sy de requeste gesien ofte gelesen hadden, alleenlick haer prejudicie funderende op het rapport des heeren van Kessel" [3]).

Aant. N°. II, deelt hij mede, dat Antonius Leo zoowel door de Dordtsche predikanten Becius, Dibbets en Lydius als door Wtenbogaert den gouverneur was aanbevolen, voor het vervullen der Heusdensche vacature. Uit dien hoofde — verhaalt Voetius — »hadde sijne Ed. verscheijden van de magistraeten bij sich ontboden, ende geseijt, dese man die soude ons hier dienen, die wert van beijde partijen gerecommandeert dese is moderaet, etc.".

[1]) Zie hierboven, blz. 156, aant. 5.

[2]) Willem de Beveren, rentmeester-generaal van Zuid-Holland en burgemeester van Dordrecht, bleef, ook toen Maurits aldaar in 1618 de Wet »verzette", aan het hoofd des bestuurs. Voorts was hij gedurende vierentwintig jaren lid van de Statenvergadering. Zie Van der Aa, *Biogr. woordenb.*, in voce.

[3]) Aan den heer van Kessel, die bedoeld request achtte »een saecke van quaede consequentie", antwoordde Voetius: »dat het sulcken crimen niet en was, dat het niet verboden was ijet met requeste te versoecken,

In nog veel dreigender, onstuimiger taal gaf Grevius aan zijne verbolgenheid lucht op de classis Dinsdag, 27 April 1615, te Gorcum gehouden [1]), waar hij „soo groten misgenougen over dit doen der gemeijnte toonde, dat hij niet alleenlick Voetium seer hevich scholt", maar ook verscheidene andere predikanten, „die hem over zijne proceduren vermaenden, hem biddende te willen na stilheyt trachten, met onbehoorlicke ende onverdiende hardicheyt bejegende" [2]). Zelfs liet hij hier, zoo binnen als buiten de vergaderzaal, meer dan eens de betuiging hooren: „dat daer groote tumult ofte oproer tot Heusden was; datter noch bloet om soude vergoten werden [3]) ende bloedige hemden gedragen; dat mijn heer den gouverneur hem soude moeten voorsien met meerder garnisoen, wilde hij de stat tegen de muijtineerders versekeren" [4]).

Ten einde nu, zoo goed en zoo dra mogelijk, uit dien toestand vol spanning te geraken, sloeg Heusdens kerke-

---

besonder van een gemeijnte aen de ouderlingen ende diaconen, die haere medebroederen sijn. Dat het dan (gelijck de Spaignart sustineerde) oock een crimen moste sijn dat sijn Ed. heer vaeder neffens d'andere edelen ende heeren hier te lande requeste hadden gegeven aan madame de Parma, dat de selve daerinne dan oock qualijck mosten gedaen hebben. Hierop excipieerde sijne Ed. al lachende, jae maer hoe sijn sij oock daer over gevaren. Waerop Voetius vrij wat eernstich repliceerde: mijn heer, non quaeritur de facto sed de jure, haer is cracht ende gewelt geschiet". *Gisb. Voet. Aant.* N°. II.

[1]) Op die vergadering zal Grevius, volgens eene verklaring, afgelegd en onderteekend door Josephus van der Rosieren, o. a. »in effect alsoo ghesproken hebben: dat hij niet en wilde, dat hem ijemant, nochte classis, nochte kerckenraet, souden bemoeijen met de saken ende beroepinghe van Heusden, maer dat hijt alleen soude wtvoeren". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) Zie hierachter, bijlage LXXIV.

[3]) Dat had o. a. Voetius, naar hij later attesteerde, de Greeff hooren zeggen tegen Petrus Leewius gelijk ook tegen hem zelven, te Gorcum »in de geestcamer, daer auctie was van Nic. Houweningii boecken". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[4]) Vgl. bijlage LXXV.

raad, in zijne „naeste" samenkomst, aan de Greeff een soort van compromis voor, waarbij deze „om vredes wille soude desisteren van dien dienaer den welcken hy proponeerde", terwijl de gemeente, vertegenwoordigd door ouderlingen en diakenen, zich harerzijds bereid verklaarde af te zien „van de beroepinge Voetii waertoe sy anders gesint was". Ofschoon aanvankelijk niet ongenegen die schikking goed te keuren, kwam nochtans Grevius later op zijn voornemen terug, den kerkeraad tot antwoord gevende: „dat hy sulcks soo niet en conde doen, dat hy sick eerst moste beraden met diegene, die hem ende syne kinderen konden grootmaecken — Wttenbogaert, Grevinckhoven ende meer andere" [1]).

Intusschen waren de zes maanden, die „een plaetse", naar resolutie der Staten, „van kercken-dienst" mocht vaceeren ten behoeve der weduwe [2]) of kinderen eens overleden predikants, voor Heusden „ruijm geexpireert" [3]). Toen bovendien de Greeff, „in Septembri" daaraanvolgend, ziek werd, en hij zijne ambtsbezigheden onmoge-

---

[1]) Blijkbaar handelde Grevius hier in lijnrechte tegenspraak met het getuigenis, tegenover de Vrij's bewering »dat de Remonstranten inden beginne haer op de macht haerer patronen verlieten" afgelegd door niemand minder dan Wtenbogaert, aldus luidende: »Oock en hebben de Remonstranten noyt p a t r o n e n ghehadt, op welcker m a c h t s y h a e r v e r l i e t e n, als alleen op Godt. Tis l i c h t v e e r d i g h e o n b e s c h a e m t h e y t met soo openbare loghenen om te gaen". Zie diens *Vrye aenwysing van de onwaerheyden, trou-loose verdrayinghen, calumnien, ende andere grove misslaghen, bevonden in de ghenaemde Historie van Frederick de Vry, burghemeester der stadt Amstelredam, aengaende de kerckelijcke beroerten van Hollandt.* Ghedruckt (z. n. v. pl. en v. dr.) in 't jaer ons Heeren 1621, blz. 68, 69.

[2]) Den 20sten Dec. 1615, ruim een half jaar na van Houweningens dood, trad zijne weduwe »Anna Claesdochter van Marsselen" opnieuw in het huwelijk met »Henderick van Hamburgh, capitein over den vendell Nederlantsche voetknechten", binnen de frontierstad in garnizoen liggende. *Oud-arch. Heusden*, J. I. 1 en E. 58, fol. 14.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 175, aant. 4.

lijk kon waarnemen, zagen de leden des kerkeraads zich genoodzaakt zelf voor het bespreken der beurten zorg te dragen [1]). Onder de predikanten, die — „met Grevii voorweten" — in de frontierstad optraden, was ook Cornelis Hanecop, toen nog „staende tot Sprang" [2]). Met zulk een onverdeeld genoegen hoorden hem de leden van het consistorie, van de vroedschap en van de gemeente, dat „de tegenwoordige ende oude kerckenraedt", voorgelicht „door raet ende advijs der meeste broederen in het quartier van Heusden", geen oogenblik aarzelden, genoemden Cornelis den 22sten September 1615 te beroepen. Slechts de Greeff, wien men „genegentheijt ende voornemen in desen", beleefd en tijdig genoeg had doen weten, om „met eendracht" te kunnen „procederen", weigerde uitdrukkelijk aan Hanecop zijne stem te geven.

Door dien tegenstand echter niet ontmoedigd, begaf zich de kerkeraad, Zaterdag, 25 September, naar de vergadering der vroedschap [3]), ten einde, volgens artikel vijf der Haagsche kerkorde van 1586, het beroep — een paar dagen te voren uitgebracht — „aen te gheven den magistraet vander plaetse". Maar op het stadhuis verscheen eveneens de heer van Kessel, „voordragende, dat

---

1) Zie bijlage LXXX.

2) Zie hierboven, blz. 156, aant. 1.

3) Wijl de »Resolutiën van den magistraat ten aanzien van den kerkeraad en kerkelijke zaken; 17de eeuw" (zie *Oud-arch. Heusden*, B. 6) niets bevatten omtrent de hierboven te vermelden gebeurtenissen, valt het voor eene zooveel-mogelijk-juiste teekening daarvan des te hooger te schatten, dat in de verzameling *Briev. en pap. kl. Gorinchem* ook zijn opgenomen tal van »Extracten vuytet resolutieboeck der stede Heusden" — welk resolutieboekzelf sedert is verloren geraakt — beginnende met de vroedschapsnotulen van Zondag, 10 Januari 1615 en eindigend met die, gehouden op Zaterdag, 23 December 1617. Van het voornaamste, in elke raadszitting behandeld, tevens betrekking hebbende op de kerkelijke aangelegenheden te Heusden, maakte Voetius, op een folio-vel, bovendien nog eene soort van index.

men omme alle gevoechs wille, mette electie vanden predicant Hanecop noch seeckeren tyt soude supersederen, dewylen Johannes Grevius, dienaer vande woorde Christi alhier, hem niet ofte qualicken metten kerckenraedt conde resolveren". Ook streed het, zooals Zijne Genade betuigde, „tegens de eere ende reputatie vande litmaten van deser stede ende kercke, byaldien de naebueriger plaetsen, d' misverstant gewaer wordende, daer mede souden syn ofte worden gemoeyt".

Nadat hierop door de beide ouderlingen, tevens leden van „de wet", Willem Gerardsen Tuelinck en Jan Franssen van den Broeck [1]), met allen ernst was betoogd geworden „datmen een vol halff jaer ende meer de saecke hadde gedilayeert ende tot voldoeninge vande gemeente de selve langer vuijtstel niet en conde lijden", beriep zich Heusdens gouverneur, geheel onverwacht, „op den last die hij hadde vande edel mogende heeren Staten, die hij des versocht sijnde, eerstdaechs soude openen". Natuurlijk werd nu door de magistraat aanstonds „reces" genomen [2]).

Middelerwijl was Samuel de Prince, in het belang en op aansporing van Grevius [3]), klaarblijkelijk ook met me-

---

[1]) Gedurende het jaar 1615 was Tuelinck een der drie burgemeesters en van den Broeck een der zeven schepenen in de vroedschap. Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 165. Zie over Tuelinck, die almede stond bij de compagnie van Floris van Brederode, en indertijd »dikwils scheepen, kerkmeester ende ouderling tot Heusden is geweest", *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 319.

[2]) Ter vergadering waren afwezig: de voorzitter van het college schepenen, Willem Buys van Woeringen en het jongst gekozen lid, Wouter Hamel.

[3]) »Den 3. Aprilis 1617 naer gehoudene classe binnen Gorinchem over maeltyt heeft Grevius hem niet ontsien onder andere propoosten rondelyck te seggen, tot verscheyden malen, ten aenhooren van meer dan negen broederen wt den classe, die sulx onder hare handen getuycht hebben, dat hy selve gesolliciteert hadde om die missive der gecommitteerde raden van Staten by de welcke hy in Septembr. 1615 belast was het predick-

deweten van de Hornes, naar 's-Gravenhage gereisd, „om aldaer seeckere acte te procureren, ende te solliciteren, waarbij indirecté dit wettelyck beroup Hanecopii (waertegen sij niet conden inbrengen) soude mogen in het verwer gestelt werden, ende d' approbatie der magistraten gestuijt". Zondag, 26 September 1615, na den middag, binnen de frontierstad teruggekeerd, had Princius „medegebracht seeckere missive der Gecommitteerde Raden op Grevii sollicitatie, achter de hant ghefabriceert" [1]). Overeenkomstig den inhoud van genoemd schrijven berichtte de heer van Kessel, daags daarop, der vergaderde vroedschap, hoe hunne Edel Mogenden hadden „goet gevonden", dat Grevius „voor alsnoch den stoel ende predicampt te Heusden alleen soude bewaren en bedienen tot naerder ordonnantie". Tevens „exhibeerde" Zijne Genade, bij die gelegenheid, „verscheyden extracten, getrocken vuijten resolutien der heeren Staten over het beroup der kerckelijcke dienaeren", en gaf hij als zijn gevoelen aan de magistraat te verstaan, „dat de beroepinge volgens soodanige ordre [2]) moste beleyt wer-

---

ampt alleen te bedienen". *Deductie*, fol. 61. Vgl. daarmede in *Briev. en pap. kl. Gorinchem* de depositie op 4 April 1617 gedaan en geteekend door Samuel Platevoet, Petrus Nieuwerodius, Joannes Blom, Arnoldus Sinderenus, Abraham Adriani, Edzardus Fred. Auricanus, Josephus van der Rosieren, Rutger Evertsen Clock, Julius Eisonius, predikanten, respectievelijk te Crevecoeur, Zijderveld, Meerkerk, Kedichem, Eethen, Ameide, Hedikhuizen, Heikop en Leksmond.

[1]) Volgens *Deductie*, fol. 12, vertegenwoordigde Princius, ruim eene week later, de Greeff — »die van wegen syne swacheyt aldaer niet en en was gecoomen" — ter classisvergadering binnen Gorcum. »Last hebbende (soo hy seyde) van Grevio heeft de Prince eenich rapport, doch geheel verkeert ende der waerheyt contrarie gedaen, nopende de gelegentheyt ende stant der kercke tot Heusden; gelyck de classe geinformeert werde door de broederen des quartiers van Heusden, die de saecke genoech bekent was". Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 5 Oct. 1615, en hierachter, bijlage LXXVI.

[2]) De Hornes doelde hier op de Haagsche kerkorde van 1591, in tegen-

den" [1]); eene meening, beslist en krachtig weêrsproken door „sommige der wethouderen", die antwoordden, dat bedoelde resolutiën „haer noijt waren bekent geweest, ende noijt toegesonden" [2]); weshalve „sij totnochtoe na deselve haer niet en hadden connen reguleren".

Beiden, kerkeraad en vroedschap, begrepen evenwel, dat het belang der Heusdensche gemeente dringend vorderde, zich, hoe eer hoe beter, te verstaan met Grevius, die „door dese missive ende authoriteyt der HH. Staten" een uitnemend excuus had verkregen, „wanneer hem te laste geleyt werde, dat hij belettede de beroupinge des tweeden predicants". Op het stadhuis ontboden en gevraagd „waeromme hij met den kerckenraet niet en hadde connen accorderen", hield Grevius tegenover de vroedschap „diversche propoosten"; tevens doende „een ver-

---

stelling met die van 1586, welke totnogtoe te Heusden was gevolgd. Over die kerkorde van 1591, zie Voet. *Polit. eccles.*, t. II, p. 558, 559.

[1]) Met het oog op de houding door Heusdens gouverneur aangenomen, schrijft Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 808 *b*: »Dus was dien heere al voor de heeren Staten gereet, ende gelijck als inde voorbaet, om de kercken van hare oude gewoonlijcke, ende met den woorde Godts accorderende ordre te depossederen, ende nae die nieuwe politijcke ordre te doen faetsoenneren: want eerst in Decembri daer aan volgende wiert byde heeren Staten resolutie ghenomen, om die voorsegde extracten alomme uyt te senden".

[2]) Bedoelde resolutien (vgl. hierboven, blz. 165, aant. 3) werden, omstreeks Nieuwjaar 1616, uit Den Haag naar Heusden verzonden. Ter vroedschapsvergadering van 10 Juni 1616, bijgewoond door de gecommitteerde raden, mr. Adriaan Cool en Wouter van Neercassel, zou, blijkens een extract in *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, goed gevonden zijn »omme alle disordre vuyt de kercke te weeren, scheuringe ende oneenicheyt voor te commen, de resolutie vande ed. mog. heeren staten van Hollandt ende Westvrieslant op de kerckelycke saecken ende differenten inde religie genomen, mitsgaders de kerckelycke ordonnantie vanden jare 1591 op het beroep vande kerckendienaren, stellen van ouderlingen ende diaconen ende assistentie vande kerckelycke vergaderinge by haere ed. mog. Heeren overgesonden, ende byde magistraet deser stede dier tyde aengenomen, te achtervolgen, ende int werck te stellen". Zie ook bijlage LXXVII.

claringe ende belydenisse synes geloofs [1]), daernae hij hem altyts gericht ende gedirigeert hadde". Nadat hierop „de saecke was in communicatie geleecht", besloot Heusdens regeering, door het zenden naar Sprang van twee gedeputeerden uit haar midden: de wethouders Huibert Willemsen Loockermans en Eustace Vereycken — bij wie zich, als afgevaardigden des kerkeraads, Tuelinck en van den Broeck aansloten [2]) — „te besichtigen offmen de voorsegde twee kercken dienaeren, Grevius ende Hanecopius, byden anderen soude kunnen voegen, omme te saemen te dienen" [3]).

Ten gevolge dezer voorloopige bespreking met Hanecop, welke volkomen naar wensch uitviel, alsook op raad der heeren Basius en de Beveren, die „in eenige commissie van wegen de graeffelyckheyts saecken" [4]) juist weer te

---

[1]) Eene dergelijke geloofsbelijdenis, door de Greeff afgelegd en door van der Rosieren opgeteekend, komt o. a. voor in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Zie bijlage LXXVIII.

[2]) »Declaratie van gewesene costen bij Huijb[t]. Willemsen Loockermans ende Vereycken als gekommitteerde vande stadt, ende Willem Teulinck met Jan Franssen vanden Brouck gekommitteerde vanden kerckenraedt, ter saecke vant beroepen van d. Hanecop predikant tot Sprang, om tott eenen tweeden predicant alhier te mogen dienen in plaetse van d. Nic. Houwening saligher"; welke kosten, ten bedrage van 29 gld. 12 st. door van den Broeck, »als deselve hebbende gedebourseert", 26 Oct. 1615 uit handen van burgemeester Bruynincx ontvangen werden. *Oud-arch. Heusden*, E. 214, bijlage tot fol. 40 verso der gemeenterekening.

[3]) Zie het »Extract" uit de Heusdensche raadsnotulen van 27 Sept. 1615, bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[4]) Ongetwijfeld had op die »graeffelyckheyts saecken" min of meer betrekking: de steekpenning, door Heusdens magistraat »vereert aenden heere reeckenmeester doctor Johan Basius", in den vorm vañ »een vaetgen eelen wijn, metten impost, ende ongelder daer bij", ter waarde van 120 gld., »ten tijde de stadt mette reeckencamer te spreken hadde, vande vergrootinge vande erven, aende hutten inde borchplaetse". *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 41.

Dat »doctor Basius" niet onbepaald te vertrouwen viel, schijnt te mogen worden afgeleid, ook uit het opgeteekende in *Deductie*, fol. 15. Nadat hier toch melding is gemaakt eener samenkomst, 13 Oct. 1615 gehouden

Heusden waren, had op Maandag, den 18den daaraanvolgend, te Bezooien [1]), ten huize van den „scholtis", het mondeling onderhoud plaats tusschen de Greeff en Hanecop, in tegenwoordigheid der vier, bovenvermelde gecommitteerden. Terwijl hier Grevius, gansch „buyten last ende ordre", als voorwaarde tot broederlijke samenwerking, op hoogen toon, den eisch stelde: dat Hanecop moest „inwilligen ofte teeckenen de vyf articulen, dwelck dese hem met goede redenen beleefdelyck afsloech", verklaarde van zijn kant „de pastor tot Sprang" zich gaarne bereid, om — wanneer hij „de sake met eenige broeders soude hebben gecommuniceert" [2]) — zijn besluit over een gemeenschappelijk arbeiden met Grevius ten spoedigste aan de magistraat der frontierstad te doen toekomen. En reeds 19 October 1615 ontvingen de consistoriale afgevaardigden, ter oorkonde voor hunne vroedschap, van Hanecop eigenhandig „eene acte van vrede" [3]), die,

---

door Heusdens magistraat en kerkeraad met de heeren Basius en de Beveren, wordt daaraan het volgende toegevoegd: »Dese voorn. besoignen hadde de reeckenmeester Basius na sijn sin geheel anders als die gepasseert waeren, beworpen ende ingestelt, ende arbeijde achter de hant by eenige wt de magistraet, dat de selve soo mochten geformeert ende aengenoomen werden. Doch hebben sulx afgeslagen ende gewilt, dat daer niet in verandert soude worden, maer soo als het gepasseert was, ende alrede ingestelt, soude blijven".

[1]) Sprang was vroeger met Bezooien gecombineerd. Vgl. hierboven, blz. 156, aant. 1.

[2]) »Dat Guill. vanden Berge, weirt in St. Joris binnen deser stede, bekenden ontfangen te hebben deur handen vanden borgermeester der stede van Heusden vanden jaere 1615 Geraert Bruynincx de somme van vier guld. 18 sts. over de verteirde montcosten gedroncken gelagen tsynen huysse gedaen by den ministre Hanecop, ende eenige vanden kerckenraet als Teuling, Vereyck ende andere. Bedanckende hem goede betalinge. Toirconde schepenen signature opten 22 Octob. 1615". *Oud-arch. Heusden*, E. 214, bijlage tot fol. 42 verso der gemeenterekening.

[3]) In de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* wordt gesproken over »seker consept van moderatie, beraemt ten overstaen van den ed. heere Willem van Beveren, twelcke men verstont der heeren Staten intentie te sullen

gelijk hij daarin met nadruk betuigde „sijne conscientie onbeswaert liet"; voorts „eernstelijck versoeckende, dat dese onderteeckeninge niet en soude geduijdet worden, als of hy den dienst van de kercke van Heusden naejoege, want hy dien aengaende noch niet geresolveert en was". Hoewel op zulk een loop der zaak geen oogenblik verdacht, zorgden echter de Greeffs partijgenooten [1]) — in strijd met hetgeen, volgens advies des heeren de Beveren, vooraf bepaald was — dat de wethouders Loockermans en Vereycken „noyt rapport en deden van hare besoignen tot Besoyen" aan Gecommitteerde Raden [2]); terwijl Greviuszelf onverhinderd voortging „den kerckendienst alleen te betreden". Geen wonder, zoo Hanecop straks volle vrijheid vond zich, bij gegeven keus, van Sprang te verplaatsen naar Breda [3]).

genoech doen, ende nae gehoudene communicatie van d. Hanecop met hanteyckeninge ingewillicht den 19 Octobris".

[1]) Tot hen moeten inzonderheid gerekend worden, behalve Heusdens gouverneur — »op wien Grevius meest syn ooge hadde, door wiens raet ende hulpe hy meest gecourageert ende opgehouden werde, gelyc hy ooc tsedert de doot Nicolai Houweningii in alle voorvallende saecken tot den gemelten heere van Kessel geduyrich synen toevlucht was nemende" — de schout Cornelis Gerritsen van den Elshout, de burgemeester Gerard Bruynincx, de schepenen Govert Gijsbertsen de Momber, Huibert Willemsen Loockermans, Eustace Vereycken en Wouter Hamel, alsook de rector Paulus Arcerius.

[2]) »Heeft d. Grevius mede verclaert in den classi van die conferentie tusschen hem ende Cornelius Hanecopius, beroepen dienaer tot Heusden, dese conferentie streckende tot een ondersoekinge ofte dese twee dienaeren malcanderen so verdraghen ende dulden souden connen, dat de gemeynte tot Heusden door haere lieder oorsaeke niet end' soude in scheuringhe commen, derhalfven dese conferentie gedaen zijnde men souden den ed. heeren Staten daervan pertinentlycken rapport doen: welcken rapport seyde d. Grevius noch niet end' was gedaen ende wat doorsake sij verclaerde hy niet te weten. Die gecommiteerde om dese conferencie aen te hooren zyn gheweest twee wt den magistraet ende twee wt den kerckenraedt tot Heusden". *Hand. cl. Gorc.*, 18 April 1616.

[3]) Met het oog op die derde standplaats, zong later Vondel:

»En hy krayde vroegh en spâ
Op den tooren van Breda".

Zie in het »klassiek letterkundig panthéon" J. van Vondel, *Hekeldichten*,

Aldus bleek Heusdens gemeente in de laatste maanden van kwaad tot erger gekomen. Niet slechts, dat zij „van Voetii dienst om vredes wille had moeten berooft werden" [1]), maar ook „vond sy haer tenemael gefrustreert van het beroup Hanecopii". Daarenboven sprak de Greeff steeds openlijker en stoutmoediger, zoo op den kansel als elders, zijne Arminiaansche beginselen uit [2]); hetgeen ten gevolge had „dat veele buyten [3]) ter kercke gingen". Reeds was er, in afwijking van het sinds jaren geëerbiedigd gebruik, dien zomer geen avondmaal gehouden, en toen nu Grevius „van meyninge was het op Kersdach vut te reycken", keerden zich hiertegen beiden: ouderlingen en diakenen, omdat hij „met syne broederen inden classe ende quartier van Heusden, noch met de gemeynte versoent was". De Greeff evenwel stoorde zich aan geen advies of resolutie des kerkeraads [4]) en antwoordde bitter: „hy soude nachtmael houden al soude hy t' alleen houden". Ook scheen het hem nauwelijks te hinderen, dat hoe langer hoe meer lidmaten „sich van syne predicatien absenteerden [5]), ende de gemeynte te Heusden

---

blz. 35; met Brant's en andere aanteekeningen en een naschrift ter inleiding van dr. J. van Vloten, Zutphen, W. J. Thieme & Cie (zonder jaartal).

1) Juist in dezen tijd ongeveer, valt de reeds vermelde ernstige ziekte van Voetius. Zie hierboven, blz. 165, aant. 2.

2) Zie bijlage LXXIX.

3) T. w. naar Sprang, Vlijmen en Hedikhuizen.

4) Zie bij Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 812*a*, vermeld: »de acte van bestraffinge, protestatie, ende weygeringe van ten avontmale te komen, Grevio by eenige vanden kercken-raet voorgehouden". Vgl. *Deductie*, fol. 60.

5) Voor dat »sich absenteeren" bestonden wellicht nog andere redenen, dan die onmiddellijk samenhingen met de Greeffs Arminiaansche beginselen. Zoo verklaarde b. v. Hendrik Berendtsen, bakker te Heusden, »dat Joh. Grevius voor Kerstijt a°. 1616 tot sijnen huijse was gecomen ende hem versocht hadde om ter taefel des Heeren te comen, ende onder andere gevraecht waerom hij niet ter kercken quam, ende dat hij nu in een geheel

in groote vermoeslinge geraeckte" [1]). Wanneer maar „syn" [2]) magistraat hem steunde, en de heeren Staten voortgingen met betalen, was het Grevius, naar hij zeide, vrij onverschillig „of daer veel ofte weynich te kercke quamen" [3]).

Gelijk te denken valt, gaf zulk eene „verachtinge ende groote onhebbelycheyt", die elke poging ter verzoening, hoe dikwijls ook beproefd [4]), noodwendig schipbreuk deed

---

jaer in sijne predicatie niet en was geweest", waarop hij aan de Greeff had geantwoord: »dat de saecken Godt betert in de kercke van Heusden soo stonden, dat hij ten gehoor ende ten avontmaele niet en conde comen". Bij die verklaring echter voegde Berendtsen ook nog dit: »Attestere ick voorder, dat de selve Grevius zedert de doot van den predicant Claes Pieterssen, als hij mij quam seggen dat ick het broot om in het avontmael te gebruijcken soude backen, ende met eenen voor hem eenen deuvecaeter somtijts van 18 st. somtijts meerder ende oock minder soude backen ende hem die te sijnen huijse senden om aldaer te consumeren, dickwils aanhoudende ende mij versoeckende (somwijlen drie mael op eenen dach) om den prijs der voors. deuvecaeters mede te schrijven ende te brengen als in een somme, recht of het al te saemen in de kercke waere gebruijckt; ende ick sulcks weijgerende, de voors. Grevius selfs eens de declaratie van het broot gelevert te Paesschen a° 1615 heeft geschreven ende onderteeckent in een somme vervatende t'gene in de kercke ende te sijnen huijse was gelevert, gelijck sulcks blijcken sal uijt de declaratie daer van onder den heere kerckmeester Bruijnincks berustende. Actum desen 7 Junij 1618, (was get^d.) Hendrick Bernts". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[1]) Tijdens die »vermoeslinge", werd Vlijmens predikant herhaaldelijk uitgenoodigd in Heusden beurten te komen vervullen. Zie hierachter, bijlage LXXX.

[2]) D. w. z. de Remonstrantsch gezinde leden van Heusdens vroedschap. Vgl. hierboven, blz. 190, aant. 1.

[3]) Ook wanneer Grevius in den ring eene vacatuurbeurt moest vervullen, gebeurde het — zooals te Hedikhuizen — »datter sommige uijt de kercke gingen, niet begeerende sijne predicatie aen te hooren".

[4]) De Gorcumsche classis o. a. trachtte het verschil tusschen Grevius en zijn kerkeraad uit den weg te ruimen door de afvaardiging naar Heusden van Leewius, Vogelsanck en van Sonnevelt. Ofschoon genoemde commissie »over dese besoigne doende was den 12, 13 en 14 October", weshalve vier dagen later aan »Sara, weduwe van salighe Hans Bever, weirdinne Int landt van beloften", op last der magistraat betaald werd »de somme van hondert seventhien gld. 12 sts. over de verteirde costen, gedroncken wynen ende bieren by den gecommitteerde predicanten, met eenige vuyten wet-

lijden, aan verschillende lidmaten van Heusdens gemeente — „ontrent tot tnegentich in getale" — gereede oorzaak, den 10[den] Februari 1617 „seeckere acte te beteyckenen" [1]), krachtens welke „wt het midden van haer eenige gecommitteert wierden, om, in haer name, by alle gelegentheyt aen hare wettelycke overheden te remonstreren, ende te suppliceren, dat sy by de oude ware gereformeerde religie neffens andere goede religions verwanten mochten gemainteneert worden, ende tot dien eynde met behoorlycke ordre eenen tweden dienaer in de vacerende plaetse geroepen werde van den welcken sy verseeckert mochten syn dat hy gebleven ware, ende alsnoch geresolveert ware te blyven by de voorsegde religie". Toch ontmoette dit verzoek, door Jacob Jacobsz.

---

houderen, present dheere gouverneur, zijn genade van Kessel, omme te assopieren het misverstandt ende oneenicheyt geresen tusschen den predicant Grevius ende den kerckenraet" — zoo bleek later hare moeite te vergeefs genomen. Zie *Hand. cl. Gorc.*, 19 Sept. 1616 en *Oud-arch. Heusden*, E. 214, bijlage tot fol. 44 verso der gemeenterekening. Vgl. daarmeê van de *Deductie*, fol. 45 en het »Extract" uit de vergadering der Heusdensche vroedschap op 12 Oct. 1616, bewaard in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*.

[1]) Heusdens gouverneur, de heer van Kessel, »verclaerde te hebben verstaen, datmen in de stadt tot vele borgers huysen omme gedragen, ende aldaer geteyckent hadde seeckere billet nopende tstuck vande religie, tgene by veele geteeckent mochte syn, die niet ofte nauwelicx en wisten wat zy teeckenden, wesende eene saecke van quade consequentie, tenderende tot onruste ende scheuringe vande goede gemeente, die op het leven, leere ende conversatie vanden minister Grevius niet en hadden nochte en wisten te spreken, tgene in dese cleyne plaetse niet en behoorde te geschieden, veele minder getolereert te worden". Extract uit de Heusdensche raadsnotulen van 19 Febr. 1617, in *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Reeds den 27[sten] Febr. daarop »wiert van Cloppenburch geobtineert by syn Excellentie missive aen den heere van Kessel, in de welcke syn Exc. in faveur vande gemeynte die de acte van protestatie 10 Febr. beteyckent hadden, den heere van Kessel recommandeerde dat syn Ed. behulpich soude syn omme sodanich een predicant te becoomen, als de gemeynte in haer protest versochte, daermede de oude Religionsverwanten niet min mochten gecontenteert syn, als de andere met haren Remonstrantschen predicant. Dese missive met eenen expressen door Cloppenburch ghedepescheert synde, is

Croes [1]) en Cornelis Groen [2]) het consistorie voorgedragen, wederom hardnekkigen tegenstand bij Grevius, die alleen maar bereid was tot de keuze van een toekomstigen collega mede te werken, zoo deze „de resolutie vande heeren Staten [3]) soude ingewillicht hebben"; terwijl het beroepzelf geschieden moest „volgens de ordre [4]), beraemt in den jare 1591" — twee eischen, waaraan de Greeff

hem hier van recepisse wederom in den Hage onder de hant van P. Casembroot geworden van date den 5 Martii". *Deductie*, fol. 56.

[1]) Ten huize van dien Croes, smid, ijkmeester en ziekentrooster, was Voetius indertijd uitbesteed geworden. Vgl. bijlage VIII.

[2]) Met den procureur Groen zal, naar Essenius in zijne *Orat. fun.*, p. 17, bericht, Voetius' schoonmoeder Maria van Diest, geboren van Liemt, hertrouwd wezen. Vgl. bijlage LXX.

[3]) *Resol. Holl.*, 1 Jan. 1614, waarbij Hollands edel mogenden »provisionelijck hebben gheordonneert, in wat limiten in de ghecontroverteerde poincten de kercken-dienaers in hare praedicatien tot opbouwinghe der christelijcke gemeente, ende weeringe van vordere misverstanden ende oneenigheden hen behooren te draghen". Zie *Resol. Holl.*, 1—22 Dec. 1615.

[4]) Art. 1 der Haagsche kerkorde, betrekking hebbende »op de verkiesinghe vande kercken-dienaren binnen de steden", luidt aldus: »Eerst soo wanneer inde steden eenighen dienaer des woordts Godts sal ontbreecken, sullen de burghemeesteren, regeerders, ende vroetschappen der selver steden committeren vier persoonen, die sy daer toe alder-bequaemste sullen verstaen. Ende sullen de burghemeesteren, regeerders, ende vroetschappen voorschreven den dienaren des woordts Godts, ende ouderlinghen der kercken inde selve steden bevelen, mede uyt den haren vier persoonen te committeren, die ghesamentlijck naer voorgaende ghebeden ende ondersoeck dies aengaende by hen lieden te doen, procederen sullen tot verkiesinghe van alsulcken persoon, ofte persoonen als hen goetduncken sal, tot den voorseyden dienst van noode, nut, ende bequaem te zijn: Ende deselve hare verkiesinge alsdan voordragen het collegie vande voornoemde burghemeesteren, regeerders, ende vroetschappen. Ende indien de gedaen verkiesinghe den selven aengenaem is, sal den verkoosen persoon inder maniere navolgende geexamineert werden, ende soo verre hy bevonden wort bequaem, ende ghenoeghsaem van Godt begaeft te zijn, sal hy den ghemeente inde kercke voorghehouden worden. Maer soo verre de voorschreven burghemeesteren regeerders, ende vroetschappen verclaren de voorseyde verkiesinghe hen lieden niet te behaghen: sullen de voorseyde ghedeputeerden ende ind maniere als voren tot nieuwe verkiesinghe van eenighe andere procederen" Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 558, 563.

zeer goed wist, dat door Heusdens kerkeraad onmogelijk kon worden toegegeven.

Ongeacht het verzet den broederen nog buitendien geboden door den heer van Kessel te zamen met eenige leden der vroedschap [1]), en niettegenstaande Grevius' betuiging: „dat, soomen scheuringe maken wilde, hij oock scheuren soude dat het een aert hadde", wisten echter ouderlingen en diakenen, handelend als in „vollen kerckenraet" [2]), den predikant van Ameide [3]), Edzardus Frederici Auricanus [4]), naar de bepalingen [5]) der Haagsche kerkorde van 1586, bij schriftelijke en eenparig onderteekende acte, voorloopig te doen beroepen [6]). Dientengevolge zou deze

---

[1]) O. a. schout van den Elshout en burgemeester de Momber. *Deductie*, fol. 54. Zie ook het geëxtraheerde uit de Heusdensche raadszittingen, gehouden van 12 tot 22 Febr. 1617, in *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) De Greeff evenwel werd daarin gemist, want reeds toen men 's Woendags, 8 Maart 1616, na de godsdienstoefening »meijnde te besoigneren in het verkiesen van een tweede predicant, de selve Grevius nae vele uytvluchten ten leste geseyt heeft, dat hij daer toe niet coste sick verlegen, alsoo hij uijt moste reijsen nae Worcum ofte Gorcum ten elf ueren; ende als hem aen worden geseijt datmen nae den middach soude anderwerf vergaderen, ende sulcks de gecommitteerden der eers. magistraet aen laeten seggen, antwoorde, de heeren mogen het maecken soo sij willen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[3]) Ameide behoorde »onder de heerlijckheyt vanden heere van Brederode, ende onder den classe van Gorinchem". Zie Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 811*a*.

[4]) Zie over hem *Hand. cl. Gorc.*, 17 Nov. en 7 Dec. 1609.

[5]) Volgens art. 5 moest het beroep der »dienaers die nu alreede inde dienst des Woorts zijnde tot een ander ghemeynte beroepen werden" geschieden, zoowel in de steden als ten platte lande »by den kercken-raet ende dienaren, ende het oordeel ofte advijs vande classe, ofte ymmers van twee ofte drie naest-gheseten dienaren der selver, soo het selve gheschieden can"; terwijl art. 4 bepaalde, dat hiermede nog diende gepaard te gaan de approbatie, ende goet-kenninghe der overheyt vande plaetse respectivelick (de welcke sy sullen aenghegheven worden, om te vernemen of sy hares levens ofte borgherlijcken wandels halven eenige wettelijcke oorsaecke heeft te wederspreken) ende der gantscher ghemeynte".

[6]) Eene copie der beroepingsacte, gedateerd 10 Maart 1617 en onderteekend door de ouderlingen A. van Gemert, Walewijn Jansen, Willem Ge-

door den schepen Willem Gerritsen Verhoutert, gecommitteerde der magistraat, en door Tuelinck, afgevaardigde van het consistorie, den 12[den] Maart 1617 „in syn plaetse" worden gehoord [1]). Hoewel beiden in Auricanus' gaven „goet contentement" hadden en dienovereenkomstig ook rapport uitbrachten aan hunne wederzijdsche lastgevers, „soo is tot grooten leetwesen vanden kerckenraet tusschen gecoomen het schryvens d. Itzardi, waermede hy verclaerde geensins te connen verstaen tot het accepteren vande beroupinge, benevens andere redenen [2]), wt oorsaecke hy van syne gemeynte niet en soude connen ontslagen werden".

Schier ten einde raad bij hun vruchteloos pogen [3]), vroegen Heusdens gereformeerden met allen nadruk den 28[sten] April 1617 aan het consistorie, dat, zoolang de

---

rardsen Tuelinck en J. van den Broeck alsook door de diakenen Lambert Jarensz., Jan Lenertsen van Boxtel en J. Beelaerts, is nog voorhanden bij de »Extracten" uit het resolutieboek van Heusden, in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[1]) Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 216, waarin zich bevindt een »Extract vuyttet memoriael van wijlen Willem Geraertsen Verhoutaert, nopende desselfs vacatie, reijs- ende teircosten bij hem voor de stadt gedaen"; o. a. ook »vergeselschapt" met Willem Tuelinck, »door last vande heeren magistraten, naar Ameijden om te hooren den predicant aldaer genaemt Itsardus".

[2]) Eene dier redenen zal wel geweest zijn »de diversiteyt vande opinien ende voysen", bij de Heusdensche vroedschap, omtrent zijne komst. Op het verzoek van jonker Spierinck, dat de magistraat zich zou willen conformeeren met den inhoud der beroepingsacte, hem door den kerkeraad ter hand gesteld, was dan ook »egeene sekere resolutie gevolcht", naar vermeld staat in het »Extract" der raadsnotulen van 11 Maart 1617, bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Zie verder bijlage LXXXI, alsmede *Resol. Holl.*, 17 Maart en 2 Mei 1617, omtrent de opdracht door Hollands staten overgezonden aan de gecommitteerde raden, mr. Adriaan Kool en Wouter van Neercassel.

[3]) »Vacaverat cathedra biennio, invita ecclesia, invito synedrio, semper per concionatoris Remonstrantici ejusque magni auxiliatoris turbationem impedito in quibuscunque intentis et coeptis vocationibus, et ad vocationes praeparationibus". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 251.

tweede predikantsplaats niet was vervuld „door een man die van gesonde leere ware, volgens de eerste aengenomen reformatie begrepen in de Nederlantsche confessie ende Heydelbergschen catechismo, alsoock van goeden leven ende vreetsamigen ommegang — soodanich een kerckendienaer provisionelyck by leninge inde tweede gebeurte mochte predicken, tot voorcominge van meerder verstroijnge". Werd daartegen door Grevius aanstonds „als vooren geopiniastreert soo verre dat hy seyde niet te willen noch te connen lyden dat soolange hy gesont bleve eenen soodanigen predicant als versocht wiert op synen predickstoel soude coomen" — de overige kerkeraadsleden betuigden evenwel „promtelyck haer toegenegentheyt om alles te doen tot contentement der gemeynte". Onder de broeders uit den ring van Heusden, werden nu Josephus van der Rosieren en Voetius aangezocht [1]), om, Donderdags, of, zoo noodig, Dinsdags — als wanneer er bij zomertijd [2]) toch geene godsdienstoefening gehouden werd — „in de publijcke kercke aparte predicatien te beginnen" [3]). Daarvan opende Voetius de

---

[1]) Voetius bevond zich juist bij zijn voormaligen studiemakker van der Rosieren, te Hedikhuizen, toen ouderling Walewijn Jansen en schepen Willem Verhoutert dien wensch der Heusdensche gemeente tot beide ringbroeders brachten. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) In de week werd er des zomers te Heusden alleen op Woensdag en Vrijdag gepreekt. Vgl. bijlage LXXV en LXXIII. Zie ook hierboven, blz. 177, aant. 3.

[3]) Behalve de *Deductie* heb ik, voor hetgeen in den tekst volgt, ook kunnen raadplegen tweeërlei dagverhaal — het eene meer, het andere minder uitgebreid — door Voetius in klad ontworpen en bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Het dagverhaal, dat hij neêrschreef op een half folio-vel, komt hier later steeds voor als: *Gisb. Voet. Aant.* N°. III en het dagverhaal, dat hij stelde op tien quarto-bladzijden, als: *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Ook wordt bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* nog gevonden een half folio-blad, door Voetius beschreven, en waarop blijkbaar vermeld staan de punten, die tot het ontwerpen der »Aanteekeningen", N°. III en N°. IV, gediend hebben.

reeks op 4 Mei 1617, met eene toespraak over Filipp. 1, vs. 29: „Want u lieden is ghegeven in de sake Christi, niet alleenlick in hem te gelooven, maer oock voor hem te lijden".

Nauw was dit vernomen „bij de heere van Kessel ende eenige Remonstrantsche uyt de magistraet", of Heusdens militie-gouverneur beijverde zich den drost, jonker Spierinck van Well [1]), „hardelycken daer over te berispen", om voorts het gebeurde ten spoedigste „aen te brengen in den Haege" bij hunne Edel Mogenden [2]). Slechts weinig dagen later „communiceerde" Henricus Rosaeus, predikant aldaar, op verzoek en uit naam van zijn partijgenoot Voetius [3]), „de motiven, t' beleijt, ende circumstantien

---

[1]) Spierinck, wiens »goetheijt ende eenvoudicheijt", naar Voetius verzekert, »tot noch toe in prejudicie van de goede saecke geabuseert was van den heere van Kessel", begon, omstreeks dezen tijd, misschien wel ten gevolge van een onderhoud met prins Maurits, »syne gunste, vrientschap, ende hulpe" den Calvinistisch gezinden broeders aan te bieden. Ook had hij reeds »doen niet op Paesschen met Grevio gecommuniceert"; weshalve Zijne Genade den drost tegemoet voerde: »dat hij niet en hadde gedacht, dat hij hem soo soude afgevallen hebben"; terwijl Heusdens rector, Arcerius — een partijgenoot van de Greeff — jonker Spierinck »seer verachtede; hem vergelyckende by een verckenspeese ofte dierghelycke, dien men reckt ende treckt, seggende voorder: het is met hem, hier hebbe ick u, daer verliese ick u, etc." *Gisb. Voet. Aant.* N°. III; *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 259.

[2]) »Soo haest de eerste predicatie gedaen was, is dit aengebracht ende gediffameert, alsof met disordre ende specie van muijterije, tegen danck van de magistraet sulcks geschiet waere". *Deductie*, fol. 62, 63. Ook de schepenen Hamel en Loockermans, daartoe uit Heusdens vroedschap gedelegeerd, verzochten aan de Staten »datter ordre soude mogen gestelt worden op de kerckelycke saecken". Zie voorts bijlage LXXXII.

[3]) Volgens een kerkeraadsboek, loopende over de jaren 1617 tot 1621 — in den, door Johs. van Hemert Fz. opgemaakten en bij L. Veerman, te Heusden, uitgegeven *Inventaris van het archief der Hervormde kerk van Heusden*, vermeld onder afd. II, B, a, n°. 39 — was daarin vroeger ook te vinden geweest: »Voetii brief aen d. Roseum geschreven, diducerende hoe Voetius de eerste predicatie bij leeninge tot Heusden dede". Zie over Rosaeus, o. a., *Resol. Holl.*, 1—22 Dec. 1615; dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 290—318 en 348—386 passim; Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 325—34[illegible]

van dese begonnen extraordinarische predicatien, om t' selve schryvens met Sijn Excellentie ende de steden, die de goede saecke waeren toegedaen, te communiceren, op dat alsoo alle valsche rapporten of gepraevenieert ofte gesteuijt mochten werden". Zich hierop ten volle verlatende [1]), zetten beide ringbroeders hun aangevangen werk te Heusden rustig voort [2]). Als echter Josephus, Donderdag, 18 Mei, in het bijwezen van zijn Vlijmenschen ambtgenoot, des morgens gepredikt had naar aanleiding van Lucas 10, vs. 23 en 24, namen twee leden uit het consistorie, de ouderling Willem Tuelinck en de diaken Lambert Jarensz., die gelegenheid waar om aan Voetius mede te deelen [3]): „hoe het de finaele meijninge des kerc-

[1]) Te 's-Gravenhage riep Voetius toentertijd ook den bijstand in van den advocaat mr. Gillis de Glarges, den lateren pensionaris van Haarlem. *Gisb. Voet. Aant.* N°. III. Zie over hem: *Resol. Holl.*, 25 April 1617, 23 Nov. 1619, 31 Jan. 1620; dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 477, dl. III, blz. 7, 206, 303 en Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 920, dl. IV, blz. 239, 243, 295, 884.

[2]) Zoo predikte Voetius, Dinsdag, den 16den Mei »wesende nae Pincksteren, eenen vacanten dach", over vs. 14 en 15 uit den derden brief van Johannes. *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV.

[3]) Van wat verder in den tekst volgt, levert ook Voetiuszelf een omstandig bericht in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 251—257, aanvangende met de woorden: »Nunc audi quomodo istic (n. Heusdae) in cathedra locatus fuerim". Hij geeft van zijn vroeger wedervaren hier zoo breed verslag, met het oog op zekere beschuldigingen tegen dat beroep naar Heusden ingebracht. De eene aanklacht ging uit van Voetius' voormaligen medebursaal en studiemakker, Bernardus Dwinglo, die in het pamflet *Grouwel der verwoestinghe staende in de heylighe plaetse: dat is, claer ende warachtich verhael vande voornaemste mis-handelinghen, onbillijcke proceduеren ende nulliteyten des nationalen synodi, ghehouden binnen Dordrecht, inde jaren* 1618 *en* 1619, Enghuysen, 1622, dl. I, blz. 104, had verklaard: »datmen predicanten buyten weten vande overheydt ende classe op den stoel hadde ghebracht, als tot Heusden; de Remonstranten met gheweldt daer uyt stootende ende weerende". Vgl. daarmede, blz. 80: »tot Heusden hadde men eenen Voetius op stoel ghebracht met gheweldt sonder voorgaende wettelijck consent vande magistraet". Van Huig de Groot kwam de andere beschuldiging, waar hij in zijn *Apologeticus eorum qui Hollandiae Westfrisiaeque et vicinis quibusdam nationibus ex legibus*

kenraets was met dese aparte predicatien tot beroep te comen op sijn persoon".

Dat bericht, juist te dien tijde en onder die omstandigheden tot hem gebracht, plaatste Heusdens gewezen alumnus voor eene uiterst moeielijke beslissing. Wat toch was het geval? Ruim eene maand geleden [1]), had Voetius binnen Vlijmens pastorie ontvangen twee ouderlingen [2]) der Rotterdamsche „dolerende gemeijnte" [3]), die, zoowel bij hem als bij zijn kerkeraad, „ernstelyck aenhielden", dat hij voor korte poos haar wilde „bedienen". Gedurende zijn drieweeksch verblijf aldaar, bleek Voetius hen zoo „stichtelyck in hunne versamelinghe onderwesen" en zij zulk „een sonderlinghe welgevallen daer aen

praefuerunt ante mutationem quae evenit anno 1618. *Scriptus ab Hugone Grotio j. c. antehac fisci Hollandici, Zelandici, Westfrisici advocato, ac post adsessore oppidi Rotterodamensis, et inter curatores reipublicae Hollandicae ac Westfrisicae delegato. Cum refutatione eorum quae adversus ipsum, atque alios acta ac judicata sunt*, Parisiis, 1622, p. 168, den Contraremonstranten voor de voeten wierp: »dum pastores novos non rite atque ordine in cathedra locant, ut Husdae". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 250, 264.

[1]) T. w. den 28sten Maart 1617. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. III.

[2]) Dominicus Bouwens en Peter Hendriksz. Wthoeck. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[3]) De doleerende »gemeynte" te Rotterdam dagteekent uit het najaar van 1611, en was het gevolg der afzetting van Corn. Gheselius. Vgl. hierboven, blz. 163, aant. 6. — »Belanghende dat de Contra-Remonstranten aen hare zijde den beclaghelijcken name van dolerende ende vervolghde kercken ghebruycken, dat is waer; maer en hebben dat niemandt anders als hare eyghen-sinnicheydt ende onghesegghelijckheydt te wijten. Want nademael de Remonstranten willigh en over-bodigh sijn in alle christelijcke liefde ende eenicheydt met haer te leven, soo en behoeven zy gheen bysondere scheur-kercken op te werpen, ende daer in te kruypen." Alzoo verzekert Jac. Taurinus, schrijver der anoniem uitgekomen *Weegh-schael, om in alle billickheydt recht te over-weghen de oratie vanden eedlen, hoochgeleerden, wijsen, voorsienighen heere, mijn heere Dudley Carleton, ambassaduer van den doorluchtighsten coningh van Groot Brittanniën: onlanghs ghedaen inde vergaderinghe der edele hoogh-moghende heeren Staten Generael: ghemaeckt tot grondighe aenwijsinghe vanden waren* Oorspronck etc. *der huydendaechsche oneenicheyden inde*

gheschept" te hebben [1]), dat men „alles disponeerde tot eene beroepinge", die „met den eersten" volgen zou; latende hem voorloopig eene acte teekenen, waarbij hij zich verbond „daerentusschen" geene andere plaats te aanvaarden. En thans begeerde dringend de gemeente zijner vaderstad, „dat hij, aensiende haren noot, in dese gelegentheijt haer niet soude verlaten".

Rekende Voetius zich verplicht den Heusdenschen broederen „te communiceren", dat hunne „openinge" hier te laat kwam, wijl hij „alreede genoechsaem beroepen was door die van Rotterdam", zoo verzekerden aanstonds beiden, tot tranen toe bewogen, hoe „de goede gemeynte", in haar streven herhaaldelijk teleurgesteld, op hem haar laatste en eenige hoop had gevestigd [2]). Door dat zeggen zijner vroegere medeburgers ten zeerste getroffen [3]), alsook te rade gaande „mette intercessie ende het advys d. Josephi vander Rosieren, verclaerde Voetius hem gewillich om de saecke bij der hant te nemen" [4]), onder

---

kercke ende politie: ende verdedinghe der ghener die daer in onschuldich sijn, 1617, blz. 25. Redelijkerwijze zou kunnen worden gevraagd, of b.v. »de procedueren Grevii", te Heusden, Taurinus hier in het gelijk stellen? Zie ook *Resol. Holl.*, 17 Febr. 1617.

[1]) Vgl. dr. W. Geesink, *a. w.*, blz. 203 en 217.

[2]) »Aliqui ex synedrio Heusdano me conveniebant et innuentes ultimam spem sibi repositam fuisse in mei vocatione quam in animo habebant, et melius successuram confiderent quam alias aliorum antehac tentatas". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 251. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV.

[3]) »Petebant et obtestabantur non sine lachrymis, communi orthodoxiae et suae ecclesiae et patriae meae ne hac in parte deessem; addebant posse me, ubi ipsi hactenus in tuto collocati essent, post annum inde a Roterodamensibus vocari, eamque vocationem sequi, in quam me toto animo propendere videbant, quod communi orthodoxias causae et ecclesiae Roterodamensis aedificationi hoc rerum statu id maxime profuturum judicabatur". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 252.

[4]) »Vocatus ad ministerium ecclesiasticum in patria mea a. 1617. caput meum periculo turpis ejectionis aut relegationis libenter objeci, ad juvandam ecclesiam patriam a factione Remonstrantica annis aliquot pressam. Cogita-

voorwaarde nochtans — „gelyck sij over haer namen" — dat Rotterdams doleerenden „konden te vreden gestelt werden" [1]).

Nog denzelfden avond ontmoette Voetius binnen de frontierstad Petrus Wassenburch, predikant te Poortugaal, die, vergezeld door de ouderlingen Duyn en Wthoeck en belast tevens met het overbrengen aan Vlijmens kerkeraad van een „voorschryven" Zijner Excellentie [2]), het beroep naar Rotterdam hem „vertoonde, door gemeynte ende classe gedaen" [3]). Terwijl de drie Rotterdamsche gedeputeerden zich des anderen daags [4]) met be-

---

bam mihi divinitus dici, Hoc age". Voet., *Polit. eccles.*, t. I, pars II, p. 813. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 22.

[1]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Op 17 Juli 1617 roept de doleerende gemeente van Rotterdam de hulp in der Gorcumsche classis, ten einde Petrus Nienroy, predikant te Zijderveld, »voor driemaende te leen te hebben".

[2]) Zulk een eigenhandig »voorschryven" werd toen meermalen door Maurits verstrekt; b. v. aan »de dolerende kercke" te Brielle, die het, 19 Oct. 1617, inleverde bij de protesteerende classis van Schieland, ten einde Petrus Wassenburch voor zich in leening »te becoomen", tijdens de gedwongen afwezigheid van Willem Crijnsen »haeren predicant". Ook werd Hendrik Willemsz. Hoeck, »sijnde een Duitsche klerk, die voorhenen schoolmeester tot Asperen geweest hadde", 9 Sept. 1618 »door den prince van Orangien gerecommandeert tot den vaceerenden kerckendienst", aan het consistorie van Eethen en Meeuwen. — Maurits' »voorschrijven", het beroep van Voetius naar Rotterdam betreffende, is overgedrukt in *Eigen Haard*, Haarlem, 1883, blz. 556. Zie ook met betrekking tot de houding door Zijne Excellentie aangenomen tegenover de godsdienstgeschillen dier dagen, *Resol. Holl.*, 28 Jan. en 2 Maart 1617.

[3]) »Cum ita mecum acta essent post horam unam atque alteram appulerunt Heusdam vespertino tempore, rever. Wassenburgius tunc concionator in classe Roterodamensi seu Schielandica, postea Amisfurtensis et Dordracenus, cum deputatis senioribus ecclesiae Roterodamensis, praeter literas vocationis literas systaticas et intercessorias celsiss. principis Mauritii Hollandiae praefecti ad synedrium Vlymense ad suae vocationis receptionem et meam dimissionem". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 252. Zie ook bijlage LXXXIII. De daar gevolgde dagteekening is, naar ik vermoed, die van den ouden stijl, zoodat 3 April overeenkomt met 13 April en 8 Mei met 18 Mei 1617.

[4]) Namelijk: Vrijdag, 19 Mei 1617, volgens *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Toen hij

kwamen spoed naar Vlijmen begaven, om Voetius' „dimissie te impetreren" van den kerkeraad aldaar en inmiddels ook diens huisvrouw, Deliana, gunstig voor hunne belangen te stemmen [1]), vergaderde binnen Heusden het toenmalige consistorie, „geassisteert met alle die gene die oyt in bedieninge geweest waeren", uitgenomen den ouddiaken Huibert Willemsz. Loockermans, „die in de stadt niet en was" [2]). Als naaste gevolg van deze „collegiale" samenkomst, vertrokken 's middags jonker Adriaan van der Merwede, wethouder, en Sebastiaan Beelaerts, diaken, om — overbrengende den door allen onderteekenden beroepsbrief [3]) — bij Vlijmens kerkeraad eveneens „te solliciteren, dat den predikant Voetius ontslagen werde van synen dienste aldaer" [4]).

---

later, hoogleeraar te Utrecht, in de *Polit. eccles.*, t. III, p. 252, met betrekking tot Rotterdams gedelegeerden, schreef: »qui die Saturni ad Vlymensem ecclesiam profecti sunt", speelde allicht zijn geheugen aan Voetius parten.

[1]) »Sed nihil ad negotii hujus promotionem efficere potuerant, nisi quod uxorem meam domi meae salutarent, eique factum vocationis hujus exponerent, atque honesta beneficia officio huic annexa in me, et in uxorem, si vidua fieret, conferenda". *Polit. eccles.*, t. III, p. 252.

[2]) Ook Grevius werd op die samenkomst gemist. Het wettig karakter van genoemde vergadering tracht Voetius aan te toonen: *Polit. eccles.*, t. II, p. 557.

[3]) Volgens *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV waren onderteekenaars van bovengenoemden beroepsbrief: Walewijn Jansen, J. Croes, W. Tuelinck, A. van Gemert, J. Fr. van den Broeck, Dingman Adriaansen, Adr. Jansen van Cuyck, Paulus Keyser, Dirk Anthonissen Wyntrack, mr. Anthonie Versluys, Lambert Jarensz., Jan Lenertsen van Boxtel, Simon Aertsen en Willem Verhoutert. Van dezen heeft echter Adriaan Jansen van Cuyck »de tweede dach daer aen door inductie des heeren van Kessel met een schriftelijcke acte wederroepen sijne teyckeninge gedaen onder het beroep Voetii". Die bijzonderheid behoort in mindering te komen bij het getuigenis: »Illorum paribus suffragiis ego electus et vocatus fui". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 253. — Reeds toen Voetius in aanmerking kwam voor de predikantsplaats te Vlijmen, bleek van Cuyck minder goed jegens hem gezind. Vgl. bijlage LXIII.

[4]) »Den 19en Mey 1617 met Bastiaen Belaers tot Vlymen geweest,

Reeds tegen Zondag hierop, 21 Mei 1617, had jonker Spierinck van Well, in zijne qualiteit van drost, vergadering der vroedschap belegd, ten einde het werk, door Heusdens consistorie den Vrijdag te voren verricht, goed te keuren. Toen hij echter zag, dat „de Remonstrantsche uyt de magistraet, alhoewel in stadt synde", niet verschenen waren [1]), en bedoelde regeeringspersonen, ook na eene tweede oproeping „door den camerwaerder Jan Claessen van Wyck", zich bij vernieuwing lieten wachten [2]),

---

omme te solliciteren dat den predicant Voetius ontslagen werden van synen dienste aldaer, alsdoen verteert ende by myn betaelt int by weesen vanden schouth (Gillis Jansen van Herle), Lambert (Jansen) Heesbeen, den secretaris Rob (Robrecht) Adriaensen, Godert Ymensen ende andere te saemen met voeren 3 guld. 13 sts. 1 oort". Aldus de rekening der voorschotten, opgemaakt »bij Adriaen vander Merwede ter saecke vande vorderinge der kercke". Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 213, bijlage tot fol 35.

[1]) »Ex senatoribus a praefecto militari persuasis an compulsis, alii in oppido quidem se continebant, sed non domi suae, alii extra oppidum sub horam conventus exspatiatum iverant: ne satrapa eos denuo per apparitorem citare posset; sed conventum et approbationem in aliud tempus differre cogeretur. Sed non venit tunc in mentem praefecto militari, huic duro nodo durum cuneum esse paratum, et huic ataxiae contra muneris ipsorum requisitum, ordinem in fundamentalibus specialis sui regiminis statutis praesto esse". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 253. Waar Voetius hier gewag maakt van »ataxia (Belgice d i s o r d r e)", door zijne Arminiaansche tegenstanders bedreven, daar had hij zich wel mogen herinneren, hoe er, toentertijd, op dat punt »Iliacos intra muros et extra" niet weinig gezondigd werd. Zie, o. a., wat betreft de »ataxia" van Heusdens drost, jonker Spierinck, in hoogst eigen persoon, bijlage LXXXII.

[2]) Ter raadsvergadering van 21 Mei 1617 waren dus niet tegenwoordig de drie burgemeesters Govert Gijsbertsen de Momber, Adriaan Jansen van Cuyck en Christoffel Fransen van den Broeck, de president-schepen Gerard Bruynincx en de schepenen Huibert Willemsen Loockermans, Eustace Vereycken en Wouter Hamel. Ook was daar schout Cornelis Gerritsen van den Elshout evenmin aanwezig als de militie-gouverneur, zijne genade de heer van Kessel. — Opmerking verdient hier de navolgende quitantie, loopende ook over dien 21sten Mei 1617 en nog voorhanden in *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 41 verso: »Aen Guilliam vanden Berch weirt in St. Joris, betaelt de somme van ses guld. acht sts. over de verteiringe t' sijnen huijse gedaen bijde magistraten, present den heere gouverneur ende minister Grevius. In saecken de stadt concernerende".

deed Spierinck, „volgens de hantvesten der stede [1]), die van d'oude magistraet" ten raadhuize ontbieden; „de welcke gecompareert sijnde hebben gesamentlijck met de tegenwoordige — Drossaert, Antonis van Gemert, Merwen, Verhoutert, geapprobeert het beroep gedaen op Voetium".

Juist was die maatregel getroffen [2]), als aan Heusdens drost werd „behandicht een brief van den heeren Gecommitteerde Raden", en hem gelast, om — nademaal er binnen de frontierstad „eenige praedicanten op de stoel waren gebracht", die „op ongewoonelijcke dagen, buyten kennisse ende voorweten van de magistraten", godsdienstoefening hadden gehouden — te zorgen, „dat sulcks niet meerder en gebeure". Tegelijkertijd bekwam ook de heer van Kessel eene aanschrijving „dat hy wilde letten op de onderlinghe ruste, ende sonderlinge dat die authoriteyt publijcq mochte zyn gehandthaeft en afgheweert alle oppressien ende datelijckheden jegens de selve, gelijck na de ordre van het landt syn schuldighe plicht en debvoir verstaen wert te wesen" [3]). Wijl nochtans genoegzaam bleek, dat de inhoud van beide missiven terugsloeg op de mededeelingen, kort geleden door Zijne

---

[1]) Bovenbedoelde hantvest luidt aldus: »De burgermeesters, schepenen ende drossart formeeren 't eerste lidt van de breede regeeringe. Die oyt schepenen of burgermeesters geweest zijn, met de gequalificeerste van de stadt, maken het tweede lidt van de breede regeeringe, ende zijn oude raden van de stadt, doch dat lidt en vergadert niet als gheconvoceert van het eerste lidt, ende dat in saecken de stadt grootelijcks betreffende". Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 62. Keurde Grevius' partij het ten zeerste af, dat Spierinck op deze wijze handelde, zoo verdedigt Voetius het gedrag van den drossaard in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 253, 265—270. Zie ook hierachter, bijlage LXXXVI.

[2]) Het beroep van Heusdens kerkeraad en de approbatie van Heusdens magistraat »syn beyde Voetio gepresenteert des Sondaechs ten een ueren". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[3]) *Resol. Holl.*, 20 Mei 1617.

Genade aan de Staten verstrekt, aarzelde jonker Spierinck niet de zaak der gereformeerden en die van Voetius onverminderd te blijven steunen [1]. Was hij het inzonderheid geweest, door wiens bemoeiing Rotterdams doleerende gemeente, totnogtoe, „van die van Vlymen geen dimissie had konnen obtineren", voor den door haar begeerden predikant — zoo trachtte nu Heusdens consistorie Wassenburch en zijne medegedeputeerden over te halen, „om op Voetium ten aensien van haere beroepinge eerst gedaen, niet te willen pretenderen"; in welken geest door den kerkeraad der frontierstad tevens aan dien van Rotterdam werd geschreven [2].

Den volgenden morgen, Maandag, 22 Mei, reisden vroegtijdig uit Heusden af de ouderlingen Tuelinck en Jan Franssen van den Broeck, in commissie naar Gorcum, ten einde daar bij de classis aan te dringen op eene spoedige approbatie der gedane keuze. Nadat ter vergadering „de schriftelijcke beroepinghe was ghelesen, ende rijpelijcken inde vreese des Heeren nae conscientie overwoghen [3], is bij den meesten broederen de selve voor ghoet ende wettelicken ghekent ende gheapprobeert, alsoo de selve bij den jeghenwoordighen ende ouden kerckenraedt was ghedaen, ende bij den heere drossaert ende magistraten was gheapprobeert [4]), ende op den persoon

---

[1] Vgl. hierboven, blz. 198, aant. 1.

[2] »Den brief des kerckenraets tot Heusden, aen de kerckenraet van Rotterdam berust onder P. Nyenroij (Petrus van Nieuwenroode) tot Rotterdam"; zoo staat er aangeteekend in het reeds vermelde kerkeraadsboek, *Arch. Herv. kerk Heusd.*, afd. II, B, a, n°. 39.

[3] Aan die »overweginghe" nam natuurlijk Voetius geen deel. Ofschoon »present zijnde inde vergaderinghe", was hij, welstaanshalve, van te voren »wt aller name van d. praeside vermaent een weynigh te willen vertrecken, t' welck hy oock terstont ende ghewilligh heeft ghedaen". *Hand. cl. Gorc.*, 22 Mei 1617, stilo novo, te Gorinchem; pr. Leewius, scriba van der Rosieren.

[4] Gelijk te verwachten viel, stemden de Remonstrantsch gezinde broe-

d. Voetii, als zijnde bekent een man eerlijck van leven, welgheleert ende suijver inde leere, niet en was te seggen". Alleenlijk werd nog besloten, „om alle ghevoeghelijckheijdt, datter drye wt de verghaderinghe souden worden ghecommitteert [1]), om op morghen te ghaen tot Heusden, omme te sien ofte die persoonen inden magistraet zijnde, die niet en hadden onderteijckent, daer toe mochten worden ghepersuadeert, mitds dat de voorsegde beroepinghe vanden classe evenwel blyft gheapprobeert" [2]).

Te nauwernood waren de door Heusdens kerkeraad gedeputeerde ouderlingen uit de vergaderzaal weggegaan — nochtans niet, zonder den broederen dank te hebben gezegd voor de bekomen resolutie, van welke hun op aanvraag acte werd verleend [3]), „tot contentement van haere ghemeijnte" — of Joannes Grevius kwam, „laet nae den middach", in de classis en begon daar terstond „nae sijn gewoont, heftich uijt te vaeren" [4]). Ook ontving Voetius, „ontrent den avont, tot Gorcum in de

---

ders, leden der Gorcumsche classis, tegen dat goedkeuren. Tot hen kunnen toen behoord hebben: Cornelius Drongelensis, Samuel de Prince, Henricus Spudaeus, Hermannus Nachenius en Cornelius Geisteranus, respectievelijk predikanten te Veen, Baardwijk, Arkel, Spijk en Blokland. Zie ook *Deductie*, fol. 97.

[1]) T. w. Leewius, Vogelsanck en van Sonnevelt. Vgl. hierboven, blz. 192, aant. 4.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 22 Mei 1617.

[3]) Zie bijlage LXXXIV.

[4]) »Hic actis ante meridiem, comparuit demum in classe concionator Heusdanus Remonstrantismo addictus, ordinarium istius classis membrum; cui roganti quid actum esset de vocatione Heusdana, respondebat praeses classis et scriba ex actis praelegebat, eam classicaliter approbatam. Quo audito, ut erat impotentis animi, mirum in modum stomachari et obtrectationes effundere coepit. Classis, assueta ejusmodi verbalibus procellis toties ab illa arce ad actiones suas turbandas immissis, hortata est eum ne contenderet contra approbationem legitime factam; et ut ordini locum daret, eique se subjiceret". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 253. Vgl. daarmede p. 260 en hierachter, bijlage LXXIII.

kercke", eene missive [1]), strekkende tot begeleiding der resolutie, met welke „de Remonstrantsche uijt de magistraet", eerst „op het casteel bij den heere van Kessel" en later op het stadhuis saâmgekomen, Vlijmens „kerckendienaer" verwittigden, hoe ze, naar aanleiding van den brief, gisteren door Gecommitteerde Raden aan Zijne Genade gezonden, besloten hadden hem „het beroep op te schryven" [2]).

Overeenkomstig den hun toevertrouwden last, begaven zich de drie gedeputeerde leden der Gorcumsche classis: Leewius, Vogelsanck en van Sonnevelt, Dinsdag, den 23sten Mei 1617, naar Heusden. Aan de Wijksche poort opgewacht door een „dienaer des heeren van Kessel, ende versocht boven bij den selven te comen", werden zij op het kasteel „tot over vier ueren" door Zijne Genade bezig gehouden, die „gesocht heeft hen met prejudicie in te nemen; seggende, datmen Voetii beroep soude te niet doen ende andere soude voorstellen uijt de welcke dan yemant mochte beroepen werden". Daar nochtans aan de gedeputeerden uitsluitend was opgedragen „te spreken den jeghenwoordighen ende ouden kerckenraedt, (zoowel) als d. Joannem Grevium, mitsgaders den ed. heere drossaert met den jeghenwoordighen ende ouden magistraet, om tot inwillinghe vant voorsegde beroep op den persoon

---

1) »Dat Salomon Verduvel gerechtsbode slants van Heusden bekenden ontfangen te hebben vuyt handen vanden borgemeester Govert Gysbertsen de Momber, de somme van dartich stuyvers, ter cause van t' dragen ende bestellen van sekere missive, byde magistraet geschreven aen Gysbert Voetius predicant wesende dier tyt tot Gornichem. Bedanckende hem daer van goede betalinge. Actum den 29sten May 1617. Toirconden schepenen der voors. stede van Heusden signatuere, (was getd.) A. van Gemert, Huibert Willemssen Lookermans". *Oud-arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 36 verso der gemeenterekening.

2) Zie het »Extract" uit de Heusdensche raadsnotulen van 22 Mei 1617, voorhanden in *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

Voetii haer allen te beweghen, soot moghelijck waere; sonder eenighe ander middelen ofte ijet anders te doen in dese sake" [1]) — zoo gelukte het den heer van Kessel niet de classicale afgevaardigden voor zijne bedoelingen te winnen.

Later op den dag, bij „Guilliam vanden Berch, weirt in St. Joris", samengekomen met Josephus en du Piere, Verhoutert en Tuelinck [2]), „hebben sij haer gheaddresseert niet alleen aen dominum Grevium, maer oock aenden ed. drossaert der stede Heusden, versoeckende aen sijne E. dat hem gheliefde vergaderinghe vande eers. magistraet te leggen, alsoo sij nomine classis de selve wat hadden voor te draghen betreffende het beroep d. Voetii, ende met naemen dat haere last medebrachte, om met die magistraten te handelen, de welcke sij verstanden weijgerich te wesen om het voorsegde beroep te approberen, ende toe te stemmen, ende dat tot voorcominge van allerhande onrust ende oneenicheyt" [3]).

Door jonker Spierinck werd hun echter ten antwoord gegeven: „dat van die magistraten de welcke in het beroep difficulteerden sommighe naeden Haghe waeren vertrocken [4]), ende dat hy hemselven wel verseekert hieldt,

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 22 Mei 1617.

[2]) »Aen Guilliam vanden Berch weirt in St. Joris, betaelt de somme van twintich guld. thien sts., over de verteirde costen, gedroncken wijnen, ende bieren, gedaen bij de ministeren van Gorcum, Woudrichem, Vianen, Hedickhuijsen, ende vuijtten Broeck (Babylonienbroek), vergeselschapt bij Verhoutaert ende Teulinck, opten 23 Maij 1617. Bij quitantie". *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 41 verso.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 29 Mei 1617.

[4]) Namelijk schout van den Elshout, burgemeester de Momber en schepen Huibert Willemsen Loockermans, ten einde aan hunne Edel Mogenden »te remonstreren", wat binnen Heusden had plaats gegrepen, »ende vorders te versoecken, dat alle ongeregeltheden ende onbehoorlijcke proceduren mochten voorcommen, ende in goede ordre wederom gebracht worden, soo ende als sulcx de gemelte heeren Staten tot maintienement haerder

datte praesenten op syn citatie over die materie niet en souden begheeren te verschijnen". Daarom stelden zich de gedeputeerden, die bemerkten, hoe zij „niets vruchtbaerlycken conden wtvoeren, maer patientie moesten nemen", voorloopig tevreden met zoowel den drost als enkele leden van Heusdens vroedschap „te vermaenen, dat stuck totte meeste stichtinghe ende vrede te dirigeren" [1]).

Evenals Voetius bleven ook de drie afgevaardigde classisbroederen overnachten binnen de frontierstad, alwaar zij, Woensdag, 24 Mei 1617, bericht ontvingen, hoe Vlijmens kerkeraad eindelijk [2]), vóór zes uren in den morgen [3]), daar was aangekomen, om hunnen predikant „sijn afscheijt ende dimissie schriftelyck te beteeckenen" [4]). Hierop besloten aanstonds ouderlingen en diakenen van Heusden, dat Voetius nog dienzelfden Woensdag — „een dach,

---

hooch mog. auctoriteyt, ende particulierlijck derselver vande magistraet deser stadt souden vynden te behooren". Zie het »Extract" der Heusdensche raadsnotulen van 23 Mei 1617 in *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Bij die vergadering waren niet tegenwoordig geweest de drost, jonker van der Merwede, Verhoutert, van Gemert en Hamel.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 29 Mei 1617.

[2]) Reeds Maandag, 22 Mei, waren Godschalk van Cuyck en Johan Dedel, advocaat — doch te vergeefs — naar Vlijmen getogen »om Voetii dimissie te impetreren". *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV.

[3]) »Obtenta 22. Maji approbatione classicali, delegati synedrii Heusdani die Martis 23. Maji a synedrio ecclesiae Vlymensi dimissionem postularunt; quae scripta ipsis et mihi Heusdae tunc commoranti tradita fuit 24. Maji mane ante horam sextam matutinam". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 254. Vgl. daarmede het aangeteekende in *Arch. Herv. kerk Heusd.*, afd. II, B, a, n°. 39: »Voetii demissie van Vlijmen, oock bij de wethouderen beteeckent, berust onder Merten Ruijckhaver".

[4]) Men was te Vlijmen niet gelukkig met Voetius' beroepen plaatsvervanger Daniël de Berch, »dewelcke, na dat syn beroep in de classe ingebracht, aengenoomen ende gheapprobeert, en nu al syn examen gepasseert was, in den Heere op den derden dach na syn examen is coomen te ontslapen". Hem verving toen Johannes Slatius, die aldaar van 1617—1622 werkzaam was. *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 5. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 14 Aug., 25 Sept. en 9 Oct. 1617.

datmen ordinarisch gewoon is sermoen te doen" [1]) — bij de gemeente „als tweede predicant" zijne intreê zou houden. Vooraf evenwel werd aan zekere commissie, gevormd door „een uyt de magistraet ende twee uyt den kerckenraet", namens drost en consistorie opgedragen, genoemd plan mede te deelen aan Grevius, die, verlangend naar steun en bescherming uitziende, als vroeger zijne toevlucht had genomen „tot den gouverneur op het casteel". De heer van Kessel ontbood nu „de gedeputeerden des classis", om dezen „met hooge woorden ende dreygementen" te betuigen „dat hij Voetius met gewelt van den stoel soude haelen, seggende dat hij casteleijn was [2]); dat hij oock onlancks last hadde ontfangen van de heeren Staeten"; — bij welke verklaring Zijne Genade „met sulcken ontstelden gelaet hem heeft verthoont, dat de gedeputeerden voor groote swaricheijt vreesden".

Intusschen was Voetius, gelijken maatregel duchtende, reeds te zeven uren, „als de clock een weynich wert geroert", tempelwaarts gegaan [3]). Nadat hij, het kerkhof

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 197, aant. 2. Met dien 24sten Mei 1617 ging ook Voetius' tractement in, als »tweede dienaer" te Heusden, over welke gelden hij echter eerst 24 Maart 1618 de vrije beschikking kreeg. Wellicht met het oog op die omstandigheid schreef Voetius in zijne *Polit. eccles.*, t. I. pars II, p. 813: »Mihi semper idem animus fuit circa stipendia, qui Calvino aliisque reformationis nostrae luminibus: idque per Dei gratiam constanter in ecclesia et schola non tantum doctrinae traditione, sed ipso opere ostendi". Vgl. hierboven, blz. 201, aant. 4; maar zie ook bijlage LXXXV.

[2]) Buiten twijfel heeft het der tegenpartij maar weinig moeite gekost, die bewering te niet te doen. Immers kwam, evenals aan Spierinck, reeds vroeger aan Nicolaas Blanckaert de titel van »casteleyn-drossert" toe, ofschoon deze »buyten het kasteel in zijn eygen huys bleef wonen". Zie van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 61. Vgl. ook *Resol. Holl.*, 19 Febr. 1626 en hierachter, bijlage XCIII.

[3]) Dus een uur vóór den aanvang der godsdienstoefening. »Eodem die hora octava concio habenda mihi a synedrio imposita erat". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 254.

overgestoken, de hoofddeur genaderd was, trad onverwacht op hem toe de secretaris des heeren van Kessel, Casembroot, door den gouverneur uitgezonden om hem „te deverteren", en alzoo Grevius gelegenheid te geven „den predickstoel te preoccuperen". Toen Voetius het verzoek, of hij ten spoedigste bij den commandant wilde komen, met eene weigering had beantwoord, poogden nog, op aandringen van Zijne Genade, de gedeputeerden der Gorcumsche classis — hoewel te vergeefs — hem over te halen „van t' voorgenomen predicken te desisteren"; waarop zij, teleurgesteld, „haer terstont uijt de stadt hebben vertrocken" [1]).

Terwijl Heusdens gemeente „in grooten getale" naar de Catharijne kerk opging, trad, omstreeks acht uren, voormiddags, ook de heer van Kessel dat gebouw binnen, „by hem hebbende synen lieutenant Schoonhoven [2]), ende andere van syne suijte". Den ouderling Walewijn Jansen [3]),

---

[1]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Vgl. *Polit. eccles.*, t. III, p. 254, waar het bovenvermelde veel uitvoeriger geschilderd en tevens sterker gekleurd wordt. Zelfs laat Voetius, *o. l.*, t. III, p. 257, Heusdens gouverneur dreigen »se ultima ratione regum adhibita, hoc est, armatis sclopetariis (Belgice musquetiers) in templum introductis, nos compulsurum et exturbaturum. Quo factum, ut tres veterani concionatores a classe deputati, ad conciliandos et sedandos animos senatorum quorundam, qui hactenus instinctu et impulsu ill. praefecti militaris, extra consensum et approbationem vocationis meae se continuerant; consternati minacibus ill. viri fulgetris ex civitate excesserint; ne scil. terribilis lanienae et effusionis sanguinis spectaculo interesse cogeretur".

[2]) Wat in den tekst hier volgt, is ontleend o. a. ook aan eene mededeeling, getiteld: Verhael van 't gene in de kercke tot Heusden gepasseert is den 24 Maji 1617, te vinden *Deductie*, fol. 65, en »t' oorconden by eyge handen onderteeckent ten dage ende jare als vooren" door »Waelwyn Jansz., Lambert Jarensz., C. Groen, Josephus vanden Rosieren minister tot Hedichuysen ende Herpt, David du Piere predikant in Babilonien Brouck ende op den Hil, Gisbertus Voetius". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 260.

[3]) »Walewijn Jansz., burger binnen Heusden, pachter van de ghemeene middelen over Onsenoort ende Baertwijck". *Resol. Holl.*, 2 Dec. 1600. Op

die met twee der broederen „int gestoelte" had plaats genomen, vroeg Zijne Genade onmiddellijk naar den kerkeraad. Beleefd werd hem te kennen gegeven, dat het consistorie — „een wtgenoomen" — na het derde gelui wel voltallig zou wezen. Niet tevreden met die verklaring, voegde hij op barschen toon den ander toe: „ick belaste u.(w) l.(iefde) niet te laten prediken; ofte ist u. l. meyninge alsoo possessie te nemen?" Zonder een oogenblik te aarzelen, hervatte Walewijn: „ja heere, dat is de meyninge"; waarna de gouverneur hem ten derden male aansprak, zich beroepende op zijn plicht „omme alle disordre soo binnen als buijten der stat wech te neemen" [1]); doch nu ook klonk de verzekering: „daer en is geen disordre, dan die mijn heer hier maeckt".

Aldus vrij scherp terecht gewezen, zag Zijne Genade van de kerkeraadsbank [2]) op naar den kansel [3]), door Voetius intusschen beklommen, en riep, „met een stoxken hem wenckende: „domine Voeti, ick belaste u. l. wt den name der ed. heeren Staten van den stoel af te coomen ende niet te prediken". Toen deze echter zeide: „Heere, gelieff mij daer acte af te geven" antwoordde de gouverneur: „Ick salt u thoonen" om voorts — „van daer gegaen ter plaetse daer den heere drossaert, met eenige

---

het kohier der verponding over 1618 is Walewijn aangeslagen voor 27 gld. 8 st., en behoorde hij dus almede tot de gegoedste ingezetenen der frontierstad. *Oud-arch. Heusd.*, C. 1.

[1]) Vgl. hierboven, blz. 205, aant. 3.

[2]) In die kerkeraadsbank hadden daarenboven plaats genomen Josephus en du Piere, »sua praesentia primam meam concionem cohonestaturi", schrijft Voetius in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 255.

[3]) »Ille [n. dominus praefectus militaris] cum satellitio suo ingressus, et torvo vultu me in cathedra stantem intuitus, elevato et extenso versus me bacillo, quo progrediens uti solebat, mandabat nomine et mandato ill. d.d. ordinum Hollandiae, ut descenderem et desisterem a concione habenda". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 255.

uijten magistraet ende andere notable persoonen als oock capiteijn ende officieren waren geseten" — met luider stem den drost, die welwillend hem te gemoet ging, af te vragen: „Heer drossaert, hebt ghy consent gegeven dat Voetius soude prediken?" Zoowel Spierinck als schepen van der Merwede [1]), mede tegenwoordig, bepleitten hierop hun goed recht om te handelen, gelijk zij gedaan hadden; ieder voor zich staande houdende, dat „het beroep Voetii" volkomen wettig mocht genoemd worden; na welke woordenwisseling de heer van Kessel misnoegd huiswaarts keerde.

Tegelijk met zijn vertrek hief de gemeente, wijl het derde gelui had opgehouden, den gebruikelijken voorzang aan: bij deze gelegenheid psalm 129. Onder Voetius' gebed, dat daarna plaats vond, kwam haastig in de kerk teruggeloopen „den lieutenant Schoonhoven geaccompagneert met den jongsten sergiant vande compagnie". Niet zoodra bleek het bidden „gedaen", of „de deure des predickstoels optreckende" stelde Schoonhoven [2]) aan Voetius „een toegevouwen pampier" ter hand, met de woor-

---

[1]) »Eundem consensum et ordinationem suam, aliorumque senatorum, qui tunc nondum aderant, declarabat nobiliss. praeses scabinorum: cui propterea minabatur extenta versus eum vindice dextra cum bacillo, quem dextra tenebat, et capite concusso, et voce tragica, intonans Merwen, Merwen (hoc nobilis illius gentilitium nomen erat)". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 255. Hoe goed, tot in de minste bijzonderheden, de latere Utrechtsche hoogleeraar het gebeurde op 24 Mei 1617 zich schijnt te herinneren, toch blijkt Voetius eenigermate in de war te zijn geweest omtrent van der Merwede's waardigheid als vroedschapslid. Niet hij, maar Gerard Bruynincx was toentertijd »praeses scabinorum". Jonker Adriaan werd zulks eerst met »heyligen Drije Coningendach a°. 1618".

[2]) Den 12den Maart 1617 had plaats gevonden de eerste huwelijksafkondiging van »Philips van Schoonhoven, lieutenant van den welgeboren heere van Kessell en Emmerentia La grue, j. dr. van Heusden". *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1. Terstond na deze twee opgeteekende namen, begint, den 11den Juli 1617, Voetius' hand in het voornoemde register de huwelijken en huwelijksafkondigingen in te schrijven.

den: „Daer is de acte [1]), leestse openbaerlyck op"; maar deze voerde kalm den luitenant te gemoet: „Ick stae onder myn wettelycke overheyt, soo die my dat commanderen, ick salt doen; — anders ick ben hier gecoomen om twoort Godts te prediken". Toen nu „de ed. heere drossaert ende ettelycke uytden magistraet ende kerckenraet" om het zeerst verlangden, dat met de godsdienstoefening zou worden voortgegaan, gaf Voetius voldoende aan hun begeeren terstond als tekstwoorden op: Matth. 11, vs. 28: „Coemt tot my, alle die vermoeyt ende beladen zijt, ende ick sal u verquicken".

Naar aanleiding daarvan begon Vlijmens prediker zijne intreërede te houden binnen Heusden, en bracht hij zonder stoornis haar ook ten einde — „blyvende de gemeynte eendrachtelyck in stilheyt ende Godes vrese by malcanderen".

---

[1]) *Resol. Holl.*, 20 Mei 1617.

ZESDE HOOFDSTUK.

Een kerkelijk conflict. Deportement van Grevius.

Waren blijkbaar de gereformeerden te Heusden van oordeel geweest „datter anders geen salve was in Gilead, om hen van scheuringhe ende verstroyinghe bequamelijck te redden", dan door aan Vlijmens „kerckendienaer" de reeds geruimen tijd onvervuld gebleven tweede predikantsplaats aan te bieden, zoo had ook deze gemeend, dat hij zijne Calvinistische geestverwanten aldaar „niet en koste voorby gaen met den priester ende levijt", in afwachting „of mogelijck een ander met so harden ende periculoosen sake" zich zou willen belasten. Veeleer zette de vroegere alumnus zijner vaderstad volvaardig „eyghen profijt ende ghemack" op het spel, om die hem na aan het hart liggende gemeente „uyt den brandt te trecken daermen haer in gheworpen hadde"; zich geenszins ontveinzende, hoe er „weynigh apparentie" bestond, „van de sake te boven te sullen komen, nae de gestalte doen was van de meeste stemmen der hooghe ende subalterne overheden". Zelfs bleken partijen „seer hart ende machtigh te wesen, en procedeerden sy soo als hare intentien dat mede brachten" [1]).

[1]) Zie Gisb. Voetius, *Afscheydt-predicatie*, *uyt Philipp.* 1. *vers.* 27 *ghedaen in de gemeynte tot Heusden*, *den* 20. *Augusti* 1634. *Den tweeden druck. Nae de nieuwe oversettingh verbetert.* Amst., 1655, blz. 76—78.

Of had niet Heusdens magistraat, nog vóór de nieuwe „kerckendienaer" door Vlijmen was gedemitteerd en opgetreden binnen de frontierplaats, drie [1]) harer leden naar 's-Gravenhage gezonden [2]), ter „remonstrantie" bij hunne Edel Mogenden? Daarheen ging ook drossaard Spierinck, onmiddellijk na afloop der door Voetius gehouden intreêpredikatie, „vergeselschapt sijnde" met dezen en twee gedeputeerden, Willem Gerardsen Tuelinck uit het consistorie en jonker Adriaan van der Merwede uit de vroedschap; terwijl iets later op den dag nog Sebastiaan Beelaerts, oud-burgemeester, zich bij hen voegde, ten einde „het wettelyck beroep Voetii met t' gene daerop gevolcht was voor de vergaderinge der heeren Staeten te verantwoorden" [3]).

Intusschen had tot hetzelfde doel, en tevens „om bij Sijn Excellentie ende de goede steden den wech te prepareren", Johannes Cloppenburch [4]), op last van Spierinck,

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 209, aant. 4. Volgens *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV waren toen naar den Haag vertrokken »vier uijt de magistraet te weten, de schouth Elshout, de borgemeester Momber, de commis Hamel, ende Huybert Willems Loquermans, de welcke haer tegen t' voors. beroep ende de gemeynte van Heusden souden opposeren". Gedroeg Hamel zich hier als lid van bedoelde commissie (wat echter niet klopt met de declaratie »over haerluyder vacatien, reijs- ende teircosten", *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 35), dan ging hij naar 's-Gravenhage zonder daartoe door de vroedschap te zijn afgevaardigd, evenals zulks het geval was met de Greeff, omtrent wien Voetius opteekent: »heeft oock de heere van Kessel bestelt dat Grevius met sijn peert metter haest nae Woudrichem gereden, ende van daer voorts nae den Haege verreijst is".

[2]) »Appulerant istic aliqui ex senatoribus Heusdanis, qui malo et infelici consilio se subduxerant conventui, in quo vocatio mea approbata erat". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 259. Vgl. hierboven, blz. 204, aant. 1.

[3]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Staat er *Polit. eccles.*, t. III, p. 258, te lezen »consultum duxerunt, ut d. satrapa cum tribus aliis senatoribus, et Voetio concionatore, atque uno seniore Hagam festinaret", zoo vergist zich blijkbaar de schrijver. Met Heusdens drost werden maar t w e e leden der vroedschap gecommitteerd.

[4]) Te dien tijde was Cloppenburch te Aalburg als predikant nog niet

reeds Dinsdags te voren „metter haest" Gorcum verlaten, zich begevende naar Den Haag [1]). Te nauwernood was hier Heusdens drossaard „neffens d'andere gedeputeerden" Donderdag, 25 Mei 1617, „tegen den avont", aangekomen, of elk hunner ging „hem op t' Hof [2]) eens vertreden", waarna jonker Spierinck van Well door een der kamerbewaarders „subytelyck" bij Hollands staten werd ontboden [3]); doch zonder dat het zijn medeafgevaardigden vergund bleek hun woordvoerder te volgen, ofschoon deze, de vergaderzaal binnengeleid, daar straks toegelaten zag de drie bovenvermelde Arminiaansche commis-

bevestigd. Dat geschiedde eerst 11 Juni 1617 door Petrus Leewius. Vgl. hierboven, blz. 157, aant. 2.

1) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV Het *Oud-arch. Heusden*, E. 56, bevat, op fol. 34 verso, de navolgende notitie: »Alsoomen domine Voetius, beroepene predicant, wilde beletten ende verhinderen opten predickstoel dat hy niet en soude prediken, is daer over goet gevonden naar s Gravenhage te comitteeren den heere drossart Spirinck, Sebastijaen Belaers, Tuling Geeritssen, den rendant (t. w. jonker Adr. van der Merwede), domine Voetie ende domine Cloppenborch, ende sijn dese costen bij mij (v. d. Merwede) alle verschooten, volgens de declaratie bedragende ter somme van ses ende sestich guld. XIII sts." Naar blijkt uit *Oud-arch. Heusden*, E. 56 bijlage tot fol. 34 verso, bedroegen die verschotten eigenlijk slechts 65 gld. 13 sts. 4 penn.

2) T. w. het Binnenhof. Vgl. Voet. *Polit. eccles.*, t. III, p. 259 »nobilissimus d. satrapa, cum suis condeputatis, in interiori aulae area ambulans".

3) Naar Voetius, *Polit. eccles.*, t. III, p. 258, bericht, was hieraan voorafgegaan eene audientie bij Maurits »ad (quem) admissi, et porrecta ac juncta singulis dextra clementer excepti sumus". Ik meen echter, dat dit bezoek eerst den volgenden dag zal hebben plaats gegrepen. Overigens namen, in die dagen, de Contraremonstranten allicht tot den Prins hunne toevlucht, gelijk de Remonstranten steun zochten en vonden bij Oldenbarnevelt. »Costemen daer toe comen, dan creechmen fiat, ende corte expeditie. Maer die sulcke recommandatie niet mede bracht, hadde een lanck naeloopen, ende dickwils noch een blaeuwe scheen". *Provisionele openinghe van verscheyden saecken, ghestelt in de Remonstrantie van den heer advocaet van Hollandt ende West-Vrieslandt. Tot naerder onderrechtinghe, so van hare Ed. Mog. als van alle ghetrouwe patriotten ende liefhebberen des vaderlandts. Waerinne oock, de nulliteyt van de ghenaemde ontdeckinghe van de valsche Spaensche ende Jesuytische practijcquen cortelijck wort aenghewesen.* (z. n. v. pl. en v. dr.), anno 1618, blz. 43.

sieleden [1]). Op de vraag, al aanstonds door „d'advocaet Barnevelt" namens hunne Edel Mogenden Spierinck gedaan: „of hij Voetium op den stoel hadde gestelt, ofte hem belast voort te gaen in het prediken?" antwoordde deze „resolutelyck jae ende persisteerde daer bij"; met welke onbewimpelde betuiging de Staten zich voorloopig vergenoegden, den drost tot nader „demitterende" [2]).

Reeds 26 Mei, „voor den middach" [3]), verschenen wederom beide partijen [4]) op het Binnenhof. Jonker Rudolph Spierinck, toen voorzien „van alle stucken", noodig om de remonstrantie der Heusdensche gereformeerden aan hunne Edel Mogenden in het gewenschte licht te plaatsen, leverde dat verweerschrift „mette documenten daertoe dienende" over aan de staten van Holland en West-Friesland. Hierop werd het door Oldenbarnevelt van het begin tot het einde voorgelezen en „aldaer de saecke int lange gedebateert". Bij deze gelegenheid voerde Rotterdams beroemde pensionaris, Huig de Groot — als lid van Gecommitteerde Raden toegang hebbende tot de statenvergadering — den drossaard en diens medegedeputeerden te gemoet: „gy hebt malkanderen een voordeel afgesien" [5]).

---

[1]) Namelijk van den Elshout, de Momber en Loockermans.

[2]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Vgl. *Polit. eccles.*, t. III, p. 259. Eene andere voorstelling dier zaak levert het rapport, later door de drie Arminiaansche afgevaardigden hun committenten aangeboden. Daarin luidt het o. a. »leggende den drossaert op missaken toe ende beriep hem telcken op syn mede broeders die met hem waeren gecommen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[3]) Zóó volgens *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. In zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 259, schrijft Voetius evenwel: »Die uno atque altero post".

[4]) Bedoelde »twee" partijen worden, *Resol. Holl.*, 26 Mei 1617, aldus omschreven: »Syn gecompareert die van de zyde van den drossaert, ende van de oude magistraet der stede van Heusden ter eenre, ende den schout Elshout met eenige van de regerende magistraet ter andere zyde". Maar, daaruit blijkt niet duidelijk genoeg, dat jonker Adriaan van der Merwede — wat toch het geval was — behoorde tot den toenmaligen schepen-stoel.

[5]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 260.

Tevens deed hij den remonstreerenden Calvinisten opmerken, hoe door hun overhaastig drijven in het geheel niet was voldaan geworden aan den eisch der Haagsche kerkorde, zoo van 1586 als van 1591, welke inhield, dat vóór zijne bevestiging „den naeme des dienaers den tijt van veerthien daghen inder kercken soude vercondight worden" [1]). Als men hem echter verzekerde, dat die openbare bekendmaking te Heusden, sinds de vroegste dagen der reformatie, bij de intrede van geen enkel nieuw-beroepen predikant had plaats gevonden, liet Grotius zijne opgeworpen „exceptie" varen en scheen hij in de toedracht der zaak te willen berusten [2]).

Zoodra door de Staten „op alles behoorlyck was ghelet" oordeelden zij „aen beyde zyden misbruyck in de proceduyren te wesen" [3]). Daarom werd, na deliberatie, be-

---

[1]) Zie *Kercken-ordeninghen*, blz. 65, 87. Voetius laat in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 260, de Groot gewag maken van »tres vocati ministri coram ecclesia proclamationes".

[2]) Niet slechts waren er geene proclamatiën geschied, maar er had evenmin eene bevestiging plaats gevonden. Dat een canonist als Voetius vrede had met zulk een overtreden der kerkelijke verordeningen, ja die handelwijze zelfs durfde verdedigen met een beroep op het oud gebruik (*Polit. eccles.*, t. III, p. 264), moge zijne verklaring vinden in het gedrag van Grevius en den drang van Heusdens gemeente — de ἀταξία van Vlijmens prediker wettigen, kunnen die omstandigheden hier niet. Voor het oogenblik zich neêrleggende bij het geval, bezat Grotius nochtans volkomen recht, later afkeurend te wijzen »op eene invoering van nieuwe predikanten buiten ordre gelijk tot Heusden", ook al hadden daar de Calvinisten, in hunne tweede remonstrantie naar 's-Gravenhage verzonden, aan Hollands staten betuigd: »Ende is dienvolgende Voetius behoorlycken in synen dienst getreden"; eene betuiging, die ook Trigland in zijne *Kerck. gesch.* schijnt te deelen, althans nergens geeft de Leidsche hoogleeraar-historiograaf van het tegenovergestelde blijk. Sam. Maresius daarentegen overdrijft weer, als hij in zijn schotschrift, *Lingua abortiva* etc., Gron., 1646, p. 50, gewag maakt »de translatione et transitu (Voetii) a cura ecclesiae Vlymensis ad curam ecclesiae Heusdanae absque ullius vel classis, vel synodi autoritate praevia", p. 21, geplaatst vóór t. I der *Dispp. select.* Vgl. G. Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 469 en *Deductie*, fol. 105.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 204, aant. 1.

sloten „dat twee uyt den collegie van de Gecommitteerde Raden hen na Heusden souden vervoegen", om er beide partijen, Remonstranten en Contra-remonstranten, „te vermanen tot vrede, eenigheydt, ende onderlinge correspondentie". Bovendien moest het vroeger gebeurde „worden gehouden als niet gedaen, ende ghesteldt in het vergeten". Ook kreeg genoemde commissie in last, de regeering der frontierstad „te bewegen, datse met den kercken-raedt gemeen op de persoon van Voetius souden maecken beroep" [1]). Had dit eenmaal „na de ordre" plaats gegrepen, dan moest verder Vlijmens prediker, „by forme van approbatie" [2]), in zijn ambt te Heusden bevestigd worden; terwijl vroedschap en consistorie zich „voor het toekomende met den anderen jegens gelijck geval souden verdragen, het zy om te volgen de kercken ordre van den jare 1591, in conformité van de resolutie van de heeren Staten, of anders na het oude gebruyck [3]), soose best souden kunnen overeenkomen" [4]).

Niettegenstaande Voetius met de „uyt magistraet ende kerckenraet" gedeputeerde Calvinisten, Zondag, 28 Mei 1617, uit 's-Gravenhage was teruggekeerd [5]), vonden zijne

---

[1]) De eigenlijke resolutie, door den griffier A. Duyck op last der Staten aan Heusdens magistraat gezonden, heeft dan ook — eenigermate afwijkende van het genotuleerde, *Resol. Holl.*, 26 Mei 1617 — deze toevoeging: »Voorders dat de proceduеren in den beroepe Voetii worden gehouden als onwettelyck ende onbehoorlycken gedaen, ende sulcks te wesen null ende van onweerden". Zie *Deductie*, fol. 77. Vgl. daarmede fol. 79.

[2]) Overeenkomstig art. 4 der Haagsche kerkorde van 1586.

[3]) Zie hierboven, blz. 168.

[4]) De Staten gedroegen zich met dat besluit volkomen correct, de hand houdende aan hunne resolutie, genomen ter dagvaart van 12 Juli tot 10 Augustus 1612. Vgl. hierboven, blz. 168, aant. 2.

[5]) Wat hier verhaald wordt, is ten deele geput uit aanteekeningen, onder den titel »Corte memorien van t gene gepasseert is nae dat wij d' eerste reyse in den Haege waeren geweest", door Voetius geschreven en bewaard weer bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*. Van dat opstel, ruim acht bladzijden in quarto, wordt nu voortaan melding gemaakt als van: *Gisb. Voet. Aant.* N°. V.

geestverwanten binnen Heusden het toch ongeraden „dat hy wederom soude prediken", vóór commissarissen, die „met den eersten" konden aankomen, hunne zending aldaar volbracht hadden. Twee dagen later verschenen — „goets tyts voor middach" — de gedelegeerden van Hollands staten: Maarten Ruyckhaver en Gerrit Jacob Witsen [1]) „ter raetcamere der stede Huesden", waar zij vergaderd vonden de toenmalige vroedschap [2]) met sommige „oude magistraten", die in 1615 en 1616 leden der Wet waren geweest [3]), benevens den ouderling Tuelinck en den diaken Jarensen, door het consistorie afgevaardigd.

Nadat men van weêrszijden een tijdlang heftig maar vruchteloos had geredetwist over de vraag, of in vroeger jaren de kerkelijke ordonnantie van 1591 te Heusden al dan niet „absolutelyck was toegestaen" [4]), werd, bij gemeen overleg, goedgevonden tot 's achtermiddags reces te nemen, om alsdan „parthyen naerder ende elcx apaert te hooren". Maar ook toen bleef „dese zoo gewichtige saecke" — waarvan volgens Ruyckhaver grootendeels afhing het welvaren „der goeder ingeseten, liggende

---

[1]) »Advenerant Heusdam 30. Maji delegati ab ill. Hollandiae ordinibus Ruychhaver consul Harlemensis et Witsen consul Amstelodamensis, qui cum senatu agebant ut communi cum synedrio consensu ratum haberent meum in illa ecclesia ministerium". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 261.

[2]) In 1617 waren leden der vroedschap de zeven »schepenen" Gerard Bruyninx, voorzitter; Anthony van Gemert, jonkhr. Adriaan van der Merwede, Huybert Willemse Lokermans, Willem Gerards Verhoutert, Eustace Vereyk, Wouter Hamel, benevens het drietal »borgemesteren" Godert Gysbertse de Momber, Adriaan Jansen van Cuyk en Christoffel van den Broek. Zie van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 165.

[3]) Tot de »oude magistraten", aldaar tegenwoordig, behoorden de exschepenen Jan Franssen van den Broeck, Simon Aertsen, Willem van Cuyck, Dirk Anthonissen Wyntrack, alsook de gewezen burgemeesters Dingman Adriaansen en Sebastiaan Beelaerts. *Deductie*, fol. 81.

[4]) *Deductie*, fol. 80—84. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. V en hierboven, blz. 187, aant. 2.

op de frontire naest den vyandt, t bestant van den oorloge by nae omme kommen synde" — in staat van wijzen verkeeren. Uit dien hoofde besloten Gecommitteerden ook de overige leden des kerkeraads „opt stadthuys" te ontbieden [1]), ten einde hun, „binnen gestaen synde", af te vragen: „offer egeene middel tusschen henluyden ende Grevius kerckendienaer soude mogen gevonden worden, omme voortsaen met maelkanderen in vrede te leven, ende te converseren", — eene vraag, door Tuelinck beantwoord met de verklaring: „jae, seer wel; maer dat Grevius henluyden niet en hadde willen kennen, soo hy voor als noch niet en dede"; waartegen deze op zijne beurt aanvoerde „dat ter contrarie den kerckenraet hem niet en hadde willen kennen, hebbende verscheydene saecken zonder hem te moeyen beslicht" [2]). Als ten laatste aan beide predikanten, Grevius en Voetius zelven, was gevraagd: „ofte sy maelkanderen inne de religionspointen, differentiael, wilden accommoderen, ende daer van op den stoel egheene verhael doen, ofte soo den text van de predicatie iets vereysten, daer van te mentioneren, dat selve soberlyck, matelyck, ende tot meeste stichtinge van de hoorderen geschieden mochte", betuigde Grevius „met den persoon van Voetii hem te sullen contenteren", onder voorwaarde evenwel, dat deze „hem verklaerde in syne gevoelen over de vyff pointen, controversiael, als een christen leeraer, ende sich erbode inde communicatie der heyliger sacramenten, als voor andere vrindelycke

---

[1]) Van de acht kerkeraadsleden kwamen, buiten Adr. Jansen van Cuyck, Anth. van Gemert, Jan Fr. van den Broeck, Tuelinck en Jarensz., die reeds aanwezig waren, nog op: de ouderling Walewijn Jansen en de diaken Johan Beelaerts. De andere ontbrekende diaken, Jan Lenardsen van Boxtel, bleef weg. *Deductie*, fol. 84.

[2]) *Deductie*, fol. 84.

manieren van omgange, te leven, te gaen ende te staen". Van zijn kant verzekerde Voetius, dat hij de Greeff „bekende voor een gereformeert predicant, doch dwalende inde pointen voornoemt, ende tegens de gereformeerde leere remonstrerende, ende particulierlyck staende in questie met syne gemeynte, omme eenige proceduren" [1]. Daarop ging voorloopig de vergadering uiteen „ende heeft een yegelyck inmiddels syne bedencken gehouden, om tot eenen gelucksaligen vuytkompste te mogen geraecken" [2].

Wanneer den volgenden dag, 31 Mei 1617, de gedelegeerden der Staten — „naer gehouden communicatie" — het wenschelijk oordeelden, nogmaals „de voorsegde ministers binnen te doen staen" en te trachten, zoo mogelijk, de zaak „tot goet succes te brengen", opende Ruyckhaver de gecombineerde zitting, met aan Grevius „synen vuytersten sin ende meyninge" te vragen, die nu beloofde „in alle vrindelyckheyt, oprechtelyck ende getrouwelycke, zoo met d. Voetius als met de broederen des kerckenraets te sullen leven, indien sy beyde sich willich ende gereet toonden, de resolutie der Ed. Mog. anno 1614 tot vrede gemaeckt [3]), synceerlyck te teekenen, omme na de zelve sich in alles te comporteren" [4]. Nauwelijks had de Greeff die verklaring afgelegd, of Witsen merkte op, hoe „hy niet en conde toestaen, dat (oock al wilden sylieden) die voorsegde ordonnantie by haer

[1]) »Aliter enim ex vero de illo judicare ac pronunciare per conscientiam non poteram; uti hoc postea et istic et alibi explicui et defendi. Si enim sententiam reformatorum de salvifica Dei gratia, praedestinante, regenerante, convertente, conservante, est vera et scripturaria (uti ego in conscientia persuasus sum), sequitur oppositam sententiam a me judicari posse et debere, esse errorem; et omnes qui talem sententiam tanquam veram tenent ac defendunt in eo errare". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 262.

[2]) *Deductie*, fol. 86.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 170—172.

[4]) *Deductie*, fol. 87.

soude werden onderteekent, alsoo daerover nog wierde gedisputeert by de Staeten inden Haege". Ten bewijze liet hij den hun verstrekten lastbrief opnieuw voorlezen, „daerby voegende dattmen den predicant Voetio niet en behoorde hooger te belasten dan volgens haer commissie". Onmiddellijk nam nu Voetius de gelegenheid waar, om zelf „te exhiberen sekere acte by hem ondertekent", in welke hij betuigde „hem volcommentelyck te willen conformeeren, ende gedragen nae t gene hy verstaen hadde den last te syn vande ed. mog. heeren Staten, ende oock soo verre met d. Grevio eenicheyt te houden, als by hem ten aenhooren der Gecommitteerden verklaert, ende by den secretaris [1]) deser stede vuyt synen monde was opgescreven" [2]).

Toen hierna Grevius voortging met „persisteren ende hert drong de ordonnantie van 1614 aen te neemen", scheen Amsterdams burgemeester een weinig zijn geduld te verliezen [3]); althans hij voerde op scherpen toon de Greeff te gemoet: „ick hoore well, ghy hebt in ter Gouw geweest by Vorstio [4]), ende inden Haege hebt ghy dit wt den boogaert [5]) gepluckt". Niettemin werd, zoo door

[1]) De secretaris, mr. Lambert van Haeren — »geensins vande gereformeerde religie maer papist synde" — zal misschien van deze »proceduren" zeer weinig begrepen hebben. In een harer verweerschriften aan de Staten geeft dan ook Voetius' partij met ronde woorden te kennen, dat sommige leden der Heusdensche vroedschap zich niet ontzagen »te misbruycken de onervarentheyt in dusdanige saecken vanden heere secretaris der selver stede, die dick ontwyfelyck uijt gelijcke onbedachtheyt, t'heurder dictamen iet int register schreef, sonder weten van d'andere magistraeten; t'welck nochtans niet en behoorde te geschieden, insonderheyt niet in soo swaerwichtigen saecke als dese". *Deductie*, fol. 105.

[2]) *Deductie*, fol. 87.

[3]) Licht mogelijk voelde Witsen zich daartoe geprikkeld door de Greeffs verklaring, met zijne gewone onstuimigheid omtrent Voetius afgelegd: »hy is een valsch leeraer". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 262.

[4]) Vgl. hierboven, blz. 127, aant. 2 en blz. 162.

[5]) Die naam leende zich als vanzelf tot velerlei woordspelingen. Zoo

Ruyckhaver als Witsen, ingevolge hunne bespreking met beide partijen, en ondanks het nadrukkelijk protest van „eenige uijt de magistraet ende kerckenraet" — die opmerkten, dat HH. gecommitteerden „daer toe van de Staten gantsch geenen last hadden, blijckende bij haere commissie" — in tegenwoordigheid van Zijne Genade den gouverneur, aan Voetius bevolen „niet te prediken ofte verder in de saecke ijet te doen, ofte andersins, dat de heere van Kessel soude ordre daer op stellen". Aan zijne moeder vergunden zij evenwel „met sijnen huijsraet ende met een deel van sijn boecken" te blijven „in de huijsinge, die de rector Paulus Arcerius [1]) plach te bewaren" [2]); naar wiens toen juist leeg staande woning de weduwe Voet, op den eigen dag der intrede haars zoons te Heusden, door Godschalk van Cuyck [3]) met groote haast uit Vlijmen was overgebracht [4]). Ook gaven commissarissen aan Zijne Genade in last, behoorlijk zorg te dragen, dat men Voetius „daer uijt niet en soude stoo-

---

sprak de gewezen notaris, Jan Rijnbouts Danckaerts, doelende op den Haagschen hofprediker, over »een boogaard vol vruchten van de Arminiaansche leer". Zie dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 475.

[1]) Dr. Paulus Arcerius, den Remonstrantschen beginselen toegedaan, was — »verdreven sijnde van Sneeck" — op voorspraak zijner vrienden Hoogerbeets, Wtenbogaert en Grevius, die hem aanbevalen bij den heer van Kessel, te Heusden tot rector benoemd, als opvolger van Abrahamus Genius. Met 1 Mei 1615 betrok hij daar »zijn residensi int suster huys, ofte het bagijnen closter", en hield er tevens school. Reeds tegen Paschen van het jaar 1617 werd hij door de vroedschap »omme de clachten vande gemeijne borgerije gedaen, gefondeert sijnde op het wenich ende qualyck gadeslaen vande schole", uit zijn ambt ontzet. *Oud-arch. Heusden*, E. 57, fol. 30 verso; E. 214, fol. 67, 79 en 84 verso; E. 215, bijlage tot fol. 28. Zie ook *Deductie*, fol. 25 en vgl. hierboven, blz. 190, aant. 1.

[2]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV.

[3]) Aan Godschalk was, in vereeniging met Adriaan Jansen van Cuyck, sinds jaren toevertrouwd »het opsicht op den doel vande handtboge". *Oud-arch. Heusden*, E. 55, fol. 39.

[4]) Voetius' huisvrouw, Deliana, bleef voorloopig in de Vlijmensche pastorie. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 38.

ten, gelijck het seggen was dat d'opposanten van sijn beroep sulcks voorgenomen hadden te doen" [1]). Geen van hen beiden kon echter beletten, dat de Remonstrantsch gezinde leden der vroedschap, „collegialiter met maelkanderen vergadert", hardnekkig tegen die getroffen maatregelen bleven protesteeren [2]).

Zoo ontstond voor Heusdens Calvinisten de dringende noodzakelijkheid, om enkele geestverwanten, uit consistorie en raadzaal, opnieuw met Voetius naar 's-Gravenhage af te vaardigen [3]). Anders dan den vorigen keer, zagen nu die gedeputeerden zich tot een betrekkelijk lang en doelloos wachten gedwongen. Immers verliepen er voor hen „tien oft elf daegen sonder tot audientie te konnen komen". Maar toen ook vonden zij gelegenheid „haere tweede remonstrantie" ter Staten-vergadering in te dienen [4]). Nadat hier mondelijk was uitgebracht het rapport der Gecommitteerde Raden, die vertoefd hadden binnen de frontierstad „en gesien het verbael, by de selve van hare besoigne gehouden", werd „by de meeste stemmen" besloten, dat Voetius' beroep, als geschied op onwettige wijze en met de kerkelijke verordeningen in strijd, zou beschouwd worden „voor te niet gedaen". Doch „aenghesien de ruste van de stede van Heusden daer aen scheen te wesen gelegen", vond men goed, dat Vlijmens predikant — „de welcke hoope gaf van met Grevius, die van den kerckenraedt, magistraten, ende anderen te sullen

---

1) *Gisb. Voet. Aant.* N°. V.

2) Dat protesteeren blijkt o. a. ook uit het verhandelde »inde raetcamer der stede van Heusden den 2den Juny 1617, present den schout, Bruynincx, H. Loockermans, Vereycke, Hamel, Momboir, A. van Cuyck". Zie hierachter, bijlage LXXXVI.

3) Afgevaardigd werden, als magistraten Willem Verhoutert en Sebastiaan Beelaerts, als kerkeraadsleden Tuelinck en Walewijn Jansen.

4) Die »tweede" remonstrantie staat vermeld *Deductie*, fol. 103—107.

kunnen leven in verdraeghsaemheydt [1]), het onderlingh ghebruyck der sacramenten, vrede ende eenigheydt" — gedurende „een tydt van maenden by provisie als by leeninghe tot Heusden soude worden gebruyckt tot den kerckendienst" [2]). Bleek het wederzijds naar wensch te gaan, dan konden hunne Edel Mogenden vervolgens gelasten „nieu beroep op hem te maken, en hem te doen bevestigen". Vóór alles mocht het evenwel zaak heeten, beiden, Grevius en Voetius, binnen 's-Gravenhage te ontbieden, opdat „de selve aldaer souden worden vermaent broederlijcken ende christelijcken met den anderen te willen omgaen" [3]).

Intusschen was laatstgenoemde — beducht, evenals zijne medegedeputeerden, „dat de advocaet Barnevelt hem soude arresteren gelyck hij Willem Crijnsen, predicant van den Briel, gedaen hadde" [4]) — reeds met eenigen

---

[1]) Allicht grondden de Staten die hoop op het getuigenis, waarmeê Heusdens calvinisten hun verweerschrift besloten: »te meer geconsidereert de voors. Voetius verclaert hem gaern te willen dragen nae de bevelen ende last Grevio ende hem bij de voors. heeren Ruyckhaver ende Witsen voorgehouden. Ende dat de voors. doleanten, seer weynich in getaele, insonderheyt ten regarde van de groote menichte der remonstranten (d. w. z. der Gereformeerden, die hierbij hunne »tweede remonstrantie" inleverden), hebben ende behouden den voors. Grevium van de gesintheyt soomense noemt der Remonstranten, die hen leeren ende bedienen mach". Zoo hield Voetius dan niet hardnekkig vast aan het: »Israël moet alleen woonen"; overigens de leus aller Calvinisten, volgens den Remonstrantsch gezinden schrijver van het pamflet, getiteld *Een trouwhertighe vermaninghe, aen alle vrome lidtmaten der gemeente Jesu Christi, die in Hollandt, midtsgaders andere plaetsen teghenwoordich suchten ende caenhalsen onder de herde vervolginge, om de waerheydt, die na de godtsalicheyt is* (z. n. v. pl. en v. dr.), 1620, blz. 19.

[2]) *Resol. Holl.*, 14 Juni 1617.

[3]) *Resol. Holl.*, 15 Juni 1617.

[4]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. V. Zie over Willem Crijnsen het door H. de Jager meêgedeelde bij Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. III, blz. 337—399. Hier echter blijkt, dat Crijnsens persoonlijke vrijheid, tijdens zijn verblijf te 's-Gravenhage van 18 Febr. tot 8 Juli 1617, weinig

spoed uit Den Haag vertrokken, het voor zijn persoon veiliger en voor zijne zaak verkieselijker rekenend, de beslissing der Staten in de frontierstad dan op het Binnenhof aftewachten. Ofschoon alleen teruggereisd, kwam hij toch Zaterdag, 17 Juni 1617, gelijktijdig met „de gedeputeerden van de magistraet ende gemeynte te huijs".

Toen nu, 's anderen daags, Grevius weer voor de gemeente was opgetreden en hem „nae de predicatie" door de broederen werd medegedeeld, „dat Voetius sijne gebeurte soude hervatten", heeft hij „sulcks niet willen accepteren", ja zich in geenen deele ontzien — „tegen dobbele resolutie der heeren Staeten" — met dezen en met het consistorie alle kerkelijke gemeenschap af te breken, „seggende, neffens Voetium, als onwettelyck ingedrongen sijnde, niet te willen predicken". Van den 18den Juni tot den 28sten Juli weigerde dan ook de Greeff binnen Heusden dienst te doen, hoewel door den kerkeraad „als het sijn beurte was", steeds daartoe verzocht en ontboden [1]). Ten laatste, geheel uit zichzelf „in Voetii predicatie gecomen", gaf hij, bij het naar huis gaan, den ouderling Anthonie van Gemert te kennen „wederom te sullen prediken ende dat Sondach, 30 Julij [2]), voor den middach".

of geen gevaar heeft geloopen. Op de vraag toch, door hem aan Oldenbarnevelt gedaan »of hij in den Hage was geconfineert?" kreeg hij van den Advocaat ten antwoord »neen, dat hij gaen mocht werwaerts hij wilde, sonder alleen in den Briel, ten ware met consent van de magistraet aldaer"; *a. w.*, blz. 392. Vgl. daarmede Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 260, 261.

[1]) Wel preekte Grevius voor de bezetting op het kasteel te Nederhemert, in Gelderland, dat met Heusdens gemeente was gecombineerd, en doopte hij daar te dien tijde een kind van zijn vriend, den rector dr. Arcerius. Vgl. hierboven, blz. 226, aant. 1. Later vervulde ook Voetius te Hemert zijne ambtsplichten. Zie *Dispp. select.*, t. IV, p. 283: »insuper in castello Hemerthano ecclesiastice cum ecclesia Heusdana combinato, una cum collegis hebdomadatim coram praesidiariis ab anno 1621. usque ad annum 1634. concionatum (me fateor)".

[2]) In *Gisb. Voet. Aant.* N°. V staat, zeker bij vergissing, »Sondach, den 28 Julij voor den middach".

Als nu van Gemert hem onder het oog bracht, hoe hij „Voetio sulcks behoorde te communiceren", verkoos Grevius dien wenk geenszins ter harte te nemen, maar liet door koster Willem Gerritsen van Driel zijn voornemen den ambtsbroeder boodschappen. Deze — naar hij aan Gecommitteerde Raden herhaaldelijk had verklaard [1]) — tot samenwerking niet ongenegen, begaf zich op den bepaalden dag onder de Greeffs gehoor, en ontving bij die gelegenheid van zijn collega het persoonlijk verzoek, „dat hij neffens hem ende in de gebeurten tot Hemert soudē gaen prediken": een verzoek, terstond met de meeste bereidwilligheid door Voetius opgevolgd [2]).

Toch viel het weldra Heusdens jongsten „kerckendienaer" hoe langer hoe moeielijker „goede, vaste eenicheyt" te bewaren met zijn ouderen ambtgenoot [3]). Wist hij al „door moderatie" te voorkomen, dat „de affsonderinge d. Grevii eenige merckelycken aenhang tot scheuringe maeckte", en waren het in de gemeente slechts „seer weijnige ongeruste persoonen, die, haer niet te vreden

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 228, aant. 1. Zie ook blz. 229, aant. 1.

[2]) Kort na die oogenschijnlijke verzoening, trachtte de Greeff door aankoop eigenaar te worden van zijne pastorie. »Dus. Johannes Grevius — zoo luidt het, *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 14 verso — heeft vande magistraten deser stede gecoft zeecker huijsinge ende erff, staende omtrent de Cloosterkerck, daer den voors. Grevius tegenwoordich in is woonende, breeder volgens de coopcedulle, ende conditien, daer van gemaeckt, in date den 18en Augusti 1617, voor de somme van negenhondert gulden, te betaelen in vier termijnen". De laatste termijn dier koopsom werd voldaan 10 Sept. 1631, en wel door de Greeffs weduwe, Josina van Ravensteyn. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 45; E. 220, bijlage tot fol. 13.

[3]) Wat nu volgt in den tekst, is voor het grootste gedeelte ontleend aan het verweerschrift, dat Heusdens kerkeraad door bemiddeling van Joh. Cloppenburch den Staten deed toekomen, tegenover de remonstrantie hun ... Mei 1618 door Grevius aangeboden, en welk verweerschrift is opgenomen in de bekende *Deductie*, fol. 141—148. Ook bleef een copie daarvan bewaard in *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

houdende, haer wt sijn predicatien absenteerden", zoo kon dit echter niet verhinderen, dat Grevius de met Voetius getroffen schikking voortdurend in de waagschaal stelde; nu eens „door desen te precipiteren om onbereyt de predicatie (welcke anders nagelaten soude geweest syn) aen te vangen"; dan weer, door „in syne eygene gebeurte" te doen optreden „niet alleen onaengename predicanten, maer oock soodanige, die by den classe noyt voor gereformeerden en waren erkent; gelyck sulx met namen is geschiet den 15 Octobris inden persoon heer Tameri [1]), welcke Tamerus gansch onstichtich de leere der perseverantie lasterde als een oude ketterie der Valentianen, ende tegensprack de verseeckerheyt der zalicheyt; bedienende mede den doop, ende sonder gesang zijne predicatie besluijtende". Vanwege „de groote opspraeck ende ergernisse" daardoor ontstaan, doleerde Heusdens kerkeraad — verlangende „dat sulx voordaen mochte geweeret werden" — veertien dagen later, schriftelijk bij de classis te Gorinchem [2]). Hier kreeg haar praeses, Luderus Vogelsanck, van de broederen in last „dominum Grevium scherpelyck te vermaenen van zijn onordentlyck doen" [3]); terwijl Voetius, die, om hetgeen

---

[1]) Henricus Tamerus was, reeds op achttienjarigen leeftijd, een bekwaam leerling van Melanchton, te Wittenberg. Teruggekeerd naar de Vereenigde Gewesten, diende hij »tot Woerden, Wtrecht ende elders in de lutersche vergaderingen". Zonder ooit lidmaat te zijn geweest »der gereformeerde kercke", nam hij — »tegens ordre en danck des classis van Gorinchem", maar »gesteldt ende toegelaten byde ed. mog. heeren Staten" — het predikambt waar in de gecombineerde gemeenten Doeveren, Genderen en Gansoijen. Zie Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 303. Vgl. daarmede *Deductie*, fol. 3 en hierachter, bijlage LXXXVII.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 30 Oct. 1617.

[3]) De »remonstrantie", die Cloppenburch — »daertoe gedeputeert" door jonker Spierinck en den Heusdenschen kerkeraad — aan Hollands staten overleverde, verklaart »d. Grevius gecensureert synde inde classe, heeft den classe geene andere satisfactie gegeven als dese, met formele woorden

toen had plaats gegrepen, bij den ambtgenoot niet meer ter kerk gekomen was, op dezelfde vergadering „presenteerde met Grevio in handelinge te treden van weder in zijne predicatie te gaen, als hij hem eerst met zijne kerckenraet ende gemeijnte behoorlyck soude hebben gereconcilieert".

Maar juist dat laatste was en bleef het groote struikelblok. Toen, tegen het eind van 1617 „den tyt naderde, dat ter stede Heusden, gelyck oock elders, solempnelick plach gehouden te werden de bedieninge van het heylig avontmael", achtte de kerkeraad het oogenblik gekomen voor eene vernieuwde poging „omme de differenten ende verschillen geassopieert te mogen worden, ende alsoo den wech te prepareren tot een christelycken nachtmael" [1]). Ende dit te eerder, wijl met hetzelfde doel vier gecommitteerden uit de magistraat [2]) zich vervoegd hadden tot het consistorie [3]), aan wie was betuigd geworden door den kerkeraad, dat men trachten wilde „alles tot eenicheyt te brengen; datmen oock nyet en soude particulariseren, maer reciproce d'een den anderen ongeveynsdelyck syne foulten, die daer mochten ter wedersyden geresen zyn rondelyck vergeven ende vergeten". Grevius evenwel, ongezind zich ter kerkeraadsvergadering „te laeten vijnden", deed door den diaken, uit het consistorie naar hem afgevaardigd, den broederen „aenseggen, dat hy niet met haer wilde spre

---

seggende: »Ick stae onder geen kerckenraet; ick ben predicant a part." Vgl. hier dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 373.

1) Bij de voorstelling hierboven van dien avondmaalsstrijd gegeven, kon ik ook vergelijken het genotuleerde omtrent de Heusdensche raadsvergadering op 20 Dec. 1617, bewaard onder de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*.

2) Te weten: schout van den Elshout, president-schepen Bruyning, jonker Adriaan van der Merwede en burgemeester de Momber.

3) Op den 9den December 1617.

ken dan geassisteert synde met twee wtte magistraet ofte vier anderen persoonen als gelooffweerdige getuygen". Nogmaals, en nu zoo dringend mogelijk „gebeden, dat hy ten minsten eens soude hooren wat hem voorgedragen soude worden ende dat hy sich daer coste op beraeden", bleef de Greeff „by syne weygeringe volherden, seggende, dat hy haer voor synen kerckenraet niet en kende".

Nadat zoowel ouderlingen als diakenen de door Grevius gevolgde handelwijs, „met dewelcke alle hope van verstaninge genoechsaem was affgesneden" [1]), ter kennis hadden gebracht der „vier persoonen wt de eers. magistraet, die haer daer mede gecontenteert hielden", droegen zij aan Voetius op „alsoo Grevius in gebreke bleeff van versoeninge, niettemin alle preparatien acten voor de bedieninge des avontmaels int werck te stellen". Overeenkomstig den hem gegeven last „vercondichde" deze, 10 December 1617, in de voormiddaggodsdienstoefening „het avontmael tegen den aenstaenden tyt, sonder precysen dach te noemen; beneffens verclaringe, soo daer yemant was, die hem in eenige dingen mochte beswaert vijnden, by hem te commen, omme onderricht te worden". De tweede „communicatie" geschiedde den volgenden Zondag-voormiddag door Grevius; doch buiten weten des kerkeraads, en met „expresse" vermelding „datmen naer ouder gewoonte het heylige nachtmael soude vuytdeelen op Kersdach". In strijd hiermede las wederom Voetius bij den namiddagdienst voor, dat genoemde plechtigheid, volgens besluit van het consistorie,

[1]) En zulks geschiedde nog wel tijdens het eerste eeuwfeest der Reformatie! Vgl. hier dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 344—346, en Brandt, a. w., dl. II, blz. 692.

zou worden gevierd „op Kersavont [1]), dwelck de magistraten verdochte te wesen een groote ongehoorde nieuwicheyt".

Om die reden aarzelden dan ook sommige leden der vroedschap geen oogenblik, Voetius [2]) „ende die vanden kerckenraedt" ter verantwoording voor zich te ontbieden; nochtans „tegens het advys van myn heer drossert ende andere wethouderen in regeringe synde, dewelcke meynden dat de saecke in de kercke ende niet op het raethuus beslicht ende broederlyck sonder dwingende macht behoorde affgehandelt te werden". Als nu aan de twee uit Heusdens consistorie daartoe gecommitteerde en, 19 December 1617, ten stadhuize verschenen kerkeraadsleden [3]) door bedoelde regeeringspersonen gevraagd werd „waeromme dat op den Sondach, ende niet op den dach der geboorte Christi, gelyck placht te geschieden, het avontmael soude geadministreert werden?", verklaarden dezen kortweg „dat hierinne de Christelycke vryheyt was gebruyckt, alsoo men niet en hadde eenige Joodsche ofte Paepsche verbintenisse van dagen ende maenden" [4]). Met die betuiging, naar het scheen, genoe-

---

[1]) Onder »Kersavont" is hier de dag vóór Kerstmis te verstaan.

[2]) In een later raadsbesluit, daarop betrekking hebbende, werd van Voetius gezegd: »die alhier maer bij leeninge is getolereert". Zie *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[3]) Met name de ouderlingen Jan Fr. van den Broeck en Willem Tuelinck Laatstgenoemde was juist onlangs (28 November) hertrouwd met »Agnet Adriaensdr. weduwe". *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1.

[4]) Zie Gal. 4:10. Had de Haagsche kerkorde van 1586, in art. 56, bepaald, dat »het avontmael des Heeren ten twee maenden eens, soo ve het moghelijck was, soude ghehouden werden: ende stichtelijck soude zijn daer het de gheleghentheyt der kercken lijden conde, dat op den Paes-dag Pincxter-dagh ende Christ-dagh het selve soude geschieden" — eene bepaling, door art. 63 der Dordsche kerkorde van 1618 en 1619 bekrachtigd — zoo schreef later Voetius dienaangaande in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 223 »Posterius tantum consulitur, aut conceditur, aut ecclesiis expendendum

gen nemende, antwoordden hun „die vande magistraet", hoe er plan bestond, spoedig weer bijeen te komen, en dan „daer toe te arbeyden, dat Grevius versoent synde, men gesamendlyck het avontmael genieten mochte".

Ofschoon de broederen des kerkeraads zulk eene verzoening met Grevius, volstrekt niet verwachtten, meenden zij toch Heusdens regeering „gewillichlyck" de hand te moeten bieden. Uit dien hoofde werd door hen aan de Greeff verzekerd, „dat sy niet van hem en begeerden iet tgene tot quetsinge van syne conscientie diende, maer alleene, dat hy affstant soude doen van syne voorige exorbitante proceduyren, daer door hy gearbeyt hadde tot exclusie van die leere, die hy in synen dienst tot Heusden tredende solempnelick inden classe hadde aengenomen". Ook verlangden ouderlingen en diakenen, dat hij — „by sich houdende (totdat in synodo nationali anders soude syn gedisponeert) t gevoelen twelck hy naderhant buyten hope der gemeente, niet sonder verstroyinge derselver hadde op den predickstoel gebracht" — voortaan met hen en zijn collega Voetius eendrachtelijk zou samenwerken.

Daar echter de Greeff terstond „pretentieerde, dat syne conscientie hem niet en knaechden, ende dat hy, sonder yemants int minste geoffenseert te hebben, in alles wel geprocedeert hadde", gaf hem de kerkeraad, „achtnemende op syne haestige humeuren", den noodigen tijd om zich te bedenken. En later, toen een deel der vroedschap over de hangende geschillen van nieuws wilde beraadslagen, verzochten de broeders, ten einde „met meer-

---

deliberandum relinquitur". Vgl. N. C. Kist, *De Christelijke kerk op aarde, volgens het bijbelsch onderwijs en de geschiedenis. Eene door Teyler's godgeleerd genootschap bekroonde prijsverhandeling, tweede vermeerderde uitgave*, Leiden, 1835, dl. I, blz. 332, en dl. II, blz. 130—132.

der zedicheyt wt Grevio syne meyninge te verstaen, dat hy deselve schriftelyck stellen wilde; twelck hy gedaen heeft" [1]). Door het consistorie werd hierop „reciproce" aan Grevius overhandigd „de substantie vant gene voorseyt was, by hun allen onderteekent" [2]). Maar niet zoodra had Johannes Grevius den aanhef van het eerste artikel, sprekende „over affstant ende schultbekenninge", daarin gelezen, of, vol verontwaardiging, riep hij uit: „ick sal het myn leven niet doen!" Geen wonder dus, dat de Greeffs repliek op genoemd schrijven, 21 December 1617 den afgevaardigden uit het consistorie toegezonden [3]), aanstonds ten gevolge had een „schriftelycke wederantwoort des kerckenraets" [4]).

---

[1]) Zie hierachter, bijlage LXXXVIII.

[2]) Zie hierachter, bijlage LXXXIX.

[3]) Zie hierachter, bijlage XC.

[4]) Zie hierachter, bijlage XCI. »Grevii conditien — zoo schrijft Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 816[b], 817[a] — waren vanden selven aert als Barnevelts voorslaghen ende zijner commissarissen, wanneer die handelden tusschen de Remonstrantsche perturbateurs van de kercken, ende den orthodoxen leeraren, ofte de gecommitteerde van die kercken de welcke van de Remonstranten getroubleert waren. 't Was altijt te seggen, datmen aen beyde zijden vergeven ende vergeten soude al watter gepasseert was, ende voortaen met malkander in goede vrede ende eenicheyt leven, d'een den anderen in broederlijcke liefde ende vriendelijckheyt bejeghenen etc. Niet anders dan of het maer particuliere offensien waren gheweest, voort spruytende uyt particuliere affecten ende ongestelde genegentheden, de welcke alleen ter neder gheset zijnde, alles wel soude zijn, latende ondertusschen de poincten differentiael tusschen beyden staen, in voeghen dat yeder daer van gevoelen mochte, soo als hy konde, of als hem best docht. 't Welck voorwaer een groot misverstant is. In particuliere saecken weten wy dat het soo kan gaen, als de welcke een yeder in zijn eygen macht ende arbitragie heeft; jae daer moet het menichmael so gaen. Maer hier heeft het eene andere ghelegentheyt, alsoo het hier Godes eere aengaet, der menschen salicheyt, de stichtinge ende d'opbouwinge van Christi ghemeynte. Daerom die in sulcke saecken misdaen heeft, die behoort wel deghelijck zijn schult te bekennen, Gode de eere te gheven, van zijn quaet af te staen, zijn faute te repareren, ende de gemeynte daer mede te stichten. Wil hy dat niet doen, hy vergroot zijn quaet, quetst Godes majesteyt te meer, gheeft swaerder arghernisse, ver-

Middelerwijl waren te Heusden vergaderd geweest „in absentie vanden heere drossaert ende andere onpartidige wethouderen, eenige uyt de magistraet", die „ten believen van d. Grevio" hadden goedgevonden, om zoowel den Calvinistisch gezinden kerkeraad „te vermanen ende te versoecken" als den predikant „bij leeninge", Voetius [1]), ambtshalve „te belasten ende te bevelen, dat de vuijtdeijlinge vanden nachtmaele Christi anders niet en soude gedaen werden, als naer d'oude ordre ende gebruijcke". Ofschoon reeds den 21sten December ten stadhuize voorgesteld, werd bedoelde resolutie door het zevental [2]) raadsleden, „in dese saecke gebesoigneert hebbende", voorloopig nog „binnen gehouden ende gedissimuleert" [3]). Eerst Zaterdag, 23 December 1617, nadat het consistorie zijn wederantwoord aan Grevius gezonden had, deden ook „de voorsegde wethouderen het protest voorgaende beraempt aen den kerckenraede ende Voetio deur de camerbewaerder toeschicken" [4]).

Nauwelijks had Voetius, bij afwezigheid van de Greeff „praeses synedrii", de ontvangen acte vluchtig doorloopen, of hij haastte zich „de selve den andere van de magistraet te communiceren [5]); advijs gevende, datmen

weckt meerder scheuringhe, ende sal te zijner tijt te swaerder oordeel vanden Heere hebben te verwachten. Wy wenschen dat een yeder dat wel betrachte, om soo een beroerte inde kercken niet te verwecken, ende soodanigen argernisse niet te gheven, als vande Arminiaensche remonstranten, ende specialijck van desen Grevio, is geschiet".

[1]) Zie hierboven, blz. 234, aant. 2.

[2]) Namelijk: schepenen Bruynincx, van Gemert, Loockermans, Vereycken, Hamel, alsook burgemeesters de Momber en Adr. Jansen van Cuyck. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[3]) Zie hieronder, aant. 5.

[4]) Dit geschiedde door Jan Klaassen van Wyck »daechs voor de uijtdeelinge des nachtmaels ontrent twelf ueren des middachs". *Deductie*, fol. 170.

[5]) »Hebben voorschreven kerckenraet ende d. Voetius t' zelffde protest, aenden heere drossaert ende andere tegenwoordige wethouderen terstont daer aen verthoont ende gevraecht off haere meyninge ende wille oock zulckx

even wel met de bedeelinge des nachtmaels moest voortgaen, ende soodanigen protesten ende dreijgementen niet ontsien, dewijle soo wesentlycken deel van exercitie der religie niet en conde achtergelaten werden, noch de gantsche gemeijnte, die haer nu bereyt hadde, daer van gefrustreert" [1]). Niettemin achtte drossaard Spierinck het geraden — „des achternoens tenselven dage" — te doen samenkomen „de jegenwoordige ende vorige magistraet". Terwijl men op Heusdens stadhuis nog ijverig „besoigneerde" over het nieuw-gerezen bezwaar, en de gecommitteerde kerkeraadsleden Tuelinck en van den Broeck zich gereed maakten „omme mette oude wethouderen ter zyde vande raetcamere vergadert te spreecken", begon juist „de clocke tot de boetpredicatie [2]) inder kercken geluyt te worden". Dientengevolge zag jonker Spierinck zich genoopt, haastig het advies te vragen van de heeren der vroedschap; waarna „met de meeste stemmen wert goetgevonden ende verclaert, datmen by de ordre der kerckenraet blyven soude, alzo door cortheyt des tyts onmogelyck was eenighe naerdere communicatie te legghen" [3]).

Overeenkomstig dat besluit [4]) hield nu Voetius op Zondag, 24 December 1617, des voormiddags „de bedieninge

---

ware, die ten hoochsten verwondert, als aende welcke, door den anderen zeeven heeren voorschreven niet eens van het voors. protest eenighe mentie ghemaeckt en was: hoe wel de magistraten noch den 22en ende 23en des voors. maents, tot vereeniginge van den kerckenraet met d. Grevio versamelt waren gheweest". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[1]) *Deductie*, fol. 170.

[2]) Dat is de godsdienstoefening, waarin men zich voorbereidde tot het te vieren avondmaal, door Voetius »proefpredicatie" geheeten.

[3]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[4]) Bovengenoemde resolutie droeg de onderteekening van jonker Spierinck van Well, Aertsen, Verhoutert, Seb. Beelaerts, J. F. van den Broeck, jonker van der Merwede, Willem van Cuyck, Jarensen, Tuelinck en Dingman Adriaansen.

van het heylig avontmael". Buiten verwachting geschiedde die plechtigheid „met groote stichtinge, sonder de minste alteratie der gemeynte". Ofschoon Grevius niet mede aanzat — veeleer had hij tijdens de jongst-verloopen dagen zich de grootste moeite gegeven, om ook andere lidmaten daarvan aftehouden [1]) „so by auctoriteyt als door inductie" [2]) — administreerde nochtans zijn ambtgenoot „by leeninge" de nachtmaalstafel voor tweehonderdvijfentwintig „communicanten": een aanzienlijk getal en „meerder dan oyt zedert de Reformatie tot Heusden bekent syn geweest" [3]).

De zeven Remonstrantsch gezinde raadsleden [4]), die dat alles hadden zien plaats grijpen in lijnrechten strijd met hun uitdrukkelijk bevel, namen, Donderdag, 28 December, opnieuw vergaderd, het besluit Loockermans en Hamel, gelijk voorheen, af te vaardigen naar Den Haag [5]); alwaar beiden, niet enkel schriftelijk maar ook mondeling, zouden te verstaan geven, dat het der magistraat

[1]) Grevius handelde zoodoende geheel en al in strijd met wat hij, nog kort geleden — 20 Dec. 1617 — den Heusdenschen kerkeraad had aangeboden te doen. Zie art. 3 van bijlage LXXXVIII.

[2]) Dat laatste was o. a. het geval bij mevr. de wed. Maximiliaan de Hornes tot Lokeren, geb. Agnes van Milendonck. Zie hierachter, bijlage XCII.

[3]) *Deductie*, fol. 143. Ten blijke hoe zonderling Grevius ook nu weer handelde, kan deze depositie dienen, geteekend door Tuelinck en Jan Beelaerts: »Verclaeren ende attesteren wij ondergeschreven, dat voorleden kerstyt 1617, Joh. Grevius beijde de voormiddaechsche predicatien heeft gedaen op beijde kersdaegen, ende alhoewel wij hem sochten te induceren, dat hij de tweede kersdach Voetium voor den middach soude laeten prediken, alsoo het sijne rechte gebeurte was; daar toe niet en heeft willen verstaen, maer geantwoort, komt dien voormiddach Voetio wel te pas, hij komt mij oock wel te pas".

[4]) Zie hierboven, blz. 237, aant. 2.

[5]) Van hunne aankomst te 's-Gravenhage gaf Cloppenburch, die volijverig de belangen voorstond der Heusdensche calvinisten, jonker van der Merwede zoo spoedig mogelijk bericht in een merkwaardigen brief, die, trots het daaronder geplaatste »lecta comburenda", als bijlage XCIII hierachter staat afgedrukt.

nog niet gelukt was „omme te commen tot reconciliatie vande differenten tusschen Grevium ende Voetium, mitsgaders die vanden kerckenraide binnen Heusden". Ook moesten zij den Staten meêdeelen, hoe men bevond „de saecke van dage te dage te exaspereren, ende tot seer quaden eynde te tenderen". Niettemin hield de vroedschap zich overtuigd, dat hunne Edel Mogenden „hierinne op het alderspoedichsten souden gelieven te versien, tot de meeste ruste ende welvaren soo vande auctoriteyt publycq als tot maintienement vande magistraet" [1]).

Slechts weinige dagen mocht het jaar 1618 oud heeten, toen er binnen de frontierstad gebeurde, wat die twee: „auctoriteyt publycq" en „maintienement vande magistraet", in hoog-ernstig gevaar bracht. Volgens vaststaand gebruik werd „op ten heyligen derthien dagh" — dat is, op Driekoningen [2]) — te Heusden „het gerechte verset". De zeven schepenen, die moesten aftreden, kozen alsdan tot hunne plaatsvervangers zeven „gequalificeerde borgers"; waarna „het oudt herkomen" voorschreef, dat van de laatsten door den drost twee „geschrabt", en van de eersten twee door hem „gecontinueert" werden [3]). Toen nu Spierinck zich den 6den Januari 1618 op het stadhuis bevond, om „in conformité vande privilegien ende handtvesten" een nieuwen schepen-stoel te

---

1) *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

2) Oudtijds werd Driekoningen »Dertiendag" geheeten, omdat hij de 13
dag is na Kerstmis; 25 December tot 6 Januari.

3) Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd*, blz. 62, 294. Zie ook *Den de den vraegh-al aen de heeren pensionarissen van Leyden en Rotterda om van hun beantwoort te werden; ende hier uyt te amplieren de i structie aen haere borgemeesteren respective, op 't stuck van de waertge ders*, vraag 1, 4, 6 en 18. Van dat Contra-remonstrantsche pamflet, wa aan schepen Tuelinck niet ten eenenmale vreemd schijnt geweest te zij bevindt zich een exemplaar op de universiteitsbibliotheek te Amsterda Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. III, blz. 9.

formeeren, poogde hem de heer van Kessel „synen vryen keur" te benemen — „uytdoende de naemen der gener, die by den drossaert waeren gecontinueert, ende andere daer vooren inschryvende, oock aenhoudende die den drossaert uyt vaechde" [1]. Daarenboven verzocht Zijne Genade, door schout van den Elshout, den gecommitteerden Cornelis Frans Wittens [2]) en mr. Hugo de Groot, eerst sedert kort binnen Heusden gearriveerd [3]), bij zich op de raadzaal te komen. Hier hebben die afgevaardigden der Staten „met goede oogen (soomen seyt) aengesien het ongelyck dat den drossaert geschiede int veranderen vande namen by hem tot schepenen gecontinueert". Wel ver van jonker Spierinck „in syn officie te mainteneeren ofte assisteren", lieten zij „den superintendent van t guarnisoen" ongestoord „bewerden om de verkiesinge t'eenemael naer synen wille te volbrengen". Daartegen echter kwamen in beslist verzet „die van den outraet ende veele andere gequalificeerde borgeren, t' corpus der stadt representerende", tot wie de beide schepenen, door den drost aangehouden, hunne toevlucht genomen hadden. Dreigden al Wittens en de Groot, dat „soo men niet en conde accorderen, sy luyden selfs magistraten souden

---

[1]) De heer van Kessel grondde zijn recht tot dit alles, op het »casteleynschap", dat hij zeide te bezitten. Zie echter hierboven, blz. 211, aant. 2, en hierachter, bijlage XCIII.

[2]) Wittens was toen »outborgemeester van Dordrecht". *Deductie*, fol. 183.

[3]) Hun was door de Staten belast »omme de misverstanden in saecken van de religie ende onder de kercken-dienaren Grevius en Voetius te accommoderen, eenigheyt en vrede onder de selve te planten; oock voornamentlijck te letten dat de verkiesinge van de magistraet wel en behoorlijck mochte worden gedaen". *Resol. Holl.*, 2 Jan. 1618. In zijn *Apologeticus*, p. 176, schrijft Hugo Grotius: »Sic et Husdae concursu facto electio magistratuum, quae facta erat ab oppidi praefecto ut arcis custode et a quaesitore (secundum morem per annos quadraginta servatum) rescissa est et quaesitori nova extorta electio ad arbitrium seditiosae turbae".

verkiesen" [1]), toch behield Spierinck, met „de electie by hem gedaen", de overhand [2]), „en syn de heeren commissarisen ende commandeur ondertusschen van den stadthuyse vertrocken".

Gelijktijdig met hen ging uit de raadkamer ook weg „scholtis" van den Elshout, die anders door zijne betrekking gehouden was „den schepenen volgende de costuyme den eedt te staven" [3]); zoodat Heusdens drost zich genoodzaakt zag — „dewyle de stadt niet en konde wesen sonder magistraet" — dit werk zelf te verrichten, na eerst „by een gesworen notaris inde vierschale den eedt te hebben doen voorlesen" [4]). Vervolgens koos het zevental schepenen „drie borgemeesters", die op dezelfde wijze in hun ambt bevestigd werden „tot groote blyschap

---

[1]) Wat dit punt betreft, luidde hunne instructie: »ende op dat uyt de aenstaende electie gheen swarigheyt of onlust en rysen, sullen de Gedeputeerden indien de voet van electie andersints by bewillinge niet en kan worden ghevonden, bewaren het recht van de Graeffelijckheyt, ende in plaets van den commandeur ende drossaert, ende sonder praejuditie van haer gesustineerde doen 't geen by alle-beyde officieren van de selve stede voor desen plach te geschieden; daer op voor al lettende dat sulcks geschiede tot het meeste contentement". *Resol. Holl.*, 3 Jan. 1618.

[2]) Door Heusdens drost werden voor het jaar 1618 »gecontinueerd" de schepenen Verhoutert en jonker van der Merwede. Zie *Den vierden vraegh-al pour tailler des besoignes aen den derden vraegh-al die soo* heus den *standt van een frontier-plaetse overweget*, ghedruckt (z. n. v. pl. en v. dr.) int jaer 1618, vraag 6, 7 en 9. Dit vlugschrift, gevloeid uit de pen van een Remonstrant, is voorhanden op de Amsterdamsche universiteitsbibliotheek. Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. III, blz. 10.

[3]) Vgl. van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 294—296.

[4]) Nog geen half jaar later — toen op het Binnenhof de wind uit een anderen hoek begon te waaien — resolveerden Hollands staten »dat de schout van Heusden, die hem tot noch toe onthouden hadde met de jeghenwoordighe magistraet recht te sitten, aengheschreven soude worden, onvermindert de jegenwoordige dispute met de magistraet, hem op 't raed-huys by de selve te vinden, recht ende justitie te helpen administreren, ende sijn persoon niet te onthouden van 't gene tot sijn ampt ende dependentien van dien is specterende". *Resol. Holl.*, 23 Juni 1618. Vgl. daarmeê die van 16 Januari 1618.

ende genougen der ganscher outraedt ende gemeynte" [1]). Toch achtte men het niet ondienstig, een nauwkeurig verslag van het gebeurde, in den vorm eener remonstrantie [2]), Hollands staten voor te dragen, opdat hunne Edel Mogenden „vande waere gelegentheyt der saken volcomentlyck mochten worden onderricht, tegens alsulcke contrarie rapporten als desen aengaende alreede gedaen waren ofte noch souden mogen worden gedaen".

Hadden door dit verzetten der Wet, en bij het straks daarop gevolgde wisselen van ouderlingen en diakenen [3]), de geestverwanten van Voetius boven de Greeffs partijgenooten te Heusden eene belangrijke meerderheid voor zich verworven [4]), zoo traden Vrijdag, 25 Mei 1618, na

---

[1]) Dit nam echter niet weg, dat »dese wettelijcke magistraten daer nae oock vele reprochen hebben moeten lijden, soo van den heere van Kessel, die in volle chrychsraet seijde datter geen magistraet in de stadt en was, dat hij haer voor geen magistraten en kende; als van de commissarissen der heeren Staten, die comende op de verpachtinge van de gemeene middelen, sonder ende buijten alle commissie, de magistraten comende op de verpachtinge nae costuijme, openbaerlyck op het stadthuijs voor haere burgerije hebben gereprocheert". *Deductie*, fol. 187.

Maar spoedig zouden èn Zijne Genade èn HH. Commissarissen het misnoegen daarover ondervinden van hunne Edel Mogenden. Werd aan de laatsten te kennen gegeven, dat ze »wel met meerder circumspectie" te Heusden behoorden gehandeld te hebben, »alsoo d' electie hier niet en was gedes-advoueert", — op den »superintendent van den guarnisoene" binnen de frontierstad, »die klaeghde over verscheyden wederwaerdigheden hem bejegent", sloegen de Staten volstrekt geen acht. Zelfs zonder zijn bezwaarschrift te lezen »is verstaen daer in niet te worden getreden van desen tijd, maer geseyt, dat hy wel mochte vertrecken". *Resol. Holl.*, 10 April en 26 Juni 1618.

[2]) Zie hierachter, bijlage XCIV.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 178, aant. 4.

[4]) Telde in 1617 de Heusdensche vroedschap zeven Remonstrantsch en drie Contra-remonstrantsch gezinden, in 1618 bleek die verhouding juist omgekeerd; terwijl toen het consistorie bestond enkel uit volslagen Calvinisten; t. w. de ouderlingen Walewijn Jansen, Willem Verhoutert, Jan Franssen van den Broeck, Jacob Jacobsen Croes, en de diakenen Lambert Jarensen, Dirk Goossens, Marcus Rinharts, Pontus la Grue.

afloop der godsdienstoefening, Willem Wteneng, Hendrik Jansen de Witt en Jan Cornelissen [1]), als gedeputeerd door ongeveer zestig Calvinistisch gezinde lidmaten, de consistoriekamer binnen, „om te versoecken, dat de gemeijnte aengaende de oprechte leere ende ordre mochte gebracht werden tot dien goeden standt, in de welcke sij was voor het opcomen der Arminiaensche factie ende de comste Johann Grevii alhier [2]). Ende dat hier toe dit eenige middel (onder correctie) mochte aengewent werden, dat Grevius ofte geinduceert werde om door openbaere schultbekenning te repareren tgene van hem nu eenige jaren tegen de voorschreven leere ende ordre misbruijckt is; ende voorts van nieus te geloven hem te sullen gedragen conform de expresse conditien sijner aenneminge alhier, ofte bij gebrecke van dien als aengenomen predicant deser gemeijnte voorts aen niet meer gehouden ende getolereert werde" [3]).

Hoewel de kerkeraad aan genoemde commissie onmiddellijk toezegging deed, dat hij „de saken by der hant soude nemen", weigerde niettemin de Greeff, als voorheen, om „sonder getuygen" [4]) met de broederen „in

---

[1]) Laatstgenoemde heet, *Deductie*, fol. 197, naar zijn ambacht, Jan Cornelissen Lijndrayer. Aan het hoofd der oorspronkelijke remonstrantie, bij den kerkeraad ingediend, komt ook nog als commissielid voor, de Heusdensche brouwer Gompert Gerritsen. Mogelijk werd hij door bijzondere omstandigheden verhinderd, mede ter consistoriekamer aanwezig te zijn.

[2]) Een der ijverigste geestverwanten van Voetius was o. a. de beroemde Olivier van Noort, toentertijd, als »praefectus cohortis peditum", te Heusden in garnizoen; — »ibique difficillimis temporibus egregie fidem suam erga orthodoxam religionem, ecclesiam, et patriam contra grassantem tum et tantum non dominantem factionem Remonstranticam ostendit". Voetius, *Bibl. stud. theol.*, p. 414, 415. Vgl. echter van der Aa, *Biogr. woordenb.*, dl. XIII, blz. 293.

[3]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Vgl. *Deductie*, fol. 19[…].

[4]) Als zoodanig sloeg Grevius den leden van het consistorie voor: »Adriaen Jansz. van Cuyck, tegenwoordich schepen, ende Dirck Anteunissen v[…]

sprake te coomen". Bovendien sloeg hij iedere wederzijdsche verklaring, schriftelijk te geven, hardnekkig af, zoodat dan ook het consistorie op 28 Mei „smorgens ten acht uijren" bijeengekomen, goedvond — „dewyle Grevius hem tot gene behoorlycke reconciliatie ende satisfactie en wilde laten bewegen" — het oor te leenen aan den ernstigen drang van verreweg de meeste leden der gemeente, en hem „als predicant niet langer te houden ende te tolereren; maer een acte te stellen van ontslaginge synes dienstes" [1]). Bedoelde acte, den 30sten Mei 1618 door Jacob Jacobsen Croes als ouderling en Lambert Jarensen als diaken „aen de eers. magistraet gepresenteert, ende met de selve in communicatie geleyt", werd hierop terstond door de vroedschap bekrachtigd. Slechts stelde zij als voorwaarde, dat Grevius behoorlijk afschrift zou ontvangen „van de selve acte, mitsgaders vande verificatien totte beschuldinge indeselve acte vermelt", ten einde zich te kunnen verdedigen „voorden classe ofte andersintz ter plaetse hem soude goetduncken": een maatregel, die echter niet belette, dat drossaard Spierinck, te gelijk met eene copie van bovengenoemd stuk, „by notaris geauthentiseert sijnde", op Vrijdag 1 Juni in den vroegen morgen, door den deurwaarder Jan Klaas-

---

Wyntracq, tegenwoordich borgemeester, dewelcke hy seyde daer in de kercke gereet te staen, om met hem binnen te coomen". Br. ouderlingen en diakenen antwoordden echter aan de Greeff, »dat sy met die heeren, die hy noemde, voor desen tyt niet te spreecken ofte te handelen hadden". *Deductie*, fol. 197, 198.

[1]) Het origineel, door de kerkeraadsleden, Voetius uitgenomen, onderteekend, berust in 't *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Moge al ten volle van toepassing heeten wat Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 817 *b*, opmerkt: »wy souden die acte hier wel by voegen, dan s' is redelijck langh, ende vermits alle die quade proceduyren Grevii in dit historisch verhael punctuelijck zijn genarreert, soo dunckt het ons oock niet noodigh te wesen" — men zie echter bijlage XCV.

sen van Wyck aan de Greeff en, wijl deze afwezig was, aan diens huisvrouw heeft doen toekomen „een schriftelyck interdict", waarbij Grevius werd gelast „hem volgens de resolutie des kerkenraets niet meer te vervorderen door hem oft yemant anders eenige kerkelicke diensten op de ordinaris predick dagen in de publike kerke te doen, oft andersins dat tegens hem soude worden geprocedert nae behooren" [1]).

Denzelfden dag nog kwam, na geëindigde godsdienstoefening, de kerkeraad samen onder voorzitterschap van Voetius, door wien nu aan de vergaderde broeders werd bericht, „dat d. Cloppenburch, dewelcke te vooren geheel onwillich was om alhier het beroup aen te nemen, ten naesten by daer toe geinduceert was; ende dat derhalven met den eersten noodich was, tot vorderinge vande goede saecke het beroup te doen". Dienovereenkomstig koos onverwijld Heusdens consistorie „tot ordinarischen tweeden dienaer" den predikant van Aalburg [2]), „welckes stichtelycken wandel, midsgaders geleertheyt, oprechticheyt, ende pryselycken yver in het hanthaven der

---

1) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

2) Hoewel slechts met leedwezen daartoe overgaande, besloten toch kerkeraad, gemeenteleden en wethouders van Aalburg, wegens »den noot ende tegenwoordige gelegentheyt der gemeijntte tot Heusden", haar hun predikant, Johannes Cloppenburch, af te staan, »behoudens dese conditie, dat hy niet eer en soude sijne plaetse verlaten, voor deselve met den dienst Abrahami Adriani versorcht soude wesen. Is daer nae ten overvloet gekonditioneert, dat indijen de beroepinge Abrah. Adriani niet en soude connen bevordert werden, Cloppenburch als predicant van Aelburch in zijnen dienst sal blijven verbonden ende verobligeert". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Vgl. hiermede deze declaratie, door jonker van der Merwede ingeleverd bij de Heusdensche vroedschap: »Den 1en Juny 1618 tot Aelburch geweest met Voetio, Cloppenburch, Walewyn Janssen ten huyse vanden schouth, omme te hebben acte van ontslaninge van Cloppenburch, ende alsdoen mette naebueren verteert ende by my betaelt 2 gld. 8 sts." *Oud-arch. Heusden*, E. 213, bijlage tot fol. 35.

waerheyt den broederen niet alleen door het getuygenisse van anderen, maer oock door eygen ervarentheyt, nu overlange [1]), genoechsaem bekent waeren" [2]).

Inmiddels was de Greeff 28 Mei 1618 — den dag van zijn „deportement" door Heusdens consistorie — naar Den Haag gereisd en had hij aan de staten van Holland en West-Friesland overgeleverd „seecker remonstrantie [3]), om te ontwijcken de censure des kerckenraets; ende alsoo alles door usurpatie van hare Ed. Mog. authoriteyt te prevenieren" [4]); terwijl ook zijne vrienden en medestanders [5]) niet ophielden, binnen de frontierstad „rontomme te loopen ende door vreemde manieren van inductie alderhande inwoonderen, sy waren dan Gereformeerde, halve Paepschen, Libertynsche, die naulyx oyt in het gehoor te vooren gesien waren, te solliciteren tot onderteeckeninge van seeckere acte, waermede verclaert worde, dat sy by Grevii leere ende leven gecontenteert waren, ende den selven in synen dienst gaerne souden gecontinueert sien". Daarna werd door den heer van Kessel aan zijne excellentie prins Maurits copie dier acte verzonden [6]).

Als gunstige uitkomst op genoemd pogen, vaardigden

---

[1]) Vgl. bijlage XCIII.

[2]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[3]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[4]) »Pauci in Belgio nostro nominari poterunt, qui monitionibus, et correptionibus aut censuris ob doctrinam aut mores subjecti, easve metuentes, palam aut clam ad magistratum, aut ad aliquem aut aliquos ex magistratu non confugerint, ibique praesidium contra autoritatem, *εὐταξίαν*, censuram ecclesiasticam non quaesiverint. Remonstrantes nostrates a. 1610 aperte petebant per ill. Hollandiae ordines protegi contra censuras ecclesiasticas etc.". Voet., *Polit. eccles.*, t. I, pars II, p. 536. Vgl. daarmede t. II, p. 55, 234.

[5]) Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 818*a*, gewaagt van »syne favoriten". *Deductie*, fol. 203 worden met name vermeld: Adr. Jansen van Cuyck, Vereycken, Huibert Willemsen Loockermans, Frank Willemsen Loockermans en Adriaan Lambertsen van der Plas.

[6]) *Deductie*, fol. 203.

Hollands staten naar Heusden af de gecommitteerde raden Dirk Jacobsen Schoonhoven en Johan Dierhout; welke heeren, Zaterdag 2 Juni, 's avonds laat „noch in de herberge ontbooden hebben de wethouderen ende die van den kerckenraet", ten einde beiden bestuurslichamen mede te deelen, hoe hunne Edel Mogenden aan Grevius hadden toegestaan „provisie van maintenu, ende dat de meyninge diens volgens was, hem op morgen, wesende den Pinxterdach, wederomme te stellen in syne gebeurte van prediken". Tevens vroegen zij den leden der magistraat en dien van het consistorie, hun zoodra mogelijk te willen zeggen: „of sy gesint waren haer daer mede te conformeren dan niet?"

Nauwelijks waren de afgevaardigden van den kerkeraad op reces uiteengegaan, of Heusdens vroedschap verzocht HH. gedeputeerden „openinge te doen haerder commissie". Ofschoon zich eerst „weygerich aenstellende", werd niettemin door dezen „nae verder instantie stuxgewyse voorgelesen seecker apostille by hare Ed. Mog. Grevio op de marge van syn requeste verleent". Maar als een der raadsleden, „die daer assisteerde, ende syne ooge hadde op de lectuyre", bemerkte „dat noch seecker clausule overich was, die verswegen wiert", drong heel de vroedschap straks aan op volledige inlichting. Schoorvoetend en half-onwillig verklaarden eindelijk gedeputeerden, hoe „de selve apostille voorts inhielt, dat by aldien hen in hare commissie eenigen tegenstant mochte geschieden, dat sy alsdan gebruycken souden de assistentie van den heere superintendent over den guarnisoene"[1]). Niet weinig daardoor verrast[2]), besloot het con-

---

[1]) Vgl. *Resol. Holl.*, 1 Juni 1618.

[2]) Daarbij kwam »dat eenen dach ofte twee herwaerts eenige geswooren vianden der religie binnen Heusden gesien ende gehoort waren niet dan

sistorie nog dienzelfden 2den Juni — „ontrent negen uijren des avonts" — aan de heeren Schoonhoven en Dierhout te melden [1]), „dat sy ten respecte van hare Ed. Mog. souden sien en lyden, dat Johannes Grevius, gewesen predicant alhier, soude in de beurte van den tweeden predicant prediken, ter tyt toe dat Commissarissen voors. ter eerster coomste in hare Ed. Mog. vergaderinge rapport gedaen souden hebben. Doch onder expresse protestatie, dat sij hiermede niet en verstonden, dat het deportement Grevii, ende t beroep op eenen anderen alrede voordesen gedaen in syne plaetse, ende den beroepen predicant ter hant gestelt, hierdoor souden geprejudicieert wesen".

Bijgevolg hield de Greeff met Pinksteren — 3 en 4 Juni 1618 — „de voormiddaechsche predicatie". In beide godsdienstoefeningen „assisteerden" HH. gedeputeerden, die mede tegenwoordig waren [2]), toen Voetius, door het afstaan zijner namiddagbeurt op den eersten Pinksterdag, aan Johannes Cloppenburch gelegenheid gaf, als Heusdens nieuw-beroepen tweede predikant op te treden [3]),

---

dreyginge ende moort blasende; gelyck daernae de heere van Kessel selve adviseerde aen Syn Excellentie, dat hy de alteratie der gemoederen op syne wedercoomste te poste wt den Hage gevonden hadde: jusques à l'effusion du sang, tot bloetstortinge toe". *Deductie*, fol. 202.

[1]) Bij monde van den ouderling Jan Fr. van den Broeck en den diaken Lambert Jarensz. *Deductie*, fol. 202.

[2]) De Gedeputeerden toch hadden — »blyde dat sy nu hare commissie volvoert hadden, ende dat alles sonder onrust soude afloopen" — alreede sich laten verluiden: »dat sy niet van meyninge waren partyschap te bethoonen". *Deductie*, fol. 202, 203.

[3]) Nog verder dan toen Voetius te Heusden zijne intrede deed, werd nu door Cloppenburch en diens partijgenooten afgeweken van de kerkorde. Immers was er ditmaal sprake: noch van eene goedkeuring der classis, noch van eene veertiendaagsche voorstelling aan de gemeente. Evenmin werd hier nageleefd de uitdrukkelijke voorwaarde, welke Aalburg had bedongen bij het dimitteeren van Cloppenburch. Zie hierboven, blz. 246, aant. 2. Vgl. ook blz. 157, aant. 2.

„tot groote blyschap der gemeynte, die swaerlycken gedreycht was door verscheydene factueuse persoonen, soo militaire in dienst synde van den heere van Kessel, als borgeren, jae wethouderen selfs van Grevii factie". En Pinkstermaandag nog, begaf zich Cloppenburch [1]), „door versouck ende goetvinden" van het consistorie, naar Den Haag, „omme aldaer Syn Excellentie ende de steden de saecke toegedaen te informeren van t' gepasseerde alhier [2]), ende advys te nemen om behoorlycken de saecke voorts te beleyden ende te muneren tegen tgene de partyen nu moveerden". Want, terwijl de twee gedeputeerden, „hare commissie (soomen meynde) volvoert hebbende", zich bleven ophouden binnen de frontierstad, maakte Grevius, 5 Juni, na zijne predikatie [3]), van den kansel bekend, „dat, alsoo hy van den kerckenraet verlaten was, het nootsaeckelyck soude syn eenen anderen aparten kerckenraet te verkiesen"; waartoe hij der gemeente, om uit te kiezen, aanvankelijk voordroeg zes ouderlingen en even zooveel diakenen [4]).

Daags daarna trad de Greeff, „buyten syne gewoonte" [5]), bij vernieuwing te Heusden op, en begon hij,

---

[1]) Een paar dagen later, 7 Juni 1618, voegde de kerkeraad uit zijn midden aan Cloppenburch nog toe Jacob Jacobsen Croes en Jan Franssen van den Broeck. Zie hierachter, bijlage XCVI.

[2]) Wat de Remonstranten bij de Staten zochten, dat wachtten, op hunne beurt, de Contra-remonstranten van den Prins. Vgl. hierboven, blz. 247, aant. 3.

[3]) Dinsdags na Pinksteren werd er anders te Heusden nooit gepreekt. Vgl. hierboven, blz. 199, aant. 2.

[4]) Te weten: Huibert Willemsen Loockermans, Dirk Anthonissen van Wyntrack, Adriaan Jansen van Cuyck, Wouter Hamel, Willem van Braeckel, Gerard van Eyck tot ouderlingen en Paulus Gerritsen Keyser, Jan Lenardsen van Boxtel, Cornelis Matthijssen, Herman Foppensen, Anthonis van Cuyck, Jochem Jansen tot diakenen. Van die bekendmaking door Grevius kon, blijkens notarieele depositie, Marcus Rinharts als dienstdoende diaken getuigen. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[5]) In *Deductie*, fol. 204, staat hierbij tusschen haakjes vermeld: »alsoo hy

zeer vroeg in de kerk gekomen, „met die van syne factie aldaer te procederen tot electie van vier ouderlingen ende diaconen", ten einde hen, wanneer de preek was afgeloopen, onmiddellijk te kunnen bevestigen [1]). Geen van Voetius' geestverwanten woonde bedoelde plechtigheid bij. Ook de diaken, „die het syne beurte alsdoen was de aelmoesse te collecteren" [2]), verliet, „met voorgaende advys van de broederen", zoodra hij de giften der gemeente ingezameld had, het kerkgebouw, „sonder het eynde der predicatie, ende de volgende confirmatie van Grevii kerckenraet te verwachten, om met syne presentie niet te schynen toe te staen, ofte te assisteren soodanige onwettelycke bevestiginge". Denzelfden middag reeds, werd door de afgevaardigden van magistraat en consistorie tegen zulk eene „dis ordre", zoo krachtig mogelijk, „gedoleert ende geprotesteert" bij de heeren Schoonhoven en Dierhout, die, naar zij later verzekerden, „Grevium hierover hebben aengesproocken ende ten hoochsten bestraft; oock mede versocht ende begeert, dat hy soude desisteren, ende de saecke laten in dien staet, in dewelcke sy was te vooren, sonder soodanigen kerckeraet te hebben ende te gebruycken, alsoo dit formele scheuringe was". Toen de Greeff hun echter antwoordde: „dat het nu te laet was; dat hy niet en conde wesen sonder kerckenraet, alsoo de andere kerckenraet hem niet meer en diende, maer tenemael hadde verlaten" — legden Commissarissen zich in alle kalmte bij die betuiging neêr; deden ten minste niets, om hem „met hare ende der heeren Staten autho-

noyt en plach de naeste weeckpredicatie, volgende na Pincxteren, Paesschen, ofte Kersdach te doen". Vgl. hierboven, blz. 177, aant. 3.

[1]) Bij de tot ouderling voorgedragenen vielen af van Braeckel en van Eyck; uit het zestal diakenen werden niet gekozen van Cuyck en Jansen.

[2]) Namelijk: Dirk Goossens. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

riteyt te urgeren, ende daer toe assistentie des superintendents te compelleren" [1]).

Geheel anders handelde jonker Spierinck. Deze liet door den „camerwaerder" van Wyck den „gepretendeerden" kerkeraad, welken Grevius „contrarie alle kerckelijcke ordonnantie" bevestigd had, gerechtelijk aanzeggen, „dat sylujjden hen niet en souden vervoerderen in hun opgeworpen ambt te treden, ende de wettelijcke beroepen kerckenraede, in officio sijnde, te verhinderen", daar hij anders als Heusdens drost, bij overtreding zijner insinuatie, „in tijden ende wijlen tegen hen luijden int generael ofte particulier soude procederen, sulcx als men tegen oproermaeckers ende verstoorders der gemeijne ruste behoort te doen" [2]).

Ongeacht die ernstige bedreiging, handhaafde Grevius de nieuwe broeders. Immers, als Dirk Goossens en Marcus Rinharts, kort geleden wettig gekozen en bevestigde diakenen, Zondag, 10 Juni 1618, zich hadden begeven „ter nae middaechsche predicatie, omme naer ouder gewoonte te ontfangen ende te colligeren de aelmoessen vande gemeijnte", zagen zij aanstonds, hoe „de nijeuwe opgeworpene kerckenraden hunne ordinarise plaetse hadden ingenomen". Zelfs schroomden „eenige vande selve diaconen" niet, hen „vorders daervut te dringen"; terwijl Grevius —

---

[1]) Zie hierboven, blz. 248, aant. 1. In hun rapport aan de Staten verzekerden Schoonhoven en Dierhout, dat zij Grevius van die handeling niet hadden kunnen »diverteren". *Resol. Holl.*, 14 Juni 1618. Vgl. mr. Naber, *a. w.*, blz. 60: »Zoo stond ras leeraar tegen leeraar, kerkeraad tegen consistorie, gemeente tegen gemeente, kerk tegenover kerk".

[2]) Bovenvermelde »insinuatie" was gedateerd 10 Juni 1618, en werd door Jan Klaassen van Wyck den leden van Grevius' kerkeraad, zoowel dien eigen Zondag »naer middach, naede predicatie, dewyle hy voorde predicatie niemant thuijs en vant", als op Vrijdag, 15 Juni, gedaan; maar toen »onderde predicatie", wat een hoogst onstichtelijk tooneel opleverde. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Zie ook bijlage XCVII.

„naer het gebet ende voor de predicatie" — de gemeente „met eene lange bysondere vermaninge" beslist afried, aan hen, diakenen in gewonen dienst, hare giften uit te reiken. Zoodra dus Goossens en Rinharts „van meijninge waeren hun officie te fungeren", heeft hun de buitengewone kerkeraad „daerinne belet gedaen ende feijtelycken geresisteert". Paulus Gerritsen Keyser, die handig van een der „armenbuydels" zich meester maakte, en Jan Lenardsen van Boxtel, die maar eenvoudigweg zijn hoed nam, collecteerden, als de Greeffs diakenen, „beyde in haeste met groote hevicheyt". Dirk Goossens nochtans, „den anderen armenbuydel behouden hebbende", verrichtte mede zijne taak door het inzamelen van eenige aalmoezen, „welcke aelmoessen de voorsegde opgeworpene diaconen, nae de predicatie, naer hen genomen hebben" — zéér tegen wil en dank der rechtens in dienst zijnde armverzorgers [1]).

Maar, nu ook bleek de maat van Grevius' „onstichtelycke proceduеren" ten boorde toe vol te wezen, ofschoon hij niet ophield „van den predickstoel synen gepretendeerden kerckenraet tot courage te vermaenen, alsoo tgene gedaen was, wettelyck was gedaen, ende coomende van hoger hant, dewelcke het wel souden mainteneren" [2]). Onmiddellijk na het gebeurde met Goossens en Rinharts vaardigde Heusdens consistorie zijn

---

[1]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Nagenoeg hetzelfde had plaats onder Grevius' prediking op 15 Juni 1618.

[2]) Deze betuiging werd o. a. ook aangehoord door de afgevaardigden van Gorcums classis, de predikanten Abr. Adriani en Jan Willemsen van Loenen, die daarvan, »ter rechtelijcker instantie van den heere drossaerdt", eene verklaring aflegden »onder hunne hant" den 15[den] Juni 1618. Hetzelfde geschiedde »door Cornelis Groen, procureur binnen der stede van Heusden, ende Claes Janszoon de Wit". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

oudsten, wettig aangestelden diaken, Lambert Jarensen, af naar de classicale vergadering, die, 11 Juni 1618, in Vianen stond gehouden te worden, ten einde aan haar over te leveren „seecker acte met de welcke Johannes Grevius van sijnen dienst was gedeporteert" [1]); en tevens haar behoorlijk in te lichten, zoo omtrent den nieuwen kerkeraad, door de Greeff „op Dijnsdaechs nae Pinxteren geproclameert", als omtrent „het beroep met approbatie der eers. magistraten gedaen op Cloppenburch" [2]).

Na vrij langdurige beraadslaging [3]) vond men eindelijk ter classis goed, dat de predikanten Adriani en van Loenen [4]) zouden worden afgevaardigd „omme haer met den eersten te vervougen tot Heusden, ende aldaer de persoonen, die Grevius tot eenen gepretendeerden kerckenraed voorgestelt ende bevesticht hadde, aen te sprecken, ende eernstelyck te vermaenen daer van te desisteren, sonder sick op eenigerleij wijse in qualiteyte als voren van ijemant te laeten gebruijcken". Wat de Greeff zelven betrof — die intusschen ter vergadering gekomen [5]),

---

[1]) Bij bedoelde acte was gevoegd de »schriftelycke approbatie der eers. magistraet tot Huesden", verleend op het deportement van Grevius door den kerkeraad. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[2]) Met het oog èn op Grevius' ontslag èn op Cloppenburchs beroep, kon anders de classis van Gorcum herhalen, wat zij indertijd Rodenburch had voorgehouden: dat die zaak »wel beter nae kerckelijcke ordeninge hadde behoort beleijt te wesen". Vgl. hierboven, blz. 29.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 11—13 Juni 1618. De notulen, toenmaals gehouden ter classis van Gorcum, zijn, voor zoover betreft de kerkelijke quaestie binnen de frontierstad, ook »extractsgewijze" opgenomen in *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39 en in de reeds meermalen aangehaalde *Deductie*.

[4]) Zie hiervoor, blz. 253, aant. 2.

[5]) Zoodra Grevius »in de classe" was verschenen, begon hij — »eer hy quam tot apologie" — vier vragen te stellen, welke hij haar verzocht »ter gelegener tyt" te beantwoorden. Voor een deel golden die vragen vergrijpen tegen de kerkelijke bepalingen, door zijne wederpartijders begaan. Zie hierachter, bijlage XCVIII.

en „weijgerich sijne saecke in den classe te laeten verhandelen", daaruit straks weer vertrokken was — zoo werd door de broederen besloten, dat hun praeses Vogelsanck, met Leoninus [1]), bij de staten van Holland en West-Friesland „schriftelijck ende mondelijck nopende het deportement Grevii ende opwerpen van eenen andederen kerckenraet souden remonstreren" [2]).

Maar niet enkel de Gorcumsche classis, ook Heusdens consistorie zond, 18 Juni 1618, naar Den Haag, als nieuw-gedeputeerden [3]), den ouderling Walewijn Jansen en den diaken Lambert Jarensen [4]), aan wie daar ter plaatse door hunne Edel Mogenden „werden in handen gestelt de stucken van Grevius en de synen, om de selve te sien, ende daer op te segghen datse goedt souden vinden" [5]); blijvende nochtans de Greeff „als kercken-dienaer tot Heusden gecontinueert, gelijck hy was voor date van 't deportement hem gedaen, tot anders soude zijn gedisponeert" [6]).

Nog geene maand was sedert verloopen, als op de

---

[1]) Cornelius Leoninus, of de Leeuw was predikant te Asperen van 1614 tot 1620.

[2]) »Gelijck mede verschenen zijn de kercken-dienaers van Vyanen ende Asperen, Gedeputeerden van de classe van Gornichem, die by monde ende in geschrifte versochten, de saecke Grevii, als zijnde kerckelijck, by de classe te mogen verhandelt worden, seggende op alles soo wel te sullen letten alst behooren sal, ende niet eyndelijcks te doen, of haer goedtvinden hier aen te brengen, ende redenen daer van te geven tot genoegen deser vergaderinge, maer geantwoord dat men op alles hier sal letten, ende sy daer na niet behoufden te wachten, maer hen wel mogen vervoegen na haer kercken; dat men 't gene goetgevonden sal worden, haer sal naezeynden, en doen addresseren tot Gornichem". *Resol. Holl.*, 15 Juni 1618.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 250, aant. 1.

[4]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Hun »vertoogh" werd door de Staten aan Grevius, dien zij tegen 19 Juni naar Den Haag hadden opontboden, ter hand gesteld, ten einde »by monde of geschrifte daer jegens te seggen". Zie *Resol. Holl.*, 16 en 19 Juni 1618.

[5]) Zoowel de Greeffs »remonstrantie" als de aanmerkingen daarop gemaakt door Voetius staan afgedrukt in bijlage XCIX. Vgl. hierboven, blz. 247, aant. 3.

[6]) Zie *Resol. Holl.*, 23 Juni 1618.

classis te Woudrichem, 16 en 17 Juli, twee gecommitteerden uit denzelfden kerkeraad, Jan Franssen van den Broeck en Dirk Goossens, de belangen der Heusdensche gemeente wederom dringend kwamen aanbevelen. Hun verzoek werd door de broederen beantwoord met de resolutie „dat — alsoo Grevius sich de classe hadde ontrocken [1]) ende syne sake gebracht aende ed. mog. heeren Staten, welcker meyninge hier over aenden classem noch niet en was geschreven [2]) — de classe, voor desen tijt patientie nemende ende niet verders connende doen in dese sake, de selve liet staen in haere tegenwoordige terminis, so ten aensien van het deportement Grevii als het beroep Cloppenburgii". Evenwel bestond er bij de vergadering geen bezwaar, dat Heusdens gemeente van laatstgenoemden „daerentusschen den dienst soude gebruijcken" [3]).

Had de Greeff, niettegenstaande hij door den kerkeraad der frontierstad uit zijne betrekking was ontslagen, Zondag, 26 Augustus, aldaar toch het avondmaal bediend [4]) — bij welke gelegenheid „met hem communi-

---

[1]) Hoe Grevius zich aanstelde op de classicale vergadering te Woudrichem, zie bijlage C.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 255, aant. 2.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 16 en 17 Juli 1618. Kort hierna, 30 Juli, stierf Heusdens drost, jonker Rudolph Spierinck van Well, die door jonker Adriaan van der Merwede werd opgevolgd. Zie *Resol. Holl.*, 30 Juli en 19 Oct. 1618. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 21 der gemeenterekening.

[4]) Bij de afkondiging, op 19 Aug. 1618, van het door Grevius te houden avondmaal, had de wettig-gekozen kerkeraad tevens ter kennisse der gemeente gebracht en haar voorgehouden »tgene schriftelyck daer toe geconcipeert was alsoo: Geene ledematen, wtgesondert de welcke t selve verstant veellicht niet en hebben in de huydendaechsche gecontroverteerde poincten, bereyt synde de selve te dragen, ende erkennen voor broederen, soo lange sy haer in viantschap tegen de gereformeerde kercke ende leere niet en verloopen. Tot welcken eynde de gemeynte gewaerschout wert, haer niet te vervoegen ten avontmale met die gene, die in dese kercke volgens het oordeel des classis, onder de welcke dese kercke resorteert, formele scheuringe

ceerden eenenveertig mans persoonen, soo borgeren als soldaten" — den volgenden dag werd hiervan rapport gedaan in de classis te Gorcum, die daarop resolveerde „datmen Grevio soude aenschryven, dat hy van nu aen gesuspendeert werde wt de classicale vergaderinge, tot dat van synodo particulari (waertoe syne saecke gebracht soude werden) de selve soude afgehandelt syn". [1]). Dienovereenkomstig citeerde hem dan ook den 26sten October, „by missive met eenen expressen boode", de provinciale synode van Delft, „omme tegen den 29 dito in hare vergaderinge te compareren, ende rekenschap te geven van syne gehoudene proceduyren, die by de gedeputeerden des classis van Gorinchem aen den synodo waren geremonstreert" [2]).

Lid zijnde van bedoelde synode [3]), verwittigde Voetius onmiddellijk Heusdens consistorie van het schrijven, aan zijn gewezen ambtgenoot door haar verzonden. Het gevolg was, dat de kerkeraad der frontierstad, „met credentie" van zijnentwege, naar Delft afvaardigde Johannes Cloppenburch, benevens de ouderlingen van den Broeck en Tuelinck, „omme tegen den selven tyt met Grevio daer te verschynen". Zoodra beide partijen gehoord waren, besloot, 1 November 1618, de provinciale synode — „op alles, te wedersyden by gebracht, gelet ende over-

---

hebben aengerecht". Die waarschuwing was, »in de weecke" vóór de bediening zelve, bij monde van Cloppenburch en Croes, hier en daar nog nader aangedrongen. *Deductie*, fol. 218. Vgl. hierboven, blz. 239, aant. 1 en 2, als ook blz. 252, aant. 1.

[1]) *Deductie*, fol. 219. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 27 Aug. 1618.

[2]) *Deductie*, fol. 219.

[3]) Met Gedeon van Sonnevelt en Edzardus Frederici was ook Voetius door de Gorcumsche classis daartoe gedeputeerd. Men vergaderde, bij die gelegenheid, in de groote zaal van het voormalige Sint Agathaklooster (gesticht omstreeks 1394), tegenwoordig de historische zaal in het Prinsenhof te Delft. Zie de *Oprechte Haarlemsche courant* van 20 April 1887.

woogen hebbende in Godes heylige vreese, oock ghehoort het advys vande E.E. heeren commissarissen" [1]) — goed te keuren en te bekrachtigen het deportement door Heusdens kerkeraad en vroedschap uitgevaardigd; „verclarende, dat de voors. Grevius sich van alle kercklicke diensten soude onthouden ter tijt toe, hij behoorlijcke satisfactie soude hebben gedaen" [2]). En waar, bij de behandeling van dit conflict ter Delftsche synode „mede mentie was gemaeckt van sekeren kerckenraht, die Grevius ende de sijne hadden vercoren ende bevesticht", daar achtte voornoemde vergadering „deselve verkiesinghe gantz onwettelick ende teghen alle ordere geschiet te wesen, ende dat dien volgende deselve personen voortaen souden desisteren van alle kercklicke bedieninghen" [3]).

Nadat eindelijk te Heusden, op Zondag, den 4den November, beide synodale „acten" door Cloppenburch, in de Catharijne kerk, aan de verzamelde gemeente der Gereformeerden waren medegedeeld — „vanden selven predickstoel, dien Johannes Grevius na syn deportement hadde geusurpeert"; van welke plaats hij tevens „syne opgeworpene ouderlingen ende diaconen hadde geproclameert ende bevesticht" — richtte de kerkeraad der frontierstad een schrijven aan de classis van Gor-

---

[1]) *Deductie*, fol. 219.

[2]) Evenwel verkreeg hij nog van de Staten deze gunstige beschikking: »Johannes Grevius, gheweesden kercken-dienaer tot Heusden, by de provinciale synode tot Delff vanden selven synen dienst gedeporteert, is uyt bysondere consideratien sijn ordinaris stipendium van kercken-dienaer voorsz. gecontinueert tot het scheyden van de synode nationael, ende den ontfanger Koolwijck geordonneert, hem daer na te reguleren". *Resol. Holl.*, 9 Nov. 1618. Vgl. daarmede die van 18 Oct. 1617.

[3]) Zie art. 49 en 50 der »Acta des Suydthollandtschen synodi gehouden binnen Delfft, begonnen den 8en Oct. ende geeyndiget den 6en Novemb. naestvolgende a°. 1618". *Oud Synod. archief*, **III**, **20**, II. Vgl. dr. Reitsma en dr. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, Groningen, 1892, dl. III, blz. 309 en 310.

cum, „waer inne deselve versochten, dat het beroep, dat sy eertyts op d. Cloppenburgium gedaen hadden, by de broederen mochte ingewillicht worden". Zooals dan ook geschiedde [1]), eenstemmig, den 20[sten] November 1618.

Met Johannes Cloppenburch, den beproefden vriend en geestverwant uit Leidens staten-collegie [2]), ten nauwste vereenigd, werkte Voetius nu volijverig voort aan den opbouw der hun toevertrouwde gemeente [3]), en zou hij later, te Heusden, op dankbaar-blijden toon eens getuigen [4]): „Ons behoort te beweghen die versche weldaet van als een tweede of vernieude reformatie (soo men 't soo noemen mach) die ons neffens andere oock in dese plaetse gheschiet is. Wanneer door quaden raedt en misleydinghe dat verdrietelijck j a e ende n e e n, dat hevigh twisten en teghenspreecken der ghenaemder R e m o n s t r a n t e n alhier ter vensteren ingekomen was, ende daer door dese stadt ende ghemeynte in d'uytterste swarigheydt ende perijckel, ende by nae in een ongheneselijcke scheuringhe ende combustie was ghesteldt: wanneer de goede saecke tot wanhopens toe verwerret ende verloopen was,

---

1) *Hand. cl. Gorc.*, 20 Nov. 1618. Vgl. daarmede *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

2) Zie hierboven, blz. 77, 111.

3) Die gemeente kon nu, met den toenmaligen pruldichter, meer stekelig dan fraai, getuigen:

»Heusden ben ick een Hollants stadt,
In mijn wapen voer ick een radt.
Dat dou ick aen mijn waghen sonder troeren,
Om den Arminiaen uyt het lant te voeren".

Zie *Nieu reken-boeck, op den Arminiaensen kerf-stock, eertijts ghemaeckt tot spijt van de Gereformeerde christenen, met het advijs van alle steden ende schanssen die den prince Maurits ende de kerck des Christen gheloofs toegedaen zijn ende, getrouwicheyt ghesworen hebben, elck int particulier ghestelt als volght. By een ghestelt door een boer uyt de veenen veel ghetrouwer voor 't lant, als den balansemaecker met al zijn verstandt*, Dordrecht (z. n. v. dr.), 1618, blz. 3. Vgl. daarmede bijlage CI.

4) Voet., *Afscheydt-predicatie*, blz. 32, 33.

soo heeft onsen Godt terstont nae mijn inkomste alhier uyt die duysternisse het light ghegeven, ende die ghetrouwe ende troostelijcke leere van Godes allenthalven ghenadighe ghenade veel heerlijcker als te vooren doen schijnen. Hy heeft dat kostelijck pandt der leere, 't ghene men dese sijne ghemeynte by nae ontnomen of verwisselt hadde, aen haere herten by occasie van het tegenspreecken klaerder vertoont, stercker verseeckert ende vaster ghestelt. Hier door zijn de verdeylde ende verstroyde ghemoederen wederom tot onderlinghen vrede, tot kerckelijcke eenigheyt in een en 't selve gheloove gebracht. Veler oogen die te vooren schemerden zijn verclaert; veler verstanden, meest aller herten zijn gheopent, dat sy met andere kennisse, in een ander conscientie, in ander weerde, met ander hertelijckheydt en liefde, met andere omsichtigheydt ende op-merckinghe tot andere eynden ende beter ghebruyck de Gereformeerde religie omhelst ende bewaert hebben".

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Op ring, classis en synoden.

Van de vier onderscheiden ringen of „quartieren", waaruit toentertijd de Gorcumsche classis bestond, was er ook een ring genoemd naar Heusden [1]). Tot zijne leden behoorden de predikanten der frontierstad, met die van twintig, ten deele gecombineerde en binnen haren naasten omtrek gelegen dorpen [2]).

Aanvankelijk kwamen de broeders, elken tweeden Dinsdag der maand, beurtelings ten huize van een hunner bij elkaar. Was er 's Woensdags daarop biddag, dan werd de vergadering om die reden eene week uitgesteld. Later vond men evenwel goed „geen ring te leggen op voorgestemden tijt" en had de samenkomst plaats, wanneer „eenige wettelijcke oorsake sulx was vereijssende" [3]).

De werkzaamheden, die hier werden verricht, stonden

---

[1]) De andere ringen waren die van Vianen, Arkel en (het land van) Altena. Op den inventaris van het archief der Hervormde gemeente »Heusden" staat, onder afd. I, C, n°. 76, als folio zonder band, vermeld het *Ringboek of acten der vergaderingen des rings van Heusden*, *aanvangende den* 12 *October* 1612 (lees: 1620), *eindigende den* 4 *April* 1695.

[2]) Zie hierachter, bijlage CII.

[3]) *Ringb. Heusd.*, 8 Sept. 1631. Ook werd bij die gelegenheid »voorgeworpen", en later op »een grooter vergaederinge" besloten: »datmen tot geval van de onvrije broeders d. Voetius, d. Slaetius ende d. Wyckentoorn, op dat die mede op den ring souden kunnen verschijnen, altijt te Heusden soude te saemen comen."

allen min of meer in verband met het kerkelijk gemeenschapsleven. Immers omvatten ze: het houden van toezicht op een uitgebracht, soms op een nog uit te brengen beroep; het gereed maken van de lijst voor het bedienen der binnen Heusdens ring vaceerende predikantsplaatsen; het instellen van een onderzoek naar het al of niet trouw behandelen der catechismus-afdeelingen in den Zondagmiddagdienst, alsmede naar het waarnemen der ten behoeve van de combinaties vastgestelde preekbeurten [1]). Verder beraadslaagde men, zoo noodig, over den meest geschikten tijd voor het vergaderen der classis en over de gravamina, welke men aan haar oordeel dacht te onderwerpen; terwijl door de broeders ook, bij gelegenheid, het rapport werd aangehoord van de beide ringdeputaten, die in last hadden, zorgvuldig te letten „op de swaricheden, welcke in haer quartiere soude mogen voorvallen".

Gisbertus Voetius nam als predikant, eerst te Vlijmen en daarna te Heusden, wanneer maar de omstandigheden het toelieten, ernstig en ijverig aan dien arbeid deel en poogde bij de vervulling der opdrachten, hem met een of meer zijner collega's in het belang van den ring gedaan [2]), zich het geschonken vertrouwen steeds waardig te toonen.

Nu en dan gebeurde het echter, dat hij op de maandelijksche vergaderingen werd gemist [3]). Daartoe mag,

---

[1]) Zoo had, naar jonker Rudolph Spierinck als drost aan de Staten berichtte, Samuel de Prince »in jaeren ende dagen gheenen kerckendienst en gedaen inde cappelle vanden Elshout, gelyck hy by combinatie behoorde te doen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) Zie b.v. *Ringb. Heusd.*, 27 Dec. 1623; 13 Febr. 1624; 11 Aug. 1626; 9 Oct. 1628; 22 Juli 1631; 23 Sept. 1632.

[3]) Volgens het Heusdensche ringboek bleek Voetius, van 12 Oct. 1620 af tot den 2[den] Jan. 1634 inclusis, vierentwintig keer afwezig bij de éénentachtig vergaderingen, welke er gedurende dat tijdsverloop gehouden werden.

buiten wettige verhindering, allicht de min-vriendschappelijke verhouding, waarin hij tot sommige ringbroeders stond, aanleiding gegeven hebben. Telde Voetius onder hen hooggeschatte makkers uit den academietijd, als van der Rosieren, Cloppenburch en Seroyen, of wel besliste geestverwanten uit later dagen, als du Piere en Snoeck, Adriani [1]) en Loor [2]), Menningius [3]) en Havius [4]) — tot Heusdens „quartier" behoorden evenzeer Samuel de Prince, Cornelius Drongelensis en Abraham van de Velde: drie ambtsbroeders, met wier handel en wandel hij zich onmogelijk kon vereenigen.

Omtrent de Prince waren, reeds spoedig nadat deze Joannes Andelius te Baardwijk vervangen had [5]), uit een vroeger gedebaucheerd leven bijzonderheden aan het licht gekomen, die voldoenden grond opleverden om Princius voor de Gorcumsche classis in staat van beschuldiging te stellen [6]). Desniettemin bleef hij dwaselijk volharden bij zijn „frivool ende onbandig" gedrag [7]), wat hem eene

---

[1]) Zie Voetius' oordeel over Adriani en van der Rosieren in bijlage LXXX.

[2]) Zijne gemeente, die van Hedikhuizen en Herpt, roemde Loorius als »eenen persoon geleert ende geoeffent inde spraken om de Papen den mont te stoppen". *Hand. cl. Gorc.*, 24 Juni 1619.

[3]) Bij zijn peremptoir examen voor de classis, hem door Voetius afgenomen, gaf Arnoldus Menningius aan de vergadering »sulcken contentement", dat de broederen »den Heere danckten over sijne bequaemheyt". *Hand. cl. Gorc.*, 16 Nov. 1626.

[4]) Matthias Havius was de eerste predikant der gemeente te Crevecoeur, en, naar de aanteekeningen van Nicolaas Voet inhielden: »een geleert, vroom ende yeverich man". Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 310.

[5]) Zie hierboven, blz. 141, aant. 1.

[6]) Wegens »het oneerlyck attentaet Princii op de huysvrouwe vanden secretario tot Halteren" was hij indertijd, als proponent te Roemerswaal beroepen zijnde, door de classis van Tolen »geremoveert". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 30 Oct. 1617.

[7]) Tot bewijs kan o. a. dienen, dat, volgens eene, door twee van Heusdens schepenen afgelegde, notarieele depositie, bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, Samuel de Prince, naar getuigenis van jonker Joris van Cuyck, heer van Herpt: »ter woonstede van den corporael Bronckhorst hadde laten

drie maanden lange suspensie berokkende [1]), gevolgd door zijn deportement [2]). Hetzelfde lot haalde zich van Drongelen op den hals. Diens „excessen ende misbruycken", door de vergaderde broeders telkens weer „voor eene reyse oversien ende vergheven", werden nochtans zoo ten eenen male onstichtelijk [3]), dat de classis het vervullen van zijn ambt hem niet langer kon toevertrouwen; maar eindigde met voor Drongelensis aan de edel mogende heeren Staten, in verschoonende taal: „ten opsichte van sijne loshoofdicheijt", een jaarlijksch onderhoud te vragen [4]). En wat betrof Abraham van de Velde — die, nog eer hij in den dienst bevestigd was, zijn huwelijk al „onordentelycken" begonnen [5]) en zich voorts met zijne

---

comen drie roemers met wijn, waer mede hij brochte ende seechde dat hij dronck den Vader, den Zoon ende den Heijligen Geest, ende dat hij Prince de selve roemers oock uijtgedroncken hadde, maer dat bij hem, heere van Herpt, sulcx niet gedaen was; waer op Willem Teuling seechde, dat het droeffelyck was dat sulcke leeraers de heijlige drievuldicheyt soo lichtveerdelijcken misbruijckten". Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 20 en 21 Nov. 1617; Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 508—515.

[1]) *Hand. cl. Gorc.* 23 en 24 April 1618.

[2]) Dr. Reitsma en dr. van Veen, *a. w.*, dl. III, blz. 354, 355. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 2 Sept. 1619. Zelfs zijn eigen partij had luttel met Princius op. Zoo »griefde het Wtenbogaert, dat Prince, die in 1621 uit de gevangenis te Amsterdam had weten te ontvluchten, drie jaren daarna wegens diefstal werd gegrepen". Op Loevestein gedetineerd, zocht hij er eveneens te ontsnappen, maar »verdronk in de gracht". Zie dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, bl. 91, en aant. 2 aldaar.

[3]) Uit de interrogatoriën door Gorcums classis aan van Drongelen voorgehouden, alsmede uit zijne volstandige bekentenis ter vergadering afgelegd blijkt, dat hij herhaaldelijk zijne huisvrouw sloeg, die, op hare beurt, hun beider goed naar den lommerd bracht; ook, dat hij onderscheidene keeren in het openbaar gevochten had; en wel »eenmael tegen drije huijslieden", die hem als predikant »de quoten" moesten ter hand stellen. *Hand. cl. Gorc.*, 24 Sept. 1618.

[4]) Zijne laatste levensjaren besteedde Drongelensis in den schooldienst te Oudheusden. Zie *Ringb. Heusd.*, 14 Maart 1623. Aan zijne vrouw, die vroeger te Heusden hetzelfde had willen doen, werd indertijd gelast »daervan te supersederen". *Hand. cl. Gorc.*, 29 Juni 1620.

[5]) *Hand. cl. Gorc.*, 24 Juni 1619.

huisvrouw aan verschillende grove fouten had schuldig gemaakt [1]) — over hem werden de lidmaten van Veen niet moede zich te beklagen [2]), gelijk ook Heusdens ring jaar in jaar uit aangewezen bleef, om de geestelijke belangen zijner gemeente te behartigen en, zoo mogelijk, voor Veldiuszelf eene geschikte verplaatsing te zoeken.

Kostte het dikwerf groote moeite de vriendschappelijk-vertrouwelijke stemming, aan ringsvergaderingen in den regel eigen, bij den omgang met zulke ambtsbroeders voldoende levendig te houden — daarover had men zich op de samenkomsten der classis weinig of niet te bekommeren. Deze werden viermaal in het jaar [3]), meestal te Gorinchem gehouden. De eerste, 's Maandags na beloken Paschen, was bestemd tot het opgeven, of het met elkander opstellen van gravamina voor de aanstaande Zuid-Hollandsche synode. De tweede ging dier vergadering enkele dagen vooraf, ten einde alzoo de bezwaarpunten te kunnen bespreken door de synodale classis overgezonden. Spoedig volgde, na afloop der provinciale synode, de derde classicale samenkomst, en de vierde

---

[1]) Een lijvige bundel bewijsstukken, loopende van 14 Dec. 1626 tot 4 Oct. 1634 en betrekking hebbende op Veldius' geruchtmakende zaak, is voorhanden in *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C, n°. 80, d. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 2 tot 5 Oct., 1634.

[2]) Het eerste der tien vraagpunten, gesteld aan mr. Huijbert Deckers, voormalig onderwijzer te Wijk, nabij de gemeente Veen gelegen, en door dezen »affirmativelijck" beantwoord, hield in, hoe ds. Rosarius, die geruimen tijd bij van de Velde aan huis woonde, hem, Deckers, verscheidene malen had te kennen gegeven »als dat d. Velden uijt acht ofte thien predicatien altijts de onderste uijthaelde, ende die also vervolgens predickte het geheele jaer deur". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C, n°. 80, d. Daarop doelde misschien Voetius, *Polit. eccles.*, t. III, p. 90: »similiter si inquiritur in quaerelas auditorum, de concionatore suo per 18. annos praeter propter aliunde suppeditatis ac de verbo ad verbum pronuntiatis septem aut octo concionibus toties quoties repetitis, munere praedicationis defuncto."

[3]) Natuurlijk de buitengewone vergaderingen niet medegerekend.

had plaats den tweeden Maandag in October. Uit den aard der zaak waren er op de classis veel meer predikanten tegenwoordig dan op eene ringsvergadering, terwijl ook de onderwerpen, over welke men van gedachten wisselde, doorgaans een algemeen karakter droegen [1]).

Omstreeks den tijd dat Voetius tot lid der Gorcumsche classis werd aangenomen, begon zich in haar midden van lieverleê een degelijker, een wetenschappelijker streven dan vroeger te openbaren. De voedsterzonen van Leidens staten-collegie traden bij het vervullen der onderscheidene vacaturen steeds beslister op den voorgrond, om straks de beste standplaatsen in te nemen in het land van Heusden en Altena, in de „quartieren" van Vianen en Arkel [2]).

Geen wonder, wanneer genoemde classisbroederen — 10 September 1612 binnen Gorinchem vergaderd — naar aanleiding van een zeggen der Heusdensche ringpredikanten, dat de schoolmeester uit Drongelen „een ofte twee propositien voor haer gedaen hadde, ende dat deselve maer matelyck goedt waeren geweest", met allen nadruk opmerkten, hoe men „niet en behoorde soo lichtelyck te komen tot het proponeren van persoonen, welcke niet en hadden theologiae gestudeert". Daardoor toch werden vele jonge mannen „wt den kerckendienst geslooten", die hunne studiën op alleszins loffelijke wijze en met den meest gewenschten uitslag hadden volbracht. Ja, het predikambt zelf liep gevaar door zulk eene manier van doen geminacht te worden [3]).

---

[1]) Voor nadere bijzonderheden zie de Wetten, statuten, ende ordonnantien des classis van Gorinchem, eenpaerlyck gestelt, beraemt, ende ghearresteert inder classicale vergaderinge gehouden tot Gorinchem den 14. Octobr. 1619, geplaatst achter het *Ringb. Heusd.* Vgl. daarvan ook de handelingen op 8 Aug. 1623.

[2]) Zie hierachter, bijlage CIII.

[3]) Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 30 Oct. 1617. Hoe omzichtig men later optrad,

Gaven deze woorden ongetwijfeld het gevoelen ook van Voetius terug, diens geest sprak evenzeer uit den afloop van zeker debat, 7 April 1614 op de classis gevoerd, over het laten drukken van allerlei godgeleerde werken, rijp en groen. Als slotsom hunner overwegingen stelden toen de vergaderden vast, dat men hier te lande veel te veel schreef; weshalve „het beter waere te arbeijden dat eenige boecken gesupprimeert ende verduyselt werden, dan wederom nieuwe aen den dach te brengen" [1]). Voorts diende erop gelet, hoe niet ieder tot zulk eene taak „suffisant" en bekwaam was; alsook, hoe zoodoende de wederpartij zich dikwerf den weg zag gebaand „om haere chartebellen uyt te smyten" tegen die auteurs onder de predikanten, wier „materie en dispositie eeniger mate slecht ende ongeleert wierde bevonden".

Had nu Petrus Neander, kerkedienaar te Giessen, bij deze gelegenheid een onbeduidend vlugschrift, door hem vervaardigd tegen de dwaalbegrippen van het Pausdom, der classis „gepresenteert", hetwelk zij, op hare beurt, „ter visitatie" weer had toevertrouwd aan van der Rosieren en Voetius [2]), zoo besloten in hunne najaarsbijeenkomst de broederen, dat men, met het oog op wat in het voorjaar was vastgesteld, Neander dringend zou afraden, desnoods „publica classis autoritate" ver-

---

zelfs tegenover proponenten, die reeds elders hun examen praeparatorium hadden afgelegd, blijkt uit hetgeen Voetius mededeelt in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 90.

[1]) »Ick ende veele met my souden eer ghevoelen datter al te veel boecken teghen de Remonstranten gheschreven zijn", luidt het bij Voetius, in diens *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, Amst., 1628, blz. 30 *b*. Vgl. daarmede blz. 34 *a*.

[2]) Zoo werd eveneens, volgens de *Acta deput. cl. Gorinch.*, 6 Dec. 1621, door dat kerkelijk lichaam »ter visie" gegeven aan Gisb. Voetius en Joh. Seroyen een tractaat, hetwelk Joh. Spiljardus, predikant te Gorcum »wt de Engelsche spracke in de Nederduitsche getranslateert hadde".

bieden, „sijn boeck bij hem gemaeckt" uit te geven [1]).

Niet minder gestreng zag zich door dezelfde broederen een jaar later, hoewel in eene geheel andere aangelegenheid, Samuel Lansbergen, Arminiaanschgezind prediker te Rotterdam, behandeld. Voorzien van een geloofsbrief door twee zijner collega's, Albertus Oosterwyck en Christophorus Hellerus [2]), namens meerdere kerkedienaren geteekend, was Lansbergen ter Gorcumsche classis, die 5 October 1615 stond gehouden te worden [3]), afgevaardigd — met bepaalden last, daar zoo krachtig mogelijk in de bres te springen voor de resolutie, begin Januari 1614 door Hollands staten genomen, naar dezen meenden tot bevordering der „broederlycke liefde ende eenicheijt" [4]).

Voordat Rotterdams gedeputeerde evenwel op genoemde vergadering te Gorinchem verscheen, wist hij „seecker concept van moderatie" [5]) — bij hetwelk men zich verbond „ter oorsaecke van de differenten" iedere scheuring tegen te gaan en de gemeenteleden te vermanen, dat zij eendrachtig der overheid gehoorzamen zouden — afzonderlijk en in het geheim te bespreken, niet enkel met zijne Arminiaansche partijgenooten binnen de classis, maar ook met Contra-remonstranten als Sonneveldius [6])

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 20 en 21 Oct. 1614.

[2]) Oosterwyck was predikant te Delft, Hellerus te Rotterdam. Een copie dier credentie berust o. a. bij het classicaal archief van Dordrecht, dat bewaard wordt in de Augustijner kerk aldaar.

[3]) Zie ook de reeds meermalen aangehaalde *Deductie*, fol. 13; Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 43. Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 227 en Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 236.

[4]) Vgl. hierboven, blz. 165, aant. 3 en blz. 169—173.

[5]) In het classicaal archief van Dordrecht bevindt zich de copie van dat Rotterdamsch concept »om eenige onderteeckeninge te becomen, tot approbatie vande resolutie der ed. mog. heeren staten van Holland".

[6]) Zie *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 575; Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 810.

en anderen, van wie men zulks volstrekt niet had verwacht; en die nu op de bijeenkomst van 5 October „heftelyck dreven, dat soodanigen formulier wierde aengenoomen”.

Toch betoonde verreweg het grootste deel der broederen zich in het geheel niet geneigd „tot onderteykeninge van de voorgemelte resolutie”. Sommigen hunner verklaarden dat besluit der hooge overheid nooit gezien of gelezen te hebben [1]). Anderen hadden het, zooals zij betuigden, nog niet genoegzaam onderzocht en overwogen. Ook waren er, die zeiden, het stuk der Staten op enkele punten niet goed te begrijpen, wijl zij oordeelden „eenige dingen daerin dubbelsinnigh te weesen, de welcke men verscheydelyc conde wtleggen”. Weer anderen maakten bezwaar, in te stemmen met hetgeen hunne Edel Mogenden hier leerden; dat namelijk God „tot de salicheyt geen menschen noodt, die hy ganschelyk beslooten heeft die niet te geeven”. Om al welke redenen de vergadering te Gorcum aan Samuel Lansbergen deed verstaan, hoe hij onverrichter zake tot zijne lastgevers had terug te keeren. Zoo spoedig mogelijk [2]) teekende vervolgens Voetius „de particuliere debatten en repliquen”, Rotterdams kerkedienaar ter classis voorgehouden, in geregelde orde op; welke „bedenckingen” — naar hij verzekerde: zonder zijne voorkennis — straks met den druk werden gemeen gemaakt [3]).

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 187.

[2]) »Post finitam classem postridie summo mane”. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 757.

[3]) »Quae considerationes a concionatore *ἰσοψύχῳ* (naar ik reden heb te vermoeden: Johannes Cloppenburch) descriptae aliis quibusdam in Gorinchemensi et vicina classe ministris communicatae sunt, et hac ratione, me inscio, typis Amstelodami excusae”. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 757. Dat geschrift was getiteld: *Bedenckingen, vande waere moderate-broederen inden classe van Gorcum, die de waere vrede der gemeynte Christi betrachten,*

Groot opzien wekte ongetwijfeld bij alle „goede" broederen, wat er 11 November 1619 gebeurde met de beide zonen van Gorinchems oudsten predikant, Jodocus Geisteranus. Nadat diens jongere ambtgenoot, Petrus Theodori Leewius, tegen den winter van het jaar 1617 gestorven was, verschenen op de eerstkomende classicale vergadering twee gedeputeerden uit den Gorcumschen kerkeraad, die haar vroegen de vacante plaats, zes maanden lang, ten bate der weduwe te willen „versorgen met getrouwe dienaeren, gebleven bij de oude Gereformeerde religie". Ter voldoening aan dat verzoek, zouden binnenkort tweeentwintig predikanten uit de classis [1]), volgens vastgestelden rooster, ieder hunne beurt te Gorinchem komen waarnemen. Bij deze regeling was echter één naam onvermeld gebleven: die van Cornelius Geisteranus, predikant te Hoogblokland, wiens gemeente hem sterk verdacht hield mede te gaan met het nieuwe gevoelen der Remonstranten.

Toen nu den anderen dag vader Jodocus zich beklaagde, dat men zijn zoon had overgeslagen bij het in orde brengen der vacatuur-lijst, gaf hem de classis door haren voorzitter Luderus Vogelsanck te kennen, hoe Cornelius, zou hij daarop nog geplaatst worden, zich vooraf met een goed geweten tegenover de broederen diende te verklaren

---

d. Samueli Lansbergio voorghedraghen op seecker voorstel van hem ghedaen inden classe van Gorichem, *den* 5. *Octobris anno* 1615. *aengaende seecker concept van vrede*, *by eenighe particuliere Remonstranten gesmedet*, *die hem als haeren ghesant aldaer afgheveerdicht hadden. Int jaer ons Heeren*, *anno* 1615 (z. n. v. pl. en v. dr.). Nog in hetzelfde jaar verscheen daarvan te Enkhuizen onder gewijzigden titel eene tweede, van drukfouten gezuiverde uitgave. Beide zijn voorhanden op de Amsterdamsche universiteitsbibliotheek. Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. I, afd. 2, blz. 26.

[1]) Zonderling genoeg behoorden tot hen ook Grevius en Arnoldus Geisteranus. Zie echter, wat den laatste betreft: Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 91, alsmede dr. C. D. Sax jr., *Carolus Niëllius*, Amst., 1896, blz. 198.

omtrent de vijf Arminiaansche verschilpunten [1]); aan welken eisch de predikant van Hoogblokland betuigde, onmiddellijk te willen gehoorzamen. Na derhalve op staanden voet door den praeses over bedoelde „poincten" in het kort ondervraagd te zijn [2]), en plechtig te hebben beloofd, dat hij der Gorcumsche gemeente bij zijne prediking „contentement soude geven nopende sijne rechtsinnigheijt", maakten zoowel de classisbroederen als de twee gedeputeerden uit bovengenoemden kerkeraad verder geen het minste bezwaar hem overeenkomstig zijne begeerte op gemelden rooster te brengen.

Nog waren sedert dit onderzoek geen twee jaren verloopen, of, geheel onverwacht, weigerde Cornelius en ook Arnoldus Geisteranus, de predikant van Schelluinen, om, volgens het besluit der Dordtsche synode, met hunne collega's de bekende formulieren te onderteekenen [3]).

---

[1]) Eene soortgelijke »ondertastinghe" op het punt van Arminianisme had in de classis ook plaats met Hermannus Nachenius, predikant te Spijk. *Hand. cl. Gorc.*, 13 Juni 1618. Vgl. daarmede die van 12 Nov. 1619. »Men vindt haest niemandt — schreef in zijn *Discours*, blz. 29, Caspar Barlaeus — of hy wil een artijckelmaecker ende opsiender van een anders gheloove wesen".

[2]) »Est et alius casus, quo concionator quis examini classicali subjici potest, cum ex idoneis testibus cognoscitur heterodoxa aut periculosa et male sonantia aliqua illi excidisse; aut cum ipse se scripto aliquo publice edito prodidit, super quibus a classe aut ejus deputatis cum illo conferri debet. Quando dico examen theologicum hoc in casu repetendum esse, intelligo eclecticum in illis locis dogmatico-elencticis, quos propius tangunt heterodoxa periculosa, et male sonantia ab ipso dicta aut scripta". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 90. Zie voorts hierachter, bijlage CIV.

[3]) Hoe plotseling beide Geisterani tegenover Gorcums classis van leerstellige meening wisselden, blijkt o. a. uit het behandelde ter Goudsche provinciale synode van 1620. »Ende is — aldus luidt het daar in art. 53 der acten — bij de classe van Gorcom versocht, dat de sijnodus doch haer niet en wilde voor onlieff nemen, datse inden voorgaenden sijnodo Leidensi van dese twee personen (t. w. Cornelius en Arnoldus Geisteranus) geen gewach en hadden gemaeckt, gemerckt sij geen fundament en hadden om te dier tijt eenige wettige clachte, nopende d'onsuiverheit haerer gevoelens, in te brengen, ende deselvige Geisterani oock so bedecktelick ende geveinsdelijck hare personagie tot den eijnde toe hadden weten te speelen, dat veele geen

Uit dien hoofde werd oogenblikkelijk door de Gorcumsche classis bepaald, beide broeders over eene maand vannieuws in de vergadering te hooren; terwijl dan als voorzitter zou optreden Gisbertus Voetius, met algemeene stemmen daartoe verkozen [1]). Niet lang duurde het, of bij die samenkomst [2]) trad ten duidelijkste aan het licht, hoe Jodocus' zonen volstrekt niet alles goedkeurden wat in de canons bleek opgenomen, en evenmin alles verwierpen wat door deze werd afgewezen. Veel van hetgeen te Dordt met betrekking tot de vijf artikelen „als principale waarheyt" was vastgesteld, streed, naar zij stoutweg verzekerden, „tegen hare conscientie ende scientie".

Gevraagd door den praeses, sinds wanneer zij zulk eene overtuiging gekoesterd hadden, en of hun die denkbeelden reeds bij de aanneming tot lid der classis waren eigen geweest, antwoordde, als oudste der twee, Cornelius Geisteranus [3]): dat hij de leer der volstrekte verkiezing en verwerping „doen al in't gros tegenstondt", en onzeker was omtrent „de crachtige werckinge der genade ende maniere der bekeeringe, soo de selve nu vande synode verclaart wierde". Ook twijfelde hij ten eenen male aan de perseverantie, de volharding der heiligen. En waar

---

naedencken over hare personen conden hebben, datse de sijde der Remonstranten toe gedaen waren, overmits deselve ongeveerlick een halve uhre te vooren als sij haer selven openbaerden Remonstrants gesint te wesen, hadden helpen een Remonstrantsen schoolmeester censureren, seggende, dat hij qualick hadde gedaen, dat hij sodanigen leere ende procedueren, als der Remonstranten sijn, hadde helpen voorstaen ende maintineren". *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, art. 53. De hierboven bedoelde schoolmeester was Heusdens conrector, Mattheus Petri Verhoeven. Zie *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 90, 91.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 11 en 12 Nov. 1619.

[3]) Met Cornelius Geisteranus had Voetius voorheen gewoond in Leidens staten-collegie. Zie hierachter, bijlage XLII.

hem de voorzitter herinnerde, hoe hij op de classis van 21 November 1617 openlijk betuigd had, met de Gereformeerde kerk éénerlei gevoelen te deelen wat het Arminianisme betrof, daar verbaasde Cornelius de gansche vergadering door zulks beslist te ontkennen [1]).

Eveneens sprak en handelde zijn jongere broeder. Ofschoon den 17den Juli 1617 door Voetiuszelf — die hierin was bijgestaan door Vogelsanck en Havius — praeparatoir geëxamineerd [2]), en volgens het rapport aan de vergadering: „op de hedendaechse controverse quaestien suyverlyck bevonden", verklaarde nu Arnoldus, dat hij eigenlijk, reeds toen hij tot lid der classis van Gorcum werd aangenomen, de Remonstrantsche meeningen gedeeld, die in zijne predikatiën ten minste nooit had wederlegd. En als zijn vader, te gelijk met andere collega's opmerkte, hoe men hem vroeger [3]), naar aanleiding van 2 Tim. 2, vs. 19, had hooren proponeeren juist in tegenovergestelden geest, zeide Schelluinens kerkedienaar kortaf: „daer van geen memorie te hebben".

Nadat Jodocus, die in bedoelde aangelegenheid met zijne zonen niet samenging [4]), doch daarover veeleer ten diepste verslagen en bedroefd was, de vergaderzaal voor eene wijle had verlaten, ten einde door zijne tegenwoordigheid de broederen bij het uitspreken van hun per-

---

[1]) Vgl. bijlage CIV.

[2]) Ongeveer eene maand later legde Arnoldus Geisteranus tegenover Voetius, als voorzitter der classicale vergadering, peremptoir examen af, met dit gevolg, dat »den praeses ende de geheele classe daer aen een goet genoegen gehadt heeft". *Hand. cl. Gorc.*, 14 Aug. 1617. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 91.

[3]) Ter inleiding namelijk voor zijn examen peremptorium. *Hand. cl. Gorc.*, 14 Aug. 1617.

[4]) Vgl. dr. Sax jr., *a. w.*, blz. 198. Zelfs verzekert Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 928, omtrent Jodocus, dat deze »met Gomarus en Festus de predestinatie dreef boven den val".

soonlijk gevoelen niet te hinderen, restte der Gorcumsche classis alleen maar, onder voorzitterschap van Voetius, over beide Geisterani „haer sententie te strijcken". Het vonnis luidde, dat èn Cornelius èn Arnoldus „onweerdigh waren langer eenige kerkelicke diensten te betreden, ende dadelick daar van ontsettet ende ontslagen behoorden te werden" [1]).

Trachtte Voetius op deze wijze, door een vastberaden, onverbiddelijk handhaven der rechtzinnige leer, zijne plichten in het classicaal moderamen naar eisch te vervullen [2]), hij zocht evenzeer door het nauwgezet ten uitvoer leggen — òf zelfstandig òf in vereeniging met anderen — der verschillende opdrachten, hem van tijd tot tijd gedaan, zich verdienstelijk te maken jegens de vaderlandsche kerk en de dikwerf hulpbehoevende gemeenten, binnen den kring zijner naaste omgeving.

Zoo werd hij, met het oog op artikel 34 der Goudsche provinciale synode van 1620, herhaaldelijk door de leden zijner classis geroepen om, samen met Cloppenburch, „de notabelste dingen inden classe van Gorinchem ende inde kercken onder den selven resorteerende, ende met namen tot Heusden, voorgevallen" — ten behoeve der kerkelijke historie, welke Johannes Latius, ouderling te Lei-

---

1) Zie *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C, n°. 72; *Acta. syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, waarachter gevonden wordt eene copie der vonnissen „uijtgesprocken bij de classe van Gorcom, teghen Cornelium ende Arnoldum Geisteranum"; bij dr. Reitsma en dr. van Veen, *a. w.*, dl. III, blz. 471—476. Vgl. Voet., *Catechisatie over den catechismus der Remonstranten*, Utrecht, 1641, blz. 428, en diens *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, blz. 35; maar ook Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 927—932.

2) Van 7 April 1614 tot 24 April 1634 is Voetius elf malen praeses, vijf malen scriba en zeven malen assessor der classis van Gorcum geweest. Bovendien werd hij nog tweemaal tot visitator classis verkozen. Voor 't laatste zie: *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, art. 111 en *id.*, Delft, 1628, art. 64.

den, schrijven zou [1]) — „bij een te stellen" [2]). Een ander maal zond de classicale vergadering hem en Adriani als hare afgevaardigden naar Onsenoort, toen juist met Vlijmen gecombineerd [3]); doch waar elke gelegenheid voor het houden van godsdienstoefeningen ontbrak; ten einde bij den plaatselijken ambachtsheer, die, Roomsch-katholiek, hier „sijn devoir niet en dede", op verbetering aan te dringen. Dan weer zag hij zich door de classis in persoon belast met het stellen van een request aan de staten van Holland en West-Friesland, waarbij die Edel Mogenden verzocht werden, de behulpzame hand te willen bieden om de gemeente Meeuwen, sedert jaren tot haar groot ongerief kerkelijk met Eethen verbonden, van een eigen herder en leeraar te voorzien [4]). Of wel, men vond het noodig, naardien er bij de classicale han-

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 83; Gouda, 1620, art. 34; Brielle, 1623, art. 11. Vgl. bijlage LXI.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 en 3 Nov. 1620. Vgl. daarmede die van 19 en 20 April 1621. Het onjuiste verhaal van Essenius, *Orat. fun.*, p. 26, 27 — door mij op goed vertrouwen indertijd overgenomen; zie *School-gezag en Eigen-onderzoek*, blz. 17 — omtrent eene opdracht in 1622 Voetius gedaan door de particuliere synode van Gorinchem, die hem, onder toezegging der buitengewoon hooge som van zeshonderd gld. en de voortdurende hulp van twee schrijvers, alles te bekostigen door HH. Staten, zocht over te halen eene geschiedenis samen te stellen der Remonstrantsche geschillen, zal hoogstwaarschijnlijk wel berusten op het hierboven in den tekst medegedeelde.

[3]) Vgl. bijlage LXVIII.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 21 Juni 1627. Eerst ter ringsvergadering van 17 April 1629 kon den broederen worden bericht, dat HH. Staten in voornoemde scheiding hadden toegestemd. Op dringende aanbeveling van Voetius, werd nu te Meeuwen beroepen Johannes Mylius »dienaer des Woorts omtrent Franckendael ende inspector van de naburige kercken, onlancks uyt den Palts geweecken"; een eigen broêr van Anna van der Myle, tweede vrouw van Balth. Lydius, ten wiens huize te Dordrecht logeerende, Heusdens predikant dezen had ontmoet en leeren kennen. Ofschoon Mylius' beroep bleek geschied te zijn »onordentlyck ende met het beswaer van verscheijden misslagen", vond de classis niettemin goed daarop hare approbatie te verleenen. Zie *Hand. cl. Gorc.*, 23 April 1629. Vgl. Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 312—315, en hierboven, blz. 106; 220, aant. 2.

delingen meermalen bespeurd werd „disordre ende ongeregeltheyt in verscheyde stucken", eene commissie te benoemen van vier predikanten, uit iederen ring één, die, na ingewonnen advies hunner respectieve medebroeders, enkele „stichtelycke leges souden beraemen"; en men koos voor dat werk, uit Heusdens „quartier", den in vervolg van tijd even bekenden als beroemden canonist, Gisbertus Voetius [1]).

Had Leidens particuliere synode in Augustus 1619 de Gorcumsche classis aangeschreven: nauwkeurig toe te zien op de gelden, welke Cornelius Drongelensis twee jaren lang van Hollands staten genieten zou [2]), zoo werden Voetius en Adriani door haar uitgekozen om dat voorloopig stipendium als „tutores Cornelii" gemeenschappelijk te besturen [3]). En toen, weinige maanden later, de naastgezeten ambtgenooten van Rutgerus Clock, predikant te Heikop, maar beroepen te Nieuwerkerk, dezen hoogst ongaarne uit hun midden zagen vertrekken, toen was het wederom Heusdens kerkedienaar, die, ofschoon vruchteloos, met Jodocus Geisteranus en Dionysius Spranckhuysen naar den collator Hans Wolphaert, heer van Brederode, werd gecommitteerd, ten einde voor Clock tractementsverhooging aan te vragen en zoodoende den beminden collega in Heikop te houden [4]).

Het gebeurde in den nazomer van 1621, dat Gorcums classis haren toenmaligen praeses, Gisbertus Voetius, met

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 Sept. 1619. Vgl. hierboven, blz. 266, aant. 1.

[2]) *Resol. Holl.*, 30 Jan. 1619. Vgl. hierboven, blz. 264.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 Sept. 1619. Vgl. die van 14 Oct. 1619.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619. Vgl. daarmede ook die van 19 April 1632, toen Voetius met zijn ambtgenoot Mylius, predikant te Meeuwen, naar den heer van Brederode werd gedeputeerd, bij gelegenheid van diens vreemdsoortige collatie — »genoechsaem een beroep" — gedaan in de vacature der gemeente Heikop.

Christianus à Porta deputeerde naar graaf Floris van Kuilenburg, die, ruim een jaar te voren, bij gelegenheid eener ringsvergadering, gehouden ten huize van Billichius, predikant aldaar, zijnen particulieren secretaris en den schout van Kuilenburg naar de pastorie had gezonden, om „mede te sitten in de vergaderinge der broederen ende om haerlieder propoosten aen te hooren". Dezen nochtans hadden Floris, bij monde zijner afgevaardigden, te verstaan gegeven, hoe „de predicanten haer niet en sochten in te dringen in politycke vergaderingen", en dus verlangden bij hunne samenkomsten door de „politici" eveneens ongemoeid gelaten te worden. Door dit antwoord, naar zich denken liet, vrij ontstemd, deed Zijne Genade kort daarop der classis van Gorinchem weten, dat hij hare eerstkomende vergadering persoonlijk wilde bijwonen; over welk plan men zich ten zeerste bezwaard gevoelde, als strijdig „met alle loffelijcke usantien ende goede kerckenordere". Bleef Zijne Genade bij haar voornemen volharden, zoo hadden Gorcums deputaten in last, den graaf te verzekeren: hoe men, eerder dan hem te ontvangen, vast besloten was de samenkomst op te breken en uit de stad te vertrekken. Na echter het dringend vertoog van Voetius en diens medeafgevaardigde te hebben aangehoord, zeide Floris, dat hij de zaak „in naerder bedenckinge" zou nemen, en — verscheen niet op de classis [1]).

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 16 en 17 Aug. 1621. Volgens de *Acta coetus fratrum a tota classe delegatorum*, dd. 5 Nov. 1620, viel er blijkbaar met graaf Floris niet te spotten. Immers dreigde Zijne Genade de broederen, die door Gouda's particuliere synode tot hem waren afgevaardigd, dat, wanneer zij het waagden zich in zake het beroep naar Kuilenburg van ds. Ravenswaay tegen zijne plannen te verzetten, en »so iemand hem per force tegen Sijne Genade soude willen stellen, om te seggen dat hij dat tegen S. G. hadde uytgehouden ende doorgedrongen, dat S. G. dat geensins soude gedoogen, ende dat daar door soodanige ontstichtinge ende verwerringe soude ontstaan, dattet soude sijn te beclagen, ende dat hy noijt meer tot Cuylenborch ten avondmale gaan soude".

Eene lastige quaestie deed zich, sedert half April 1630, ook voor te Heukelum. Ze betrof het uitoefenen door den ambachtsheer van zijn patronaatrecht [1]), tijdens de predikantsvacature aldaar [2]). Tot zelfs de hooge regeering werd in dit vraagstuk gemoeid. Met het doel de bedreigde rechten der kerk nadrukkelijk te handhaven, ontving Voetius van zijne classisbroederen de opdracht „wt de vorige actis bij een te stellen allet gene enichsins ter saecke dienen mochte". Zoodra nu, in de buitengewone vergadering van 20 Januari 1631, het door hem gemaakte ontwerp was voorgelezen en goedgekeurd, trokken hij en Henricus Boterpot, predikant te Noordeloos, naar Den Haag, gewapend met eene menigte aanteekeningen, die hunne Edel Mogenden konden inlichten omtrent den aard en de strekking van het verschil, gerezen tusschen bedoelden collator en de classis van Gorinchem. Hoewel later beide gecommitteerden na gedaan rapport, vanwege „hare goede besoijen ende devoyren", door de vergaderde broederen ten vriendelijkste bedankt werden [3]), heeft echter Voetius geenszins het einde bijgewoond van den hier gevoerden strijd. Want eerst tegen het voorjaar van 1636 legde baron Thomas van Thienen, als ambachtsheer, het hoofd in den schoot, toen hij, Theodorus Gisberti „op

---

[1]) Zie over het »jus patronatus": Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 580—659, 683—692. Vgl. daarmede: tom. I, pars I, p. 279, 280; *Handelingen des nationalen synodi inden name onses heeren Jesu Christi, door authoriteyt vande hoogh-mog: heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden, gehouden tot Dordrecht in de jaren* 1618. *en* 1619. *na dat de wtheemsche theologanten vertrocken waren, gemeynelijck genaemt Post-acta, ofte Na-handelingen. Uyt de Latijnsche in de Nederlandtsche tale overgeset.* 's-Gravenhage, 1669, sessie 156 en 157; *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 21, en volgende particuliere synoden, passim; *Oud Synod. archief*, **III, 34,** n°. 13.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1630.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 28 April 1631.

sijn presentatie", te Heukelum „wettelyck" deed beroepen door den kerkeraad [1]).

Niet vreemd, dat Heusdens predikant, die de aangelegenheden [2]), hem en zijnen medegecommitteerden ter afdoening toevertrouwd, steeds met bijzonderen ijver behartigde [3]), zich van lieverleê door het meerendeel der broederen zag beschouwd als een man van gewicht. Had die waardeering in vele opzichten voor Voetius hare aantrekkelijke zijde, dit veranderde, zoodra ze als een wapen werd gekeerd tegen zijn persoon.

Immers gebeurde het den 3den Juli 1634 — toen hij de voorlaatste maal ter classicale samenkomst verschenen was, en men hem met twee zijner ambtgenooten, Schevenhuysen en Lydius, nog „extraordinarie" had gedeputeerd, om op de particuliere synode, die ruim veertien dagen daarna in Den Haag zou gehouden worden „causam classis te propugneren ende tegens d. Veldii onrecht-

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 31 Maart 1636.

[2]) Tot die aangelegenheden behoorden nu en dan zaken van uiterst kieschen aard. Zoo werd Voetius op zekeren tijd gedeputeerd met Guilielmus Corsmannus en de predikanten uit den ring van Altena naar Abrahamus Torrentinus, kerkedienaar te Uitwijk, om »aldaer volle kennisse ende informatie te nhemen so veel doenlick soude sijn", of het gerucht waarheid bevatte, inhoudende »dat voorsegde Torrentinus vleeschelick soude hebben geconverseert met Metgen Hendricks, syn meid, die een tijt van twee jaren by hem hadde gewoont". Gelukkig voor Abraham, konden gedeputeerden dat praatje straks als vuigen laster tegenspreken. *Hand. cl. Gorc.*, 27 Jan. 1625. Vgl. die van 7 April 1625.

[3]) Eene enkele maal werden die ijver en nauwgezetheid in twijfel getrokken. Zoo zagen Voetius en Boterpot, naar Den Haag gedeputeerd om een eigen predikant voor Sleeuwijk aan te vragen, zich door sommige broederen beschuldigd »dat sij souden hebben sinisterlijck subreptitieus, niet trouwelijck ofte nae hare commissie gehandelt in het versoecken ende vercrijghen van die sake". Na een omstandig verhaal hunner bemoeiingen en het ter lezing aanbieden van hun request, HH. Staten overgeleverd, heeft echter de classis »goet contentement in hare actien geschept, ende sijn hare EE. vande vergaederinghe van weghen hare besoignen ende gedaene devoiren bedanckt". *Hand. cl. Gorc.*, 10 Juni 1631.

vaerdige doleantien te ageren" — dat diezelfde Abraham van de Velde, sedert lang geschorst in zijne betrekking als kerkedienaar te Veen [1]), door de collega's ernstig ter verantwoording werd geroepen, wijl hij „bij seker occasie hem niet ontsien hadde d. Voetio openbaerlyck end als in syn aengesicht te verwijten, dat hij was den classis".

Daarover nu betoonden de broederen zich bij uitstek ontevreden, vooral omdat Veldius, een jaar vroeger, op de Brielsche synode en elders, achter Voetius' rug met blijkbare geringschatting hem dien titel had nagehouden. Door het moderamen ondervraagd, moest van de Velde hier uitleggen, hoe hij die woorden had bedoeld, en of hij ze nog gestand deed. Na te hebben herinnerd, dat, in het aandringen op zijne suspensie en verplaatsing, Heusdens prediker zich steeds had gedragen als de classis zelf, zeide Veldius bij genoemde opvatting te blijven; ware het ook, dat hij daardoor vroeger meer bepaaldelijk zijn particulier gevoelen had willen te kennen geven.

De vergadering, wel ver van met die betuiging genoegen te nemen, oordeelde van de Velde's verwijt „een notoire onwaerheijt ende groote injurie, streckende niet alleen tot oneere Voetii, maer oock des ganschen classis". Deze toch had, bij het onderzoeken zijner zaak, steeds volgens haar eigen meening en beste inzicht gehandeld. Zou dus de geschorste kerkedienaar uit Veen geen zwaardere censuur zich op den hals halen, dan diende hij zijne woorden aanstonds terug te nemen en der classis genoegdoening te geven. Waartoe Veldius zich ten laatste vinden liet, door openlijk te verklaren: „dat hij wel wilde sulx niet geseijt te hebben, ende in toecomenden tijt hem daernae soude reguleren" [2]).

[1]) Zie hierboven, blz. 265.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 3 Juli 1634.

Zoo menigmaal, gedurende de jaren het naast voorafgaande aan de nationale synode van Dordt, de behoefte zich deed gevoelen bij de Calvinistisch gezinden om, door een onderling samenspreken en samenwerken, hun standpunt te handhaven tegenover de machtige, door het staatsgezag beschermde Arminiaansche partij, was het ook Gisbertus Voetius, die zijne beste krachten daarvoor inspande.

Hoewel hij, naar het schijnt, niet tegenwoordig is geweest op de Contra-remonstrantsche vergaderingen van 17 tot 19 September 1615 en van 26 Juli tot 3 Augustus 1616 binnen Amsterdam gehouden [1]), waar onderscheiden broederen uit de Vereenigde Provinciën op hunne eigene verantwoording samenkwamen, om met elkander maatregelen te beramen in het belang der Gereformeerde „kercken" — zoo ontving toch Voetius vandaar den last, nauwkeurig onderzoek te doen naar den toestand van Hollands doleerenden [2]). Tevens werd hem opgedragen met de predikanten, inzonderheid van Dordrecht [3]) en Geertruidenberg [4]), te overleggen, of het al dan niet geraden was, nog langer met de Remonstranten kerkelijke gemeenschap te oefenen [5]). En toen er den 6den Maart 1617, ook in Amsterdam, eene der dusgenoemde

---

[1]) Nochtans vertoefde Voetius, in den loop van 1615, met eenige zijner vrienden in de buurt van Amsterdam, te Sloterdijk. Zie *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 102. Vgl. over die »heimelijke synoden", zooals haar de Remonstranten noemden, dr. F. L. Rutgers, *Het kerkverband der Nederlandsche gereformeerde kerken, gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen kerkeraad in den aanvang der 17e eeuw. Rede, gehouden bij het overdragen van het rectoraat der Vrije universiteit, den 20sten October* 1882. *Met aanteekeningen en aktenstukken*, Amst., 1882, blz. 27, aant. 1; en ook dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 338—341.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 27.

[3]) Namelijk: Balthasar Lydius en Johannes Dibbetzius.

[4]) Te weten: Johannes Bisschop of Episcopius.

[5]) Vgl. dr. Rutgers, *Het kerkverband*, blz. 47—50; 158—172.

„vergaderingen van correspondentie" [1]) gehouden werd [2]), bewoog zich te midden der rechtzinnige kerkedienaren, daar uit Noord- en Zuid-Holland vereenigd [3]), almede Vlijmens predikant, die bij deze gelegenheid het verzoek ontving, om den 12den Maart Rotterdams doleerende gemeente te willen bedienen „in de schuere" [4]).

Maar eerst in volle kracht ontwikkelde zich Voetius' werkzaamheid op de verschillende synoden [5]), die destijds weder mochten samenkomen, na de laatste tien jaar door de Staten voorloopig geschorst te zijn [6]). Hadden hunne Edel Mogenden in Augustus 1618 de classis van Dordrecht belast, overeenkomstig het oude gebruik eene particuliere Zuid-Hollandsche synode te beschrijven [7]),

---

[1]) Zie dr. Rutgers, *Het kerkverband*, blz. 52, aant. 1; de verhandeling van dr. J. Borsius, in Kist en Royaards, *Nederl. archief*, dl. III, blz. 195—264; *Oud Synod. archief*, **III, 35**, II, n°. 45 en n°. 46; Wtenbogaert, *Vrijmoedigh ondersoeck*, blz. 88. Vgl. daarmeê de opmerkingen, door dr. L. A. van Langeraad gemaakt in het *Theologisch tijdschrift*, Leiden, 1892, jaarg. 26, blz. 309—311.

[2]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. III. Zie voorts bijlage CV.

[3]) »Ejusmodi conventus imprimis anno 1616. et 1617. primum Amstelodami, ubi tunc maxime tutum erat, postea Hagae-comitis atque alibi in Hollandia habiti fuerunt: ad quos conveniebant delegati, partim classium quarundam, partim orthodoxorum ministrorum in classibus jam mixtis". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 181.

[4]) Vgl. hierboven, blz. 200. Aan dr. van Langeraad dank ik de mededeeling, dat Voetius met Johannes Blom, predikant te Meerkerk, afgevaardigd door Gorcums classis, evenzeer blijkt tegenwoordig te zijn geweest op eene vergadering van correspondentie, gehouden in Den Haag, 14—16 Aug. 1618, »ende reces genomen hebbende voor vyer dagen, wederomme hervat den 22 ende 23 desselvigen maents". Zie hierachter, bijlage CVI.

[5]) Met het oog op sommiger afvaardiging ter synode, in die dagen, is niet onbelangrijk wat Voetius schreef: *Polit. eccles.*, t. III, p. 325, 326.

[6]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 236; Wtenbogaert, *Vrye aenwysing*, blz. 42 en *Oud Synod. archief*, **III, 35**, II, n°. 28.

[7]) *Resol. Holl.*, 30 en 31 Aug., 4 en 12 Sept. 1618. Vgl. daarmeê de »Memorie" door Festus Hommius, Johannes Episcopius en Henricus Arnoldi »niet alleenlyck de goede steden, maer oock syn Princel. Ex.cie" ter hand gesteld, namens de vergadering van correspondentie, in Augustus 1618 te 's-Gravenhage gehouden. Zie *Class. arch. Dordr.*

zoo was daarenboven nog door hen verordend, dat die bijeenkomst uitsluitend zou moeten strekken tot „preparatie" [1]) der aanstaande nationale synode.

Van 8 October tot 6 November nam Voetius te Delft volijverig deel [2]) aan de beraadslagingen, met dat doel gehouden door vier en dertig predikanten [3]) en vier ouderlingen, die te zamen de elf classen [4]) van Zuid-Holland vertegenwoordigden [5]). Nadat hier allerlei voorbereidingsmaatregelen [6]) en besluiten [7]) in overwegend Contra-remonstrantschen geest genomen waren, zagen, tegen het einde der bijeenkomst, de predikanten Lydius [8]) uit Dordt, Arnoldi uit Delft, Hommius uit Leiden en Voetius uit Heusden [9]), nevens de ouderlingen Muys van Holy en Latius, zich gecommitteerd [10]) tot de lang ver-

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 17 Sept. 1618. Vgl. *Acta syn. part. Z H.*, Delft, 1618, art. 5.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 257, aant. 3. Zie ook Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1108; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 613; t. II, p. 558, 665; t. III, p. 754, 755.

[3]) Uit den kring zijner vroegere studiemakkers trof Voetius hier aan: van der Rosieren, toentertijd kerkedienaar te Woerden, die de synodale sluitingspredicatie hield; Antonius Plancius, staande te Oosterhout, en den predikant van Beusichem, Theodorus Boomius, wien, als onwettig gedeputeerd en »geen stemme hebbende in dese vergaderinghe", door de broederen gelast werd »op te staen" en met zijn medeafgevaardigde, Albertus Huttenus, de eerste zitting de beste dezer kerkelijke bijeenkomst te verlaten. *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 1.

[4]) Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. I, blz. 102, aant. 3.

[5]) Men vergaderde iederen werkdag, van 8—11 uren voormiddags, en van 2—5 's namiddags.

[6]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 12, 15, 16, 26, 28, 29, 44, 46, 62. Over al die aangelegenheden moesten de gedeputeerden »gaende ad synodum nationalem", volgens de hun verstrekte opdracht handelen.

[7]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 7, 10, 20, 21, 27, 59, 63, 64.

[8]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 250.

[9]) Voet., *Polit. eccles.* tom. I, pars II, p. 117.

[10]) Als maatregel van voorzorg voegde men aan hunne benoeming deze clausule toe: »denwelcken, indien iemandt derselver door sieckte offte andere praegnante oorsaeken soude moeten absenteren, gesubstitueert syn, Abrahamus Muijsholius, Johannes Becius, ende Johannes Lamotius, respective

beide nationale synode, over welke reeds 17 October l.l., bij gelegenheid van den algemeenen vast- en bededag, in de „vereenighde provincien, geassocieerde landen ende steden" vuriglijk de zegen was afgesmeekt van „Godt den Heere almachtigh", opdat „alle saecken daer in mochten verhandelt, ende afgehandelt worden in syne vrese, tot syner eere, ende conservatie vande ware christelijcke Gereformeerde religie" [1]).

Ruim negenentwintig jaren oud nam Heusdens prediker, Dinsdag 13 November 1618, nadat de hooge vergadering te Dordrecht des voormiddags met twee verschillende kerkelijke toespraken geopend was, zijne plaats in op de bovenzaal der stads Doelen, alwaar hij gedurende de honderdtachtig door hem bijgewoonde sessiën [2]) belangstellend [3]) nederzat „ter rechter sijde van de schoorsteen

kerckendienaren tot Breda, Dordrecht ende inden Haghe". *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 70. Volgens art. 66 kregen de gecommitteerden eene instructie mede, vooraf goedgekeurd door de vergadering, uitgenomen hare Remonstrantsche leden, welke protesteerden »dat die verschillende leerpoincten souden in sijnodo nationali werden affgedaen bij decisie: verstaende sij dat men darin soude handelen naer accommodatie".

[1]) *Resol. Holl.*, 3 Oct. 1618.

[2]) Van al hetgeen er op de nationale synode gebeurde, werd door Voetius zorgvuldig aanteekening gehouden, naar hij later berichtte in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 239; vgl. *Dispp. select.*, t. V, p. 605. Ten zeerste jammer voor onze kennis van wie weet hoe menige bijzonderheid, zijn die aanteekeningen, zooals het schijnt, spoorloos verdwenen! Volgens het mutueel testament door Voetius en zijne huisvrouw Deliana gemaakt — welk testament heden ten dage berust in het notarieel archief der arrondissements-rechtbank te Utrecht — werden »de notulen van de handelingen des Dordtschen synodi a°. 1618—1619, by den testateur geschreven in een papieren boeck in 4°.", gelegateerd »aen haer luyder zone Nicolaus Voet", die ze evenwel niet mocht »veralineeren". Na zijn afsterven moesten ze »succederen op syn outsten zone die de studien en geleertheyt soude hanteren. Ende by gebreecke van eenen gestudeerden zone nae te laeten", behoorden »de selve nae Nicolai afflyvicheyt geerft te worden van haer luyder zone Pauls Voet ofte synen outsten zone gestudeert synde". Zie voorts bijlage CVII.

[3]) Oude herinneringen aan die dagen en gebeurtenissen haalt Voetius

der saele", tusschen den aanstaanden regent van het Leidsche staten-collegie, Festus Hommius, en den baljuw van Zuid-Holland, Arnoldus [1]) Muys van Holy.

Natuurlijk hield Voetius zich vooreerst eenigermate op den achtergrond; terwijl zijn nog niet ten volle gerijpte leeftijd [2]), gevoegd bij zijn min-beduidend voorkomen, allicht aanleiding gaf, dat velen boven hem werden uitgekozen voor het vervullen van de eene of andere bijzondere werkzaamheid ten behoeve der synode [3]). Zoo bleef hij buiten de commissie, aan welke de taak was opgedragen „om de formulieren der cleyne catechismum te stellen" [4]), en zag evenmin zich belast met het in orde brengen der „canones" over de bekende vijf artikelen [5]). Zeker wekt

---

o. a. op in zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 692 en t. V, p. 215; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 126, 902; t. II, p. 647 en t. III, p. 250.

[1]) Aernt Muys van Holy wordt hij genoemd in art. 70 der *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618. In de *Acta ofte handelinghen des nationalen synodi inden name onses heeren Jesu Christi ghehouden door authoriteyt der hoogh: mogh: heeren Staten Generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno* 1618. *ende* 1619. *Hier comen oock by de volle oordeelen vande vijf artijckelen*, Dordrecht, 1621, blz. 10, staat hij te boek als: Arnoldus Muys van Holy »bailliu van Suydt-hollant ende ouderlinc der kercke van Dordrecht". Die Arend, of wel Arnold Muys van Holy worde echter niet verward met *Hugo* Muys van Holy »ridder, schout der stadt Dordrecht, ende bailliu vande lande van Strien", politiek commissaris ter nationale synode. Zie *Hand. nat. syn.*, blz. 8.

[2]) Vgl. Gentman, *Lyck-predikatie*, blz. 24.

[3]) Als gewoon synode-lid ontving Voetius, op kosten van het land, vier gulden presentiegeld daags. Zie Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 660.

[4]) *Hand. nat. syn.*, blz. 52. Vgl. daarmede de *Acta synodi nationalis, in nomine domini nostri Jesu Christi, autoritate illustr. et praepotentum dd. ordinum generalium Foederati Belgii provinciarum, Dordrechti habitae anno* 1618 *et* 1619. *Accedunt plenissima, de quinque articulis, theologorum judicia*, Lugd. Bat., 1620, p. 48: »Ad formulas minorum catechesium concipiendas deputati sunt, Fr. Gomarus, Joh. Polyander, Ant. Thysius, Herm. Faukelius, Balth. Lydius, et Godefr. Udemannus".

[5]) *Hand. nat. syn.*, blz. 291. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 239: »atque ad hanc rem potioribus suffragiis deputati sunt ex theologis exteris, rever. d. episcopus Landavensis, d. doctor Scultetus, d. Deodatus, et ex provincialibus, d. doctor Polyander, d. Walaeus, et d. Triglandius".

het eenige bevreemding, dat — toen men in de zesde zitting had besloten „een nieuwe ende perfectere oversettinghe des bybels"[1]) uit te geven, en hiervoor den arbeid behoefde van zes Nederlandsche theologen, begaafd met „uytnemende wetenschap ende godsalicheyt"[2]), aan wie daarenboven uit elke provincie twee „oversienders" zouden worden toegevoegd[3]) — Heusdens kerkedienaar in de dertiende zitting, op 26 November[4]), voor geen der genoemde betrekkingen eene meerderheid van stemmen kon verkrijgen[5]), zelfs niet „naest by"[6]).

Toch vond Voetius gaandeweg gelegenheid ter Dordtsche synode zijn arbeid te doen uitkomen en waardeeren. Immers hij stelde het advies[7]), dat de gecommitteerden der laatstgehouden Zuid-Hollandsche kerkvergadering, in den voormiddag van 1 December, hier uitbrachten[8]) over

---

[1]) *Hand. nat. syn.*, blz. 22. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 21: »Post solennes a praeside conceptas preces, de nova et accuratiore translatione Bibliorum ex linguis originalibus in belgicam instituenda coepit agi".

[2]) *Hand. nat. syn.*, blz. 25. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 24: »Perficiendo huic novae versionis operi, sex theologorum belgicorum operam, insigni et rerum theologicarum et linguarum peritia tum pietate praeditorum, adhiberi placuit".

[3]) *Hand. nat. syn.*, blz. 26. Vgl. *Acta nat. syn.*, p. 25: »Placuit etiam, eligendos esse in hac synodo ex singulis belgicae provinciis recognitores binos; unum Veteris, alterum Novi Testamenti versionis".

[4]) *Hand. nat. syn.*, blz. 28. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 27.

[5]) Misschien was het zekere gevoeligheid over dat »gepasseerd worden", die Voetius er naderhand toe bracht, zijn oordeel over de dusgenoemde Staten-vertaling weinig of niet aan anderen kenbaar te maken. Voor zoover ik mij ten minste herinner, gewaagt hij daarvan uitsluitend: *Polit. eccles.*, t. III, p. 276, en *Bibl. stud. theol.*, p. 510.

[6]) Ter particuliere synode, gehouden te Delft in 1628, werd, volgens art. 3 der handelingen, met de meeste stemmen besloten, dat, indien Henricus Arnoldi, predikant te Enkhuizen, mocht komen te overlijden, Gisbertus Voetius hem »soude succederen tot een reviseur versionis Novi Testamenti".

[7]) *Hand. nat. syn.*, blz. 52. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 48: »Praelectae sunt de hac quaestione theologorum anglorum, helvetiorum, bremensium, s. theologiae professorum belgicorum, et synodi zuyt-hollandicae deputatorum sententiae".

[8]) Bij bovengenoemd advies maakte Voetius dankbaar gebruik van hetgeen de Dordtsche predikant Joh. Becius omtrent een soortgelijke aangelegenheid reeds vroeger ontworpen had. Zie *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 117—123.

„de Indische vrage", omtrent het toedienen van den doop aan jonge kinderen, uit heidensche ouders geboren [1]). Verder ontwierp en schreef hij voor dezelfde deputaten het concept, waarin hun gevoelen werd neêrgelegd over „den derden ende vierden artijckel der Remonstranten: vanden standt des menschen na den val" [2]); te gelijker tijd aan de reeks bijbelteksten, daarvoor als bewijsplaatsen bijgebracht, naar eigen verzekering op het slot twee getuigenissen toevoegende, beide van den kerkvader Augustinus [3]).

Of wel, hij vroeg, enkele dagen vóór het vertrek der buitenlanders, op last en uit naam van Guilielmus Amesius, bij de synode gehoor [4]) voor dezen Engelschen puritein,

---

Vgl. Kist en Royaards, *Archief*, dl. III, blz. 662; *Acta syn. part. Z. H.*, Rotterdam, 1621, art. 43 en Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 664.

[1]) *Dispp. select.*, t. II, p. 617, schrijft later Voetius: »Sed ego, ut olim cum potioribus suffragiis censui in synodo dordrac. anno 1619. sess. 19. sic et nunc censeo non esse [gentilium liberos in familias christianorum ascitos aut in potestatem eorum redactos] baptizandos"; welk gevoelen hij daar verdedigt tegenover andersdenkenden. Vgl. ook nog t. V, p. 613; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 657—659.

[2]) *Hand. nat. syn.*, III, blz. 215—222. Vgl. *Acta syn. nat.*, III, p. 164—169 en p. 292 »Reliqua judicii zuyt-holland. de tertio et quarto articulis pag. 169. omissa".

[3]) Te weten, uit Augustinus' *Epist.* 107: »Ad fidem rectam et catholicam pertinere scimus, gratiam Dei ad singulos actus dari"; en uit diens *De natura et gratia*, cap. 26: »Sicut oculus corporis etiam plenissime sanus nisi candore lucis adjutus non potest cernere: sic homo etiam perfectissime justificatus, nisi aeterna luce justitiae divinitus adjuvetur, recte non potest vivere". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 750, en Gentman, *a. w.*, blz. 24. Intusschen was dat toevoegen van getuigenissen, ontleend aan bewijsplaatsen buiten de Schrift, in strijd met den eed, door iederen gedeputeerde, en dus ook door Heusdens prediker, ter 23ste sessie afgelegd, om »in dese gantsche synodale handelinge, in de welcke een ondersoec, oordeel ende decisie, so wel vande vijf artijckelen, ende daer uyt rijsende swaricheden, als ooc van alle andere leer-stucken aengestelt soude worden" uitsluitend te rade te gaan met »het eenige woort Gods". Zie *Hand. nat. syn.*, blz. 80. Vgl. *Acta nat. syn.*, p. 64, 65; Voet., *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, blz. 33; *Dispp. select.*, t. III, p. 1103.

[4]) *Hand. nat. syn.*, blz. 329—331. Vgl. *Acta nat. syn.*, p. 283—286.

die, toenmaals zonder ambtelijke betrekking, door de Staten bleek aangezocht, om gedurende de zittingen der hooge vergadering binnen Dordrecht verblijf te houden en haren praeses Johannes Bogerman, mocht dit noodig zijn, goeden raad te geven [1]). Naar dan ook Voetius meêdeelde, zou Amesius de afgevaardigden ter synode inlichten aangaande eenige theses, vroeger door zijn landgenoot Parker, nog student te Leiden, opgesteld en uitgegeven; welke theses Amesius wenschte te verdedigen, in het belang van den Franeker hoogleeraar Maccovius [2]), tegen de beschuldigingen van diens collega Sibrandus Lubbertus: eene „particuliere sake uyt Vrieslant tot de synode overghesonden" en Donderdag, 25 April 1619, voor de eerste maal daar behandeld [3]).

In samenwerking met het reeds genoemde vijftal zijner medegecommitteerden deed Heusdens predikant aan de nationale synode bovendien toekomen „een corte, waerachtighe ende pertinent historische verhalinge" van het begin en den voortgang der kerkelijke geschillen binnen de provincie Zuid-Holland, bestemd tot voorlichting inzonderheid der vreemde theologen, te Dordrecht vergaderd [4]). En als evenzeer Bogerman het een en ander uit de

---

[1]) Vgl. dr. H. Visscher, *Guil. Ames.*, blz. 44, 48—50.

[2]) Maccovius en Voetius waren beiden scholastieke theologen; de laatste bleek evenwel omzichtiger en minder kras of ruw in zijne uitdrukkingen dan de eerste. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 89.

[3]) Zie over Maccovius' zaak de verhandeling van den Utrechtschen hoogleeraar J. Heringa Ez., in Kist en Royaards, *Archief*, dl. III, blz. 503—664. De beslechting geschiedde hier »per accommodationem" en niet »per decisionem" (vgl. hierboven, blz. 283, aant. 10), aangezien ook van dit geschil in het eind moest verklaard worden: »Et sic gravissima illa lis tunc sopita ac sepulta fuit"; *a. w.*, blz. 561.

[4]) *Hand. syn. nat.*, blz. 164 en 221. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 126: »Monitum deinde fuit, quia citati in exhibitis scriptis quam plurimas narrationes, criminationes, et excusationes interseruissent, de quarum fide synodo toti ac praesertim exteris theologis non constaret, annon operae esset pre-

geschriften der Remonstranten had samengebracht, dat, naar hij meende, zoo goed en getrouw mogelijk de Arminiaansche opvatting van de leer der predestinatie teruggaf, waren het Voetius en zijne medegecommitteerden, welke aan de synodale broeders, door daarvan proeven bij te brengen, het bewijs leverden, hoe zulks beter en nauwkeuriger had dienen te geschieden [1]). Nog eindelijk gaven dezelfde deputaten, toen onder de bekende postacta ook de aanvrage voorkwam tot het veranderen van artikel 22 der Nederlandsche geloofsbelijdenis [2]), als hun gevoelen zéér beslist te verstaan, dat in deze wijziging volstrekt niet kon getreden worden, naardien zij een dergelijk verzoek even ontijdig rekenden als ongepast [3]).

Uit het aangevoerde blijkt ten duidelijkste, hoe Gisbertus Voetius, door de particuliere synode van Zuid-Holland naar Dordrechts „œcumenisch concilie" [4]) afgevaardigd, zich aldaar èn persoonlijk èn in vereeniging met anderen genoegzaam heeft weten te onderscheiden [5]),

---

tium, plenius de hisce rebus erudiri synodum: placuitque, ut singularum synodorum delegati, inprimis Geldriae, Australis & Borealis Hollandiae, ditionis Ultrajectinae & Transisulaniae, in quibus potissimum res istae cum Remonstrantibus essent gestae, brevem, fidelem, et accuratam de ortu et progressu harum controversiarum et contentionum, quae in singulis acciderunt provinciis, narrationem historicam conscriberent, synodoque exhiberent". Cf. *l.l.*, p. 174, sessio 50. Zie ook hierboven, blz. 275, aant. 2.

[1]) Het bovenvermelde vond plaats in de tweeenvijftigste sessie, 10 Januari 1619, voormiddags. Vgl. dr. Sax jr., *a. w.*, blz. 82.

[2]) Ter 172ste en 173ste sessie van de »Na-handelingen", gehouden 23 en 24 Mei 1619, werd door de binnen Dordt overgebleven synode-leden de wenschelijkheid besproken en verworpen, om voor de uitdrukking der Nederlandsche geloofsbelijdenis: en soo veel zijn allerheylighste wercken die hy voor ons gedaen heeft, den meer algemeenen term in de plaats te stellen: ghehoorsaemheyt Christi.

[3]) Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 52—57.

[4]) Gentman, *a. w.*, blz. 24.

[5]) Hadden de »uitheemsche theologanten" van staatswege een gouden herinneringsmedaille meêgekregen bij hun vertrek — als een der »inlandtsche kerkelijken" ontving ook Voetius dienzelfden gedenkpenning in het zil-

om, gelijk later een zijner lofredenaars betuigde, in die vergadering te worden medegeteld [1]) „onder het puik der geheiligde geleertheid van gantsch t' christenryck" [2]).

De inlandsche leden der nationale synode, die eendrachtig hadden verklaard, wat henzelf betrof, bij het belijden van de nu voorgoed vastgestelde rechtzinnige leer getrouwelijk te willen volharden, haar ijverig te zullen prediken en onvervalscht bewaren [3]) — zij mochten tevens zich overtuigd houden, dat de staten der Vereenigde Provinciën voortaan bedoelde leer binnen de vaderlandsche kerk, door hun gezag als overheid, ongeschonden zouden

---

ver. Op de voorzijde ervan was de vergaderde synode afgebeeld, met in het rond deze woorden: »Religio asserta", terwijl de achterkant te zien gaf den tempelberg, fel bestormd uit de vier windstreken, doch overstraald door Jahwe's heerlijkheid; waaromheen deze verzekering: »Erunt sicut mons Sion". Zie mr. Gerard van Loon, *Beschryving der Nederlandsche historiepenningen*, enz., 's Gravenhage, 1726, dl. II, blz. 105 en Th. M. Roest, *Catalogue du cabinet numismatique de la fondation Teyler à Harlem*, p. 26. Vgl. daarmede Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 614, 661, en Voet., *Polit. eccles.*, tom I, pars II, p. 484.

[1]) Daar vele gedeputeerden op de Dordtsche synode gewoon waren hun medeleden ten aandenken het invullen van een albumblad te vragen, werden er voor dit doel onderscheidene blaadjes ook door Voetius met de eene of andere spreuk gesierd. Zie zulk een bewaard gebleven albumblad hierachter afgedrukt in bijlage CVIII.

[2]) Gentman, *a. w.*, blz. 24. Nog jaren later trad Voetius steeds vastberaden in het krijt, tegenover iederen aanval op de Dordtsche vaderen gericht. Toen dan ook Bern. Dwinglo, als Arminiaan ter synode ingedaagd en veroordeeld, met scherpe pen een pamflet had geschreven, onder den titel: *Grouwel der verwoestinghe* (vgl. hierboven, blz. 199, aant. 3), stond de Utrechtsche hoogleeraar Voetius zijn voormaligen Leidschen vriend en medebursaal kort, maar krachtig te woord, *Polit. eccles.*, t. III, p. 239—250. Zie ook Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 649; *Catech. der Remonstr.*, blz. 430 en dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 33.

[3]) Door Heusdens magistraat werden aan beide hare predikanten, Voetius en Slatius, de »Acta synodalia" vereerd, *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 46 verso der gemeenterekening over het jaar 1622. Ook waren ze, in Nederduitsche vertaling, ongetwijfeld aanwezig ter consistoriekamer binnen de frontierstad. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 277, en *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 47.

handhaven en bevestigen [1]). Reeds terstond was daarvan het gevolg eene algeheele zuivering [2]), Maandag 6 Mei 1619, begonnen in de Groote kerk te Dordrecht, zoo met het veroordeelen der vijf Remonstrantsche artikelen [3]) als met het afkondigen der sententie, geveld over de dertien ingedaagde Arminiaansche leeraren, en nog datzelfde jaar voortgezet op de provinciale synode, welke gehouden werd te Leiden van 23 Juli tot 17 Augustus incluis.

Ook naar deze vergadering had de Gorcumsche classis Heusdens prediker afgevaardigd [4]), die er verscheidene

---

[1]) *Hand. nat. syn.*, blz. 346. Vgl. *Acta nat. syn.*, p. 298: »Unanimiter quoque declararunt provinciales, statutum sibi esse, in hujus doctrinae orthodoxae professione constanter perseverare, eamque in hisce belgicis provinciis pure docere, sedulo propugnare, atque incorruptam porro per benignitatem Dei conservare. Cui et pro amabili illo in doctrina tam externorum quam provincialium consensu gratias egerunt, rogaruntque illustres delegatos, ut ecclesiarum belgicarum nomine, apud illustriss. ac praepotentes dd. Ordines Generales, intercedere dignarentur, ut iisdem illustribus dominis placeret orthodoxam hanc doctrinam in belgicis ecclesiis sartam porro ac tectam autoritate sua tueri ac stabilire".

[2]) Merkwaardig is, in verband met die »zuivering", wat Voetius schreef op van Essens albumblad. Zie bijlage CVIII. Vgl. daarmeê zijne *Dispp. select.*, t. II, p. 812, 813.

[3]) Bijkans veertien dagen te voren, en wel in de 138[ste] zitting, was de confessie zoo van Voetius' vroegeren studiemakker, Johannes Geisteranus, als van diens broeder Petrus Geisteranus — de eerste predikant te Alkmaar, de laatste te Egmond — beiden door hunne classis gedeputeerd, ter Dordtsche synode opgelezen »ende met de hoochste verfoeyinghe van allen verworpen ende verstooten". Dat ook Heusdens kerkedienaar aan dit vonnis zijn zegel hechtte: »andere souden 't hoofdigheyd, vijsigheyd, ongevoegelijckheyd, onrekkelijckheyd genoemd hebben", betuigde later Gentman, *a. w.*, blz. 191, »en dat sou 't geweest hebben, als 't in sijn eygen sake geweest ware. Maer nu was 't in de sake des Heren, in commissie hem toevertrouwt, daer konde hy niet in geven noch nemen. Daer in was hy seer vasthoudende, met Moses niet een klau toe-gevende aen de Egyptenaren". Toch moest naderhand, bij de herinnering aan dat gewezen vonnis, een virgiliaansch »animus meminisse horret luctuque refugit" Voetius uit de pen. Zie *Polit. eccles.*, t. II, p. 45, 46. Vgl. hierboven, blz. 109 en 110, aant. 2.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 16 Juli 1619. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom I, pars I, p. 49; t. II, p. 309; t. III, p. 250; Essenius, *Orat. fun.*, p. 27.

van zijne vrienden en bekenden terugvond, uit vroegeren of lateren tijd. Een deel hunner, zooals Lydius en Latius, Rosaeus[1]) en Hommius, Gosuinus Buytendyck[2]) en Petrus a Nyenroy was hier met hem neêrgezeten ter verdediging der Dordtsche canones; terwijl een ander deel, Remonstrantsch gezind, zich derwaarts van lieverleê zag opontboden om òf de voorgeschreven acte van stilstand te teekenen[3]) òf, bij weigering, door heeren Staten te worden gebannen uit de Vereenigde Provinciën. Tot die groep Arminianen, naar Leiden geciteerd, behoorden, nevens zes van Voetius' voormalige studiemakkers in het Collegium theologicum[4]), ook sommige zijner door de kerkelijke censuur meer of min getroffen classisbroederen, waaronder Joannes Grevius[5]).

Niet tevreden deze en nog andere kerkedienaars uit hunne betrekking ontzet te hebben, gingen de afgevaardigden ter Leidsche synode, in aansluiting bij daartoe reeds van te voren getroffen maatregelen, vervolgens over tot

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 198, aant. 3.

[2]) Buytendyck, met Voetius een der onderteekenaren van het in 1604 aan Bertius gerichte adres (zie hierachter, bijlage XLIII), werd naar Leiden afgevaardigd door de Brielsche classis en stond te Goedereede. Op de particuliere synode van Den Haag in 1624, was hij, als predikant der gemeente Delft, wederom met Voetius samen.

[3]) Zéér ernstig werd in deze synode, en ook in sommige latere, gedebatteerd over het weder opnemen van Remonstranten binnen de Gereformeerde kerkgemeenschap. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III. p. 375, 376.

[4]) Te weten: de la Faille, van Galen, Oostenharen, Sopingius, Swanius, en Velsius. Zie hierboven, blz. 129, aant. 1 en hierachter, bijlage XLII.

[5]) Die classisbroeders waren: Spudaeus, Drongelensis, Tamerus en Princius. Teekenden drie hunner de acte van stilstand, zulks werd echter beslist geweigerd door de Prince en Grevius. Merkwaardig ongetwijfeld blijft de brief, waarin de Greeff afwijst het voorstel hem gedaan door zijn zwager Bernardus Brant, prediker te Wezel, om zich te voegen bij de Contra-remonstrantsche partij. Beider schrijven is opgenomen in de *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 625, 626. Zie, voor de Greeffs verdere lotgevallen — verbanning naar Waalwijk, gevangenschap te Amsterdam en zwerftocht in Duitschland — Glasius, *a. w.*, dl. I, blz. 559—561. Vgl. ook *Resol. Holl.*, 10 Sept. 1619.

het zuiveren of reformeeren der universiteit [1]). Alsnu verschenen voor Voetius en zijne medegedeputeerden, om zich wegens hun afwijken van de Nederlandsche geloofsbelijdenis te verantwoorden: de gewezen regenten van het Staten-collegie, Bertius [2]) en Vossius [3]), met Caspar

---

[1]) Het gold hier niet alleen de godgeleerde faculteit, maar, door middel der buitengewone gemachtigden van Hollands staten, ook elke andere. Misschien zelfs hadden de synodale broederen, reeds een half jaar vroeger, zijdelings invloed geoefend op het ontslag der curatoren jhr. van Mathenesse en jhr. van der Mijle. Als theologische professoren werden straks daarop te Leiden beroepen: Petrus Molinaeus, die nu ten tweeden male bedankte, en Antonius Walaeus; terwijl Festus Hommius tot regent, Daniel Sinapius tot subregent werd benoemd van het Staten-collegie aldaar. *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 3 en 4. Vgl. daarmede art. 82. Zie ook M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool, van hare oprigting in den jare* 1575, *tot het jaar* 1825. *Met portretten*, Leiden, 1829, dl. I, blz. 107, 108.

[2]) Wel bleken de hekken verhangen, waar Voetius thans mede had te oordeelen over zijn voormaligen leermeester. Hoe zal het Heusdens kerkedienaar wel te moede zijn geweest, toen hier Bertius, ten aanhoore der volle vergadering, betuigde »dat hij niet veele dertele daeghen int' collegie gehadt hadde, ende dat hem niet vrolickerer in sijn leven gebeurt was als de ontslaeghing van het regentschap". *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 73. Vgl. hierboven, blz. 90—96. Ten jare 1619 ook ontzet uit zijn ambt als professor in de zedenleer, ging Bertius naar Parijs en werd daar Roomsch-katholiek. Vgl. dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, n°. 3920. Samuel Naeranus, Remonstrantsch predikant te Amersfoort, zelf te Dordt gevonnisd, schreef over dat treurig feit aan Conr. Vorstius: »Bertius quam sibi inussit ignominiam, nobis aspersit maculam, non facile eradet et eluet". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 644; en Voetius doelde daarop, *Dispp. select.*, t. III, p. 771: »Ita ut apostasia sanctorum, quam Remonstrantes cum postea apostatâ ad Papismum Petro Bertio buccinarunt, sit merum commentum, novo gratiae foederi et euangelio repugnans". Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, art. 26, 103; Rotterdam, 1621, art. 23. Van Bertius' vier zonen, die, eveneens Roomsch-katholiek geworden, allen tot den geestelijken stand hebben behoord, onderscheidden zich meer bijzonder: de jongste, Jan de Bert, prior in het Karmelietenklooster op Malta en de oudste, Abraham de Bert, missionaris der Karmelieten te London. Vgl. dr. R. Fruin, *De wederopluiking*, enz., in »de Gids", 1894, dl. I, blz. 281.

[3]) En Vossius had zich steeds zooveel moeite gegeven, om althans den schijn van rechtzinnigheid te bewaren! Getuige zijn brief aan Hugo Grotius, waarin hij, na diens boekje »Der HH. Staten godts-diensticheyt" (zie hierboven, blz. 169, aant. 3), geprezen te hebben, aan het slot schrijft: »Velim, vir amplissime, apud neminem de literis aut judicio meo

Barlaeus [1]), nog kort geleden subregent dier instelling; terwijl de hoogleeraar Cunaeus, eveneens van Arminianisme beschuldigd, krachtens synodaal besluit werd aangemaand om, bij de eerste gelegenheid de beste, schriftelijk „reparatie" te doen van de ergernis [2]), die hij, bovenal met zijne satiren, gegeven had [3]).

Ook buiten de muren der Leidsche vergaderzaal [4]) zag

---

facias mentionem. Minus enim, si suspectus esse coeperim, prodero bonae causae". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 371. Zie ook Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 707, 718; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 684; *Resol. Holl.*, 12 Aug. 1620. *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 74; Vgl. Siegenbeek, *a. w.*, dl. I, blz. 111, 112.

[1]) Zie hierboven, blz. 110. Barlaeus weigerde »de kercke satisfactie te doen", maar teekende de acte van hunne Edel Mogenden — »in het uijtgaen allen ende een ieder in de vergaederinge wenschende een gemoet, dat nae waerheit ende vrede trachtede". *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 72. Vgl. die van Rotterdam, 1621, art. 22; Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 383. Siegenbeek, *a. w.*, dl. I, blz. 120.

[2]) Bedoelde ergernis had Cunaeus vooral opgewekt door de uitgave zijner *Sardi venales. Satyra Menippea in hujus seculi homines plerosque inepte eruditos. In fine seorsim addita est ex ejusdem interpretatione d. Juliani imperatoris satyra in principes romanos.* Ex officina Plantiniana, 1612. Zie *Auctie-catal.*, pars II, misc. in duodecimo, n°. 17. Omtrent dit hekelschrift berichtte hij 29 Dec. 1612 aan Conr. Vorstius: »Omnes eruditorum familias atque ordines perambulavi: et quia theologi hodie maxima pars sunt ineptientium, sane continere me non potui, quin saepe illos, et non uno loco, in hanc satyrae nostrae scenam introducerem". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 337. In de »Praefatio" zelve zijner »Sardi venales" schrijft Cunaeus, p. 18, aan Rumoldus Hogerbetius en Apollonius Scottus — »Supremae Curiae in Batavis senatores" — wien hij dat boekje opdroeg, het volgende: »Omnes eruditorum familias, et genera diversissima attigi; ac de ipsis quoque theologis, penes quos esse nunc regnum et summa scientiarum creditur, non pauca dixi, sed ea lenitate et modestia, quam et tu, divine Hogerbeti, a me exegisses, si consilium tibi exposuissem meum, et tu, Scotte maxime, jam certe non improbabis, qui antea illum ordinem praeteriri a me potuisse existimasti". Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 394; Siegenbeek, *a. w.*, dl. I, blz. 121, 122 en de noot aldaar; Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 685, 1273; t. IV, p. 246.

[3]) Zie Cunaeus' oordeel over Voetius, in mijn *School-gezag en Eigenonderzoek*, blz. 21, aant. 4.

[4]) Te oordeelen naar wat opgeteekend staat, *Acta acad. L. B.*, cod. XIV, fol. 178, 179, werden die synodale samenkomsten hoogstwaarschijnlijk gehouden in het toenmalige »auditorium juridicum" van Leidens academie.

zich Voetius in die dagen geroepen tegen de Remonstranten op te treden. De doleerende gemeente van Gouda, langen tijd ten achteren gebleven met eene behoorlijke verzorging harer godsdienstige samenkomsten, had — nadat er uit de classis drie leden waren afgevaardigd „om haer aen te porren ende moet te gheven" — onder medewerking der Staten en van zijne excellentie den Prins, eindelijk gedaan gekregen, dat voor haren openbaren eeredienst de Gasthuiskerk zou worden ingeruimd [1]). Toen men nu ten jare 1619, bij het deportement van Theodorus Herberts en diens Arminiaansch gezinden kerkeraad, hier een tweeden Contra-remonstrantschen predikant wenschte te beroepen: iemand, goed onderlegd in de theologie en in de talen; bij machte „den weederspreeckeren den mondt te stoppen, alsoo de stadt vander Goude altyt was geweest het rattenest ende den dreckwaghen van alle ketterijen" [2]) — zag zich het consistorie onverhoopt gedwarsboomd door de plaatselijke overheid, die, in strijd met het uitgedrukt verlangen der Gereformeerde gemeenteleden, de predikantskeuze wilde doen geschieden volgens de kerkorde van 1591.

---

[1]) Vgl. *Oud Synod. archief*, **III, 35,** II, n°. 54, en Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 883. Dat inruimen der Gasthuiskerk ten behoeve der Gomaristen geschiedde 2 Dec. 1618, toen Gouda's predikant, Eduardus Poppius, als geciteerde naar Dordt vertrok. Hij en zijn collega Thombergen, ook Arminiaansch gezind, werden beiden afgezet en verbannen. Bartholomeus Nicolai, een Contra-remonstrant, trad later, met approbatie der magistraat, in Gouda als kerkedienaar op. Zie *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 76, en de »Acta classis ordinariae" van 8 April 1619, vermeld op den *Inventaris van het archief van de classis van Gouda*, blz. 40, n°. 37. Gedurende het tijdsverloop nà Thombergens ontzet en vóór Nicolaï's optreden, werd de dienst alvast in Contra-remonstrantschen geest te Gouda waargenomen door vier ter nationale synode van Dordt gedeputeerde predikanten uit Zuid-Holland, onder wie zich ook Voetius bevond. Essenius, *Orat. fun.*, p. 29. Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 99.

[2]) *Hand. cl. Gouda*, 16 Jan. 1619.

Daarom besloot Gouda's kerkeraad, op aandringen der te Leiden nog steeds vergaderde provinciale synode, het voorgenomen beroep wat uit te stellen en zich den eersten tijd te behelpen met „leeninghe".

Als echter de gemeente van Delft bezwaar maakte, haren herder en leeraar Sonneveldius tot dat doel af te staan [1]), zonden de Leidsche synodeleden uit hun midden twee gedeputeerden, Swalmius [2]) en Voetius [3]), naar de stad Gouda, ten einde er met consistorie en magistraat in vreedzaam overleg te treden. Nauwelijks hier gekomen bemerkten beiden al ras, dat de gemoederen juist niet kalm gestemd waren. Zelfs ging het den volgenden Zondagmorgen onder de predikatie van Sonneveldius [4]), wien Delft ten langen leste verlof gegeven had Gouda's gereformeerden te helpen, zeer rumoerig toe. Evenals zijn medeafgevaardigde was ook Voetius getuige, hoe men met steenen wierp op het voorportaal der kerk; hoe er messen werden geslepen, banken verzet, honden bij de staart genomen en „in het singen eijsselick tegengeschreuwt" [5]). Daarbij liepen de drie gecommitteerden, toen zij na geëindigde godsdienstoefening buiten gekomen waren, groot gevaar door de woelige volksmenigte

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 51.

[2]) Eleazar Swalmius was predikant te Schiedam.

[3]) Voetius kwam hier dus om opnieuw dienst te doen. Zie hierboven, blz. 295, aant. 1.

[4]) Sonneveldt, opgetreden in de Groote kerk, terwijl Nicolaï preekte in de Gasthuiskerk, had bij die gelegenheid tot tekst gekozen: Matth. 9, vs. 37, 38.

[5]) Toen Sonneveldius in zijne predikatie zeide: »Laet ons Godt danken, die sijne kerke, welke soo lang verdrukt is geweest, weêr heeft vrijgemaekt, en de waerheit op veele plaetsen, en ook hier, als een nieuw licht op den kandelaer gestelt", hieven sommige hekelaarsters — vrouwen, die het vlas bereiden — zingende aan: »Het daeget uit den Oosten; het licht schijnt over al!" Zie Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 812, 813.

onder den voet te worden getreden [1]). Ofschoon van plan, volgens den hun opgedragen last, 's namiddags wederom dienst te doen, lieten zij op aanraden der overheid dat voornemen echter varen. De synodale broederen trokken zich terug — om den eerstkomenden Zondag, 4 Augustus 1619, gesteund door brieven van zijne Prinselijke excellentie en heeren Gecommitteerden, het gestoorde werk binnen Gouda met gunstiger uitslag te hervatten [2]).

Niet altoos gelukte het Heusdens prediker en zijnen mededeputaten het doel hunner zending, gelijk hier, te bereiken. Dit was onder andere het geval, toen de Haagsche synode van 1624 Voetius met Henricus Arnoldi en Luderus Vogelsanck naar Hollands staten afvaardigde in zake de kerkorde. Op hun verzoek, om, overeenkomstig het besluit van voornoemde synode, provisioneel te mogen blijven bij de ordonnantie van 1586, tot die van 1618 en 1619, te Dordrecht gearresteerd, door HH. Staten, met of zonder daarin aangebrachte veranderingen, zou zijn goedgekeurd, liet het antwoord zich wachten [3]); zoodat Voetius genoodzaakt bleek zijn lastgevers te berichten, hoe men ter dagvaart hunne resolutie „noch approbeerde, noch improbeerde" [4]).

---

[1]) In Essenius, *Orat. fun.*, die hierop doelt, staat p. 29: »ac die quodam gravissima quaeque nostro (n. Voetio) ab urbis (n. Goudae) sentina imminebant, nisi consul Valck duobus stipatus lictoribus propre templi fores adfuisset et coeptum jam tumultum sedasset".

[2]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 52. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 431; t. III, p. 437. Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 814, schrijft: »Sonneveldt en sijn medebroeders predikten toen in beide de kerken, die met soldaeten waeren beset".

[3]) Ofschoon door onderscheiden Hollandsche synoden bij herhaling daartoe aangezocht, stelden hunne Edel Mogenden eene beslissing hierin gedurig uit. Vgl. dr. H. G. Kleyn, *a. w.*, blz. 164.

[4]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 4. Vgl. daarmede die van Gouda, 1620, art. 12, 91; en die van Rotterdam, 1621, art. 38.

Beter gevolg had daarentegen het bezoek, in opdracht derzelfde vergadering, door hem en zijne beide geestverwanten, Arnoldi [1]) en Buytendyck, te Leiden afgelegd bij Gerardus Johannes Vossius [2]). Naar aanleiding van diens geschrift over Pelagius [3]) verzochten zij den hoogleeraar zich „tot contentement des sijnodi" nader te willen verklaren [4]) — zoo voor den kerkeraad der Leidsche gemeente als voor de professoren der theologische faculteit — omtrent eenige punten in het gemelde boek, tegen welke, volgens het oordeel der gezamenlijke broederen, maar al te gegronde bedenkingen waren ingebracht. Zonder aarzelen beloofde Vossius, dat hij aan het door hen uitgesproken verlangen zoo spoedig mogelijk zou gehoor geven; waarom dan ook de Haagsche vergadering hoogst tevreden betuigde: met Leidens professor in de rhetorica „ten vollen gereconcilieert te sijn" [5]).

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 39. Essenius, *Orat. fun.*, p. 27, laat ten onrechte, in plaats van Arnoldi, den Schiedamschen predikant Nathanael Marlandus met Buytendyck en Voetius naar Leiden trekken. Vgl. Siegenbeek, *a. w.* dl. I, blz. 121.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 293. Die onderhandeling met Vossius hield verschillende provinciale synoden bezig, van 1619 af tot 1628 toe. In de acten van laatstgenoemde vergadering, te Delft gehouden, staat, art. 10, vermeld: »Betreffende de saecke d. Vossii, uijtgedruckt art. 11. (t. w. der vorige part. synode) hebben de gedeputeerde des sijnodi verclaert, dat d. Vossius belooft heeft dat hij bij alle gelegentheit sal bethoonen, dat hij staet int gevoelen vande gereformeerde kercke. Waerbij de sijnodus goet gevonden heeft dese saeke te laeten blijven".

[3]) »G. J. Vossii historiae de controversiis, quas Pelagius ejusque reliquiae moverunt, libri septem. Lugd. Bat., 1618". Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. I, afd. I, blz. 278, en Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 718.

[4]) Het »cort project" dier nadere verklaring was, om hierin zeker te gaan, alreede voor Vossius »by forme van apologie" ontworpen en gesteld door de broederen Arnoldi, Marlandus, Nienrodius en Voetius. *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 10.

[5]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 39. Vossius was, met het einde van 1622, door HH. Curatoren der Leidsche universiteit benoemd tot gewoon hoogleeraar in de welsprekendheid en algemeene chronologie;

Niet minder naar wensch slaagde Voetius bij zijne commissie [1]), eveneens op dien tijd ontvangen, met betrekking tot de schriften en papieren der Dordtsche nationale synode. Immers was het de prijzenswaarde bereidwilligheid hunner Hoog Mogenden, welke hem en zijne mededeputaten, na daartoe gedaan verzoek, in staat stelde, bedoelde documenten behoorlijk te bergen en voor het vervolg tegen mogelijke schade of verlies [2]) te beveiligen [3]). Vermeerderd met nog enkele andere geschriften, werden alle synodale stukken „in seventhien voluminibus bij malcanderen gebonden" — weggesloten in eene kist, die te 's Gravenhage, onder de hoede der Staten Generaal, trouw bleef bewaard [4]).

Vier jaren later, in 1628, door Gorcums classis afgevaardigd naar de provinciale synode te Delft [5]), hoorde Voetius de broederen uit Gouda zich daar ten zeerste beklagen over de „stouticheit", met welke de Arminiaansche partij het hoofd weer begon op te steken, niet alleen binnen de eigen stad, maar tevens in de

---

ten jare 1625 werd hem, na het vertrek van Meursius, nog bovendien opgedragen het onderwijzen der Grieksche taal. Siegenbeek, *a. w.*, dl. II, blz. 111.

[1]) Lid dier commissie was ook Petrus à Nyenroy »geassocieert met eenen gedeputeerden uijt elcken (nl. correspondeerenden) sijnodo hier teghenwoordich"; alzoo met een afgevaardigde der Geldersche, Noord-Hollandsche, Utrechtsche en Groninger-Ommelander synode. *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 21.

[2]) Indertijd waren de »Postacta synodi nationalis" geruimen tijd zoek.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 41 en 43.

[4]) *Acta syn. part. Z. H.*, Woerden, 1625, art. 18. Volgens art. 39 der Delftsche particuliere synode van 1628, zagen hare afgevaardigden zich belast »de gedeputeerde van d'andere provincien te verschrijven, ende gesamentlick aen de hoogh. mog. heeren Staten Generael ernstlick te versoecken, datse nu wederom mochten inspectie nemen van de voorseijde schrifften, om te vernemen offse niet vervuijlden, ende van t'gewormte beschadight waeren".

[5]) *Hand. cl. Gorc.*, 3 Juli 1628. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 49; t. III, p. 375.

gansche provincie Zuid-Holland [1]). Ter vergadering besloot men een uitvoerig bezwaarschrift op te stellen en aan de Staten over te leveren. Een en ander geschiedde, mede door toedoen van Heusdens prediker [2]). Weldra kwamen nu commissarissen van het Hof zich op de Delftsche synode persoonlijk vergewissen omtrent enkele bijzonderheden „in de voorschreven remonstrantie gementioneert" [3]). Als naaste gevolg van dat bezoek, werd Voetius ten tweeden male naar hunne Edel Mogenden gedeputeerd [4]); eene zending, ook door hem vervuld — ter wille dierzelfde aangelegenheid — in 1629, op last der Leidsche en in 1630, op last der Schoonhovensche synode [5]).

Nog is hiermeê de reeks van kerkelijke bemoeienissen, waarbij Heusdens predikant, meer of minder beslist, zijn invloed gelden deed, niet volledig aange-

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1628, art. 1. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 403.

[2]) Voetius' medegecommitteerden tot het opstellen der remonstrantie waren de synodale gedeputeerden voor dat jaar, Rosaeus en Nieurodius, alsook Henricus Nolthenius, predikant te Bommenede, en Petrus Vliegerius, predikant te IJselstein; terwijl naar de Staten afgevaardigd werden: hijzelf en Nolthenius, met de ouderlingen de Vries uit Delft, en Huygensen uit Schoonhoven. Zie ook Essenius, *Orat. fun.*, p. 27; Voet., *Polit. eccles.*, t. I, pars II, p. 532; diens *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 132, »Verscheyde stucken der Remonstranten en Contra-remonstranten etc. in het jaer 1628. aen de heeren staten van Hollandt overgegeven. Met een voorreden tegen de conscientie dwanck"; dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, n°. 3926 en n°. 3969.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1628, art. 37, 40.

[4]) Met hem gingen, als afgevaardigden der Zuid-Hollandsche synode mede: Nolthenius en Rombouts de Vries.

[5]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 232. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 49, 538; dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 181—184; Essenius, *Orat. fun.*, p. 28. Eveneens poogden Voetius en de zijnen toentertijd »de Amsterdamsche zwarigheden" onder de aandacht te brengen der HH. Staten. Zie dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 226; dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, blz. 151—158; 170—173.

geven. Op de Brielsche synode, ten jare 1623, toen hijzelf het scribaat vervulde [1]) achtte Voetius zich mede gerechtigd zéér nadrukkelijk te vorderen, dat de theologische professoren van Leidens hoogeschool [2]) zouden vermaand worden, aan „de goede intentie" der nationale synode te beantwoorden, door niet langer de onderteekening te weigeren der bekende rechtzinnigheidsformule, in den vorm, waarin deze, ook ten hunnen aanzien [3]), binnen Dordt beraamd was: „vervattende beloffte van subjectie aen den sijnodum provincialem" [4]). Immers behoefde geen van bedoelde professoren, volgens het oordeel der vergaderde broeders, die onderteekening na te laten uit vrees, dat zoodoende het kerkelijk gezag een niet gewenscht overwicht zou verkrijgen op de beoefenaars der godgeleerde wetenschap en „praejudiceeren de vrijheijt ende authoriteijt allen Gereformeerden academien van godtvruchtige princen ende magistraten vergunt". Als echter Leidens hooggeleerden te kennen gaven, hoe zij onmiddellijk stonden onder HH. Curatoren; terwijl ook de staten van Holland en West-Friesland hun verboden hadden zulk eene belofte af te leggen, meenden de toenmalige handhavers van het kerkelijk gezag — en derhalve ook Voetius — zich voorloopig niet langer met deze zaak te moeten inlaten; hare oplossing verschuivende „ten minsten tot den naesten nationalen sijnodum" [5]).

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 304. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 49.

[2]) Namelijk: Ant. Walaeus, Ant. Thysius, Joh. Polyander a Kerkhoven en Andr. Rivetus. Laatstgenoemde werd in 1632 »professor honorarius" en in 1634 door Jac. Triglandius opgevolgd.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Rotterdam, 1621, art. 61.

[4]) *Acta syn. part. Z. H.*, Gorcum, 1622, art. 11.

[5]) *Acta syn. part. Z. H.*, Brielle, 1623, art. 9. Vgl. daarmede die van Den Haag, 1624, art. 9; die van Schoonhoven, 1630, art. 28; alsook *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1630; Siegenbeek, *a. w.*, dl. I, blz. 124, 126.

Van zuiver-practischen aard bleek het werk in 1628 door de Delftsche synode aan Voetius, samen met Hugo Beyerus, predikant te 's-Gravenhage, en anderen opgedragen. Hun toch werd gevraagd maatregelen te willen beramen, waardoor sommige oefenaars of „exercenten" te Rotterdam — gewoon, na elke openbare samenkomst, in de bijzondere vergaderingen van het eigen „collegium", Paulus' brief aan de Romeinen te lezen — met „goede ordere" die lectuur konden voortzetten [1]). Ofschoon nu het reglement op genoemde „onderwijsinge", den broederen binnen Delft in handen gesteld en door hen goedgekeurd, wegens „sekere missverstanden" over de interpretatie ontstaan, op de Leidsche synode van 1629 nog nader moest „verclaert ende geämplieert" worden [2]), beleefde echter Voetius van deze opdracht meer genoegen dan van den hem verstrekten last om, ook weer te Rotterdam, het heftig en hooggaand verschil bij te leggen, daar ter stede gerezen, zoowel tusschen magistraat en consistorie als tusschen de predikanten onderling. Toegerust zelfs met „ordinare sijnodale macht" [3]), gelukte het noch aan hem noch aan zijne medeafgevaardigden hier hun doel te bereiken [4]); wat enkele jaren

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1628, art. 31. Vgl. daarmede die van Leiden, 1629, art. 34 en *Hand. cl. Gouda*, 3 Juli 1628. Zie ook Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 881, en dr. J. Hania Pzn., *Wernerus Helmichius*, Utrecht, 1895, blz. 53.

[2]) Zie hierachter, bijlage CIX.

[3]) Zijne medeafgevaardigden bij die gelegenheid waren: dr. Joh. Polyander, Henr. Arnoldi, Joh. Bocardus, Arnoldus Swalmius en Reinerus Berckelius. Essenius, *Orat. fun.*, p. 28: »d. Polyandro praesidis, ac nostro (n. Voetio) scribae partes sustinente".

[4]) Te Rotterdam stonden Petr. Nieuwenrode en Jac. Leeuwius met vier ouderlingen lijnrecht tegenover hunne ambtgenooten aldaar: Henricus Alutarius en Benjamin van Rijswijk. Het verschil tusschen magistraat en kerkeraad liep »over het stuck van de correspondentie in beroepinge"; eene gewone quaestie in die dagen. Zie *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1629,

later evenmin het geval was, toen Heusdens predikant als buitengewoon afgevaardigde op de Haagsche synode van 1634 zocht te bewerken, dat voor Abraham van de Velde bij HH. Staten „een tytlijck onderhout" zou worden aangevraagd, ten einde met die schikking de gemeentenaren van Veen [1]) „de facto van d. Veldio te ontlasten" [2]).

---

art. 39; die van Schoonhoven, 1630, art. 18; en, na afloop der commissie aan Voetius opgedragen, die van Schiedam, 1631, art. 31, 48, 51, 56, 58, 60, 69, 70, 78; die van Gorcum, 1632, art. 1, 32, 35; die van Brielle, 1633, art. 29; die van Den Haag, 1634, art. 37. Vgl. daarmede dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 237; *Oud Synod. archief*, **III, 39**, III, en *Auctie-catal.*, pars II, misc. in quarto, n°. 282 »Verklaringe van eenige notulen in May 1630. gestelt by de kerken-raed van Rotterdam, aengaende de acte van suspensie van vier predikanten en eenige ouderlingen aldaer. Nevens antwoort op 't selve door Rijswijck, en Alutarius"; dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, blz. 176, 194, 195; Louis D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der rijks-universiteit te Leiden*, 's-Gravenhage, 1882, dl. I, n°. 1720.

[1]) Voetius had familie wonen te Veen, namelijk Jan Campen, en kwam waarschijnlijk zoodoende geheel en al op de hoogte der ongerechtigheden door Veldius bedreven. Zie *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 314. Vgl. hierboven, blz. 264, 279—280. Ook pleit het voor de onpartijdigheid èn van Heusdens prediker èn der Gorcumsche classis, dat door geen van beiden hier in aanmerking werd genomen Veldius' kerkelijk-leerstellige overtuiging, die tot hun partijgenoot hem maakte.

[2]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1634, art. 41. Vgl. daarmede die van Brielle, 1633, art. 40, 53 en die van Woerden, 1635, art. 26. Niet zonder dat door Gorcums classis een scherp protest werd ingediend (zie hierachter, bijlage CX), strekkende om de handelingen der Haagsche gecommitteerden, gewone en buitengewone, in »de saecke d. Abrahami Veldii" beslist af te keuren, besloten hare gedeputeerden, van wie nu Voetius langer geen deel uitmaakte, ter provinciale synode binnen Woerden, op de vraag: of zij in de gevallen uitspraak berustten en afzagen van hun protest, »nae langhe ende verdrietighe onderhandelinge", eindelijk te antwoorden: »dat sij haer het oordehl des sijnodi off de gedaene uijtspraecke onderwierpen, dat sij voor haer particulier het protest lieten vallen ende dat sij goede devoiren souden doen, om den E. classem oock daertoe te beweghen". Sedert bleef van de Velde genieten »de beneficie van relevatie hem in sijnodo Brielana geaccordeert" en derhalve predikant te Veen. De Gorcumsche classis echter deed in hare acten van 18 Aug. 1636 aanteekenen: »Opt stuck van Veen

Glansrijk, aan den anderen kant, mocht buiten twijfel de overwinning heeten voor Voetius weggelegd op de provinciale synode te IJselstein, in Hooimaand van het jaar 1626. Door dezelfde Rotterdamsche gemeente, die vroeger meermalen het bewijs had geleverd, hoezeer ze zijne pastorale werkzaamheid op prijs wist te stellen, waren sedert kort, bij monde vooral van hare kerkedienaren, allerlei geruchten uitgestrooid, strekkende, naar het scheen, om Heusdens predikant „tot syns persoons ende diensts achterdeel te diffameeren voor een Sabbataris" [1]). Om zijn goeden naam te vrijwaren en „tot voorstant syner onnoselheyt", had Voetius aanvankelijk in de Gorcumsche classis drie „interrogatoria" gesteld [2]), van plan het daarop verkregen antwoord, te gelijk met een schrijven zijner stedelijke overheid, te „exhibeeren" voor de binnen IJselstein verzamelde synodeleden [3]).

Hier nu trad al spoedig aan het licht, dat de zaak „van bedenckinge soo breet niet en was", als men Voetius had verteld; terwijl het hem bovendien weinig moeite kostte

---

en Velden is geresolveert (dewijle de classis van haer protest niet en can desisteren) t'selve stuck te laten staan, daar het staat; sonder de gedeputeerde te geven eenigen last, darvan te spreken".

[1]) »Ratio communis a posteriori desumitur ex doctrina et facto apostolorum atque apostolicae ecclesiae, quod diem illum (sc. sabbathum) nec mandato nec exemplo suo observari voluit; sed contra abolevit: et loco ejus diem Dominicum servare coepit. Aliae rationes, si quae adferuntur, non videntur esse ἀναμφίρβητοι. Est autem haec et antiqui et praesentis universi Christianismi sententia. A quo qui discesserunt (ut Ebionaei, Cerinthiani, Nazaraei, Apollinaristae), Judaizantes et Sabbatharii dicebantur". Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 1232. Vgl. *ibidem*, p. 1242, en van de *Post-acta*, sessie 164.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 22 en 23 Juni 1626. Zie ook bijlage CXI.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, IJselstein, 1626, art. 32. Vgl. *Resol. Holl.*, 23 Juni 1626 en Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 12—14, 760; t. III, p. 1227—1281, vooral p. 1267—1272. Ook Spiljardus betuigde op bovengemelde synode, dat hij »geresolveert was nopende de practycque des sabbaths, alle Jootsche superstitien, ende tegen Gods woort strydende singulariteyten ende precijsheden tegen te gaen".

uit de meêgebrachte bewijsstukken aan te toonen, hoe hij omtrent de Zondagsviering nooit iets had geleerd, voorgestaan of verricht, strijdig met het algemeen gevoelen der kerk. Zoo kon dan zijne rechtzinnigheid volkomen onverdacht blijven, en de scriba der vergadering in hare acten opteekenen het feit: „dat d. Voetius ende de eerwaerde predicanten van Rotterdam met malcanderen door hanttastinge broederlyck over dit misverstandt versoent waren".

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Buiten en binnen Den Bosch. Strijd met Jansenius.

Tot de huishoudelijke aangelegenheden, die destijds op classes en synoden ernstig ter sprake kwamen, behoorde almede het afvaardigen van „gequalificeerde" predikanten naar de troepenmacht der Vereenigde Provinciën [1]). Men volgde hier het voorbeeld door de „uijtheemsche" natiën: zwitsers en duitschers, engelschen en franschen gegeven [2]); welk gehuurd krijgsvolk — nog steeds het belangrijkste deel der Staatsche gelederen — voor elk regiment zijn eigen veldprediker had.

In aansluiting bij deze goede gewoonte werd dan ook door de Gorcumsche classis geresolveerd, hun Edel Mogenden langs synodalen weg het noodige tractement te vragen, ten behoeve van „een ordinaris praedicant", wien zij genoemde betrekking voor vast wenschte toevertrouwd te zien, en die aldus des te beter kennis kon maken zoo met „de humeuren der soldaten" als met „de abuijsen onder hen in swang gaende"; terwijl bedoelde manschappen tevens minder gevaar liepen „sonder onderwijsinghe ende vertroostinge daer heenen te sterven" [3]).

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 30 Mei 1622; *Acta syn. part. Z. H.*, Gorc., 1622, art. 46.
[2]) Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 415.
[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Woerden, 1625, art. 42; *Hand. cl. Gorc.*, 7 April 1625.

Voorloopig evenwel zou men het oude gebruik blijven volgen en toezien, dat iedere classis van Zuid-Holland beurtelings [1]) één harer predikanten deputeerde, om, vrijwillig en buiten „besondere" vergoeding [2]), een jaar lang bij de troepen „den kerckendienst" waar te nemen.

Hoe nuttig, ja onmisbaar dergelijke maatregel heeten mocht, bleek inzonderheid, toen Frederik Hendrik, 24 April 1629 „met sijnen train" uit Den Haag vertrokken [3]), weinige dagen later was aangekomen vóór 's-Hertogenbosch; als kapitein-generaal der Unie het bevel voerende over meer dan veertig duizend krijgers, die, in zes legerkwartieren afgedeeld, straks gereed stonden daar „den Meij-boom" te planten [4]); de onge-

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Brielle, 1623, art. 24. Die »gebeurten" werden bepaald naar de rangorde door de verschillende classes ingenomen, en vermeld aan het begin der acten van elke provinciale synode-bijeenkomst; te weten: Dordrecht, Delft, Leiden, Gouda, Rotterdam, Gorcum, Brielle, Den Haag, Woerden, Buren en Breda.

[2]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1628, art. 26.

[3]) *Sené-boher. Brandende-bosch uyt welckers voncken, d'over-groote victorie vande stercke stadt s'Hertoghen-bosch, door Gods sonderlinghe ghenade, op den* 17. *Septembris*, 1629 (*tot onser aller vreughde*) *ontstaen is. Met een vriendelijcke onderwijsinge, ende noodinghe aende selve burghers, tot de gemeenschap des waren gheloofs, met ons. Door Daniel Souterius, d. des godl. woorts, inde ghemeynte Christi, tot Haerlem*, Haarl., 1630, blz. 18. Vgl. daarmede het in Latijnsche hexameters geschreven boek, over het eigen onderwerp, van denzelfden auteur: *Hemek-beracha, vallis benedictionis. Sive Belgidos magnique illius et memorabilis belli; (quod anno Domini millesimo sexcentesimo vigesimo nono, in Belgio a belgis confoederatis, cum mirabili successu, et manifesto summi favoris et benignitatis divinae indicio, gestum est) narratio eucharistica; in sex libros digesta, et edita a Daniele Souterio*, Harlemi, 1631, p. 11—14. Zie *Auctie-catal.*, pars I, misc. in quarto, n°. 130.

[4]) *Naszousche lauren-kranze, voor den hoog-geboren, ende doorluchtigen vorst Frederick-Heynrick, van Naszou, prinze van Oranjen, etc. gouverneur, kapiteyn, ende admirael generael der Vereenigde vrije Nederlanden, van wegen de veroveringe der groote magtige ende sterke stad 's Hertogenbosch, mitsgaders de geluckige verloszinge der oud-beroemde stad Wesel. In Nederduytschen rijm gevlochten, ende bearbeyd door Samuel Ampzing, bedienaer des Goddelijken woords in de gemeynte des Heren binnen Haerlem*, Haarl., 1629, blz. 12. Vgl. J. van Vondel, *Zegezang ter eere van Frederik*

repte „maagdenstad" [1]), met aanwending van allerlei vaak zeer vernuftige middelen, te dwingen tot overgaaf.

Binnen hare muren gebood de gouverneur Antony Schets, baron van Grobbendonck; een man, schier vergrijsd in den oorlog, dapper en beleidvol [2]); niet vrij echter van misplaatste zuinigheid, die tot inhaligheid soms oversloeg [3]). Hem stond met raad en daad ter zijde Michael Ophovius, geboren Bossenaar, uit de orde der predikheeren, bisschop van „kleyn Romen" [4]), hetwelk toen de Prins liet omsingelen [5]). Ten einde de burgerij, herhaaldelijk geroepen tot een niet alledaagschen pionierarbeid, welgemoed en „couragieus" te houden, verordende Ophovius binnen de wallen der stad, onder het luiden van de grootste klok der Sint Janskerk, nu en dan [6]), eene

---

Hendrik, Bosch-dwinger, Wesel-winner, prince van Oranje. In de uitgave van dr. J. van Vloten, Schiedam, 1864, dl. I, blz. 271.

[1]) Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 208; alsook den *Catalogus van de tentoonstelling ter herinnering aan den 300jarigen geboortedag van Constantijn Huygens*, 's-Gravenhage, 1896, blz. 61, n°. 500.

[2]) *Mémoires de Frédéric Henri prince d'Orange. Qui contiennent ses expéditions militaires depuis* 1621. *jusquà l'année* 1646, Amst., 1733, p. 63.

[3]) Ophovius, hoewel Grobbendonck persoonlijk genegen, betuigde echter »dat den gouverneur niet ghedaen hadde so hy schuldich was, maer hem selven met zijn kinders hadde ghesocht rijck ende groot te maken". Die karakterteekening wordt bevestigd door het feit, dat Grobbendonck, toen zijne vrouw den 28sten Augustus — dus nog staande het beleg — »van eenen jongen soon" bevallen was, niet schroomde 400 gld. aantenemen, hem als pillegift geboden namens de »congratuleerende", doch ook fel geteisterde stad. Zie de door dr. C. R. Hermans bezorgde *Verzameling van oorkonden betrekkelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare* 1629. *Uitgegeven door het provinciaal genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant*, Den Bosch, 1871—1873; st. I—II, blz. 84, aant., en blz. 56, 346.

[4]) Bijnaam van 's-Hertogenbosch in die dagen. Zie Ampzing, *a. w.*, blz. 44. Vgl. hierboven, blz. 137.

[5]) Souterius, *a. w.*, blz. 11. Eene duidelijke kaart der belegeringswerken rondom Den Bosch komt o. a. voor in D. Heinsius, *Rerum ad Sylvam-ducis atque alibi in Belgio aut a belgis anno* 1629 *gestarum historia. Cum privilegio*, Lugd. Bat., 1631, p. 26.

[6]) Voetius schreef, *Dispp. select.*, t. II, p. 1026, stellig minder juist: »quotidie".

algemeene processie rond „het gewanthuys" [1]); God vurig biddende om ontzet; waarbij dan werd vooruitgedragen het mirakelbeeld Onzer Lieve Vrouwe van Den Bosch [2]).

Middelerwijl had op Dinsdag, 22 Mei 1629, door het kloek beleid Zijner Excellentie de aansluiting plaats der vele „geinventeerde", nog nooit „ghepractiseerde" verschansingen, en opende, van een dier opgeworpen bat-

---

[1]) Zie v. Oudenhoven, *Silva-Ducis*, p. 97, 133; mr. v. Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 436; *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 11, 58, 346, en Vondels *Zegezang*, in diens *a. w.*, dl. I, blz. 274. Merkwaardig is het, onder den titel: Sylvaducensium tempore obsidionis precatio, in druk uitgegeven gebed, opgesteld door bisschop Ophovius, naar de »preces, quas olim Coloniensis clerus adhibuerat dum urbi suae Gebhardus Truchsesius cum infesto exercitu violenter immineret". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 123, 188—190. Vgl. daarmede, als in tegenstelling, Jac. Plancius: »Een aendachtich ghebedt tot Godt, sanghs-wyse ghestelt om syn-genadige bystant in ons leger, en om een gewenschte victorye der stadt van 's Hertogen-bosch", Kampen, 1629. Zie L. D. Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1572.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 423, bericht aangaande dat mirakelbeeld: »Eandem fortunam S. Johannes, praesumtus patronus sylvaeducensis, a. 1629. proculdubio subiisset [er wordt hier namelijk gehandeld over het veranderen van beschermheilige], siquidem urbs ab obsidione per Mariam sylvaeducensem, confraternitate sua et cultu, et miraculis (quae jesuita Zylius libro complexus est) celebratam, liberata fuisset. Sed quia per ipsius imaginem tempore obsidionis toties circumgestatam, clavesque argenteas repraesentantes claves urbis, (metonymice scil. significantes custodiam urbis) dictae imagini appensas, et vota de sacello Mariae Liberatrici in memoriam beneficii erigendo, nulla liberatio obtineri potuit, non magis quam ab antiquo patrono et divo tutelari Johanne; decollavit et spes et consilium de novo principalis patroni superinducendo patronatu: Diva enim haec post captam urbem adytis excessit, imaginemque ejus domicella quaedam Ilium in exilium portans victosque penates cum luctu et lachrymis Bruxellas transtulit; ubi ab archiducissa Isabella (uti ferunt) obviam ei procedente religiose excepta est". Zie ook *o. l.*, t. II, p. 1026. Vgl. daarmede *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 84, 106, aant., 374—382, passim; J. C. A. Hezenmans, *De St. Janskerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis*, Den Bosch, 1866, blz. 335; O. Zylius, *Verhaal van eenige hemelsche gunsten bekomen door de vereering van het beeld van O. L. V. van Zoetigheid in de hoofdkerk van St. Jan evangelist te 's Hertogenbosch. Naar het latijn met een inleiding over de geschiedenis van het beeld. A. M. D. G.*, 's Bosch (z. j.); zie den »Catalogus der boekerij van het provinciaal genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant", 's-Hertogenbosch, 1885, 2[de] gedeelte, blz. 416, n°. 849 en 849*a*.

terijen, begin Juni, de achttienjarige Turenne [1]) het vuur tegen de fel bedreigde vest. Uit Oranje's kwartier voerden verschillende loopgraven naar de beide forten: Sint Anthonis en Isabella. Uit de legerplaats der graven Ernst Casimir [2]) en Willem van Nassau [3]) werd, bij laag water „geapprocheert" naar de Hinthamer- en de Ortenpoort; uit die van Johan Wolphaert van Brederode bestookte men met goed gevolg de Pettelerschans [4]). Aldus zag „kleyn Romen" zich welhaast het eene hoornwerk na het andere ontstreden en „kroop de Prins tot in de wal" [5]).

Stond derhalve de kans op vermeestering van 's-Hertogenbosch blijkbaar zeer gunstig — met zulk eene hoop voor oogen meenden de vaderlandsche Calvinisten bijtijds maatregelen te moeten nemen, om van bedoeld wapenfeit alle gewenschte vruchten te plukken. Op voorstel der Bredasche classis besloot de provinciale synode, in Juli 1629 te Leiden vergaderd, bij hunne Edel Mogenden krachtig aan te dringen „dat in de stede van s' Hertogenbosch ende in de dorpen daeronder resorterende de Paepse affgoederije geen plaetse hielde, in gevalle het Gode soude moghen gelieven haer met de victorie van die stadt te begnadighen" [6]). Daarenboven gaf dezelfde synode aan Gisbertus Voetius — straks ook benoemd tot afgevaardigde

---

[1]) Henri de la Tour d'Auvergne, vicomte de Turenne, diende van 1624 tot 1630 achtereenvolgens onder zijne beide ooms, Maurits en Frederik Hendrik.

[2]) Ernst Casimir was een broeder van graaf Willem Lodewijk. Na diens dood werd hij stadhouder van Friesland.

[3]) Willem van Nassau, kleinzoon van Jan van Nassau, voerde als gouverneur het bevel over de frontierstad Heusden. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 66, fol. 29, en verso.

[4]) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 21. Zie ook: *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2[de] ged[e]., blz. 293, n°. 362.

[5]) Ampzing, *a. w.*, blz. 40.

[6]) Zich als aansluitende bij dien wensch, zong toentertijd Jacobus Revius,

naar het leger vanwege de Gorcumsche classis [1]) — als haren gedeputeerde in last, zich te gelegener tijd naar 's Prinsen troepen vóór Den Bosch te begeven en daar deze zaak met de meeste nauwgezetheid te bevorderen [2]).

Dinsdag, 7 Augustus 1629, reisde Voetius volgens gemelde opdracht naar het Staten-leger af. Aangekomen onder hevige stortbuien, welke reeds dagen lang geduurd hadden [3]), vervoegde hij zich zonder uitstel tot graaf Willem van Nassau [4]), wiens kwartier stond opgeslagen ten noordoosten van Den Bosch, in de nabijheid van Orten, eene plaats, onder het kanon van den vijand gelegen [5]). Bij hem en zijne soldaten deed hij voortaan als veldprediker dienst [6]), te zamen met Petrus

predikant te Deventer, in zijn »Gebedt voor de belegeringe van 's Hertogen-bos":

Jaget eenmael wt den Bos
Beyde wollef ende vos,
Schickt daer uwe trouwe knapen,
Weydet de verdoolde schapen
Met u goddelijcke leer.
Wilt ons horen lieve Heer.

Zie Revius, *Over-ysselsche sangen en dichten*, 2de druk, Leiden, 1634, blz. 268 (lees: 302). Vgl. dr. E. J. W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius, zijn leven en werken*, Amst., 1895, blz. 259, 262.

1) *Hand. cl. Gorc.*, 6 Aug. 1629.

2) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1629, art. 65. Verg. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 283: »Practerea in exercitu Sylvamducis a. 1629. obsidente, vi missionis synodi zuyd-hollandicae et classis gorinchemensis, aliquamdiu sacro ministerio functum".

3) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 84.

4) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 327, 328; *Dispp. select.*, t. IV, p. 837; Essenius, *Orat. fun.*, p. 29. Ook ten jare 1632 deed Voetius »ultra sesquimensem" als veldprediker dienst bij de troepen van graaf Willem, gedurende diens »expeditionem Flandricam". *Dispp. select.*, t. IV, p. 283. Zelfs betuigde Essenius in zijne lijkrede, p. 30: »Taceo secutas tres alias missiones castrenses".

5) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 5.

6) In Voetius' bibliotheek bevonden zich, blijkens den meergenoemden auctie-catalogus, ook krijgskundige werken. Als zoodanig komen daar voor: »Vegetius, De re militari, Romae, 1494; Frontinus, Strategematicon, Romae, 1494; Aelianus, De instruendis aciebus; Modestus, De vocibus rei militaris; Polybius, Castrametatio romanorum cum commentariis Stewechii, Plant.,

Strijthaghen [1]), die de geestelijke aangelegenheden behartigde van het regiment duitschers, waarover eveneens graaf Willem bevel voerde. En zoo dikwijls zich nu de gelegenheid aanbood tot het volbrengen van den bijzonderen last, door Leidens synode hem toebetrouwd, maakte Voetius daarvan onmiddellijk gebruik, den Prins en Gecommitteerden Raden onder het oog brengende: hoe eene christelijke overheid, in den oorlog door haar gevoerd ter wille vàn religie en staat, veel minder diende te letten „op conquesten van landen ende steden", dan „op de uytbreydinge van des Heeren woordt, ende de voortplantinghe van zijn kercke" [2]).

Niet lang nog had Heusdens predikant dezen tijdelijken werkkring aanvaard, toen het treurige nieuws, dat de graaf van Montecuculi „lichtelyck" en zonder eenigen weerstand te ontmoeten Amersfoort veroverd had [3]), groote verslagenheid teweegbracht in het Ortensche legerkamp. Gelukkig volgde een paar dagen later de blijmare der verrassing van Wezel; eene gebeurtenis, allerwege in den lande met uitbundige vreugd begroet [4]), en waarbij ook de Staatsche troepen in geestdrift niet te kort schoten, hoewel zij juist veel te verduren hadden van

---

1592" (*Auctie-catal.*, pars I, misc. in oct., n°. 12); — »J. Walraven, De eerwaerdige achtbaerheyt van een soldenier, in 't engels en nederduytsch" (*Auctie-catal.*, pars II, misc. in quarto, n°. 71); — »Simon Stevin, De sterctenbouwing, Leyden, 1594" (*Auctie-catal.*, pars II, misc. in quarto, n°. 96); — »G. Melder, Korte en klare instructie der regulaire en inregulaire fortificatien met haere buytenwerken, Utrecht, 1658". (*Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., n°. 531) Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 400, 401.

[1]) Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1629, art. 77. Johannes Vogelsangh, predikant te Vianen, en derhalve een classisbroeder van Voetius, deed, volgens dezelfde acten, dienst bij de troepen, gekommandeerd door Johan Wolphaert van Brederode. Ook bevond zich nog in het leger d. Hornhovius. Zie *Verz. v. oork.*, dl. IV, blz. 277.

[2]) Zie hierachter, bijlage CXII.

[3]) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 90.

[4]) Zie dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, n°. 3872—3878.

„de subite ende bezwaerlicke zieckte haer onlangs overcomen" [1]). Te midden dier „generale kranckheid", waardoor sommige compagnieën tot de helft gedund werden, zoodat Frederik Hendrik meer dan eens bij de Staten-Generaal ernstig moest aandringen „op een goet supplement van volck", vond Voetius ruimschoots gelegenheid zijne herderlijke zorg en ijver ten toon te spreiden [2]).

Een nieuw getroffen maatregel verplichtte graaf Willems veldprediker om dagelijks, tegen schemertijd, wanneer de wacht- en verdedigingsposten betrokken werden, voor het front der gelederen het dusgenoemde „avondt-gebedt" te verrichten, bestaande uit eene korte toespraak, ingeleid door vurig smeeken tot God, en besloten met het aanroepen van 's Hemels zegen over wie zich opmaakten hun werk te doen, vol moeite en gevaar [3]). Bovendien leverde de onverwachte inname van Wezel aan Voetius als vanzelf overvloedig stof voor eene buitengewone en zéér op prijs gestelde dankzegging [4]), die — eerst door

---

[1]) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 102.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 283. Als Frederik Hendrik, na het beleg van Den Bosch, zijne troepen te Vught bijeeentrekt »uute quartieren van gr. Ernst, gr. Willem ende den heere van Brederode", blijkt hij vooraf reeds vier duizend »krancken" te hebben weggezonden. *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 113. Naar Essenius meldt, *Orat. fun.*, p. 37, werd Voetiuszelf door ziekte overvallen »in castris ad Sylvam-ducis".

[3]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 415. Vgl. daarmede tom. I, part. I, p. 490.

[4]) Niet iedereen, en vooral niet de eerste de beste, was volgens Voetius geschikt voor legerpredikant. »Perperam nonnulli opinantur, qualescunque concionatores ad conciones inter arma coram militibus habendas sufficere. Sed illi non cogitant, esse inter milites, imprimis inter praefectos militares, in doctrina et pietate Christiana eximios et perfectos. Accedit, quod non tantum conciones concionatori castrensi habendae; sed et data occasione compellandi viri principes, illustres, nobiles; et visitandi aegroti, vulnerati, moribundi, ad capitale supplicium damnati; quibus opportune et prudenter instructiones in doctrina secundum pietatem (si rudes sint) adhortationes, correptiones, consolationes subministrari non possunt, nisi a viro rerum divinarum et humanarum perito, prudente, in pietate firmato". *Polit. eccles.*, t. III, p. 416. Vgl. hiermede dr. C. Sepp, *Predikantenleven*, blz. 91—93.

hem in het leger gehouden — op verzoek der prinses van Oranje, Amalia, welke zich toenmaals te Crevecoeur bevond, voor Hare Doorluchtigheid in hoofdzaak herhaald werd [1]).

Twee maanden reeds had binnen Den Bosch het vuur der belegeraars groote schade berokkend aan tal van particuliere woningen, aan kerken [2]), kloosters en openbare gebouwen, terwijl schier alle buitenwerken der vesting den Staatschen in handen waren gevallen [3]). Hoe dapper en trouw de burgerij haar ongewone taak ook verrichtte, eindelijk begon zij toch den moed te verliezen. Tot overmaat van ramp verzekerde Grobbendonck aan enkele gecommitteerden [4]), die hem zulks op zijn geweten en onder eede kwamen afvragen: dat de voorraad buskruit nauw voldoende kon geacht worden om er nog tien dagen mede rond te komen [5]).

Toen dus Dinsdag, 11 September 1629, 's morgens vroeg, door het springen eener mijn aan de Vughtsche poort, daar ter plaatse eene groote bres was ontstaan

---

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 29. Met het oog allicht ook op bovenvermelde gebeurtenis schreef naderhand Paulus Voet., ter wederlegging van de beschuldigingen door Maresius tegen zijn vader aangevoerd, in zijne *Appendix apologetica*, p. 270: »Quid, si rever. meum parentem principi Mauritio gratissimum fuisse, depraedicarem, et ad colloquium familiare saepe admissum: nonnunquam bono ecclesiae, cum celsissimo Frederico Henrico sermones miscuisse: a celsissima principe Aemilia, Heusdâ ad castra, Ultrajecto Buram, evocatum fuisse per ecclessiae ministros; quod parentis concionibus apprime delectaretur."

[2]) Zoo teekende o. a. een onbekend gebleven burger van Den Bosch in zijn »journael oft dach-register" op 2 Juni 1629 aan: »De geusen hebben aen S. Jans kerck veel fraye buyten-wercken af-gheschoten". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 68.

[3]) *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 61.

[4]) Te weten: aan den bisschop, den abt, den deken, den president (der schepenen) Gestel, aan de schepenen G. Loeff en Robbert van Voorne (schrijver der hier gevolgde oorkonde) en aan den pensionaris van 's-Hertogenbosch. *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 59.

[5]) *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 406.

en 's Prinsen troepen zich gereed maakten „voorder invasie te doen", achtte bisschop Ophovius, na overleg zoo met de Bossche magistraat als met den bevelhebber Grobbendonck, het oogenblik tot onderhandelen gekomen, wanneer maar Oranje aan burgerij en geestelijkheid redelijke voorwaarden wilde toestaan: vrije uitoefening van den Roomsch-katholieken godsdienst in alle kerken, kloosters en kapellen der stad, die, wat haar zelve betrof, de oude rechten en privilegiën moest blijven genieten [1]). Ofschoon het eerste door de gemachtigden van hunne Hoog Mogenden en van Zijne Excellentie onverbiddelijk werd afgeslagen, wisten echter beide partijen ten slotte een verdrag te treffen, dat op het „Heym-huys" bij Vught, waar Frederik Hendrik resideerde, van weêrszijden geteekend werd [2]).

Merkwaardig zeker mocht het schouwspel heeten, waarvan Voetius — nog steeds veldprediker bij graaf Willems troepen — op Maandag, 17 September 1629, een belangstellend getuige was [3]). Onder den toevloed van duizenden

---

[1]) Vgl. mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 439—441. Nauwelijks was men uit Den Bosch met parlementeeren begonnen, of graaf Willem van Nassau zond kapitein Hendrik de Leeuw naar Heusden, om namens hem als gouverneur der frontierstad, aan de magistraat die heuchelijke tijding over te brengen. De Leeuw kweet zich naar behooren van dien last en ontving daarvoor ter vereering »een oicxooft wijns tot 36 gld. 14 st." *Oud-arch. Heusden*, E. 219, bijlage tot fol. 39 verso der gemeenterekening over 1629.

[2]) De zevenentwintig artikelen van bovengenoemd verdrag zijn opgenomen o.a. in de *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 283—293, en bij mr. van Heurn, *a. w.*, dl. IV, blz. 285—297. Die verovering van 's-Hertogenbosch deed, naar te verwachten was, de vaderlandsche zangers jubelen. Als gelegenheidsvers blijkt niet onverdienstelijk Revius' »Triumph-liedt", een »gesanck, soo wat na gebootst op de oden van Pindarus". Vgl. dr. Posthumus Meyjes, *a. w.*, blz. 263, 264. Zie voor verdere dichtproeven: dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, blz. 142—147, passim; 161, 162; *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2de gede., blz. 406—415, passim; Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1578—1587, n°. 1620—1623.

[3]) *Dispp. select.*, t. III, p. 577, maakt Voetius melding van amuletten, toentertijd aangetroffen bij sommige soldaten in Spaanschen dienst.

nieuwsgierigen, uit de zeven provinciën saâmgestroomd, wier menigte de Staatsche legerkwartieren met geen mogelijkheid bevatten konden [1]), rukten twaalf compagnieën, belast de orde te bewaren en toe te zien dat aan niemand eenig leed geschiedde, door de Janspoort Den Bosch binnen; en uit de veste toog daarop eene breede schaar van priesters en andere Roomsche geestelijken, meerendeels gezeten op wagens door Zijne Excellentie te hunner beschikking gesteld [2]), met zich voerende allerlei schatten en kleinoodiën, haastig uit de verschillende kerken en kloosters gelicht [3]). Hen volgden, eveneens in wagens, de zieken en gekwetsten van het garnizoen [4]); Grobbendoncks familie; drie bataljons voetvolk met vliegende vaandels en slaande trom; eindelijk, op een schimmel, de overwonnen commandant der stad. Niet zoodra was laatstgenoemde in de nabijheid gekomen van Frederik Hendrik, omstuwd door meer dan veertig hooggeplaatste

---

[1]) »De herbergen binnen Gorinchem, Bommel, Heusden, en andere plaatsen waren opgepropt", zoo verhaalt mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 444; aan welk bericht van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 224, toevoegt: »datter inde stadt vanden Bossche veel geen broot voor gelt conden krijghen, ende des nachts op de straten moesten blijven".

[2]) Eene geheel andere gezindheid dan die hier door Frederik Hendrik werd betoond spreekt uit den aanhef, tevens titel, van dit kreupeldicht: *'t Geklagh der geestelijckheyt, van de gheschoore-bollen, sal u werden verhaelt, met al haer droevigh lollen: van het Baals gebroet, 't welk sy hebben gedaen, doens' uyt S' hertogenbosch, onghetroost mosten gaen*, Dordrecht. L. D. Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1576.

[3]) »Mane — aldus schreef in zijn dagboek bisschop Ophovius — comparuerunt currus 1200: ego accepi quatuor et in duobus posui duas magnas cassas, in quibus posui clinodia ecclesiae S. Joannis majora, et S. Joannem argenteum etc. Item argentea nostra cum pedo et mitra pretiosa episcopatus, item aliqua argentea ex altari s. s. Sacramenti, a d. L. Leemputio accepta, et statuas David et Moysis aeneas in duobus curribus: comitatus est Henricus frater et d. Dominicus Broechoven". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 358. Vgl. Hezenmans, *a. w.*, blz. 294.

[4]) »Ils nous asseurerent qu'ils avoient perdu plus de mille deux cents hommes et autant de blessés, dont l'on en voyoit quantité". *Mémoires*, p. 114.

personen uit Duitschland, Frankrijk en Engeland — of de Prins roemde met luider stem diens houding tijdens het beleg; waarop Grobbendonck als in scherts antwoordde: „dat hy vernesteld was", en wegreed naar Diest [1]).

Van het torenkruis der Sint Janskerk waaide nu spoedig, ten teeken der behaalde overwinning, eene groote Oranjevlag lustig uit [2]); terwijl binnen dat heiligdom zelf, voorshands ten ruwste van sommige daarin nog achtergebleven „ornamenta ende poppe-dinghen" [3]) gezuiverd, Conradus Markinius [4]) op Woensdag, 19 September, de eerste toespraak — tevens eene feestrede [5]) — hield, over

---

[1]) Vgl. *Mémoires*, p. 113—115; mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 443—446. Den 11den Juni 1850 stelden de Leidsche studenten bij hunne maskerade voor: den intocht van Frederik Hendrik binnen 's-Hertogenbosch. Zie ook *Verz. v. oork.*, st. IV, blz. 301, 302.

[2]) Souterius, *a. w.*, blz. 288. Een oogenblik meenden nog de Remonstranten, dat het hun misschien gelukken zou, om, gesteund door den Prins, binnen de wallen van 's-Hertogenbosch mede de vrijheidsvaan te ontplooien. Zelfs was Grevinchoven »in dat goed vertrouwen" reeds tot Loevestein genaderd; doch zag zich weldra genoopt onverrichter zake terug te keeren en zijn leven der ballingschap voort te zetten. Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 208, 209 en dr. Sax jr., *a. w.*, blz. 220—222.

[3]) Den 4den Juli 1630 teekende Ophovius aan: »Adfuit in prandio praetor in Roy et mihi retulit, quod d. d. status Sylvaeducis illi dixerint, se nihil praetendere de s. Joanne et ornamentis, quia concessum erat in traditione civitatis, datse alle ornamenta ende poppe-dinghen souden mee draeghen". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 386, 387. Vgl. met die uitdrukking: »poppe-dinghen" de vraag, door »Constanter" in zijne *Heylighe daghen* tot Tesselschade gericht: »Is de afgelockte ziel in 't poppe-goed verwart?" Zie het opstel over Constantijn Huygens van J°. de Vries in *Eigen Haard*, 1896, blz. 570.

[4]) Over Markinius handelen o. a. ook de *Geschiedkundige aanteekeningen omtrent Frederik Hendrik, zijnen tijd en de voornaamste krijgsbevelhebbers, staatsmannen enz., in betrekking tot het beleg van 's Hertogenbosch, gedurende het jaar* 1629. *Uitgegeven door de commissie tot regeling der maskerade*, Leiden, 1850, blz. 133—135, en dr. C. Sepp, *Predikantenleven*, blz. 128.

[5]) De grondtoon van Markinius' rede zal wel in overeenstemming geweest zijn met regelen als deze, uit het reeds vroeger vermelde kreupeldicht van Samuel Ampzing (blz. 47):

»O God! wy danken dij voor dit genaden-teken,
Dit gansche jaer aen ons so wonderlijk gebleken,

Jesaja 45, vs. 1 tot 4; met psalm 98 als voor- en psalm 24 als nazang [1]).

Had men vroeger, tijdens de jaren 1566 en 1578, onderscheidene pogingen aangewend om 's-Hertogenbosch voor de Reformatie te winnen, doch zonder blijvend te kunnen slagen [2]) — thans, gesteund door de medewerking hunner Hoog Mogenden, werd die arbeid met grooter vertrouwen en, zooals later bleek, met betere uitkomst beproefd. Hoe zeer het den Staten-Generaal ernst was „alle afgoderyen ende superstitien" uit „Roma belgica" [3]) te bannen, viel genoegzaam op te maken uit het tweede punt van bovenvermeld verdrag, hetwelk bepaalde „dat de ingesetenen hun souden dragen volgens de placcaten vanden lande, mits genietende de vryheydt van conscientie, ghelijck sulcx alomme wiert gedaen". Ook moesten alle „gheestelijcke ende religieuse manspersoonen" binnen een tijdsverloop van twee maanden de stad verlaten hebben; waarbij het hun overigens geoorloofd was meubelen, beelden, schilderstukken „ende andere kerkelijcke ornamenten" mede te nemen [4]).

Verlost dijn arme kerk van haere swaere plaeg,
En grijpt den Antichrist al voorder by de kraeg!"

Ook deze »Antichrist" is synoniem met Spanje en den paus. Vgl. dr. Sax jr., *a. w.*, blz 2.

[1]) »Haeretici acceperunt possessionem ecclesiae et hora 9a concionati", luidde Ophovius' verzuchting, in zijn dagboek aangeteekend. *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 359. Zie mede Souterius, *a. w.*, blz. 266—268, en Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 841. In nog twee »cleyne kercken" werd er op dienzelfden dag dankzegging gehouden »over de groote genadige victorie vande veroveringe der stadt". *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 147. Naar ik vermoed, geschiedde dit in de Sint Pieter en in de Kruisbroederskerk. Vgl. mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 453.

[2]) Zie van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 135—149, 153—159, en hierboven, blz. 26.

[3]) Bijnaam van 's-Hertogenbosch. Vgl. hierboven, blz. 308, aant. 3.

[4]) Van die vrijgevige bepaling maakten niet weinigen misbruik. Immers vinden wij in een schrijven aan hunne Hoog Mogenden, gedateerd 31 Oct. 1629, deze mededeeling opgenomen: »De geestelycke alhier hebben selsaem

De plaats dier priesters en monniken zou, hoopte men, zoodra mogelijk vervuld worden door te 's-Hertogenbosch gevestigde eigen herders en leeraars. Voorloopig reeds hadden vier broederen van elders, daartoe beschreven door de Staten, en afgevaardigd ieder door zijne gemeente [1]), zich bereid verklaard, binnen het vroegere „Nederlantsche Romen" met vereende krachten „een Gereformeerde kercke te fundeeren" [2]). Allen waren het „wel-spreeckende mannen, ende machtich in de Schriften; onderwesen in den wegh des Heeren, ende vyerich van gheeste, om neerstelijck te leeren van Jesu Christo, ende het woordt Godts bescheydentlijck uyt te legghen" [3]); te weten: Bernardus Bushoff van Utrecht, Gisbertus Moringius van Bommel, Johannes Spiljardus van Gorinchem en Gisbertus Voetius van Heusden [4]). Te zamen met den vasten legerpredikant Markinius vergaderden zij, 9 October 1629, voor de eerste maal als „consistorie" der Bossche hervormden [5]), en be-

---

geprocedeert met hare goederen, die selve voor sooveel de meubelen aengaet vercocht en verbracht tot clocken, orgels, croonen, yserwerck, loot, stoelen ende bancken encluys waer sy gecost en gemocht hebben, selffs comen wy nu eyntelyck in ervaringe, dat de jesuyten ses ofte seven dagen voor 't parlementeren haer geheel clooster vercocht ende voor schepenen getransporteert hebben ende de penningen by wissel overgemaeckt". *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 121.

[1]) Zie bijlage CXIII.

[2]) Zoo werd, gelijk zij het uitdrukten, »de goede ghemeynte binnen den Bosch voor desen tijdt hare cudde, volgens haren last van gheestelijcke ende politycke overste". Zij deden daar dienst, minder als »pastores" dan wel als »euangelistae". Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 366, 431.

[3]) Souterius, *a. w.*, blz. 253.

[4]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 327. Vgl. t. II, p. 431—433. Voetius' naam en persoon was den Bossenaren niet onbekend; naar hijzelf schreef: »quod ecclesiae Vlymensis uno a Sylvaducis lapide distantis ministerio per sexennium functus essem, et ea occasione urbem illam ego et domestici mei frequentassent". *Dispp. select.*, t. IV. p. 837.

[5]) Zie de »Acta vande consistorie der gemeijnte Jesu Christi tot 's Hertogen-Bossche", loopende van 9 Oct. 1629 tot 23 April 1636, en voorhanden in het kerkelijk archief der Hervormde gemeente aldaar, onder n°. 20.

raadslaagden bij die gelegenheid, hoe het best den uitgeschreven biddag te houden [1]), welke — nadat hij door de goede zorg der Gecommitteerde Raden was afgekondigd zoo in de kerk als van het stadhuis [2]) — daags daaraan „met sonderlinge vrucht ende stichtinge" werd doorgebracht.

Immers, niet slechts dat men den Heer der heirscharen dankte „over die voorname onverdiende weldaden, waar door Hij had gestuijt de groote crijghsmaght, daar meede de vijand na alle apparentie door-geborsten soude hebben, tot in't binnenste van't hert vande Vereenighde Provincien, met beroovinge van goed ende bloed der ingesetenen, mitsgaders vande vrijheijd, rechten ende privilegien"; maar men smeekte ook God almachtig „dat Hij den ingesetenen van 's Hertogen-bosch wilde geven de waare kennisse des heyligen euangelij, ende tot dien eijnde uijtsenden oprechte dienaaren, die den selven hare gaven in liefde, discretie, ende sachtmoedigheyd mochten meededeelen" [3]).

Ondertusschen begonnen Voetius en zijne ambtgenooten alvast verschillende maatregelen te nemen, die, naar men zich overtuigd hield, binnenkort zouden leiden tot een welgeordend gemeenteleven. Zoo besloten zij, om met elkander bij de Bossche magistraat en, indien noodig, bij Gecommitteerden te velde of bij Zijne Excellentie zelf aan te dringen, dat de parochiekerken [4]) van Sint Jacob,

---

[1]) *Resol. Holl.*, 24 Sept. 1629. Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. III, blz. 17, en *Catal. prov. gen. N.-Br.*, suppl. I, blz. 115.

[2]) De gecommitteerde raden Nic. van Bouchorst en P. de Roovre berichtten 8 Oct. 1629 den Staten-Generaal uit 's-Hertogenbosch dit, zeer zeker, vreemde geval: »Wij hebben bevonden dat abusief hier geen brieven van de biddach syn gecomen". *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 111.

[3]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 1.

[4]) Zie over de verschillende parochiekerken van Den Bosch: van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 93.

Sint Pieter en die der Kruisbroeders, ten spoedigste werden „geruymt" — de eerste van een aantal soldaten, waarmeê Roomsche fouriers het gebouw tegen wil en dank der Gereformeerde burgers hadden opgevuld [1]); de beide andere van meel en soortgelijken mondvoorraad, deel uitmakende van 's lands provisie en hier buiten voorkennis der afgevaardigde predikanten weggeborgen [2]). Evenzeer moest men uit genoemde kerken, bestemd om er bij beurten „voor de nederlanders" op te treden, alle outers, beelden en verdere overblijfselen van het Pausdom wegnemen [3]); tevens zorgdragende, dat daarin voor de Hervormde toehoorders behoorlijke zitplaatsen werden aangebracht. Ook bestond er grootelijks behoefte, zoo „om de menighte der burgerye" als „om het stercke garnisoen", aan ten minste twee ziekentroosters, die, bij eene allicht karige bezoldiging, hun bestaan zouden kunnen verbeteren door in deze of gene kerk het voorlezers- en voorzangersambt te bekleeden [4]).

Nauw waren voornoemde aangelegenheden in handen gesteld der, sedert 25 September 1629, binnen 's-Hertogenbosch door Gecommitteerde Raden verzette Wet [5]), of de vijf predikanten ad interim regelden tijd en duur der

---

1) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 839.

2) Vgl. hier de *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 183.

3) »Secundum reformatam religionem, imagines ex publicis templis auferre, non est negotium aut officium ecclesiasticum, sed per se et formaliter politicum". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 841. Vgl. t. III, p. 298, 301, en *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 890, 920.

4) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 2, 3.

5) De nieuwe schepenbank in Den Bosch bestond uit twee leden der vorige regeering, Robbert van Voiren of Voorne (zie hierboven, blz. 314, aant. 4) en Jan Pelgrom, beiden »hertelyck" Roomsch-katholiek. De zeven overigen waren Gereformeerd; t. w. de president-schepen Henrick Kuysten, Joris van Bernage, Gijsbert Pieck van Thienhoven, David Sweerts de Weert, Herman de Bittere, Cornelis Baccaert en Jan van der Meulen. Zie van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 73, en mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 456—460.

openbare godsdienstoefeningen. Door hen werd bepaald, dat er op den dag des Heeren, 's morgens om negen uur, in twee kerken te gelijk zou gepreekt worden, en wel, naar verkiezing der broederen, over „dominicalia euangelia" [1]), of over „andere texten". Hetzelfde moest des namiddags om twee uur geschieden; doch daarbij diende een begin ook gemaakt met „het verhandelen" van den Heidelbergschen catechismus. Wat de weekbeurten betrof, deze zouden plaats hebben op Dinsdag en Donderdag te vier uren in den namiddag, op Woensdag en Vrijdag te negen uren 's morgens; terwijl die samenkomsten niet langer dan een uur mochten aanhouden, onder verbeurte van vier stuivers, wanneer het een kwartier over den tijd was — „ende voorts na advenant verdobbeleert" [2]).

Daarbij rekenden de predikanten nu het oogenblik gekomen om uit den aanvankelijk nog zéér bescheiden kring van „vrome ende getrouwe ledematen Christi", binnen 's-Hertogenbosch woonachtig, een kerkeraad te benoemen [3]). Zoodra dus de leden der zich allengs vormende

---

[1]) Den 29sten Mei 1630 bepaalde de Bossche kerkeraad: »Euangelia dominicalia sullen voortaen, om de gemeynte te gerieven, die daerna verlangt, in de vroech-predicatien, ende 's winters in het avontgebedt des Sondaechs verclaert worden: beginnende vanden eersten sondach naer Trinitatis". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 25. Zie ook Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 607—611. Vgl. hierboven, blz. 150, aant. 4.

[2]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 2. Vgl. met laatstgenoemde bijzonderheid deze bepaling, opgenomen in de kerkeraadsnotulen der Hervormde gemeente van Gorinchem: »Is gesproocken datter verscheijden claechden dat de broederen de predicanten somtijts haere predicatien wat te lanck maeckten, ende hebben de voornoemde broeders geerne op haer genoomen sich daerin te reguleren na den santloper ende maniere van anderen". *Acta kerckr. Gorinchem*, 20 Aug. 1630.

[3]) Tegen den arbeid door Voetius en zijne medeafgevaardigden ten behoeve der »wordende" Gereformeerde gemeente in Den Bosch verricht, werd toenmaals door sommigen geprotesteerd. »Haec missio ad primum et provisionale ministerium in urbe illa obeundum, et ecclesiam colligendam non videbatur alicui synodi zuyd-hollandicae pro tempore deputato, ordinata esse

gemeente, Zondag 21 October, na afgeloopen voormiddagdienst, in tegenwoordigheid van Zijne Excellentie, Heeren Gecommitteerden en onderscheidene magistraatspersonen, behoorlijk waren aangezocht, zich te beraden op het verkiezen van vijf ouderlingen en vier diakenen [1], verschenen den 26sten daaraanvolgend ter consistorie enkel de manslidmaten, die er, één voor één „met cedulkens" hunne keurstemmen uitbrachten [2].

Maar ook andere belangen eischten dringend voorziening. Daartoe behoorde: het aanstellen van nieuwe bestuurders over de te 's-Hertogenbosch vrij talrijke gestichten van liefdadigheid [3]; het hervormen van het groote gasthuis, met verwijdering van den inwonenden priester en afschaffing van ieder dienstbetoon door Roomsche meiden en

---

quod totum hoc pertineret ad synodum, hoc est ad synodi deputatos, qui synodum (ipsius judicio) repraesentant. Is duobus condeputatis, in sententiam suam pertractis, exhibita remonstrantia illustr. et praepot. dd. Ordinibus Generalibus sententiam et causam suam exponebat, sperans aliquam mutationem fore: sed frustra". Daarop volgt dan het beslist verdedigen zijner kerkelijke zending door Voetius. Zie *Polit. eccles.*, t. III, p. 327—329. Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Schoonhoven, 1630, art. 40.

[1]) Tot ouderlingen werden gekozen, de schepenen David Sweerts de Weert en Herman de Bittere, de auditeur Jacques Essingh, de convooimeester Ploos en Jan Mertensen; tot diakenen de schepen Cornelis Baccaert of de Backer, de pensionaris mr. Lazarus van Zonst, Cornelis van Jissen en Simon Govertsen. Laatstgenoemde werd, 21 Mei 1630, in eene »extraordinaire" vergadering tot »ordinaire" boekhouder aangesteld, op een tractement van 200 gld. en een vrij, proper »wooningxken"; terwijl men hem uitzicht gaf op eene verhoogde bezoldiging, »de middelen vande diaconie gesegent werdende, ende sijne lasten verswaerende". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 4, 5, 24 en 29. Hoe de tijdelijke predikanten zich te 's-Hertogenbosch wisten te behelpen vóór het in dienst treden der diakenen, zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 933.

[2]) Door het consistorie werd 22 Mei 1630 geresolveerd, »overmidts de diaconen clachtich waeren, dat den dienst vanden armen haer te lastich viel met haer vieren", om aan dit getal nog drie nieuwe broeders toe te voegen. *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 24.

[3]) Zie over de verschillende »godts-huysen" te 's-Hertogenbosch: van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 124—129; mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 460.

knechts [1]); het benoemen van „scholarchen", gehouden namens de kerk toezicht te oefenen op alle inrichtingen van openbaar onderwijs [2]); het, bij de bedeeling hunner wederzijdsche behoeftigen, in gemeenschappelijk overleg treden der stadsarmverzorgers en „blockmeesters" [3]) met de, 11 November 1629, bevestigde diakenen, opdat geen nooddruftige „tusschen beijden onbedient soude blijven", en zooveel doenlijk mocht worden geweerd „alle confusie, fraude ende schandelijcke bedelrije"; het verleenen van volle vrijheid aan de bagijnen [4]), die haar hof verlaten wilden, om te doen en te gaan „soo ende daer het haeren raet gedraecht"; het opnemen, zonder hun veel last of moeite te veroorzaken, van Calvinistisch gezinde vreemdelingen onder de poorters en gilden te 's-Hertogenbosch, opdat verschillende huisgezinnen, der Gereformeerde religie toegedaan, zich metterwoon binnen hare muren mochten vestigen; en, ten laatste, het hervormen der Meierij, waartoe door de naburige predikanten „op eenige notabele plaetsen de kercken souden worden in possessie genomen" [5]).

---

1) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 4. Vgl. daarmede fol. 21—26, passim. Zie ook *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2de gede., blz. 417, 418, handelend over het Groot gasthuis te 's-Hertogenbosch; over zijne bezittingen en fondsen, alsmede over de vraag, wien het bestuur daarvan toekomt.

2) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 7. In de kerkeraadsvergadering van 3 April 1630 »sijn tot scholarchen verkoren (nevens de scholarchen by de magistraet gestelt) d. Voetius ende Swalmius, die dien last ten tijde haerer tegenwoordicheyd alhier van wegen de kercke sullen dragen". *Ibidem*, fol. 16.

3) Den Bosch was in negen »blocken" of »gebuerten" verdeeld, waarvan elk zijn eigen blok- of buurtmeester had, die, onder meer, gehouden was »de aelmoessen te versamelen, ende den armen van sijnen block uyt te deelen". Van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 31—33. Voor het huisbezoek te 's-Hertogenbosch, bij loting vastgesteld, was aan Voetius met den ouderling Jan Mertensen ten deel gevallen »het derde quartier, vervatende de blocken van 't Orten-eijnde ende de Visch-merckt". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 7.

4) Over de bagijnen in Den Bosch, haar klooster en groot-hof, zie van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 123.

5) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 4.

Midden uit die beslommeringen zagen eerst Bushoff [1]) en Spiljardus, daarna Voetius en Moringius, door hunne respectieve gemeenten zich opgeëischt [2]). Wist men, wat Spiljardus, Moringius en Voetius betrof, het vroeger gegeven verlof, ten dienste der „aan-comende kercke", nog enkele weken verlengd te krijgen [3]) — de plaats van Bushoff, een man „met singuliere gaven", moest voorloopig onvervuld blijven [4]). Natuurlijk werd door dat gemis bij de Bossche gemeenteleden het verlangen des te sterker om, minstens, drie eigen predikanten daar ter plaatse te hebben, die dan later met het consistorie de twee overigen konden kiezen [5]). Ter bespreking en vaststelling van het tractement dier toekomstige kerkedienaren ging straks Voetius met den diaken Baccaert naar 's-Gravenhage op reis [6]).

Den 12den December 1629, na eene afwezigheid van ongeveer drie weken, in Den Bosch teruggekomen, begroetten daar sommigen zijner vrienden Voetius, tot diens groote verbazing, als „eenen schoonen dooden" [7]); terwijl zij hem meêdeelden, hoe niet slechts binnen de vesting, maar ook rondom in de Meierij het gerucht had

---

[1]) De gecommitteerde raden Olfert Barents, Rembs Jensema en Johan van Goch schreven, 31 Oct. 1629, uit Den Bosch aan hunne Hoog Mogenden: »De predicanten alhier by leeninge tot noch toe geweest synde beginnen te spreecken van vertreck, ende speciaal Bushoff van Utrecht (die singuliere gaven heeft en hier veel goets doet sulcx dat het te wensche ware dat hy nog een tyt mogt continueren) seyt geen verder verblyff vande kerckenraet te hebben als voor ses weecken". *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 121.

[2]) Zie bijlage CXIV.

[3]) Zie bijlage CXV.

[4]) »Van gelijcken sal geschreven worden aanden kercken-raad van Utrecht, dat sij d. Bushoff, dien sij maar 6 weecken hadden gestelt om hier te blijven, weder gelieven te senden". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 6. Op dat verzoek werd echter blijkbaar afwijzend beschikt.

[5]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 7—9.

[6]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 10.

[7]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 837, 838.

geloopen, dat hij, tot straf voor zijn heftig uitvaren tegen het koperen kruis, geplaatst boven het Janskerkhof [1]), zoowel als tegen het houten crucifix, opgehangen in de cathedraalzelf [2]), kort daarna „subytelijck" gestorven was [3]). Ten einde dat zot geklap voorgoed de wereld uit te helpen en het lichtgeloovig Roomsch-katholieke volk te 's-Hertogenbosch van zijn welstand te overtuigen, wandelde Voetius onmiddellijk de wallen en straten der stad op en neêr: eene bewijsvoering, die aan duidelijkheid niets te wenschen overliet [4]).

---

[1]) Bij het verlaten van Den Bosch op 17 Sept. 1629 had bisschop Ophovius ook dat kruis willen meênemen en met de andere kerkschatten naar het predikheeren-klooster te Antwerpen, vroeger door hem bestuurd, overbrengen — »maar zijn gewicht was te groot". Hezenmans, *a. w.*, blz. 294. Vgl. hierboven, blz. 316, aant. 3.

[2]) Bedoeld »crux triumphalis", vervaardigd door den »antycsnijder", meester Antony van Helmont, uit Antwerpen, moest indertijd door zeventien gezellen »om hoogh opt oxael" worden gebracht. Hezenmans, *a. w.*, blz. 242.

[3]) Ofschoon het, naar Voetius, *Dispp. select.*, tom. IV, p. 841, verzekerde, zeer wel mogelijk was, in de Janskerk »stante ligneo illo crucifixo concionari et coenam domini ibidem celebrare", en hij eveneens betuigde: »nec concionatorum ingressum in templum, et ex eodem egressum impediebat vasta illa moles aenei crucifixi in coemeterio splendens", zoo werden toch beide »kerckelycke ornamenten", zonder twijfel op aandrang der vier »geleende ministers" en van den verderen Gereformeerden kerkeraad, tusschen 8 en 12 Dec. 1629, door de Bossche magistraat verwijderd; waaromtrent Ophovius den 19den December in zijn »diarium" opteekende: »Scripsit d. Leemputt, quod pridie conceptionis haeretici deposuerint crucem aeneam ex coemeterio, et ante octo dies crucem ligneam ex oxsali". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 372. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 53, 301, 901—905, 915—918; t. IV, p. 840.

[4]) Toch kreeg die legende nieuw voedsel, toen in 1632 te Granada bij den Spaanschen uitgever Miguel de Lorenzana een boekje verscheen, getiteld: *Relatio mirabilium signorum, quae evenerunt Sylvae-ducis, et poenae, quam Deus dominus noster maledictae sectae concionatoribus immisit*, waarin bovengenoemd vertelsel vannieuws werd opgerakeld. Voetius getroostte zich later de moeite, om dat libel te wederleggen door een afzonderlijk geschreven »Examen hujus novellae mirabiliariae de horrendo interitu, etc.", afgedrukt in de »Addenda" zijner *Dispp. select.*, t. IV, p. 838—843. Ook kwam er van gemelde »Relatio" eene Nederlandsche vertaling uit, waarachter een Calvinistisch spotdicht, in kreupelrijm; naar later Utrechts hoogleeraar berichtte

Met het voorjaar van 1630 kwamen Samuel Everwijn uit Dordt, Henricus Swalmius uit Haarlem en Godefridus Udemans uit Zierikzee drie maanden lang de plaats innemen [1]), reeds sedert eenigen tijd door Bushoff, iets later door Moringius, en nu onlangs door Spiljardus opengelaten [2]). Die broederlijke hulp bleek des te gewenschter, omdat er een ernstig conflict dreigde tusschen twee machten, uit den aard der zaak tot onderlinge samenwerking geroepen. De wijze, welke hunne Hoog Mogenden te 's-Hertogenbosch wilden gevolgd zien in het beroepen van vaste predikanten, stond lijnrecht tegenover „de practycke ende ordre vande Gereformeerde kercke". Immers verlangden zij, dat door het consistorie aldaar, met advies der gecommitteerde raden Bruinincx en van Goch [3]), bij meerderheid van stemmen ten spoedigste „soude gedespicieert werden naer seven, acht ofte negen personen, wel geleert, goet van leven, begaeft ende van vriendelicken ommeganck". Uit die nominatie [4]), door een der broederen hun aan te bieden, zouden alsdan de

---

in zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 906, »addito ab aliquo ex nostris epigrammate fabulam Papisticam non inconcinne exsibilante", onder dezen titel: *Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest, ofte wonderlijcke teeckenen die gebeurt soude zijn binnen de stadt van s' Hertoghen-Bos. Wt het Spaens originael in 't nederduyts ghetrouwelijck overgheset. Na de copije, met licentie gedruckt binnen Granada, ten huyse van Miguel de Lorenzana.* Anno 1632. Vgl. L. D. Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1814. Zie voorts hierachter, bijlage CXVI.

1) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 14 en 17.

2) Busshoff schijnt terstond na de kerkeraadsformatie, begin November 1629, uit Den Bosch vertrokken te zijn. Van Moringius wordt door de consistoriale notulen het laatst melding gemaakt op 14 Dec. 1629. Spiljardus is den 26sten Maart 1630 voorgoed binnen Gorcum terug. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 838: »reliquos concionatores prima illa plantatione sylvaeducensi defunctos, jam pridem salvos et sanos inde discessisse". Zie ook bijlage CXVII.

3) Ridder Johan van Goch was tresorier-generaal der Unie. *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 6, aant. 1.

4) Zie bijlage CXVIII.

Staten-Generaal vier of vijf predikanten kiezen; daarbij lettende „op de genegentheyd des kerckenraeds tot de eene ofte d'andere".

Maar langs dien weg, zoozeer afwijkende van de gebruikelijke voorschriften [1]), kon men, volgens het Bossche consistorie, onmogelijk hopen een goed en nauwgezet predikant te bekomen; weshalve er werd geresolveerd om Voetius, Everwijn en Swalmius, met den ouderling de Weert [2]), naar HH. Gecommitteerden aftevaardigen en dezen te verzoeken, dat zij de bezwaren des kerkenraads wilden ter kennis brengen van de Staten-Generaal, opdat der kerk het recht verbleef tot het doen eener beroeping. Zij, van hun kant, beloofden dan bij de aanstaande keuze geen acht te zullen slaan, op wie den Algemeenen Staten of heeren Gecommitteerden Raden mochten „tegen de borst sijn" [3]).

Nadat nog Everwijn, met den ouderling Herman de Bittere, te 's-Gravenhage de Staten-Generaal vruchteloos hadden pogen af te brengen van hun vroeger genomen besluit, als zijnde „een exempel van quade ende schadelicke consequentie voor andere kercken" [4]), legden beide partijen zich ten laatste neêr bij een soort van compromis [5]), hetwelk bepaalde, dat de beroeping der predikanten ditmaal zou plaats hebben ten overstaan van de Gecommitteerden hunner Hoog Mogenden, op denzelfden voet

[1]) Zie hierboven, blz. 194, aant. 4 en blz. 195, aant. 5.

[2]) Aangaande David Sweerts de Weert schreef later Voetius in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 421: »uti memini per viginti annos consulatum Maroci gestum fuisse ab ampliss. et prudentiss. Davide de Weert, mihi amico et familiariter noto, cum anno 1629. inter primos scabinos urbis sylvae-ducensis post urbem in potestatem Foederatorum redactam ab illustr. et praepot. Ordd. Generalibus constitueretur". Vgl. hierboven, blz. 321, aant. 5 en blz. 323, aant. 1.

[3]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 16, 17.

[4]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 23, 26.

[5]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 24. Vgl. bijlage CXIX.

als waarop te voren de „denominatie" was geschied [1]). Dienovereenkomstig werden nu, in samenwerking met de heeren Bruynincx en van Goch, 18 Juni 1630, door den kerkeraad bij meerderheid van stemmen tot predikanten van 's-Hertogenbosch gekozen: Gisbertus Voetius, Johannes Spiljardus, Everhardus Schuylius, Nicolaus Antonii van der Deliën en Franciscus Nicolai de Wael. Eerstgenoemde echter had, ter vergadering tegenwoordig, uitdrukkelijk verzocht, hem in de electie voorbij te gaan, daar Heusdens gemeente en magistraat met zijn vertrek zeker geen vrede zouden hebben, en hijzelf die keuze onmogelijk kon inwilligen [2]).

Evenals Voetius, toen men hem later in wettigen vorm het beroep aanbood, vast besloten bleef „bij sijn gemeijnte te leven ende te sterven", zoodat hij met recht „nijet crijgelyck" mocht gerekend worden [3]), bedankte Johannes Spiljardus mede voor de op hem uitgebrachte electie, welke moeite Heusdens predikant, daartoe nevens den ouderling Essings gecommitteerd, bij zijnen Gorcumschen ambtgenoot en diens kerkeraad ook aanwendde, om beider goedkeuring te winnen [4]). Derhalve werden enkel Schuylius en de Wael, respectievelijk uit Schiedam en Almkerk overgekomen, Zondag, 4 Augustus 1630, tot predikanten van Den Bosch bevestigd. Eerst den 18den hierop, geschiedde hetzelfde met van der Deliën, uit Nieuwerkerk [5]).

---

1) Zie hierboven, blz. 327, aant. 4.
2) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 29.
3) Vgl. bijlage CXX.
4) Vgl. bijlage CXXI.
5) *Kerkl. arch. Den Bosch*. n°. 20, fol. 35, 38. Wat voorts betrof het verkiezen der twee predikanten, later te beroepen in plaats van Voetius en Spiljardus, zoo resolveerde het consistorie, 24 Juli 1630, dat men daarbij zou aanvragen »de approbatie vande achtb. magistraet, ende dat simpelijck

Bij de „jonge, teere, aenwassende" gemeente vertoonden zich, ontegenzeglijk, nu en dan teekenen van belangstelling in het werk der reformatie [1]). Immers werden onder hare leden „goede ijveraers" aangetroffen, die, na geëindigde godsdienstoefening, door den predikant, welke daarin was voorgegaan, zich verschillende vragen — „raeckende eenige controversen" — lieten opgeven „om haer alsoo te stercken tegen de wederspreeckers" [2]). Toch viel er over het algemeen op den gang van zaken niet te roemen. Nog altijd bleven de parochiekerken van Sint Jacob, Sint Pieter en die der Kruisbroeders wachten op hare inrichting voor den Gereformeerden predikdienst, en zag zich het Bossche consistorie uit dien hoofde genoodzaakt, 11 Mei 1630, zijn praeses Everwijn met den ouderling de Bittere aftevaardigen naar de reeds 3 November 1629 door het nieuwe stadsbestuur aangestelde kerkmeesters „vande religie" [3]); met verzoek, voornoemde inrichting eindelijk eens ter hand te nemen, overmits deze hoog noodig was „tot de stichtinge der gemeijnte Jesu Christi, ende met cleyne costen conde gedaen worden" [4]). Als hierop

---

volgens de kerckenordre van het synode nationael 1586; sonder eenige andere correspondentie, ofte oock met ijemant anders verder in te willighen of te houden". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 34. Vgl. echter fol. 41.

[1]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 21.

[2]) Vgl. *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 23; alsook hierboven, blz. 302.

[3]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 2. Vgl. mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 460.

[4]) Zoo bevond zich in de kerk der Kruisbroeders, Sint Catharina geheeten, tot veler ergernis, nog steeds het beschilderde glasvenster van Gisbertus Masius, waarop die bisschop was afgebeeld, knielende tusschen Jezus en Maria, terwijl de eerste hem zocht te laven met een stroom bloed uit zijne zijde (hic a sanguine pascor), de laatste hem wilde drenken met een stroom melk uit hare borst (hic ab ubere lactor), en Masius zelf betuigde: »ik sta in het midden, en weet niet waarheên mij te keeren" (positus in medio, quo me vertam nescio). Kort na de verovering van 's Hertogenbosch, schreef onder deze schilderij een onbekende: »O groote sot, keer u tot Godt". Zie

hun boekhouder Willem Hendriks [1]), onder verwijzing naar het sober inkomen van bedoelde drie kerken, het consistorie den goed-gemeenden raad gaf bij de Staten-Generaal in persoon aan te dringen op eenige ondersteuning tot herstel dier gebouwen, wilden de broederen zulks wel doen, maar met uitdrukkelijk beding, dat heeren kerkmeesters de „ornamenten ende superfluiteijten", waaraan men als Gereformeerden volstrekt geene behoefte had, onverwijld zouden te gelde maken [2]).

Ofschoon bij het overgaan van Den Bosch onder de punten des verdrags de bepaling was opgenomen, dat alle Roomsche geestelijken de stad binnen twee maanden moesten verlaten hebben, bleek aan die voorwaarde door slechts weinigen voldaan [3]), en werden hunne Hoog

---

Souterius, *a. w.*, blz. 299, 300. Vgl. Kist en Royaards, *Archief*, dl. IV, blz. 134, aant. 29, dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, n°. 4113, en *Oud-arch. Heusden*, E. 56, fol. 29 verso.

[1]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 292, noemt hem: Willem Hendrikx van Houte.

[2]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 36. Tot die »superfluiteyten" naar Gereformeerde schatting behoorden in de Sint Janskerk: het »sanctuarium" of »sacramentshuysken" (na de beeldstormerij van 1566 door Jacob Mathijssen omstreeks 1614 gerestaureerd); de vier onderste beelden van het oksaal; die boven den preekstoel, het orgel en de doopvont; Maria »metten engelkens" boven het hoogaltaar; de boom »Jesses", zijnde een fresco schildering der geslachtstafel van Jezus, volgens het Mattheusevangelie, en »staende tegen den pylaer omtrent het L. Vrouwe choor". Naar Hezenmans, *a. w.*, blz. 278, mededeelt, zou Voetius, in een schrijven van 9 Febr. 1634, den raad hebben gegeven aan de Bossche vroedschap, om dat alles «wech te nemen"; hetgeen toen niet, maar enkele jaren later, grootendeels geschiedde. Zie hierover in het breede Hezenmans, *a. w.*, blz. 276—293. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 920.

[3]) Naar het getuigenis der vier predikanten »by leeninghe" was de Katholieke geestelijkheid tijdens die dagen in Den Bosch zoo sterk vertegenwoordigd, dat de straten »daer van krielden". Ook vergaderde in »kleyn Romen" nog altijd het »capitulum" en de »clerus" der toenmalige »cathedralis ecclesiae", terwijl, wie daartoe behoorden, »hare vryheyd soo verre ende onbeschroomt ghebruyckten", dat zij zich als zoodanig »in openen druck lieten intituleren". Vgl. *Resol. Holl.*, 11 Juli 1630.

Mogenden ten laatste gedrongen, strenge maatregelen tegen de achterblijvers te nemen. Dit geschiedde [1]) bij plakkaat van 3 Januari 1630. Ook achtte zich de kerkeraad verplicht bij de vroedschap een ernstig vertoog in te dienen, naar aanleiding van onderscheidene „Paepsche stouticheden ende exorbitantien". Als zoodanig wees het consistorie de magistraat op het jaarlijks planten van Meiboomen en de ongebondenheden, welke daaruit telkens weer voortvloeiden [2]); op de bagijnen, die in het stedelijk gasthuis nog altijd hare diensten bewezen; op zoo menig kind, dat tengevolge van den drang der Roomsche geestelijkheid, door bloedverwanten of vrienden uit het weeshuis was teruggevraagd [3]); op de tegenwerking bij allerlei maatregelen steeds van Katholieke zijde door het schooltoezicht ondervonden [4]); op het aanbrengen van zoogenoemde „mutserden" vóór de sterfhuizen der bemiddelde ingezetenen [5]) — „stouticheden", waaruit ten duidelijkste bleek, hoe in „kleyn Romen" den Calvinistischen beginselen wel „een groote deure" was geopend,

---

[1]) Zie mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 467. Vgl. ook dr. W. P. C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der republiek*, 's-Gravenhage, 1892, dl. I, blz. 210—213, 216—218.

[2]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 21. Vgl. *Acten kerkr. Gorc.*, 18 April 1628.

[3]) Ophovius teekende 28 Febr. 1630 in zijn dagboek aan: »Recepi a serenissima S. Celsitudine (t. w. de aartshertogin Isabella, die te Antwerpen resideerde) litteras ad civitates antverpiensem, mechliniensem et lovaniensem, quatenus reciperent ex orphanis, in civitate buscoducensi relictis, et natis legitimis parentibus, qui cogebantur ad heresim, octo aut decem pueros vel puellas". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 379.

[4]) »Dedi litteras ad d. vicarium et d. Leemputt, (quod) nullo modo permitterem, ut catholici ludimagistri doceant a. b. c. haereticorum propter varias causas, quas addidi: 1°. quia non sequuntur in Patre nostro, decem praeceptis et aliis versionem vulgatam, nec partitionem Decalogi etc. Omittunt Ave Maria, Benedicite haeretico more etc". Uit het dagboek bovengemeld. *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 387.

[5]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 271.

maar hoe zich daar evenzeer nog bevond eene menigte van „tegen-sprekers" [1]).

Om nu dien laatsten den mond te snoeren, deelde Voetius als voorzitter van het Bossche consistorie, 3 Mei 1630, in eene buitengewone vergadering aan den kerkeraad mede, dat de vier tijdelijke predikanten samen ontworpen hadden zeker programma of biljet, hetwelk, na met goedvinden der stadsregeering te zijn gedrukt en aangeslagen, bestemd was „de leere ende eere" van de christelijke [2]) Gereformeerde kerk alsook die harer dienaren krachtig te handhaven tegenover „de grove tastelycke leugenen ende calumnien, seer onbeschaemdelyck vande Papen ende Paeps-gesinde achter haer rugge wtgestroeyt" [3]). Immers eischten bedoelde predikanten alle

[1]) Ook met de hervorming van de Meierij, ging het nog niet naar der Gereformeerden wensch. Zie *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1634, art. 58. Vgl. daarmede *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 365—400, passim; *Resol. Holl.*, 11 en 15 Juli 1630, 1 en 17 April 1631; dr. Knuttel, *De toest. d. Nederl. kathol.*, dl. I, blz. 213—216; 219—221.

[2]) Later spreken de vier predikanten met voordacht van de »Catholijcke ghereformeerde kercke binnen 's Hertogenbosch".

[3]) Als »staelken" van dat »vuyle ghesnater", sommen Voetius en de zijnen in een hunner vlugschriften op, hoe er door de Roomschen binnen en buiten Den Bosch werd rondgestrooid: »dat eene van haer, die sy seggen dat teghen het coperen cruys, dat op Sint Janskerck-hof gestaen heeft, gepredickt hadde, korts daer aen subytelijck ghestorven is; — dat een ander van haer, naer Breda was over-gheloopen, ende aldaer sijn geloove versaeckt, ende aende Paepsche catholijcken binnen dese stadt gheschreven hadde, dat sy doch constant souden blijven in haer oudt gheloove; — dat de predikanten selve niet en gelooven, dat sy leeren, ende datter niet eene van alle de predikanten sijne ziele daer voor soude derven te pande stellen; — datter niet een vande predikanten is, die tegen hare priesters soude derven in dispuyte comen, overmidts sy haer met weynigh woorden souden den mondt stoppen; — datter geene luyden met eeren in haere kercke en komen, maer een hoop soldaten, ende anders niet vele bysonders". Geenszins achter hun rug, maar als in het aangezicht der Bossche predikanten, verzekerde Johannes de Gouda, pater-jezuïet, in een ten jare 1630 uitgegeven libel: »Sylvamducis cum templis et bonis ecclesiasticis a dominationibus ipsorum tanquam a fure et raptore fuisse occupatam". Zie Voet., *Thers. heaut.*, p. 245; vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 842.

priesters en monniken, welke vroeger te 's-Hertogenbosch de Roomsch-katholieke belangen hadden voorgestaan of zulks nog deden, daarbij ten stelligste op, om, binnen eene maand na afkondiging van het manifest, hun gedrag te komen rechtvaardigen „voor de volle ghemeynte, of ten minsten voor den achtbaren magistraet", die hiertoe wijze, tijd en plaats behoorlijk zou vaststellen. Verschenen de gedaagden niet „ter vriendelijcke conferentie", dan rekende men hen geenszins bij machte „haer stuck te verandtwoorden" [1]).

Nadat over bovengenoemd program door het consistorie ernstig beraadslaagd en daarin tevens was opgenomen de uitdrukkelijke verklaring, hoe „de ministers by leeninghe" tot heden niets hadden geleerd en, op verbeurte „haerder zielen salicheydt" [2]), evenmin van plan waren, den burgers „der loffelijcke ende wijt-beroemde stadt van 's Hertoghen-bosch" iets anders voortaan te leeren als „het out apostolisch, catholijck, christelijck geloove, naer ghelaten van onsen ghetrouwen salichmaker, ende oppersten herder Jesu Christo, door sijne heylighe propheten ende apostelen", werd deze Verdaginghe [3]) den 15den Mei 1630 op het raadhuis door schout en schepenen geapprobeerd, en den volgenden dag — maar eerst nog door Voetius, Swalmius, Udemans

---

[1]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 22.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1117. Zie ook hierboven, blz. 333, aant. 3.

[3]) Het »programma", 16 Mei 1630 »publijckelijck gheaffigeert", bestond uit een blad in-plano, met, tot inleiding, aan het hoofd de woorden: »Allen den ghenen, die dese letteren sullen sien of hooren lesen, ghenaede ende vrede van Godt den Vaeder, ende onsen Heere Jesu Christo". Het werd gedrukt »naer de copije, tot 's Hertogenbossche by Jan van Turnhout, inden Bijbel, anno 1630". Later kwam datzelfde program uit onder den titel: *Verdaginghe van Gereformeerde vier predicanten van 's Hertoghenbosch, aen alle Catholijcke leeraers, tot bewijs van de ware Christelijcke religie.* (z. n. v. pl. e. v. dr.), 1633. Ook bezorgde Jansenius daarvan eene uitgave in 't fransch.

en Everwijn ter oorkonde onderteekend — hier en daar in de stad aangeplakt [1]).

Niet groot bleek, althans voorloopig, het begeeren der Roomsch-katholieken om den hun toegeworpen handschoen op te nemen [2]). Slechts met vicaris van den Leemputte, die, kanunnik der Sint Janskerk, zijne prebende in Den Bosch genietende daar ook mocht verblijf houden [3]), sprak Voetius eene enkele maal over het aangeslagen manifest; evenwel zonder dat van den Leemputte of zijne medegeestelijken zich bereid toonden den vier predikanten te woord te staan [4]). Nadat dezen bijkans eene maand lang vruchteloos hadden gewacht en verlangd, werd er den 14den Juni 1630, 's avonds om negen uur — dus nog binnen den gestelden termijn — vanwege jonker Filips van Thienen [5]), kommandant over de garnizoenen

---

[1]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 23, en mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 468.

[2]) Toch bevat Ophovius' dagboek daaromtrent het een en ander. Hij teekende aan, op den 19den Mei: »Detulit quidam copiam citationis ad disputandum in civitate buscoducensi ridiculam etc."; — op den 26sten Mei: »Scripsi apologiam contra quatuor praedicantes buscoducenses super symbolum"; — op den 28sten Mei: »Dimisi fratrem Andream conversum Buscoducum, qui Lovanio venerat missus a. p. m. Ryder cum litteris, quod facultas theologica judicet, rescribendum edicto vel provocationi haereticorum ministrorum buscoducensium: ego illum remisi cum responso nostro ad provocationem et cum scripto super symbolum contra haereticos etc. Reliqui judicio facultatis, et scripsi litteras ad facultatem ut ipsi ordinarent, mutarent etc". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 385. Ook vermeldt de auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek, pars II, theol. in oct., n°. 257, een repliek, getiteld: »Bolognini wederlegginge tegens het manifest van de vier predicanten van den Bosch". Zie daarover Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 438.

[3]) Het voormalige kapittel der Sint Janskerk telde dertig kanunniken, aan wier hoofd een deken stond. Hezenmans, *a. w.*, blz. 299, aant. 1, en de eerste bijlage.

[4]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 25.

[5]) Niettegenstaande graaf Willem van Nassau, nog vóór het capituleeren der stad, zich bij de Staten-Generaal als toekomstig gouverneur van Den Bosch had aanbevolen (zie *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 107), was Johan Wolphaert, heer van Brederode, »een vertrouwt ende ghequalificeert per-

zoo te 's-Hertogenbosch als op de omliggende forten, bij elk hunner een pakket thuis bezorgd, hetwelk voornoemden bevelhebber dien eigen middag door zekeren trompetter uit Diest overhandigd was, te gelijk met een schrijven van den ritmeester in Spaanschen dienst, Bousbeke [1]). Vol vertrouwen, dat nu eindelijk de uitdaging zou zijn aangenomen [2]), opende ieder predikant belangstellend het hem toegezonden pakket; doch vond daarin „veel papiers ende weynich bescheet; veel woorden ende weynich redenen; vele bravaden ende rodomontaden, maer gheene teeckenen van eene rechte couragie, om desen geestelijcken strijdt tot ondersoeck der waerheydt aen te gaen" [3]).

Voor de priesters en paters van Den Bosch, die de Gereformeerde „ministers", wat zij ook deden, maar tot geen spreken of confereeren konden krijgen [4]), traden hier — door hunne oversten gelast — met een in het

---

sonagie, inboorlingh van dese landen, op wiens vromigheydt, dapperheydt, ende getrouwigheydt men sigh hadde te verlaten" (zie *Resol. Holl.*, 17 Dec. 1629), door hunne Hoog Mogenden tot die betrekking geroepen. Daar hij echter meestal in het leger te velde of in Den Haag verbleef, voerde jonker van Thienen, luitenant-kolonel bij Brederode's regiment, namens hem het bevel over de militairen te 's-Hertogenbosch en in den omtrek. Hezenmans, *a. w.*, blz. 281.

[1]) Bousbeke was tijdens het beleg van Den Bosch hopman of kapitein eener afdeeling garnizoensruiterij, en bij de overgave dier stad met haar naar Diest vertrokken. *Mémoires*, p. 113; mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 439.

[2]) Reeds twee dagen later, den 16[den] Juni 1630, schreef Ophovius in zijn dagboek: »Accepi a sculteto van de Velde citatorias et responsum ad citatorias quatuor praedicantium buscoducensium". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 386.

[3]) Zie *Naerder openinghe van de manifeste*, enz., 2[de] druk, Amst., 1630, blz. 2, 19.

[4]) Zelfs werden sommige Roomsche geestelijken te 's Hertogenbosch door de predikanten »in haer logement" opgezocht en ter conferentie uitgenoodigd; andere »in 't particulier, daer toe vriendelijck ghebeden". Zie *Naerder openinghe*, blz. 21. Al dat pogen was evenwel tevergeefs, waarom Voetius dan ook in zijn *Philonium romanum correctum*, p. 103, verklaarde: »Citius aquam ex pumice, quam ex illis verbum aliquod ad causae nostrae impugnationem, aut suae defensionem eliceres".

latijn, fransch en duitsch geschreven „cartel" [1]) als advocaten op [2]), twee doctoren in de theologie: de kanunnik der collegiale kerk van Sint Pieter te Leuven, Guilielmus ab Angelis [3]), en de koninklijke professor „van de heylige Schriftuer" aldaar, Cornelius Jansenius [4]).

Reeds aanstonds maakten Rome's geestelijken in hunne Daechs-vaerdicheyt [5]) spottend gewag van vier predikanten der Bossche „synagoge" [6]), die, verlaten door

---

[1]) Het Latijnsche en Duitsche (= Nederduitsche?) cartel werd te Brussel bij Jan Pepermans gedrukt, het Fransche te Leuven bij Jan Oliviers en Coenesteyn. Van laatstgenoemd cartel is een exemplaar aanwezig ter Oud-roomsch-katholieke pastoriebibliotheek, in den Hoek van St.-Marie, te Utrecht. Het wordt voorafgegaan door eene vertaling, in 't fransch, van het »programma" der vier predikanten.

[2]) Elders heeten zij: »vooghden ende procureurs over de arme onmondige weesen, de geestelijckheyt vanden Bosch".

[3]) Willem van Engelen, 1 Sept. 1583 te 's-Hertogenbosch geboren, stond in hoog aanzien bij de pausen Urbanus VIII en Innocentius X. Sedert 28 Mei 1639 professor aan de Leuvensche universiteit, trad hij daar op als een krachtig bestrijder der denkbeelden van zijn vroegeren medestander Jansenius, in diens »Augustinus" neêrgelegd en ontwikkeld. Zie over hem *Alg. Nederl. familieblad*, dl. VII, blz. 177.

[4]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 842; *Polit. eccles.*, t. II, p. 915. Geboren te Acquoy, bij Leerdam, werd Jansenius in 1630 hoogleeraar te Leuven, en in 1636 bisschop te Yperen, alwaar hij 6 Mei 1638 aan de pest overleed.

[5]) Het Fransche pamflet had tot hoofd: »Response des Catholiques au cartel des ministres de Bois-leduc. A tous ceux qui verront ces présentes lettres ou oïront, salut, et lumière du S. Esprit pour recognoistre la vérité". Later verscheen dat vlugschrift onder den titel: *Daechs-vaerdicheyt om alle Catholijcke weder-partyen te beantwoorden. Op het ghene, dat sy teghen de Catholijcke religie souden willen opwerpen* (z. n. v. pl. e. v. dr.), 1633. Een nadruk van het program en het daarop ingekomen antwoord was reeds ten jare 1630 uitgegeven als: *Tooneel van de moedigheydt van vier predicanten binnen s'Hertoghen-bosch. Ende cloeckveerdicheyt van twee Catholijcke proffessoren binnen Lueven. Aengaende een openbare wt-daginghe om op het stuck van twarachtich gheloove een 'tsamen-spreeckinghe ende oprecht ondersoeck te doen. Na de copye, gedruct tot s' Hertogen-bosch by Jan van Turnhout, ende tot Brussel, by Jan Pepermans*, 1630, Zie dr. Knuttel, *Pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 4106, *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2[de] ged[e]., blz. 421.

[6]) Naderhand, in zijn *Breeder antwoordt*, enz., gewaagt Jansenius onomwonden van een »synagoge des satans".

het meerendeel hunner toehoorders [1]), met „alle ende een yegelyck", inzonderheid met „kerckelycke persoonen", wilden handelen over het oud, katholiek, apostolisch, en christelijk geloof — „dat sy haer beroemden te belyden", zonder het te bezitten [2]). Toch waren ab Angelis [3]) en Jansenius, naar zij verzekerden, niet ongenegen den strijd aan te binden met Voetius en Udemans, Swalmius en Everwijn, mits dat men ten platten lande, tusschen de twee „frontieren", zou samenkomen; op eene plaats, volkomen vrij en voor beide partijen even gemakkelijk te bereiken. Ook moest er over en weer hoegenaamd geen krijgsvolk te duchten zijn [4]); geen magistraatspersoon, eenzijdig en bevooroordeeld, moest het godsdienstgesprek leiden; niemand, in geestelijke zaken onervaren, moest recht spreken over de wederzijdsche geschilpunten; terwijl, als laatste voorwaarde, van den tegenstander alle behoorlijke zekerheid en van de hooge regeering het voor de conferentie vereischte verlof moest gevraagd en verkregen worden [5]).

---

[1]) Aldus het Nederduitsche cartel; het Fransche heeft: »d'auditeurs Catholiques". Verklaren straks de ministers: »Wy hebben door Godts zeghen toe-hoorders, oock Catholijcke toe-hoorders, geboren Bossenaers, mans en vrouwen, so vele, datse des Sondaeghs de helft niet sitten en konnen" — zoo valt in die betuiging zekere grootspraak niet te ontkennen. Immers klaagden de predikanten, toen zij hun manifest lieten aanslaan, »dat de goede ghemeynte binnen s' Hertoghen-bosch van 't gehoor seer jammerlijck wierdt afgheschrickt". *Verdaginghe*, blz. 2.

[2]) Vgl. G. ab Angelis »Den deckmantel des catholycke naems afgeruckt van de leere die de Calvinsche predicanten poogen 's Hertogenbösch (sic) in te voeren, Loven, 1630". Zie den *Catal. prov. genoots. N.-Brabant*, 4[de] ged[e]., blz. 951.

[3]) Buiten twijfel onderteekende ab Angelis de *Daechs-vaerdicheyt* met opzet als »borgher van s' Hertoghen-bosch".

[4]) Gelijk in Den Bosch, waar een sterk garnizoen lag.

[5]) »So hebben dese magistri nostri den wech fijnkens met doornen toegeheynt, op dat wy daer niet souden door-cruypen, om by haer te komen" — verzekerden, naar aanleiding van die voorwaarden, de Gereformeerde predikanten; terwijl later Voetius, in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 659, be-

In een wederantwoord, gedagteekend uit Den Bosch, 24 Juni 1630, en verschenen onder den titel: Naerder openinghe van de manifeste [1]), gaven Voetius en zijne ambtgenooten ruimschoots lucht aan de niet geringe teleurstelling, bij hen verwekt door het gemeenschappelijk schrijven der twee Leuvensche magisters. Dezen toch hadden „so vele noten op haren sanck", dat „het accoort qualijck te vinden was". Liefst voor wind en stroom zeilende, schenen zij van eene aanstaande samenkomst geen profijt, maar wel schade te wachten en namen, misschien juist daarom, hunne toevlucht tot eene reeks van laffe verontschuldigingen; tot allerlei „geraepte grieven ende swarigheden", die geheel ongegrond waren — echte „doecxkens" tegen het bloeden.

Hoewel de vier predikanten binnen 's-Hertogenbosch sommige der door Jansenius en ab Angelis gestelde voorwaarden niet uitvoerbaar rekenden, en andere als dubbelzinnig of onbillijk beschouwden, wilden zij echter toonen „voor een cleyn gheruchte niet vervaert te zijn". Uit-

---

tuigde: »Clerici sylvae-ducenses publico programmate a quatuor ministris tunc Sylvae-ducis in nove plantatae ecclesiae, rigatione et ordinatione occupatis provocati, excitabant duos theologos lovanienses, qui se ad collationem paratos histrionice simularent".

[1]) De volledige titel is: *Naerder openinghe van de manifeste by de vier predicanten binnen S' hertogenbossche den* 16. *Maij uytgegeven aen de geestelijckheyt aldaer. Tegens seecker cartel den* 14. *Junij by twee doctores tot Loven den voorz. predicanten toeghesonden. Jerem.* 8. 9. *Want wat connen sy goets leeren, de wyle sy des Heeren woordt verwerpen. Tertullianus noemt de ketters lucifugas scripturarum, dat is, die het licht der Schriftueren vlieden. Gheprent tot S' hertogenbossche by my Jan van Turnhout. Inden Bijbel. Anno* 1630. Nog in hetzelfde jaar verscheen daarvan te Amsterdam, gedrukt »met consent" van Jan van Turnhout, bij Marten Jansz. Brandt eene tweede, door de »autheurs" verbeterde uitgave; met een breedvoerig naschrift »aende achtbare burgers van 's-Hertogenbossche", en een veel korter woord ter inleiding bij de genoemde Bossenaars, benevens een »translaet uyt het latijn" der door ab Angelis en Jansenius den predikanten toegezonden *Daechs-vaerdicheijt*. Zie voorts hierachter, bijlage CXXII.

gaande van het beginsel, dat bij geloofszaken geen andere toetsteen mocht gebezigd worden dan het woord Gods, in wet en evangelie ten volle geopenbaard, gold hun noch de Katholieke overlevering, noch de Roomsche kerk of paus, maar enkel het bijbelboek als „pilaer ende vasticheyt der waerheyt". Hiermede gewapend, betuigden de Bossche kerkedienaren ad interim, bij hun dupliek, den Leuvenschen „vooghden ende procureurs", dat zij ganschelijk „bereydt ende overbodigh waren, om met haerlieden in conferentie te komen"; — alleen diende het dispuut plaats te hebben in het openbaar [1]), en moesten niet zij, maar hunne tegenpartijders aan de overheid vragen, daarvoor zoo spoedig mogelijk met wederzijdsch goedvinden de noodige maatregelen te nemen.

Naar zich verwachten liet, bleef die herhaalde „verdaginghe" zonder eenig gevolg. Ook zagen drie der onderteekenaren van het manifest: Voetius, Everwijn en Swalmius — reeds bij herhaling huiswaarts ontboden — ten laatste zich gedrongen tot hunne respectieve gemeenten terug te keeren [2]). Dientengevolge werden bedoelde predikanten in de vergadering van Woensdag 14 Augustus

---

[1]) Met betrekking tot zulke publieke en private disputaties, zie Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 655—657. Als »historisch overzicht" niet onbelangrijk is de »Index collationum seu disputationum de religione", gegeven p. 667—679.

[2]) Den 6[den] Juli 1630 teekende Ophovius in zijn dagboek aan: »Praedicantes quatuor, qui provocarunt Catholicos sacerdotes cum indignatione DD. (scil. Statuum) revocati fuerunt ex Sylvaducis et alii substituti". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 387. Ten onrechte. Immers was door schepen Herman de Bittere, in zijne betrekking als ouderling der Gereformeerde gemeente, den 4[den] Juni 1630 ter vergadering van het Bossche consistorie meegedeeld »dat hy hadde becomen brieven van haere H. M. aende respective magristraaten van Dordrecht, Haerlem, Heusden ende Ziericzee, om te obtineren continuatie voor acht off ten minsten ses weken, vande praedicanten die hier tegenwoordich syn (t. w. Everwijn, Swalmius, Voetius en Udemans)". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 26. Maar zie ook hierachter, bijlage CXXIII.

1630, na voor hunne goede en getrouwe [1]) zorgen hartelijk te zijn bedankt, uit hun tijdelijken werkkring ontslagen met „eene loffelycke attestatie in de beste forme, om haer in het toecomende te dienen daert behoorde"; — een ontslag, schier onmiddellijk gevolgd door de dringende bede ten afscheid, om toch bij voortduring het wakend oog gevestigd te houden op „dese teere gemeynte" van Den Bosch, in welke, naar zich het consistorie vleide, Voetius „als de naeste gesetene" groot en blijvend belang stelde [2]).

Reeds spoedig na zijne tehuiskomst zag er, met opdracht aan de Bossche magistraat en burgerij, van Heusdens kerkedienaar een Latijnsch boekje het licht, Philonium romanum correctum getiteld [3]). Door Voetius opgesteld onder medeweten zijner voormalige

---

[1]) Zie bijlage CXXIV.

[2]) In zijne hoedanigheid van geleend predikant was Voetius, sinds 9 Oct. 1629 tot 22 Aug. 1630, alzoo ruim tien maanden, te 's-Hertogenbosch werkzaam. Aanwezig ter gewone kerkeraadsvergadering, op Woensdag 21 Aug. 1630, deputeerde men hem daar nog met Udemans, juist één dag vóór zijn vertrek, naar de magistraat. Wanneer derhalve Voetius, *Dispp. select.*, t. IV, p. 283, schrijft: »Adhaec Sylvâ-ducis jam occupatâ ibidem novem mensibus operam meam commodasse", telt hij van zijn verblijf in Den Bosch waarschijnlijk den tijd af, dien hij doorbracht te midden der Heusdensche gemeente. Vgl. bijlage CXXIV.

[3]) Hoewel in de voorrede, gedagteekend op 28 Aug. 1630 uit Heusden, door Voetius nadrukkelijk was verklaard: »Tardius forte, quam nonnulli putaverant, in lucem prodeunt (n. hae notae); sed in causa fuit typographi defectus, ita ut editionem post reditum ad ecclesias nostras differre coactus sim", en hetzelfde jaartal ook op den titel voorkwam, had het geschrift van Heusdens prediker: *Philonium romanum correctum. Hoc est, notae et castigationes, in declamatiunculam Cornelii Jansenii theologiae doctoris, et professoris lovaniensis, titulo »Alexipharmaci civibus buscoducensibus propinati, etc. editam*", Dordr., 1630, naar Jansenius beweerde »niet en connen volmaeckt worden, dan ontrent de maent van Februarius van dit teghenwoordich jaer (t. w. 1631)". Ook onderstelde hij, dat er voor die vertraagde uitgave nog wel andere redenen zouden bestaan hebben dan »'t ghebreck datter 'tvoorgaende jaer aende boeck-druckers in Hollandt was gheweest". Met dat al, teekende Ophovius reeds den 24sten Januari 1631 in zijn dagboek aan: »Misi Lovanium libellum Voëtii contra Jansenium a fiscali missum Sylvaducis". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 394.

ambtgenooten te 's-Hertogenbosch [1]), was het meer bepaaldelijk gericht tegen zeker pamflet van Jansenius: Alexipharmacum civibus sylvaeducensibus propinatum [2]), hetwelk deze eertijds had toegevoegd aan de uit Diest overgezonden afdrukken der „Daechsvaerdicheyt" [3]). Met dien Preservatyf-dranck, gelijk de vertaalde titel luidde [4]), bood Leuvens professor, volgens zijn zeggen, den Roomsch-katholieken in Den Bosch een heilzaam middel „tegens den toover-gift-dranck van de Ghereformeerde ministers aldaer"; zoodat genoemd vlugschrift dan ook te recht kon worden aangemerkt, als eene „corte beantwoordinghe op het beroep-boecxken" der tijdelijke predikanten van 's-Hertogenbosch [5]).

---

1) »Ita hae notae de consilio rever. collegarum conscriptae sunt". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. III, praef.

2) Opgenomen in Voetius' »Philonium romanum correctum", waaraan het onmiddellijk voorafgaat, heeft het geschrift van Jansenius tot titel: *Alexipharmacum civibus sylvaeducensibus propinatum adversus ministrorum suorum fascinum. Hoc est responsio brevis ad libellum provocatorium ministrorum sylvaeducensium*, Lovan., 1630. Het oordeel der Katholieke censuur, geplaatst achter dat boekje, luidde: »Bibite hoc ab experiente medico propinatum alexipharmacum, o cives, et inoffensam, a prima Sylvae vestrae plantatione, fidei Catholicae sanitatem retinete; bibite ministri, ut fiatis sani. Ita voveo, et in praelum mitto. Lib. Fromondus, s. th. in acad. lovan. doctor, et prof. ord., archiepiscopalis per dioeces. meclin. libr. censor. Die 4 Junij, anno 1630". Bij Jan Oliviers en Coenesteyn verscheen, eveneens in 1630, eene Fransche uitgave van het »Alexipharmacum", bezorgd door Jansenius; achter welke gevoegd waren »les lettres de desfy de part et d'autre"; hierboven vermeld op blz. 334, aant. 3, en blz. 337, aant. 5.

3) Zie hierboven, blz. 336. Den 17den Juni 1630 teekende Ophovius in zijn dagboek aan: »Recepi a d. decano et pastore eyndoviensi responsum latinum: Alexipharmacum ad provocationem quatuor ministrorum sylvaeducensium". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 386.

4) *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2de gede., blz. 421.

5) Zoo was allengs eene »schriftelijcke conferentie" in de plaats getreden van het mondeling dispuut; iets, waartegen de vier predikanten verklaarden geen bezwaar te hebben, mits daarbij zou gebezigd worden »goet nederlandtsch, dat de gemeynte verstaet"; alsook, dat men over en weer elkanders boeken zou mogen lezen »sonder verhinderinghe". *Naarder openinghe*, 2de druk, blz. 44.

Buiten twijfel verried Jansenius' pleidooi eene niet geringe mate van heftigheid, zich openbarende in breedsprakige, sterkgekleurde, nu en dan zéér holle rhetoriek. Tegen Voetius en zijne medestanders werd uitgevaren als tegen „waggelmutsen", die voortdurend de waarheid zochten en haar nimmermeer vonden [1]); — „woordenpronckers", die met mooie praat de onkundigen misleidden [2]); — „lant-roepers van nieuwigheden ende lap-cramers van 't gheloof" [3]). Door opgeblazen verwaandheid en „kittelachtighe onruste" vervoerd, beeldden die vier „Gommariste ministers" zich dwaselijk in, dat zij der bevolking van 's-Hertogenbosch het oud, apostolisch, katholiek christendom konden brengen; zij, die wat ze nog goeds bezaten aan Rome's kerkleer te danken hadden. Dat derhalve die opgeworpen herders „ad interim", hunne zending en macht om te reformeeren eens vooraf met onweêrlegbare bewijzen staafden — de katholieke geestelijkheid van Den Bosch zou, in dit geval tot wijken gedwongen, de schapen harer kudde willig hun overleveren.

Met geen andere bedoeling onderwierp dan ook Voetius den „Preservatyf-dranck", dien hij liever „Laudaensch slaep-cruyt" heette [4]), aan een afzonderlijk, zéér nauwkeurig onderzoek, dat wel grootendeels zich aansloot bij hetgeen door de „Naerder openinghe" gemeenschappelijk

---

[1]) »Audiunt illum (n. Paulum apostolum) cum admiratione detestantem vertumnos illos, qui semper inquirendo discunt, et nunquam ad scientiam veritatis perveniunt". Jansenius, *Alexiph.*, p. 4. Vgl. *Preservatyf-dranck*, blz. 3.

[2]) Jansenius, *Alexiph.*, p. 9. Vgl. *Pres.-dranck*, blz. 7.

[3]) »Audiunt illum adversus hujusmodi praecones novitatis, et interpolatores veritatis terribili severitate intonantem". Jansenius, *Alexiph.*, p. 4. Vgl. *Pres.-dranck*, blz. 3.

[4]) Alexipharmacum, cum ex ingredientibus pharmacum hoc soporiferi generis esse deprehendatur, praestitisset isto titulo insigniri: Laudanum opiatum". Voet., *Phil. rom. corr.* p. 1.

was in het licht gesteld [1]), maar het reeds opgemerkte niettemin uitbreidde [2]), of bevestigde door tal van plaatsen, ontleend aan bijbel, kerkvaders en latere Roomsch-katholieke schrijvers, inzonderheid Bellarminus [3]); daarbij den tegenstander voor oogen houdende, hoe sommige uitspraken verkeerd door hem waren toegepast [4]), andere ten halve aangehaald of geheel uit haar verband gerukt [5]). Volgde Heusdens prediker in zijne bestrijding zoo trouw mogelijk den niet zeer logischen gedachtengang van het „Alexipharmacum" — hij liet tevens geene gelegenheid ongebruikt om, nu eens schertsenderwijs [6]), dan weer bitter en streng [7]), den Katholieken hoogleeraar te wijzen op diens woordenpraal en gebrek aan methode [8]).

---

[1]) Soms verwijst Voetius zijne lezers naar die »declaratio belgica". Zie *Phil. rom. corr.*, p. 69, 72, 73, 76, 79.

[2]) Zie Voet., *Phil. rom. corr.* p. 16—20.

[3]) Zie Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 7, 9, 29, 40, 41, 49, 57, 60, 62, 75, 76, 79. Ook dat hij vroeger het »Mysterium iniquitatis" van Du Plessis-Mornay vlijtig had bestudeerd, kwam Heusdens prediker nu goed te stade; *ibidem*, p. 66, 69, 82, 95. Vgl. hierboven, blz. 103 en 164.

[4]) Zoo b.v. heet het van eene bewijsplaats, uit Augustinus aangehaald: »Quid haec ad nos, qui fidem hanc de trinitate, et persona Christi sartam tectam tuemur; aut quid haec ad Papae dominium temporale et spirituale totumque illud papalitatis chaos, quod nos impugnamus? Sed patrum sententiae erant ostentandae apud imperitum vulgus, (ut tu buscoducenses appellas) atque hoc mangonio phaleris exornata magna mater Cybele romana in pompam quasi circumducenda". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 21, 22. Vgl. p. 47.

[5]) »Utinam buscoducensibus et lectori cuivis integrum esset ipsum Augustini tractatum legere; videret procul dubio cum dolore et indignatione lumbifragium ipsum hic passum et alibi crurifragium a Jansenio. Contenti erimus antecedentia et consequentia descripsisse". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 55.

[6]) »Nunc vero, dum instar rhetoricae classis discipuli, quasi pro praemio et loci victoria stylum exercere, et in re tam gravi plus quam pueriliter ludere visum fuerit, nihil spei aut occasionis ad illustrandam veritatem quantum in ipso est nobis reliquum facit". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. I, praef.; vgl. daarmede p. 22, 98.

[7]) »Quam stupea et stupida haec connexio aut consequentia! Adhibe quaeso logicam tuam et regulas consequentiarum d. Janseni. Ubi serio tentaveris, videbis quid intersit inter probationes et rhetoricationes". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 46.

[8]) »Qualem hanc esse d. Jansenii in buscoducenses ministros philippicam,

Jansenius, door die critiek ten zeerste geprikkeld, nam opnieuw de pen ter hand en schreef zijne Notarum spongia [1]), in het nederlandsch overgezet als Catholycke uyt-wis-spons [2]); een werk, dat — „toegheeyghent" wederom aan de Roomsche bevolking van Den Bosch [3]) — het „breeder antwoordt" bevatte op de aanmerkingen door „den Ghereformeerden predicant Gisbertus Voetius" tegen den „Preservatyf-dranck" uitgegeven [4]). Onder vermelding der „onhebbelijckheyt", waarmeê, zooals Jansenius zocht aan te toonen, zijn schrijven daar behandeld was, verzekerde hij, in de voorrede van bedoelde „Uytwis-spons", ditmaal alle „ghecierde ende vloeyende woorden" ter zijde te hebben gelaten, om, in „stillicheyt des ghemoets" en zonder „groote kyvagie", uitsluitend zich

---

licet crebrioribus patrum sententiis vermiculatam, cuivis ex notis et castigationibus nostris mox constabit. In quibus, quod inviti secuti fuimus ipsius ductum, et methodum ἀμέθοδον, non nobis sed illi imputandum est". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. II & III, praef.

[1]) *Notarum spongia quibus alexipharmacum civibus sylvae-ducensibus nuper propinatum aspersit Gisbertus Voetius minister sylvaeducensis authore Cornelio Jansenio episcopo iprensi, s. th. doctore et sacrarum litterarum quondam in academia lovaniensi professore regio. Editio tertia. Cum Alexipharmaco, Lovanii, apud Petrum Sassenum et Hier. Nempaeum. Anno* 1666. Bedoelde »Notarum spongia" is o. a. aanwezig, in de boekerij van het prov. genootsch. van Kunsten en Wetensch. in Noord-Brabant; zie *Catal.*, 4[de] ged[e]. blz. 955, n°. 105. Vgl. voorts hierachter, bijlage CXXV.

[2]) *Catholycke uyt-wis-spons over de aenmerckinghen, die Gisbert Voetius heeft uyt-ghegheven teghen den Preservatyf-dranck. Toe-gheeyghent de godtvreesende ende mannelijcke Catholijcke burgeren van den Bosch. Ghemaeckt door Cornelius Janssenius van Leerdam, doctor inde godtheydt, ende koninckliijcke majesteyts professor van de h. Schrifture. Over-gheset uyt het latijn inde Nederlantsche tale*, *'t Antwerpen*, 1633. Zie, voor den inhoud van dit boekwerk: dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. II, afd. II, blz. 118. Vgl. Voet., *Thers. heaut.*, p. 237, en bijlage CXXVI.

[3]) Den Bosch wordt hier door Jansenius genoemd: »de heerlijcxste ende christelijcxste stadt".

[4]) Den 2[den] Aug. 1631 schreef bisschop Ophovius in zijn dagboek: »Respondi d. ex. m. Jansenio et gratias egi pro edita spongia contra Voetium". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 399.

bezig te houden met het onderzoek der „oprechte" waarheid [1]).

Hiertoe besprak hij allereerst eenige „buytenpropoostvraghen", door Voetius in diens „Philonium" aangestipt; ging dan over tot het naar Roomsch-katholieken trant verklaren en verdedigen der kerkelijke zending of roeping [2]) zoowel als successie of opvolging [3]); terwijl het slot zijner breed uitgewerkte „Spongia" enkele beschouwingen inhield omtrent de disputen met ketters te voeren, omtrent de leerstellingen, gehuldigd door de Calvinisten en — wat inzonderheid merkwaardig mocht heeten, als gevloeid uit Jansenius' pen — omtrent „het ondwaelbaere meester-schap" van Rome [4]), aan welks voorlichting de tegenpartij zich volgens hem tot haar groote schade onttrokken had.

---

1) »Denique quia nihil magis animum disputantis perturbare solet, quam fervor is qui e nimia contentione oboritur, opusculum hoc quam maxima fieri licuit, animi tranquillitate pertexui: ut nusquam nisi in ipsa sincerae veritatis indagatione defixus, tanto expressiorem eam oratione promerem quanto a nebulosa hujusmodi perturbatione puriorem". Jansenius, *Notar. spong.*, p. 3. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 36.

2) In zijne beantwoording, *Notar. spong.*, p. 36—93, »De missione ministrorum" (vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 94—189), volgde Jansenius, zoo trouw mogelijk, het betoog voorkomende bij Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 22—37.

3) Met dit gedeelte van zijn boekje, *Notar. spong.*, p. 93—133, »De successione ministerii et ecclesiae romanae" (vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 189—254), zocht Jansenius o. a. te weêrleggen, wat Voetius geschreven had: *Phil. rom. corr.*, p. 37—46. Vgl., in zake dier successie, Brandt, *a. w.*, dl. IV, blz. 637—639, alsook het vlugschrift van Jacob Batelier (volgens Tideman) getiteld: Waerachtich verhael, van een disputatie gehouden te Berckel, den 6 Jan. 1634 met een Roomsch-Catholyk priester. Met een kleyn discoursien over de successie vande pausen van Roomen, beschreven door een dienaer der gem. J. Chr. by den Remonstranten, Rotterdam, 1634. Zie L. D. Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1881.

4) »De disputationibus cum haereticis, de doctrina calviniana, de ecclesia romana, catholica, et infallibili ejus magisterio"; Jansenius, *Notar. spong.*, p. 133—246. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 255—440.

Ook nu bleek het voor den Leuvenschen professor ontwijfeld „een kleen vermaeck", over de hoofdpunten des geloofs van gedachten te wisselen met menschen, die, gelijk hij opmerkte, „d'uytspraecke van de Schrifture, na de maniere van haer eyghen goetduncken wilden afmeten, verwerpende het oordeel ende de authoriteyt van de algemene kerck" [1]). Evenmin als vroeger, ontbrak het bij deze gelegenheid aan tal van krasse uitdrukkingen door Jansenius den vier predikanten, en niet het minst Heusdens kerkedienaar, voor de voeten geworpen; waar hij laatstgenoemde volkomen te recht verweet, dat zijne woorden vaak werden „gheput uyt de duysterste holen van het latijn" [2]), of dat hij Rome's pausen en leer somwijlen aanblafte met een „hondtsche wel-spreeckentheydt" [3]). Niet verdiend daarentegen mocht de beschuldiging heeten, dat Voetius „met dubbel-luydinghe van woorden" de groote menigte trachtte te bedriegen, of dat diens „Philonium romanum correctum" eerder „een onghebonden besem" dan „een beknopte reden-kavelingh" geleek [4]).

Afgezien evenwel van zulke ongerechtigheden, kon Jansenius, het einde zijner „Uyt-wis-spons" genaderd, er in waarheid op wijzen [5]), hoe hij de beweringen der

---

[1]) »Etsi tenuissimae voluptatis est de religionis dogmatibus cum iis hominibus velitari, qui communis sensus fidei velut expertes, opinionum suarum modulo christianae fidei scripturaeque sensa metiuntur, et universalis ecclesiae judicio authoritateque repudiata, suo tantum se duci spiritu, suoque quodammodo genio indulgere gloriantur". Jansenius, *Notar. spong.*, p. 1. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 33.

[2]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 554.

[3]) Jansenius, *Notar. spong.*, 6, 12. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 42, 53. Wat betreft het rechtmatige van laatstgenoemd verwijt, zij hier slechts aangehaald: Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 49, »Papatus est, qui ex haereticorum, judaeorum, gentilium stercoribus et putri materia scarabaei emersit".

[4]) Jansenius, *Notar. spong.*, p. 14, 8. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 56, 45.

[5]) Jansenius, *Notar. spong.*, p. 246, 247. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 440, 441.

tegenpartij „met een stercken arm" had pogen te verzwakken; al zou ook geen harer woordvoerders zijne betuiging overnemen: dat hij die „volkomentlijck ende overvloedich" had omvergeworpen. Voetius ten minste gaf zich nog geenszins gevangen. Later trad hij bij vernieuwing tegen den koninklijken professor in het krijt — doch toen niet meer als Heusdens predikant.

NEGENDE HOOFDSTUK.

In eigen kring. Tot hoogleeraar geroepen.

Niet alleen buiten, maar ook binnen de grenzen van zijn persoonlijk arbeidsveld, openbaarde Voetius eene schier rustelooze, steeds meer omvattende werkzaamheid.

Was het eerste anderhalf jaar van zijn verblijf als predikant te midden der Heusdensche gemeente grootendeels voorbijgegaan met „strijden ende swarigheden"; onder een gedurig „waecken en braecken" [1]) — welhaast scheurden die wolken en mocht hij, na afloop der Dordtsche synode in zijne vaderstad teruggekeerd, „de lieffelijcke sonne der bevredinghe" hoe langer hoe krachtiger zien doorbreken. Zelfs een der ijverigste Remonstrantschgezinden te Heusden, de conrector-voorlezer Mattheus Petri Verhoeven [2]), die zich eertijds met zeker vertoon aan Grevius' zijde had geschaard, de tegenpartij dikwijls spottend „suyvere broeders" genoemd en, naar hij openlijk verklaarde, vanwege „het different" in geen negen

---

[1]) Voet., *Afscheydt-predicatie*, blz. 78. Vgl. *Polit. eccles.*, t. II, p. 297: »Vivum ministromachiae in Belgio nostro exemplum dederunt tempora remonstrantica", en hierboven, blz. 216—260.

[2]) Verhoeven was gewoon de quitantie voor zijn traktement »ter causse van een vierdendeel jaers schooldienste" met zekeren zwier te onderteekenen als: »moderator sive conrector ecclesiaeque praelector hujus oppidi Heusdani". *Oud-arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 28 der gemeenterekening over 1617.

maanden deelgenomen had aan eene avondmaalsviering, weigerde nu niet langer de formulieren van eenigheid: catechismus, confessie en canones, te onderteekenen alsook den Heusdenschen kerkeraad en der classis van Gorcum [1]) zijn „hertelyck leetwesen" te betuigen over de „quaede proceduren, voorhenen in altercatie geschiet" [2]).

Nauw genoot echter Voetius een weinig van die kalmte en rust, of er dreigde opnieuw gevaar. De met zoo groote inspanning verkregen „ruymigheyt des levens" kon lichtelijk schade berokkenen aan de vaste „ordre, tucht ende disciplyne" der van Remonstrantsche bestanddeelen nu gezuiverde gemeente. Ook zouden „vleeschelijcke ende wereldtsche" gewoonten zijne Calvinisten — trots de gezonde leer hun gepredikt — misschien verlokken tot „libertijnsche kerckelijckheydt", zoodat zij zich tevreden stelden met een „fluweelen euangelium" en een „gemackelijck christendom", niettegenstaande hij zich alle moeite gaf hen te overtuigen, hoe het wezen der Gereformeerde religie geenszins bestond in een streven en strijden louter met woorden; in een krachtig verzet, zonder meer, tegen de „dwalinghen ende factien" van wie eigendunkelijk buiten „Godes kercke" zich hadden geplaatst, of in hare nabijheid nog immer ronddoolden. Dit ware, om zoo te zeggen, slechts de voorste bolwerken verdedigen; het eene geschil uit het andere oprakelen; de eene schermutseling na de andere aanvangen, terwijl men jammerlijk verzuimde te letten op hetgeen er binnen de vestingmuren plaats vond; in gebreke bleef, den

[1]) Blijkens een nog voorhanden kwijtbriefje, gaf de stedelijke regeering bij deze gelegenheid aan Verhoeven het noodige geld »om op classis tot Gorcum te reijssen". *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 47 verso der gemeenterekening van 1619.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619. Zie ook bijlage CXXVII.

allernoodzakelijksten kamp te voeren: dien tegen zichzelf en de velerlei „abuysen" in eigen kring [1]).

Uit dien hoofde ging Voetius onafgebroken voort, in de door hem te Heusden gehouden predikatiën, zijne toehoorders ernstig te vermanen, dat zij zich toch niet uitsluitend zouden „weyden ende vermaecken" met de hun hier of daar geboden sierlijke beschrijvingen van de „verborghentheden der saligheydt", om dan verder „sorgheloos ende onbekommert" hunnen weg te gaan. Zulke „neutrale" Calvinisten met „mom-aengesichten en bullebacken van godtvreesentheydt" herinnerden, maar al te sterk, aan het voormalig geslacht der farizeën — die gewitte wanden en ontrouwe dienstknechten! Ook waarschuwde hij de leden zijner gemeente, niet „te hincken aen beyde zyden"; niet, als „modderaers in de practycke", angstvallig hun hart te verdeelen tusschen God en de wereld; tusschen hemel en aarde, licht en duisternis. Veeleer dienden zij gestadig toe te nemen in „vyerigheyt ende strackheydt" des christelijken levens; zich voortdurend te oefenen in een scherp „oppassen"; in een streng de wacht houden over hunne minste handelingen; hun slapen en waken, hun eten en drinken, hun spreken en zwijgen, hun opstaan en nederliggen. Eerst door zulk

[1]) »Ghy die de verschillen in de religie weet te ontleden tot de minste stucken toe, en ontledet ghy u eyghen conscientie niet? vraagt Voetius zijn Heusdensche gemeente, om straks daaraan toe te voegen, deze, zeker hoogst merkwaardige woorden: »De levendighste overtuyginghen, de sterckste dispuyten zijn, met der daedt ende met sijn leven te disputeren; de veylighste ende vruchtbaerste overwinninghe is met weldoen de lastermonden te stoppen — de kladden ende lasteringen op onse heylighe professie van den Pausgesinden, Remonstranten ende andere geworpen, met de suyverheydt des levens af te wissen ende uyt te vaghen". Voet., *Afs.-pred.*, blz. 43, 44. Vgl. daarmede blz. 41—79, passim; *Dissp. select.*, t. III, p. 793: »Ita haereticis disputantibus contra fidem, pro fide non tantum disputare docebuntur orthodoxi, sed et vivere, ac luce bonorum operum adversariorum nebulas discutere".

eene „precijsheyt" [1]) zouden zij zich waardiglijk verheffen boven „den slendrium ende ghemeynen sleur" der groote massa; boven alle „ongeresolveerde ende slappe belijders", alle „halfghebacken Gereformeerden", gewoon zich te vergenoegen met eene „middelbare passable godtsaligheydt"; boven alle „pronck-christenen", die „by d'eerste occasie ende windt van vervolginghe" uiteenstoven als kaf [2]).

Denzelfden geest ademde Voetius' Meditatie [3]) over Jacobus 2, vs. 12: „Spreect so, ende doet so, als die door de wet der vryheyt sult geoordeelt worden", ten jare 1628 verschenen. Ook daarin achtte Heusdens prediker zich geroepen, waarschuwend en bestraffend op te treden tegen sommigen zijner gemeenteleden, die, „segghers, ende gheen doenders", voorgaven het goed te meenen met den „dienst der kercke", doch enkel „uyt ghewoonte" of „om der opvoedinghe wille"; — tegen anderen, oogenschijnlijk beteren, die, „comedianten ende courantiers van de religie", er staag op uit waren, van alles iets te hooren en af te weten, maar zonder „t' goede woort Godts" te gelooven of ter harte te nemen; dat „te verdouwen, ende te keeren tot voetsel haerder sielen"; — tegen nog anderen eindelijk, die, echte „formalisten", van het christendom geen hoogere gedachten koesterden,

---

[1]) Van die »precijsheyt" kende en beschreef Voetius meermalen verschillende soorten. Vgl. dr. R. Fruins opstel: »De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk van Holland"; zie Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. V, blz. 7, aant. 2.

[2]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 16—34, passim.

[3]) De volledige titel luidt: *Gisberti Voetii meditatie van de ware practijcke der godtsalicheydt of der goeder wercken: soo die tot verbeteringhe den Gereformeerden volcke voor-gehouden wert, neffens ende op den gront des waren onghevalschten geloofs, den Remonstranten ende andere die met onse kercken twisten, tot onpartijdige proeve, den onsen tot ontdeckinghe van schijn-heylicheyt, item schadelijcke vysheyt ende precijsheyt, voor ghestelt uyt Jac. 2, vers* 12. Amst., 1628. Op twee kolommen gedrukt.

dan dat het bestond in een „uyterlijcken kerck-ganck"; volstrekt niet beseffende, dat men zijn geheele leven door, bij het dagelijksch verkeer, in handel en wandel, in alle „particuliere beroepinghen, ampten ende hanteeringhen", religieus en conscientieus zich gedragen moest [1]).

Op deze wijze poogde Voetius, ruim zeventien jaren lang, ijverig en trouw, in volkomen „eenparigheydt met de christelijcke Gereformeerde kercken", tot Heusdens gemeente te brengen, wat bij hem gold als „de oprechte, suyvere, evangelische leere, geklaert van menschelijcke traditien ende van den ouden suerdeessem des Pausdoms" [2]). Aan gelegenheid om openlijk in dien geest te getuigen, ontbrak het hem allerminst. De reeks toch der onderlinge samenkomsten binnen de frontierstad — twee keeren iederen Zondag en even dikwijls gedurende de week — werd, schier onmiddellijk nadat Cloppenburch er den arbeid met Voetius deelde, door nog ééne samenkomst uitgebreid. Verder bleven Heusdens predikanten, als vroeger, belast met het voorgaan op Zondag, 's morgens en 's middags, bij de godsdienstoefeningen te Nederhemert; terwijl daarenboven de bezetting van het kasteel steeds naijverig hare rechten deed gelden op eene afzonderlijke toespraak. Aldus hadden beide kerkedienaren, in zeven dagen tijds, te zamen acht preekbeurten te vervullen [3]). Hierbij kwam

---

[1]) Voet., *Medit.*, blz. 12—18, passim.

[2]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 12 en 81. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 607—631.

[3]) Onjuist is de voorstelling bij C. Burman, *Traj. erud.*, p. 398 — vroeger door mij overgenomen in *School-gezag*, blz. 16 — die Voetius alléén »octo conciones per quamque hebdomadem" laat houden. Ook de hoogleeraar N. C. Kist dwaalde, naar het mij thans voorkomt, met zijne verzekering in *De Christ. kerk op aarde*, 2de uitg., dl. II, blz. 131: »Van Voetius is het bekend, dat hij, als predikant te Heusden, gewoon was dagelijks in het openbaar te prediken". Misschien gaf tot zulk vergissen aanleiding het

nog, dat er, sinds 1619, overeenkomstig het voorschrift der nationale synode van Dordt, door Voetius en Cloppenburch des Zondagmiddags regelmatig werd gecatechiseerd — aanvankelijk in hun pastorie, later in de kerk — van vier tot half zes voor de meisjes, en vervolgens tot zeven uren 's avonds voor de jongens; onverminderd het bijbellezen op enkele werkdagen met meer geoefende lidmaten [1]).

Betrekkelijk kort — drie jaren ongeveer — mocht Voetius de medehulp van zijn „alter ipse" [2]) genieten. Reeds in Januari 1621 waagde Gorcums kerkeraad eene mislukte poging, om Cloppenburch, naast Jodocus Geisteranus en Johannes Spiljardus, als derden predikant, voor die gemeente te verkrijgen [3]), toen zijne vaderstad Amsterdam, welker alumnus hij eertijds was geweest [4]), met het begin van Maart beslag kwam leggen op zijn persoon; een beroep, door Cloppenburch onmiddellijk „toegestelt" en 17 Juni 1621 opgevolgd [5]). Een andere studie-

---

dusgenoemde »avondt-gebedt", dat Voetius op het eind van iederen dag verrichtte, als legerpredikant vóór 's-Hertogenbosch. Zie hierboven, blz. 313.

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 23. Vgl. *Hand. nat. syn.*, blz. 49—52 (17de sessie); Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 793, 794; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 862—869.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 111.

[3]) Door gedeputeerden der classis was ten zeerste afgekeurd de wijze, waarop zich Gorcums consistorie bij het beroepingswerk gedragen had. Men oordeelde namelijk die zaak met »al te groote verhaestinge ende mercklijcke abuijsen" geschied, daar bedoelde kerkeraad, buiten medeweten van gedeputeerden, alsook zonder voorkennis der broederen uit den ring van Arkel, over het uit te brengen beroep reeds »met d. Cloppenburgio in woorden hadden geweest". Deze, toentertijd lid van den Gorinchemschen »coetus deputatorum" en, door bedoelde vergadering »gesondeert", niet ongenegen zijnde zich naar Gorcum te verplaatsen, betuigde bij die gelegenheid zijnen collega's »dat de voors. abuijsen hem waren onbekent geweest, ende dat hij oversulcx aen de selve onschuldich was". *Acta dep. cl. Gorinch.*, 12 Jan. 1621. Vgl. echter hierboven, blz. 249, aant. 3.

[4]) Zie hierboven, blz. 111, aant. 3.

[5]) *Acta dep. cl. Gorinch.*, 8 Maart 1621; *Hand. cl. Gorc.*, 19 en 20 April 1621; *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C, n°. 72.

en partijgenoot [1]): de theologisch zoowel als literarisch goed-onderlegde predikant van Schoonerwoerd, Johannes Seroyen [2]), werd daarna Voetius' ambtsbroeder te Heusden. Booze geruchten, omtrent dezen uitgestrooid, als koesterde hij „een vremde opinie int point van den sabbath", deden de Gorcumsche classis besluiten, in hare zomervergadering Seroyen eerst nog sommige vragen ter beantwoording voor te leggen [3]), eensdeels, „om hare conscientie te voldoen", anderdeels, opdat daaruit zijn onschuld zou kunnen blijken, en hij „de classi contentement geven"; wat dan ook tot aller genoegen plaats vond [4]).

Negen maanden slechts had Seroyen binnen de frontierstad het herders- en leeraarsambt bekleed, toen hij, na eene korte ongesteldheid, stierf [5]). Als zijn opvolger werd, half Juli 1622, bevestigd Johannes Slatius [6]), die zoodoende zijne

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 158, aant. 2.

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 43, vermeldt deze quitantie: »De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden ordonneren Jan Franssen vanden Broeck eerste ende opperste borgemeerster deser stede, te betaelen aen Goossen Janssen Hagesteyn, de somme van acht car. gulden, over gelijcke somme, hem geaccordeert ende belooft voor dat hij de meubelen ende ander huijsraedt vanden predicant Joannes Seroij, van Schoonrewoerde, binnen dezer stede met sijne schuijte gelost heeft, die alhier beroepen was, etc. Actum 20 Dec. 1621".

[3]) Vgl. hierboven, blz. 304.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 12 Juni 1621. Zie ook bijlage CXXVIII.

[5]) Tegen het einde der vacature, door Seroyens overlijden ontstaan, bepaalden de ringbroeders »aengaende de bedieninge tot Heusden", dat, »om haere kercke te bequamer mede te versorgen, sij alle met gebeurten voortsaen den dienst souden waernemen tot Hemert, ende Voetius alleen Heusden soude bedienen". *Ringb. v. Heusd.*, 14 Juni 1622.

[6]) Vgl. hierboven, blz. 210, aant. 4. Op de ringsvergadering in Eethen gehouden, had Voetius den broederen meegedeeld: »hoe dat de kerckenraedt binnen Heusden willende procederen tottet beroupen van een nieuwen dienaer inde plaetze vande overleden Seroyen, haer ooge hadden geslagen op broeder d. Slatium, maer dat zij de beroupinge noch niet hadden voltrocken, mits dat zij alvoren eenige verseeckeringe wilden hebben vande magistraet van Delff, wiens alumnus hij was geweest, ende voorts gevraecht hadden het advijs vande broederen dienaeren alhier". Eenstemmig verklaarden

eerste standplaats Vlijmen — evenals indertijd Voetius — met Heusden verwisselde [1]). Hechtte reeds die betrekking op dezelfde dorpsbewoners beide ambtgenooten spoedig aan elkaar — de hoogachting, welke Slatius koesterde voor de persoonlijke gaven van zijn ouderen collega [2]), maakte hunne, door niets gestoorde, samenwerking uiterst bevorderlijk aan den bloei der Heusdensche gemeente [3]), bij welke allengs

---

dezen »daer tegen niet te hebben". *Ringb. Heusd.*, 10 Mei 1622. Zie ook *Hand. cl. Gorc.*, 30 Mei 1622.

[1]) Nadat de dimissie van Slatius op de classis was ter sprake gekomen en in rondvraag gebracht, »ofte daer oock emant waere die die vaceerende plaatse tot Vlymen begeerde te betreden, ende van alle jegenwoordige broederen nemant wierde bevonden", zag men uit naar een proponent. Als zoodanig werd, »nae dat de kercke lange gevaceert hadde", in Mei 1623 te Vlijmen beroepen een aanverwant van Voetius, Theodorus Groen (zie bijlage LXX), die den 29sten September daarop trouwde met »Anneken Lamberts van Bueren, weduwe van Johannes Seroyen, s. g." *Hand. cl. Gorc.*, 27 Juni 1622 en 1 Mei 1623. Vgl. hiermede die van 13 Febr. en 6, 7 Juni 1623. Zie verder de *Acta dep. cl. Gorinch.*, 7 Nov. 1622; *Oud-arch. Heusden*, J. I. 1 en *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a. fol. 6, 7.

[2]) Wanneer later Voetius hoogleeraar is in Utrecht, en Slatius' zoon naar de academie gaan zal, verzoekt Heusdens predikant, wien door de stedelijke regeering het uitzicht was geopend op diens plaatsing als alumnus in het staten-collegie te Leiden, bij request aan »drossardt, schepenen ende borgemeesteren", dat het hem »liberalyck" moge vergund worden, onder toekenning eener geldelijke bijdrage, in plaats der »burse vande stadt in collegio theologie tot Leyden", zijn »soontien" te »bestellen" ter Utrechtsche hoogeschool, wijl de jonge Slatius »aldaer sall genieten de liefde ende vaderlycke sorchvuldicheyt van d. Voetius". De magistraat bewilligt in die aanvrage en beschikt Slatius' zoon te Utrecht »tot syn onderhout de somme van twee hondert vyftich guld. jaerlicx". *Oud-arch. Heusden*, D. 23.

[3]) Macht en invloed der »Arminiaansche factie" waren binnen Heusden voorgoed gefnuikt, zoodat Voetius, die de synode te Delft in 1628 bijwoonde en zich daar duchtig weerde — o. a. bij het stellen der remonstrantie aan Hollands staten (zie hierboven, blz. 299, 300) — over de eigen gemeente niet behoefde te klagen. Immers kon hij, in de voorrede zijner tenzelfden jare uitgekomen *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, blz. X, verklaren, dat »de oogen selfs der gener die onder haer waren afgedwaelt ende verruckt heuchelijcken waren verlicht geworden; also dat hij in den Heere mochte roemen, datter sijnes wetens als gene ghevonden werden vande oude ledematen ofte oock toehoorders, die de selve waerheyt nu volcomentlick niet en beleden, ofte immers beloofden sulckx te sullen doen".

„veele morshoecken van oude abuysen, versuymenissen, vleeschelijcke quade ghewoonten, wereltsche vonden ende practijcken, ydele wandelinghen van den vaderen overghegheven ontdeckt, ende ten deele door des Heeren ghenade uytghesuyvert waren" [1]).

Ongeacht de verschillende predikatiën en catechisatiën, die hij wekelijks in de frontierstad of daarbuiten behoorde te houden, had Voetius zorg te dragen voor nog menig ander deel zijner pastorale werkzaamheid. Zoo moest hij van tijd tot tijd de aankomelingen ten avondmaal ondervragen en hunne geloofsgronden toetsen; vóór de bediening dezer plechtigheid, bij de gevestigde lidmaten telkens opnieuw huisbezoek afleggen; de namen der communicanten alsmede die der gedoopten en gehuwden opteekenen in daartoe bestemde registers [2]); kennisnemen van de nooden der armen [3]) en de behoeften der kranken [4]). Voorts diende hij, evenals zijn ambtgenoot, nauwkeurig toe te zien op het leerstellig gehalte van het schoolonderwijs daar ter stede [5]); er getrouw de kerkelijke samenkomsten bij te wonen, en met het consistorie „in goeden orden de christelycke disciplyne te betrachten". Ook was hij verplicht, geholpen door broeders-ouderlingen, zooveel doenlijk van

---

[1]) Voet., *Proeve*, voorrede, blz. XI.

[2]) Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 278.

[3]) Om aan de behoeften der armen tegemoet te komen, ontving Voetius van tijd tot tijd een »subsidium" uit de gelden en opbrengsten van het Sint Catharijne klooster. Zoo werd hem, 26 Oct. 1623, op last der vroedschap daartoe uitbetaald 72 guld. *Oud-arch. Heusden*, E. 215.

[4]) Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 930—953.

[5]) In 1627 was Voetius »director scholae" o. a. met jonker Caspar van Eyck, drossaard, en met Gerard Bruynincx, oud-burgemeester van Heusden. In 1633 bekleedde hij het scholasterambt met den oud-schepen Dingman Adriaansen (ten onrechte door van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusden*, blz. 167, vermeld als gestorven 14 Juni 1629). Voetius' opvolger in deze werd ten jare 1634 zijn collega Slatius. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 218, bijlage tot fol. 49; E. 221, bijlage tot fol. 27 (rek. 1633), en fol. 32 verso (rek. 1634).

de „kudde des Heeren" alle ergernissen weg te nemen; de zwakken te steunen; de gevallenen te vermanen; de ongeregelden te bestraffen; bovenal, met de meeste behoedzaamheid, te streven naar het bijleggen van tweedracht en twist onder „het volck" der Gereformeerden [1]).

Bijzondere omstandigheden waren oorzaak, dat Voetius zich nu en dan inliet met dingen, niet rechtstreeks liggende op zijn weg. Iets dergelijks deed zich voor ten jare 1622. Dirk, zijn oudere en eenig overgebleven broeder, die, na eerst in Vlijmen onderwijs gegeven te hebben [2]), later de familie naar Heusden was gevolgd en aldaar, 4 Maart 1618, plaatsvervanger geworden van Arcerius, rector der Latijnsche school [3]), had sedert, onder zijne leiding, zich zoeken te bekwamen voor den predikdienst. Hoewel nu genoemde Diedericus, volgens het oordeel der Gorcumsche classis, niet meer dan redelijk „proponeerde" [4]), en hij — wat als erger beschouwd werd — buiten haar ressort, in de classis van Breda, praeparatoir examen had gedaan [5]), maakten toch de broederen tegen

---

[1]) Zie met betrekking tot Voetius' pastorale werkzaamheden, hierboven opgesomd, de Forme der inspectie over de ghemeene kercke te houden, volgende de resolutien van beyde de generale synoden, ende verscheyden particuliere van Suyt-Holland. Waer van ghewach wort ghemaeckt artic. 40 der acten synodi Suyt-Holl. gehouden tot Rotterdam, anno 1621, in copie geplaatst achter de »acta" der Heusdensche ringsvergadering van 4 April 1695 en die der Gorcumsche classis van 18 April 1633. Vgl. Kist en Royaards *Archief*, dl. VII, blz. 143—146; *Ringb. Heusd.*, 8 Aug. 1623 en *Hand. cl. Gorc.*, 5 April 1622.

[2]) Zie hierboven, blz. 154.

[3]) Zie hierboven, blz. 226, aant. 1, en *Oud-arch. Heusden*, E. 60, fol. 24.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 en 3 Nov. 1620. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 884. Vgl. hierboven, blz. 266.

[5]) Te Breda was Diedericus ook getrouwd, in de eerste dagen van April 1618, met »Claerken Caleyt, jonge dochter". *Oud-arch. Heusden*, J. I, Vgl. hierboven, blz. 9.

zijn beroep naar Dussen geen het minste bezwaar [1]), en vertrok hij in September 1622 derwaarts [2]). Middelerwijl nam Voetius ruim vier maanden achtereen — van 6 Augustus tot 31 December — het opengevallen rectoraat waar [3]), om eerst met het jaar 1623 door den nieuwen dignitaris, Adam Leenaertsen, in die betrekking vervangen te worden [4]).

Hetgeen Heusdens prediker — niettegenstaande „veele ende swaere occupatien" — met uitnemend gevolg hier verrichtte, gaf van ongewone geestkracht blijk. Immers had hij kort te voren, zoo binnen als buiten zijne woning, geducht te kampen gehad met ziekte en zorg. Deliana, gedurende den winter van 1621 door eene schier doodelijke krankheid aangetast, was daarvan wel genezen, doch moest, zéér vermagerd en verzwakt, in afwachting der zomersche dagen, geruimen tijd rust nemen [5]). En dit, terwijl zij als huismoeder zonder ophouden ge-

[1]) Toch werd, op initiatief der Gorcumsche classis, bij de provinciale synode te Gouda een gravamen ingeleverd naar aanleiding van het bovenvermelde feit, en besloot deze, dat de classis, die iemand buiten haar ressort praeparatoir examineerde, voortaan censurabel zou zijn. *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, art. 83. Zie ook bijlage CXXIX.

[2]) Dirk of Diedericus, ook wel genoemd Theodorus Voetius volgde in Dussen Guilhelmus Lupardus op, die naar Heinenoord vertrok. In 1634 werd hij emeritus. Vgl. Ziepprecht, *Register*, in voce.

[3]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 24; *Oud-arch. Heusden*, E. 217, fol. 12 verso, alwaar, in eene bijlage tot de gemeenterekening over 1622, nog voorhanden zijn de twee quitantiën door Gisbertus geteekend wegens ontvangen rectorstraktement; samen ten bedrage van 83 gld. Zie voorts bijlage CXXX.

[4]) *Oud-arch. Heusden*, E. 63, fol. 20 verso. In het huwelijksregister, *ibidem*, J. I, 1, staan, als op 30 Aug. 1623 getrouwd, vermeld: »Adam Lenaerts, jongman van Amsterdam, rector der schole alhier en Ariaentjen Willem Verhoutert, jonge dochter van Heusden". Zoodoende verzwagerde zich de nieuwe rector met een der aanzienlijkste geslachten aldaar. Ariaentjen's vader evenwel, Willem Gerritsen Verhoutert, steunpilaar der Gereformeerde gemeente binnen de frontierstad, was reeds in Januari 1620 gestorven. Vgl. hierboven, blz. 196, aant. 1, en van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusden*, blz. 166.

[5]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 36.

roepen werd hare plichten te vervullen jegens een dochtertje, Elisabeth [1]), toen ongeveer vijf jaren oud, en twee jongens, van wie de een, Paulus [2]), nog geen drie jaar, de ander, Nicolaas [3]), nog geen zes maanden telde [4]). Hierbij kwam, dat Voetius, nauwelijks zelf van eene ernstige ongesteldheid opgekomen [5]) en over het geheel zich vrij machteloos gevoelende, ter wille van Seroyen, zijn zieken, straks stervenden collega [6]), dubbelen arbeid moest verrichten, die hem uitermate inspande, en waarvan hij pas ontheven werd door Slatius' overkomst. Toch wist Voetius aan alle tegenheden moedig het hoofd te bieden en toonde, door eigen ondervinding geleerd, zich naderhand ook des te zorgvuldiger bedacht op middelen, geschikt om anderen onder soortgelijke omstandigheden bij te staan.

Dringend vooral openbaarde zich deze behoefte aan

---

[1]) Zie hierboven, blz. 155, aant. 7, alwaar voor: »die eveneens stierf in hare jeugd, gelezen worde: »die eveneens stierf ongehuwd".

[2]) Geboren te Heusden, 7 Juni 1619, en genoemd naar zijn grootvader van vaders zijde. Het doopregister, loopende van 1618 tot 1642 (zie *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6), vermeldt met de hand van Cloppenburch als op dien datum gedoopt: »Paulus soone van Gisbertus Voetius predicant tot Heusden ende Delia Jans". Vgl. de geslachtlijst bij Isaac Le Long, *a. w.*, blz. 89 en Essenius, *Orat. fun.*, p. 17.

[3]) Den 7[den] October 1621 ook te Heusden geboren, en naar zijn overgrootvader van vaders kant Nicolaas geheeten. Blijkens aanteekening in het daareven vermelde register, werd hij 8 Oct. gedoopt. Vgl. Le Long, *a. w.* blz. 89.

[4]) Naar het schijnt stierf Nicolaas spoedig, althans vóór Febr. 1627. Zie Essenius, *Orat. fun.*, p. 17.

[5]) »Noster (n. Voetius), quantumvis ex morbo debilis, onerum ministerii sacri et instantis tunc coenae Dominicae conscius, per viros duos validos, totus pallio involutus, sic capite etiam obtecto, ad templum deductus, concionem publicam tamen habuit die Veneris; sequente iterum Saturni praeparatoriam ad s. synaxin; et die Dominico rursus, quemadmodum sacramento conveniebat: sed Dominus inter concionandum miris modis eum corroboravit. Ad collegam suum, per idem tempus moribundum, adiit etiam ut potuit". Essenius, *Orat. fun.*, p. 36, 37.

[6]) Zie hierboven, blz. 355.

hulp tijdens de jaren 1624 en 1625, waarin „kortheyt ende schaersheyt" der financiën de Vereenigde Gewesten niet weinig benauwden; terwijl oorlog [1]) en pest dagelijks eene reeks van offers kwamen opeischen [2]). Treurig stond het geschapen ook binnen de frontierstad. Door den sterken groei harer bevolking, waarbij zich op het einde der „treves" onderscheidene nieuwe poorters gevoegd hadden [3]), zoowel als door de belangrijke vermeerdering van haar garnizoen, sedert Breda voor Spinola's overmacht moest bukken [4]), was het aantal noodlijdenden te Heusden sterk toegenomen, en bleken voor Voetius en Slatius de pastorale zorgen dermate verzwaard, dat hunne andere werkzaamheden dreigden schade te lijden. Wilden zij toch bedoelde personen „t'haeren contentemente visiteren ende vertroosten", zoo kon dit onmogelijk geschieden „sonder haere gemeijnte ende de goede borgerije, mitsgaders haere noodige studien ende wat daer van dependeerde, grootelijcks te discommoderen". Om aan die wanverhouding eenigszins tegemoet te komen, wist Heusdens magistraat, daartoe door hare kerkedienaren bij request aangezocht [5]), HH. Staten te bewegen tot de hernieuwde uitzending van een „ordinairen kranckenbesoecker", inzonderheid voor

---

[1]) »Strepitus armorum post finitas inducias ab anno 1621. denuo circumsonabat". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 283.

[2]) In dien »gevaerlijcken" tijd van »benoutheyt ende dierte", werden er door HH. Staten verschillende bededagen uitgeschreven. *Resol. Holl.*, 26 Sept. en 29 Nov. 1624; 30 April 1625. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 299, 301.

[3]) Sommigen hunner waren uit de Zuidelijke Nederlanden gekomen. *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 11 verso.

[4]) Voetius begrootte de sterkte toentertijd van het garnizoen zijner vaderstad »des winters tot 1700 ofte 1800 mannen, behalven vrouwen ende kinderen". Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusden*, blz. 18, maakt gewag van »vier vaendelen ruyters ende een-en-twintigh compagnien te voet", die, nadat Breda «aen des Koninghs zyde was gekomen", te Heusden in bezetting lagen.

[5]) *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 27 verso.

de garnizoensbevolking. Aldus werd aan beide bovenvermelde predikanten geen geringe verlichting bezorgd, en konden zij „met meerder couragie tot de andere deelen haeres diensts vaceren".

Buiten twijfel had Voetius die „couragie" zéér van noode, ten dage dat het vuur der pestilentie brandde en blaakte binnen de muren zijner vaderstad; toen daar, gelijk voorheen in Egypte, schier geen woning „sonder klaghe" bleef [1]); toen Heusdens vroedschap, naast den reeds uit Delft overgekomen ziekentrooster [2]), nog twee afzonderlijke pestmeesters, kort op elkaar, moest aannemen, ten einde wie besmet waren bij te staan [3]); toen zoowel Slatius als diens beide kinderen door „de grasserende contagieuse sieckte" overvallen werden en laatstgenoemden daaraan stierven; toen ook Deliana vannieuws op het krankbed lag neêrgeworpen, even nadat haar jongste zoontje, Johannes [4]), droevig bezweken was onder „het tempeest" van den Almachtige [5]); toen aan Voetius, als kerkedienaar, weer een poos lang bij uitsluiting de herderlijke zorg bleef opgedragen, en hij niet afliet, van morgen tot avond, zijn beangsten gemeenteleden hulp, troost en verkwikking te brengen [6]), terzelfdertijd dat

[1]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 34. Vgl. van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 189: »Anno 1624. en 1625. storven hier eenighe weecken langh tusschen den twintigh ende dertigh persoonen, eude bleven seer weynige huysen in de stadt van die sterfte vry".

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 64, fol. 25. Vgl. daarmede bijlage CXXXI.

[3]) Gillis Aertssen, linnenwever, deed den eersten tijd als pestmeester dienst, en wel van 9 Oct. tot 14 Dec. 1624. Op hem volgde mr. Peter Segerssen, die 60 gld. ontving boven zijn gewoon traktement »voor het opbreecken" uit Bommel »ende anderssins". *Oud-arch. Heusden*, E. 64, fol. 24 verso.

[4]) Johannes, naamgenoot van zijn grootvader aan moeders kant, werd 28 Januari 1624 te Heusden geboren, en, naar Voetius zelf in het register opteekende, den 1sten Februari daaraanvolgend gedoopt. *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 17, en Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[5]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 324. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 24.

[6]) »Siquidem pastores ecclesiarum non possunt se subtrahere visitationibus

Heusdens gouverneur [1]), door de „tambourijns” van het garnizoen, hun, die met „de gave Godts” bezocht waren, bij trommelslag deed aanzeggen, deuren en vensters goed gesloten te houden, op „seeckere poene”, door de vroedschap volgens ordonnantie vastgesteld [2]).

Niet tevreden, zijne zwaar bezochte Calvinistische geloofsgenooten in dagen van benauwdheid en druk krachtig gesteund te hebben, rekende Voetius zich later evenzeer verplicht tot samenwerking, toen Heusdens magistraat — nadat met December 1625 de pest had uitgewoed —

---

aegrotorum, multo minus licita ipsis fuga est, aut importuna ministerii desertio”. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 313. De disputatie, verdedigd onder het praesidium van Utrechts hoogleeraar, waaraan bedoelde gevolgtrekking (consectarium) is ontleend, voert tot titel: De peste seu pestis antidoto spirituali, en mag, ter kenschetsing zoo van Voetius' denkbeelden over — als van zijne gedragingen onder die besmettelijke ziekte, buiten twijfel merkwaardig heeten. Vgl. daarmede het gedeelte uit Wtenbogaerts preek over de pest, aangehaald door dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. I, blz. 12—14; en J. B.(everwyck), med., *Bericht van de pest. 1. Dat de pest besmettelick is. 2. Middelen om de selve voor te komen*, 3. *ende te genesen*, Dordrecht, 1636. Zie dr. Knuttel, *Catal. pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 4454. Vgl. hierbij het opstel van dr. C. E. Daniels over »de pest” in *Eigen Haard*, 1897, blz. 196—198 en 216—220.

[1]) Willem Adriaan de Hornes. Zie hierboven, blz. 156, aant. 5.

[2]) Nog werd door Heusdens magistraat aan de dienaren der »criminele justitie”, wegens het afmaken, in die dagen, van negentien honden — op haar bevel, om besmetting te weren, »doot geslagen ende voor des scholtes poorte gebracht” — eene som uitbetaald van 4 gld. 15 st. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 64, fol. 28 en 48. Al dergelijke handelingen strookten echter weinig met Voetius' inzichten, meêgedeeld *Dispp. select.*, t. IV, p. 299: »Crudeles sumus in animas et corpora eorum, qui ipsi aut quorum aedes peste infectae sunt, cum sani omnes una cum aegris istius familiae, domibus undique arctissime occlusis includuntur, et quidem saepe integro trimestri aut semestri aut amplius”; alsook p. 320: »Erit ergo a publico omnino abstinendum etiam cum ex civitate infecta profugimus, nec sufficiet illud: cito, longe, tarde: nam semper metuendum et cavendum, ne pestis ex civitate, quam reliquimus, aut ex remotiori aliquo terrae angulo nos afflet. Haec dico, ne nimis anxie si non superstitiose cautelis illis ad vitandum quodque vel remotissimum contagium dijudicandis, et observandis nos excruciemus, etiam usque ad negligentiam caritatis et officii erga Deum et proximum; atque ita bis, terque miseros nos faciamus ante tempus”.

er ernstig over dacht om, in plaats van het oude gasthuis, dat sedert jaren véél te klein bleek, een nieuw en grooter gebouw te stichten, waarbinnen alle kranke en hulpbehoevende burgers zouden kunnen „logeeren" [1]), benevens een niet gering aantal zieken en gekwetsten uit de voorbijtrekkende legerafdeelingen, die doorgaans kwamen ten laste der frontierplaats.

Op de classisvergadering te Gorcum en op die te Gouda stelde daarom Voetius, zoo mondelijk als bij missive, met klem van redenen in het licht, hoe zijne stadgenooten aan anderer hulp en milde hand groote behoefte hadden; den broederen dringend verzoekende deze zaak, een ieder binnen den kring der eigen gemeente, „op het favorabelste te recommanderen" [2]). Geen wonder, of Heusdens vroedschap nam gaarne de gelegenheid waar, toen aan Voetius, 7 Februari 1627, opnieuw een zoon was geboren [3]), om, staande over dien doop, in den vorm eener pillegift van honderdvijftig gulden [4]), den hooggeschatten prediker haren dank te betuigen voor „de goede dijensten de stede gedaen, dat hij diverse magistraten ende andere collegien gedisponeert hadde tot liberaele giften, geëmployeert tot opbouwinge vanhet nieuw gasthuijs" [5]).

---

[1]) Vgl. van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 18.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 22 en 23 Juni, 5 en 6 Oct. 1626; *Hand. cl. Gouda*, 21 April 1626.

[3]) Wederom werd nu overgrootvader Nicolaas vernoemd. Blijkens hetgeen Voetius aanteekende in het daartoe bestemde register, doopte hij 19 Februari zijn jonggeborene. Zie *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6. Ook deze Nicolaas werd niet oud, naar Essenius meldt, *Orat. fun.*, p. 17: »Nicolai duo in infantia, vel prima adolescentia, obierunt". Vgl. Le Long, *a. w.*, blz. 89, en hierboven, blz. 360.

[4]) *Oud-arch. Heusden*, E. 66, fol. 30. Zie voorts bijlage CXXXII.

[5]) Aan Slatius schonk de stad in 1630 eene pillegift van veertig gulden, met nog tweeendertig gulden daarenboven, den »minister" vereerd »over eenighe goede ende getrouwe diensten ende debuoiren bij hem extraordinarie gedaen". *Oud-arch. Heusden*, E. 220, bijlage tot fol. 31 verso.

Nochtans, niet minder dan de zaken voor algemeen nut, vonden ook de belangen van bijzondere personen in Heusdens oudsten kerkedienaar steeds een machtigen en vriendelijken beschermer. Zoo geschiedde het door zijne bemiddeling dat Teunisken Huyberts van der Plas — wier echtgenoot Jan Tielmansz. van Walraven [1]), gestorven 31 December 1630, bijkans dertig jaren lang als ondermeester, met groote moeite en hoofdbreken, den schooldienst had waargenomen [2]) — haren „beswaerden staet" [3]) aanmerkelijk verlicht zag, doordat haar, boven hetgeen zij rechtens kon vorderen, nog drie maanden traktement met vijftig gulden woninghuur bij apostille werden toebedeeld [4]).

Dergelijke „nae-gagie" wist Voetius op het raadhuis eveneens te bedingen voor de weduwe van Philippus Breberenus [5]), ten jare 1626 als rector Leenaertsen opgevolgd [6]). Ook bood hij haar, toen zij zich zoo goed mogelijk trachtte te ontdoen van Breberenus' boekerij, gaarne de behulpzame hand, door, met verlof van burgemeester Beelaerts, allerlei literarische en philosophische werken daaruit aan te koopen voor den „stadts alumnus" Tielman Jansen van Walraven [7]).

---

[1]) Zie hierboven, blz. 17, aant. 2.

[2]) Het request, door Voetius ten behoeve van Teunisken gesteld en geschreven, is nog voorhanden in *Oud-arch. Heusden*, E. 220, bijlage tot fol. 43 der gemeenterekening.

[3]) Jan Tielmansz. had aanvankelijk een tractement van 125, later van 150 gld. 's jaars; doch geen vrije woning. Hij moest onderricht geven in het »schrijven ende cijferen", en bovendien »lesen in de kercke".

[4]) Voor de apostille der magistraat en de quitantie van Teunisken, zie *Oud-arch. Heusden*, E. 220, t. a. p.

[5]) Eigenlijk heette hij Phil. Breb. van Dyck. Zijne weduwe, Geertruyd Heemskerck, eene Heusdensche, bleef tegen den winter van 1633 met twee kinderen onverzorgd achter. Zie het request door Voetius ook voor haar in gereedheid gebracht, *Oud-arch. Heusden*, E. 221, bijlage tot de rekening van 1634, fol. 31. Vgl. daarmede J. I, 1, op 12 Nov. 1627.

[6]) Vgl. hierboven, blz. 359.

[7]) Tielman Jansen van Walraven was de zoon van bovengenoemde Teu-

Inzonderheid ging aan Heusdens prediker ter harte al wat betrekking had op lot en vooruitzichten der studeerende jongelingschap zijner kennis. Vandaar, dat hij niet zelden vol toewijding zich bezighield met het besturen of verbeteren hunner geldelijke aangelegenheden. Zulks kwam onder anderen Ambrosius van Houweningen [1]) en Johannes Sylvius uitnemend te stade. Zelfs schreef Voetius voor laatstgenoemde een kort en bondig request, waarbij deze — nadat hij als Heusdens bursaal te Leiden zijne studiën had voltooid — drost, burgemeesters en schepenen der frontierstad beleefdelijk verzocht, hem de noodige middelen te willen aanwijzen voor eene reis naar Frankrijk, Engeland „ende andere plaetsen"; en dit, niet slechts tot eigen profijt, maar ook tot eere van wie jarenlang „syne getrouwe voetster-heeren" zich betoond hadden [2]).

Wat natuurlijker, dan dat verschillende Gereformeerde gemeenten iemand als Voetius om strijd aan hare belangen zochten dienstbaar te maken. Reeds spoedig na zijn optreden binnen Heusden, werd hiertoe eene poging gedaan door de hem, uit vroeger dagen, welbekende calvinisten te Rotterdam, alwaar de regeering [3]) bij plakkaat van 1 November 1618 bepaald had, dat — onderwijl de staten van Holland en West-Friesland de „differenten", gerezen bij „die van de zelve religie", in eene provinciale en nationale synode deden examineeren —

---

nisken Huyberts. Op die wijze steunde Voetius de eene weduwe, door hare belangen aan die der andere te verbinden. *Oud-arch. Heusden*, E. 221, bijlage tot fol. 38 verso.

[1]) Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 62, fol. 30 verso. Vgl. hierboven, blz. 175, aant. 3

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 219, bijlage tot fol. 40 verso der gemeenterekening. Uit de apostille, geplaatst aan den kant van Sylvius' verzoekschrift, blijkt, dat hem door de magistraat, »voor den tijt van twee eerst comende, ende den anderen volgende jaeren", eene subsidie van 250 gld. werd toegestaan.

[3]) Twee dagen te voren, had Maurits in Rotterdam »de Wet verzet". Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 864.

beide partijen, zoo Remonstranten als Contra-remonstranten, elk vertegenwoordigd door het eigen consistorie, op de gewone plaatsen der openbare samenkomst beurtelings hare godsdienstoefeningen zouden houden [1]).

Van deze vrijgevige bepaling zoodra mogelijk gebruik makend, vervoegde zich, 6 November, bij den kerkeraad der frontierstad Petrus Nieuroy [2]), ten einde op last der Rotterdamsche calvinisten hun geestverwant Voetius daarheen te beroepen, en tevens den eerwaarden broeders in herinnering te brengen, hoe, vóór anderhalf jaar, bedoelde gemeente — „als eerst hebbende gesproken" — haar recht op Vlijmens predikant aan Heusden had afgestaan; nochtans „niet sonder belofte van t'syner tijt oock haer te accommodeeren". En dat oogenblik rekende men toen gekomen [3]).

Ruim vijf maanden later [4]) verscheen dezelfde Nieuroy

---

[1]) *Placcaet ghepubliceert den* 1. *November*, 1618. *By myn heeren, schout, burgemeesteren ende schepenen der stadt Rotterdam. Tot Rotterdam, by Matthijs Bastiaensz. boecverkooper opt Steygher in Josephus*, 1618. Vgl. daarmede *Resol. Holl.*, 9 en 10 Mei, 8 Juli 1619.

[2]) Nieuroy, beroepen »in de dolerende kercke tot Rotterdam", was, sinds het voorjaar, uit de gemeente Zijderveld schriftelijk door zijne classis gedimitteerd. *Hand. cl. Gorc.*, 23 April 1618. Vgl. hierboven, blz. 202, aant. 1.

[3]) Zie *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 252, en hierboven, blz. 200—203. Wijl Voetius niet besluiten kon tot eene verplaatsing, vroeg Rotterdams gemeente aan die te Middelburg, voor den tijd van twee maanden »by leeninge den dienst d. Telingii te moghen gebruijcken". Ofschoon het zeer bezwaarlijk viel — »twee dienaren wesende absent inde synode" — hier ook nog Willem Teellinck te missen, meende echter de kerkeraad van Middelburg dat verzoek der Rotterdamsche calvinisten, om gewichtige redenen, te moeten inwilligen. Vgl. *Acta consist. ecclesiae Middelb.*, 10 Nov. 1618.

[4]) Binnen kort zouden te Rotterdam de beide Arminiaansch gezinde predikanten, Franciscus Lansbergen en Christoffel Hellerus, door de magistraat gedeporteerd worden en wachtte hun op Leidens provinciale synode »het ontzet van den kerkendienst". Zie Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 792; Kist en Royaards, *Archief*, dl. VII, blz. 39. Vgl. daarmede *Resol. Holl.*, 22 en 30 Juli, 2 Sept. 1619.

met enkele gecommitteerden uit het consistorie op de classis te Gorinchem, die daar namens „de gemeijnte" van Rotterdam in het licht stelden, hoe zij „over langhe d. Gisbertum Voetium tot haeren praedicant geroepen hadden", en reeds onderscheidene malen te Heusden waren geweest — den laatsten keer zelfs voorzien van een aanbevelend schrijven, hun verstrekt door zijne excellentie, prins Maurits, alsook door het moderamen der Dordtsche nationale synode [1]) — om zijne dimissie te verkrijgen van den kerkeraad; doch zonder te slagen. Gevraagd door de aanwezige broederen: „hoe hij hem hier toe gevoelde in sijn gemoet ende conscientie", bleek Voetius van oordeel, dat hij Heusdens gemeente „die seer veel met hem hadde wtgestaen, ende die hij wiste dat hem in geenderleij manieren ontslaen wilde", niet mocht verlaten; ofschoon, aan den anderen kant, overtuigd „dat die van Rotterdam wel behoorden geholpen te worden [2]), ende hij aldaer meerder stichtinghe soude connen doen" [3]). Eenstemmig besloot hierop de Gorcumsche classis, Rotterdams gedeputeerden aan te zeggen: „dat, hoewel dese vergaderinghe was geneijcht haer alle hulp ende bijstant te bethonen", zij niettemin met een goed geweten onmogelijk kon overgaan tot Voetius' losmaking. Terwijl Heusdens oudste predikant van heeler harte berustte in de resolutie

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 30. Voetius bevond zich toentertijd nog te Dordrecht op de nationale synode, in welker tweede zitting gekozen waren: Bogerman tot praeses, Rolandus en Faukelius tot assessoren, Damman en Hommius tot scriba's.

[2]) In de voorrede zijner reeds meer vermelde *Proeve*, blz. VI, merkt Voetius op, dat te Rotterdam »de waerheyt, die na de godtsalicheyt is, boven alle andere plaetsen onzes vaderlants op het hooghste ende seer baldadelick ghelastert wordt, tot jammerlycke verstroyinghe van veele eenvoudighe".

[3]) Vgl. echter Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 663, waar in het breede en ontkennend deze vraag wordt beantwoord: »An major et frequentior ecclesia majorem aedificationem inserat, et consequenter majoritas illa sufficiens sit ratio, transitus et translationis ministri a sua ad majorem illam ecclesiam?"

door de broederen genomen, toonden de Rotterdamsche afgevaardigden zich daarover grootelijks misnoegd [1]); wat echter niet belette, dat zij reeds in 1621 wederom hetzelfde verzoek deden [2]) en — hetzelfde antwoord ontvingen.

Weinig beter ging het „andere goede gemeynten", die haar ernstig verlangen te kennen gaven, met Voetius' persoon en bekwaamheden voor hare leden winst te doen [3]). Daartoe behoorde al aanstonds het rechtzinnige Dordrecht, waar zoowel zijn vroegere Leidsche medebursaal, Gosuinus Buytendyck [4]), als zijn collega en geestverwant uit lateren tijd, Balthasar Lydius [5]), vruchteloos Heusdens prediker de plaats wenschten te zien vervullen van den gematigden, zéér practisch gezinden contra-remonstrant Johannes Becius [6]), 26 Januari 1626 overleden [7]). Dan volgde tegen het einde van genoemd jaar Den Haag, dat, na het afsterven van Wilhelmus

---

1) *Hand. cl. Gorc.*, 15 April 1619.

2) Zie Essenius, *Orat. fun.*, p. 30, waar sprake is van een: biennio post. Vgl. Soermans, *Acad. reg.*, blz. 137, 138. — Le Long, *a. w.*, blz. 89, bericht evenwel: »Vier jaaren daar na (1623) versocht hem de magistraat van Rotterdam van nieuws, 't geene hem nochmaals door den gemelden Prins wierdt aangeraaden; doch hy wees het wederom van de handt". Voetiuszelf laat den duur van het tijdsverloop onbeslist, wanneer hij schrijft, *Polit. eccles.*, t. III, p. 252: »Quod cum tunc temporis (n. anno 1619) non successisset, aliquamdiu post idem denuo tentarunt". Vgl. *Proeve*, voorrede, blz. VII, en *Resol. Holl.*, 20 Sept. 1624. De Handelingen van het Rotterdamsche consistorie kunnen bij deze quaestie geen licht aanbrengen, wijl de oudste kerkeraadsacte dagteekent van 5 Januari 1639.

3) Zie Voet., *Proeve*, voorrede, blz. VIII; Paulus Voet., *Appendix apol.*, p. 270; Soermans, *Acad. reg.*, blz. 137, 138 en Le Long, *a. w.*, blz. 89, 90.

4) Zie hierboven, blz. 111, aant. 5.

5) Zie hierboven, blz. 283, aant. 8.

6) Vgl. hierachter, bijlage LI.

7) *Acten kerkr. Dordt*, 7 Juli 1625; 18, 20—25 Aug. 1626. Daar er »geen apparentie was van d. Voetius te krijghen", beriep men, 5 Sept. 1626, Samuel Everwijn, die zich de keuze liet welgevallen. Vgl. hierachter, bijlage CXXXIII, en hierboven, blz. 327.

Verhoeven, onder „verscheyden treffelicke leeraren", ook Gisbertus Voetius uitkoos om voor de vaceerende vijfde predikantsplaats „den collegium van justitie ende magistraet" te worden aanbevolen [1]). De hierop bij meerderheid van stemmen gedane beroeping, welke drie broederen [2]) uit den Haagschen kerkeraad overbrachten naar de frontierstad, werd, hoewel aangedrongen met een „ernstigh voorschryven" van prins Frederik Hendrik en van heeren Gecommitteerde Raden, nochtans door Voetius en zijne gemeente „ten vriendelickste" afgeslagen [3]). Hetzelfde lot trof later de aanvraag van Haarlems gereformeerde „kercke". Uit een genomineerd vijftal, was Voetius daar omstreeks het midden van Juni 1628, „na diepe deliberatie" en bij stemming „int heymelyck", tot opvolger gekozen van Johannes Acronius [4]). Doch ook nu wisten zoomin Swalmius als Henricus Geisteranus — predikanten binnen de Spaarnestad [5]) en door het consistorie mede afgevaardigd om Heusdens kerkedienaar te gelijk met diens verkiezing het beroep-zelf aan te bieden [6]) — te bewerken, trots „alle instantien aen d. Voetium gedaen", dat deze er voorloopig in toestemde „sich gelaten te

---

[1]) *Acten kerkr. Den Haag*, 12 Nov. 1626. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 3

[2]) Te weten: de predikant Johannes Lamotius, de ouderling Henric Hondius en de diaken Cornelis Soetens. Vgl. bijlage CXXXIV.

[3]) Eerst den 14den November 1627 werd in 's-Gravenhage de vacatu vervuld, door de overkomst uit Wijk bij Duurstede en bevestiging v Laurentius Modaeus (Modet).

[4]) *Acten kerkr. Haarl.*, 5 en 13 Juni 1628.

[5]) Te Haarlem was ook predikant Voetius' voormalige ringbroeder en n altijd hooggeschatte vriend, Josephus van der Rosieren. Zie *Acten kerkr. Haar* 19 Juni 1628. Vgl. hierboven, blz. 197 en 283, aant. 3.

[6]) Bij hooge uitzondering, en om hem toch maar binnen de Spaarnes te krijgen, werd door het consistorie »eendrachtelijck goet gevonden", dat men Voetius niet vragen zou, om, naar het gebruik medebracht, vóór de eigenlijke beroeping aldaar eerst »sijn gaven te willen laten hooren". *Acten kerkr. Haarl.*, 20 Juni 1628.

stellen" [1]), ten einde men in een hoogere kerkelijke vergadering nauwgezet zou mogen overwegen — „de redenen van die van Haerlem gebalanceert synde tegen de redenen van Heusden" — wat voor de eene of de andere gemeente de meeste stichting opleverde [2]).

Het pleitte, ongetwijfeld, zoowel voor Voetius als voor de Calvinisten zijner vaderstad, dat hem het scheiden telkenmale te moeielijk viel; terwijl ook zij, van hun kant, evenmin besluiten konden, ofschoon herhaaldelijk daartoe aangezocht, met zijn vertrek vollen vrede te hebben.

Nochtans, niet enkel op die wijze, openbaarde zich de belangstelling der gemeente in Voetius' arbeid en persoon. Was het Heusdens prediker, gelijk hij ronduit verzekerde, vrij wel onverschillig „of men hem veel aenhaelde en caresseerde, veel eere ende beleeftheyt bewees, veel te gast of ten bras noodde" [3]), des te hooger schatte hij de onmiskenbare blijken van „goetherticheyt" aan vrouw en kinderen geschonken; waar magistraat en kerkmeesters [4]) zich beijverden zijne pastorie — staande in de Putter-

---

[1]) *Acten kerkr. Haarl.*, 29 Juni 1628. Vgl. Voet., *Proeve*, voorrede, blz. VIII, »dat ick in het minste my in myn ghemoet niet hebbe connen gheneghen of ghelaten stellen, om andere beroepinghen aen te gaen". Zie ook hierachter, bijlage CXXXV.

[2]) Vgl. nog hierboven, blz. 329, het beroep naar Den Bosch, insgelijks door Voetius ontvangen en afgeslagen. Volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 30; Le Long, *a. w.*, blz. 89, en anderen, zou hij ook beroepen zijn te Middelburg. De acten van den bijzonderen kerkeraad dier gemeente over de jaren 1618 tot 1634, door mij nagezien, en alleenlijk voorhanden in den vorm van een memoriaal of kladboek, bewaren daaromtrent het stilzwijgen; weshalve ik vermoed, dat het hier, evenals te Dordt, gebleven is bij een »sonderen" — hoogstens een »besenden" van Heusdens predikant.

[3]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 69. Vgl. *Polit. eccles.*, t. II, p. 306, 429.

[4]) Toentertijd waren o. a. kerkmeesters: Willem Tuelinck en Johan Beelaerts. Voorts zaten in den schepenstoel meestendeels Voetius' bijzondere vrienden. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 17 verso, en E. 68, fol. 25 verso; van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 165—168.

straat, „neffens die huysinge der jonge schutters" [1]) — zoo goed mogelijk te onderhouden en haar in menig opzicht zelfs te verfraaien, door, overeenkomstig Deliana's wensch, nu eens de levering te gelasten van „seven ellen blaeu laecken tot becleedinge der mueren", dan weer „een luyfken te verordineren boven die voordeure, met een koedtsken voor de kynder"; of wel zorg te dragen, dat „den put wat verhoecht wierde", als veiligheidsmaatregel ten behoeve der jeugdige kleinen: Nicolaas [2]), Daniël [3]) en Anna Voet [4]).

Wat hem persoonlijk betrof, zoo zag hij van stadswege, tegen Kerstmis 1620, bij de nog kortelings zéér verbeterde woning eene geheel nieuwe kamer aangebouwd, met „een portaele van schreynwerck inden inganck, mitsgaeders een spijndeken, dienende tot zyne gerieff" [5]). In dit „museum ofte studoir" kon hij van nu aan zich

---

[1]) *Oud-arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 12; E. 218, bijlage tot fol. 19. Nadat zijn broeder Diedericus tot rector te Heusden was aangesteld, verwisselde Voetius van pastorie (vgl. hierboven, blz. 226). Ook de toen door hem betrokken woning — vroeger »by den predicant za: Niclaes van Houweningen gebruyckt", en gelegen »achter die kercke", was stadseigendom; de kooppenningen daarvoor waren indertijd tegen zeven percent opgenomen, zoodat er 's jaars 63 gld. aan interest moest betaald worden. Hiervan vergoedde de landsregeering 60 guld. Voorts kwamen alle onderhoudskosten ten laste der stad. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 214, bijlage tot fol. 38 verso; E. 62, fol. 18 verso; E. 63, fol. 27 verso; E. 65, fol. 15.

[2]) Zie hierboven, blz. 364, aant. 3.

[3]) Op Nieuwjaarsdag van het jaar 1630 doopte Voetius den jonggeboren Daniël; aldus genoemd naar zijn grootvader van moederszijde. *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 17, en Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[4]) Gedoopt «den 21 January 1633, Anna, dochter van d. Voetius ende Delia Jans". *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 17 en Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[5]) Volgens het bestek zou Voetius' studeerkamer worden: »lanck tussen de mueren achtien voet, ende wijt tussen de mueren seventien voet, ende hooch twee verdiepinghe; de eerste tien voet, de ander negen voet". Later kwam er nog vier voet bij de lengte. Het werk moest »voltrocken" worden tusschen 4 Aug. en 25 Dec. 1620. *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 36.

ongestoord bezighouden met het verrijken zijner kennis en het daarvan meêdeelen aan anderen.

Had er voor Voetius, tijdens de jaren zijner academische vorming, maar weinig gelegenheid bestaan om arabisch te leeren [1]), en was hij eerst in Vlijmens pastorie begonnen zich op genoemde taal meer ernstig toe te leggen [2]), — later trachtte hij dat zelfonderricht aan te vullen, door, gedurende hun vacantieweken, den omgang te hernieuwen met sommige, hem goed bekende Heusdensche bursalen [3]), die, studeerende aan Leidens hoogeschool, gaarne vertelden, wat zij hadden gehoord op de collegebanken bij Erpenius [4]). Hiermeê niet tevreden, reisde Voetius nog bovendien in eigen persoon naar de vroegere „alma mater", ten einde daar den wijd en zijd beroemden professor mondeling te raadplegen over de leermiddelen voor [5]) en de uitspraak van het arabisch [6]).

Op zijne beurt wederom gaf Heusdens kerkedienaar, hetzij gemeenschappelijk, hetzij afzonderlijk, — behalve in enkele theologische vakken, in latijn en grieksch, in oratorie en poëzie, in muziek en arithmetiek, in logica, physica en metaphysica — ook onderricht in de Oostersche talen: hebreeuwsch, syrisch en chaldeeuwsch, aan enkele

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 78.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 159.

[3]) Te weten: Joh. Wyckentoorn, Ambr. van Houweningen, Theod. Groen, Joh. Sylvius, Cornelis Schalken en David du Piere, jr.; zie *Oud-arch. Heusden*, E. 215 tot E. 221, passim.

[4]) Thomas Erpenius (van Erpe), geboren te Gorcum den 11den Sept. 1584, was, sedert 1619, hoogleeraar te Leiden in het arabisch, en later ook in het hebreeuwsch. Hij stierf aldaar, 13 Nov. 1624, aan de pest.

[5]) Tot die, voor het arabisch, aanbevolen leermiddelen zullen wel behoord hebben: »Erpenii Pentateuchus sive quinque libri Mosis, arab., Lugd. Bat., 1622" (*Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 116), en »Erpenii rudimenta linguae arabicae et ejusdem praxis grammatica, et consilium de studio arabico feliciter instituendo, Lugd. Bat., 1620" (*Auctie-catal.*, pars I, theol. in oct., n°. 212). Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 303.

[6]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 24.

vrienden en bekenden, zoo ouderen als jongeren [1]). Tot hen behoorden zijn broer Diedericus, rector der „groote schole"; de predikant Seroyen, zijn medearbeider binnen Heusdens gereformeerde gemeente; Samuel Batcheler, hun collega bij de Engelsche huurtroepen aldaar [2]), en, om meerderen hier niet te noemen, Jacobus van Oudenhoven, een zijner tijdelijke huisgenooten [3]).

Voor eigen oefening bestudeerde Voetius maandenlang het boek „Job"; daarbij raadplegende sommige, toen zeer gezochte commentaren [4]), alsmede verschillende overzettingen: Fransche en Engelsche [5]), Spaansche en Itali-

---

[1]) Bedoeld onderricht werd, naar zich verwachten liet, door Voetius echtmethodisch gegeven; zie dan ook: »Galenus Pergamenus, De optimo docendi genere, Genevae, 1621" (*Auctie-catal.*, pars II, misc. in fol., n°. 4).

In zijne *Polit. eccles.*, t. II, p. 419, antwoordt Voetius bevestigend op de vraag: of een predikant privaatles mag verstrekken? waar hij schrijft: »Si absque neglectu, imminutione, praejudicio officii et operis pastoralis, accessorio hoc opere fungi possit et velit". Vgl. hiermede *l. c.*, p. 420—422.

[2]) Batcheler was garnizoensprediker, ten dienste der Engelsche soldaten. Meestal begiftigde het burgerlijk bestuur van de verschillende frontierplaatsen zulke »uytheemsche predicanten" — doch zonder dat gunstbetoon »in consequentie te trecken" — met enkele »immuniteyten ende profijten"; op zich nemende hen »jaerlycx van brandt te versien ende excempt te houden van stadts acsijs". Dit viel o. a. te beurt ook aan Thomas Barkley, den voorganger in Heusden van Batcheler. *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 49 der gemeenterekening van 1619. Zie hierachter, bijlage CXXXVI.

[3]) Zooals van Oudenhoven in de opdracht zijner *Beschr. v. Heusd.*, uitgave van 1651, aan de magistraat aldaar herinnerde, was hij, »naer dat hij sijne studiorum cursum in de academie van Leyden gheabsolveert hadde, ten huysen van d. Gisbertus Voetius, doen predicant tot Heusden, komen woonen, om des selvers private institutie te genieten". Vgl. *Ringb. Heusd.*, 10 Juni 1625 en 22 Juli 1631; *Hand. cl. Gorc.*, 27 Jan. en 23 Juni 1625. Zie voorts, meer in het bijzonder, over dien geschied- en oudheidkundige, Jacob van Oudenhoven, en zijne werken: dr. C. R. Hermans, *Geschied. mengelw.*, dl. I, blz. 132—148.

[4]) »Joan. de Pineda, In Jobum. Antverpiae, 1612. 2 volum.", en Joan. Mercerus, Commentarii in librum Job. Adjecta est Th. Bezae epistola. Genevae, 1573". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in fol., n°. 62; pars II, theol. in fol., n°. 160. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 524.

[5]) »Job translated and brought on to dialogue and paraphrase". *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 621. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 510.

aansche [1]); dit laatste, om zijn nieuwere talen naar behooren te onderhouden of er zich hoe langer hoe verder in te bekwamen [2]). Voorts las hij uit de breede rij van oud-christelijke geschriften: Tertullianus' scherp, maar boeiend betoog „Apologeticus", met de verklarende noten van Desiderius Heraldus [3]); diens geestig ingekleede zelfverdediging „De pallio" en, ten deele, het eenzijdig-dogmatische, reeds echt-katholieke tractaat „Adversus haereticos". Van Gregorius Nazianzenus leerde Voetius op zijn „studoir" kennen de veelgeprezen „Oratio apologetica de fuga sua" [4]), benevens enkele homiliën, door den grooten Cappadociër gehouden; van Theodoretus: het wijsgeerig boek „Graecorum affectionum curatio" [5]); van Minucius Felix: diens helder-geschreven, zaakrijken „Octavius" [6]); van den vorst der Latijnsche kerkvaders,

---

[1]) »La sacra biblia tradotta in lingua italiana e commentata da Giov. Diodati". *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 185. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 511.

[2]) »Te deser tijdt (nl. 16 Febr. 1619) begost Deodatus, professor te Geneven, alle Donderdaegen in 't italiaensch te prediken — schrijft Brandt, *a. w.*, dl. III, blz, 448 — om de synode (t. w. die, binnen Dordrecht) daer door te meer luister te geven. Dit duurde de geheele vasten. Doch daer waeren soo weinige, die 't italiaens verstonden, dat men geen leser, noch voorsanger, noch medesingers kon vinden, en de predikatien sonder lofsangen moest doen, regelrecht tegens den Geneefschen stijl. In d'eerste preeke waeren slechts ses of seven mannen, en eene vrouw, die hem hoorden". Naar ik vermoed, behoorden tot dat weinige publiek o. a. Anna Maria van Schurman en Voetius. Ook de Engelsche godsdienstoefeningen zal hij toenmaals wel hebben bijgewoond. Zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. I., pars I, p. 487.

[3]) »Q. Sept. Flor. Tertulliani apologeticus, et M. Minucii Felicis Octavius. Desid. Heraldus emendavit, comment. et notas addidit. Lutet. Paris., 1613". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 86. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 608.

[4]) »Gregor. Nazianzeni apologeticus, cum scholiis et ex interpretatione Julii Gabrielis Eugubini. Plant". Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in oct., n°. 517. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 606.

[5]) »Theodoreti episc. Cyrensis Graecorum affectionum curatio. Graece et latine recognita opera Frid. Sylburgi vet., Heidelb., 1592". Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 608.

[6]) Zie hierboven, aant. 3.

Aurelius Augustinus: diens uitvoerige ketterlijst „De haeresibus" [1]); van Ignatius: de zeven, aan hem toegekende „Epistolae", door Vedelius verklaard [2]); van Irenaeus: diens overgebleven vijf boeken „Adversus haereses", en van Clemens Alexandrinus: de belangrijkste stukken uit diens „Opera", geëmendeerd door Fredericus Sylburgius en Daniël Heinsius [3]).

Op het onafzienbaar veld der kerkelijke en wereldsche historiën, tot nog toe weinig door hem betreden, verdiepte zich Voetius nu eens in Carranza's „Summa conciliorum et pontificum" [4]), dan weer in diens „Codex canonum ecclesiae universae" en „Codex canonum ecclesiae africanae", laatstgenoemde werken door Justellus met aanteekeningen voorzien [5]). Ook hield Heusdens prediker zich bij tijd en wijle bezig met Capellus' „Historia sacra et exotica" [6]); met het „Chronicon Carionis", oorspronkelijk uitgegeven door Melanchton, en door diens schoonzoon

---

[1]) Aanvangende bij de Simoniani, en eindigend bij de Pelagiani, somt Augustinus hier achtentachtig verschillende soorten van ketters op. Met eene »peroratie" besluit hij zijne lijst.

[2]) »Ignatii quae exstant omnia, in II lib. distincta, graece et latine. Cum XII exercitatt. in eundem, auctore Nic. Vedelio. Accessit apologia pro Ignatio, etc., Genevae, 1623". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 259, Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 607.

[3]) »Clementis Alexandrini opera, graece et latine, quae extant. Dan. Heinsius emendationes adjecit. Accedunt diversae lectiones et emendationes a Frid. Sylburgio collectae, Lugd. Bat., 1616". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in fol., n°. 17, Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 605.

[4]) »Carranzae Mirandae summa conciliorum et pontificum a Petro usque ad Julium III, Paris., 1560". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in duod., n°. 30. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 609.

[5]) Zie *Auctie-catal.*, pars I, misc. in oct., n°. 23. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 25.

[6]) »Jacobi Cappelli historia sacra et exotica ab Adamo usque ad Augustum. Demonstrationibus mathematicis fulta et documentis ethnicis locupletata, Sedani, 1613". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 36. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 326.

Peucerus voortgezet [1]); met Sleidanus' „Commentarii de statu religionis et rei publicae Carolo quinto caesare" [2]); met de „Historiae sui temporis" van Jacobus Augustus Thuanus [3]); met Perrins' „Histoire des Vaudois" [4]) en Matthieu's „Histoire de France" [5]); met de overbekende „Mémoires" van Philippe de Commines [6]); of wel, hij volgde belangstellend, wat een vroegere stadgenoot, Nicolaas Jansz. van Wassenaer [7]), had bijeengebracht in zijn omstandig „Verhaal alder ghedenckweerdichste geschiedenissen, in Europa en andere waerelddeelen voorgevallen". Toch werd het eigen volk ter wille der vreemde

---

[1]) »Chronicon Carionis, expositum et auctum, ab exordio mundi usque ad annum 1612, a Phil. Melancthone et Casp. Peucero. Postr. editio castigat., Genevae, 1617". Zie *Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., n°. 224. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 627.

[2]) »Joa. Sleidani de statu religionis et reipublicae, Carolo V caesare, commentarii, Argentorati, 1555". Zie *Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., n°. 248. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 336.

[3]) »Jac. Aug. Thuani historiarum sui temporis ab anno 1543 usque ad annum 1607, libri CXXXVIII. Quorum LXXX priores multo auctiores, reliqui vero nunc primum prodeunt. Accedunt commentariorum de vita sua libri VI hactenus inedita, Aurelianae et Colon. Allobr., 1626—1630". Zie ook Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 444.

[4]) Voetius las bovengenoemd werk waarschijnlijk in deze vertaling: »J. P. Perrin, De historie vanden Waldensen ghedeelt in drie deelen enz. Wt de Fransoysche tale overgheset door J. M. V. Hier is noch by ghevoecht een aenhangsel daer in aengewesen wort, waer de suyvere kercke geweest is, voor de tyden der Waldensen enz. Ghestelt by Balth. Lydius, Dordrecht, 1624". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 78. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 651.

[5]) »Histoire de France et des choses memorables advenues aux provinces estrangeres durant sept années de paix du règne du roy Henry IV, 1598—1604, par P. Matthieu, Paris, 1607". Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 665.

[6]) »Les mémoires de Phil. de Commines sur les principaux faicts et gestes de Loys XI et Charles VIII, etc., Genève, 1604". Zie *Auctie-catal.*, pars I, misc. in duodec., n°. 4. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 336.

[7]) Van Oudenhoven telde »Nicolaus à Wassenaer, doctor medicinae tot Amsterdam" bij de »geleerde ende vermaerde mannen" der frontierstad. *Beschr. v. Heusd.*, blz. 189. Vóór van Wassenaer zich als geneesheer in Amsterdam vestigde, was hij als docent verbonden aan Haarlems gymnasium. Zie dr. Hoffmann, *a. w.*, blz. 58.

natiën geenszins door Voetius vergeten, waar hij zijne lectuur der „Nederlantsche oorloghen" van Pieter Bor, met diens in 1626 te Amsterdam verschenen vijfde foliodeel, voltooide [1]), en niet in gebreke bleef Emanuel van Meterens, op de Leidsche provinciale synode van 1619 zoo sterk aangevochten [2]) „Historie", van het begin tot het einde door te lezen [3]).

Een eerste vrucht dier onvermoeide studie, buiten zijn gewonen preek- en catechisatie-arbeid om, was de uitgave, ten jare 1627, van het vlugschrift: Lacrymae crocodili abstersae [4]). Daarmede nam Heusdens prediker persoonlijk deel aan den sabbatstrijd, die, reeds sedert Dordrechts nationale synode, tal van gemoederen min of meer heftig had beroerd [5]). In gemelde „Lacrymae" [6])

---

1) Vgl. hierboven, blz. 58.

2) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden 1619, art. 83.

3) »E. van Meteren, Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen tot 1612 met des autheurs leven, etc., Den Haag, 1623". Zie *Auctie-catal.*, pars II, misc. in fol., n°. 2. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 447, en het opstel van dr. Rogge over van Meteren in *Eigen Haard*, 1897, blz. 180—184.

4) Zie Ypeij en Dermout, *a. w.*, dl. III, aant., blz. 16.

5) Vgl. dr. de Lind van Wijngaarden, *a. w.*, blz. 116—142, passim. Zie ook Crenius, *Anim. phil. et hist.*, pars VIII, p. 43—45, waar o. a. staat vermeld dit oordeel, neêrgeschreven door Johannes Walaeus, oudsten zoon van den Leidschen hoogleeraar Antonius Walaeus: »Voetius juvenile opposuerat scriptum, Lachrymas crocodili, quo adversarium magis pungere, minus ecclesiam videbatur aedificare".

6) In zijn *Land v. Rembr.*, dl. II, 1ste helft, blz. 102, aant. 2, haalt Cd. Busken Huet o. a. den titel: »Lacrymae crocodilli" aan, als een staaltje van Voetius' »middeneeuwsch latijn, doorweven met eene bastaardsoort van renaissance-sieraden". Op dat punt, ongetwijfeld, was Heusdens prediker geheel en al kind van zijn tijd. Ook herinnert die titel (zie dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 399) aan een toenmaals zéér bekenden versregel uit het »Tafereel" van den remonstrant Reinier Telle:

»Men vint al somtyts van die hanen,
Die schreyen als sij 't volck vermanen
Van d'arme kerck en haren staet;
Maer of 't gheen crocodylsche tranen
En syn, weet Godt, die 't al verstaet.

koos hij beslist partij voor zijn streng-ascetischen geestverwant Guilielmus Teellingius, kerkedienaar te Middelburg [1]), en maakte met dezen gemeene zaak tegenover hun beider ambtsbroeder uit Tolen, Jacobus Bursius [2]), wiens geschrift: Threnos ofte weeclaghe [3]) ongetwijfeld ten doel had aan te dringen op eene vrijere zondagsviering dan Teellinck, krachtens zijne beginselen, meende te kunnen toestaan [4]). In weerwil nochtans van den stelregel, opgevolgd zelfs door dusgenoemde „precyse"

---

[1]) Willem Teellinck stond te Middelburg van 26 Nov. 1613 tot 8 April 1629, toen hij stierf. Voetius gaf hem den eerenaam van: »theologus πρακτικώτατος", in zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 1237. Zie over Teellinck ook nog *o.l.*, t. I, p. 1061; t. II, p. 528; t. III, p. 72, 76, 236, 265, 932.

[2]) Jacobus, zoon van den Middelburgschen predikant Gillis Burs.

[3]) Zie voor den volledigen titel: dr. Glasius, *a.w.*, dl. I, blz. 206. De auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek vermeldt het bedoelde pamflet — pars I, theol. in oct., n°. 259 — aldus: »Jac. Bursii wee-klage, aenwijsende de oorsaecken van den jammerlijcken stant van het landt, ende de ontheyliginge des sabbathdaeghs".

Evenmin als dr. de Lind van Wijngaarden (zie *a.w.*, blz. 126, aant. 2) bij machte was een exemplaar van Bursius' »Wee-klage" op te sporen, evenmin gelukte het mij Voetius' »Lacrymae" onder de oogen te krijgen. Den inhoud echter van laatstgenoemd tractaat leerde ik eenigermate kennen uit sommige fragmenten, welke den Groningschen hoogleeraar Martinus Schoockius tot bewijsplaatsen moesten dienen bij de verdediging eener disputatie »De die dominico", opgenomen in zijne *Exercitationes variae, de diversis materiis. Edit. nova*, Traj. ad Rhen., 1663. Vgl. daarmede van denzelfden schrijver: *De bonis ecclesiasticis dictis, in quo agitur de canonicis in genere, etc.*, Gron., 1651, p. 3 der »praefatio".

[4]) Ten gevolge van Teellincks rusteloos ijveren, zoowel als op het krachtig vertoog bij de stedelijke regeering ingediend door Middelburgs kerkeraad over »de profanatie vanden rustdach ende gods-dienst in de selve", o. a. door »het duynryden", verordende aldaar de vroedschap »dat de poorten souden gesloten worden t sondaechs, vande acht uren s morgens tot vier off vyff uren naden middach. Ende de passagie poorten (t. w. die naar Vlissingen) soudemen geheel sluyten behalven het clincket". *Kladnot. kerkr. Middelb.*, 13 April 1619. Vgl. daarmede die van 27 Maart 1621 en 10 Aug. 1624. Zie verder: W. Teellinck, *Noodwendigh vertoogh, aengaende den tegenwoordigen bedroefden staet van Gods volck*, Middelb., 1627; *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 195; Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 59, 68, 1222, 1242; t. IV, p. 44; t. V, p. 658; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 973; t. II, p. 233; t. III, p. 462, 492; *Thers. heaut.*, p. 153.

christenen [1]): dat men den rustdag geenszins ontheiligde, met dingen te doen, die geboden werden òf door den drang der omstandigheden, òf door de liefde tot den medemensch, hielden Voetius' „Afgewischte krokodillentranen" staande, dat elke bezigheid van hand [2]) en hoofd [3]), die niet rechtstreeks betrekking had op het vieren van 's Heeren dag, gelijk ook iedere uitspanning, in den vorm van een of ander spel genoten [4]), alsdan afkeurenswaardig heeten moest. En, wat betrof den oorsprong zelven des sabbats — afwijkende van het gevoelen door zijn grooten leermeester Gomarus verdedigd, zocht hij dien, met Rivet en anderen, niet in de Arabische woestijn noch op den berg Sinaï, maar, overeenkomstig Genesis 2, vs. 2, reeds bij de schepping [5]).

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 352. Zie ook Voet., *Meditatie*, blz. 22 tot 30.

[2]) »Interim tamen, quae in thesi non difficulter videntur concedere, in hypothesi iterum eripiunt. Neque enim sartoribus, sutoribus et fabris, etc. hic quicquam concedunt, imo ne quidem bajulis, vectoribus, rhedariis, etc. ut videre est apud authorem Lachrymarum crocodili, pag. 68". Schoock., *Exerc. var.*, p. 107. Zie ook bijlage CXXXVII.

[3]) »Author crocodilinus literatis hominibus haut magis propitius est, hac in parte, quam iis, qui artes sellularias exercent, neque enim existimat pag. 84. et seq. eos, qui die Dominico intenti sunt medicationi ac praxi medicae, pragmaticae seu forensi, item studiis philologicis et quidem secreto in museis suis, ubi nullorum oculis scandalum objiciunt, commodius piis exercitiis posse negotiari salutem suam, quam sartores, sartrices, textores, vietores, etc. quod nemo non concesserit, si hi musagetae, neglectis exercitiis publicis, privatisque precibus, et meditationibus, totum diem Dominicum consecraverint sui studii contemplationibus". Schoock., *Exerc. var.*, p. 109.

[4]) »Quo usque vero hae recreationes debeant extendi, haut in proclivi est. D. Voetius in Lacrymis, sui ingenii atque pietatis indicibus, pag. 68. vult excludi, risus, lusus, hastiludia, venationes, aucupia, piscationes, musicae exercitia, fritillos, lusum scachicum, jactum lapidum, lusum globorum, pilae, clavae, certamina gymnastica, symposia honesta etc., quod cum per ea Sabbathum non sanctificetur, omnino putandum sit, illud ipsum, si quid horum fiat, profanari". Schoock., *Exerc. var.*, p. 113. Vgl. daarmede *Acta syn. part. Z. H.*, Yselstein, 1626, art. 32 en het aangevoerde in den tekst, hierboven, blz. 304.

[5]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1245, en hierboven, blz. 110,

Het tweede tractaat door Voetius binnen zijn nieuw studeervertrek opgesteld, dat onder het schrijven allengs den vorm en de uitgebreidheid van een boek verkreeg [1]), was gericht tegen Daniël Tilenus. Deze had, nog theologisch professor aan de universiteit te Sedan, in 1612 eene „Overlegginghe ofte proeve van t' ghevoelen Jacobi Arminii" [2]) het licht doen zien, welk tractaat door tal van Gereformeerde kringen, ook binnen de Vereenigde Provinciën, bijzonder werd op prijs gesteld [3]). Zelfs vergeleken David Pareus en Abrahamus Scultetus — twee steunpilaren der kerkelijke rechtzinnigheid, uit het buitenland, op de Dordtsche synode [4]) — Sedans hoogleeraar vanwege zijne verhandeling bij een tweeden Augustinus, die de zuivere leer „godvruchtichlijck, modestelijck ende grondelijck" in bescherming genomen had tegen de aanvallen van Arminius, den nieuweren Pelagius,

---

aant. 4; *Auctie-catal.*, pars II, theol. in duodec., n°. 50: »Andr. Riveti dissertatio de origine sabbathi".

[1]) Uitgegeven in quarto, telt Voetius' »Proeve" 242 bladzijden, op twee kolommen gedrukt.

[2]) *Overlegginghe ofte proeve van t'ghevoelen Jacobi Arminii, van de predestinatie, van de ghenade Gods, ende van de vryen wille des menschen aen de staten van Hollant ende West-vrieslandt van hem verclaert. Door Danielem Tilenum, professoor inde theologie ofte godtheyt in de universiteyt van Sedan. Wt de Latijnsche sprake in de Nederduytsche tale ghetrouwelijck overgheset. Hier achter zijn noch bygevoecht drie brieven: 1. Davidis Parei aen den autheur. 2. Des autheurs aen Pareum. 3. M. Abrahami Sculteti*, (z. n. v. pl. en v. dr.) 1612. Zie den oorspronkelijken, Latijnschen titel bij dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. II, afd. II, blz. 139.

[3]) Alleszins gunstig oordeelde ook Heusdens prediker over den hoogleeraar te Sedan, toen deze nog »stont in het ghevoelen" der Contra-remonstranten. Zie b.v. Voet., *Proeve*, blz. 16, 113, 117, 132, 141, 151, 172. Vgl. daarmede *Dispp. select.*, t. I, p. 1082; t. V, p. 139.

[4]) Van Pareus, doctor en professor in de theologie aan de beroemde Heidelbergsche universiteit, werd op de nationale synode te Dordt, tijdens twee sessiën — die van 5 en 6 Maart 1619 — een door hem overgezonden schrijven voorgelezen, waarbij Scultetus, zijn collega te Heidelberg en tevens hofprediker van keurvorst Frederik IV, in persoon tegenwoordig was.

wiens overleggingen „bequamelyck" door hem waren „ontdeckt ende verdestrueert".

Tien jaar later gaf Tilenus een ander geschrift uit [1]) — niet zoo breed van opzet, en daarbij in lijnrechten strijd met zijne vroegere „Overlegginghe" [2]) — hetwelk de publieke kerkleer, vastgesteld op de synoden van Dordrecht en Alais [3]), toetste aan de practijk, door achtereenvolgens na te gaan, in hoever deze dienen kon: ter „bekeeringhe eens vreemdes tot het gheloove"; ter „beteringhe van een quaedt christen"; ter „vertroostinghe van een krancke, of die anderssins benaut is" [4]). Aan het slot zijner proefneming meende Tilenus met recht te mogen wijzen op eene negatieve uitkomst. Immers bleken voorgoed veroordeeld de Contra-remonstrantsche beginselen, die, in geen der drie genoemde gevallen, zich bij machte hadden getoond de begeerde hulp te

[1]) Bedoeld vlugschrift was getiteld: *De leere der synoden van Dordrecht ende Alez ghestelt op de proeve van de practijcque, ofte ghebruyck, waer in onder andere verborgentheden ontdeckt wordt een seer licht middel, om den mensch onsterflijck te maecken in dese werelt, door den vermaerden Daniel Tilenus, eertijdts professor der h. theologie inde hooghe schole van Sedan: ende nu ghetrouwelijck uyt het franscois in onse Nederduytsche tale overgheset. Na de copye ghedruckt tot Parijs. Anno* 1623. Zie voorts over dat pamflet, ook geplaatst achter Voetius' »Proeve", blz. 243 tot blz. 259, diens *Dispp. select.*, t. I, p. 1121; t. III, p. 1107; t. V, p. 622; *Polit. eccles.*, t. III, p. 703; *Thers. heaut.*, p. 90.

[2]) Aan Tilenus' blauwboekje over »De leere der synoden van Dordrecht ende Alez" ging, twee jaren vroeger, vooraf een door Wtenbogaert naar het fransch van den Sedanschen hoogleeraar vertaald: *Advertissement, ofte waerschouwingh, over het oordeel, uyt-spraeck, ende den eedt van 't synodus nationael der ghenaemde Ghereformeerde kercken van Vranckrijck, ghehouden tot Alez inde Cevennes, besloten ende gearresteert den* 6. *Octobris* 1620. *Nopende de vijf artijckelen der Remonstranten in Nederlandt.* (z. n. v. pl. en v. dr.) 1621. Vgl. dr. Knuttel, *Catal. pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 3251, en dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. I, afd. I, blz. 95; st. I, afd. II, blz. 54.

[3]) In Alais werd ten jare 1620 eene nationale synode der Fransche hervormden gehouden. Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 67, 68.

[4]) Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 1.

verschaffen [1]); die de prediking des woords, het gebruik der sacramenten en de dagelijksche oefening van het gebed volkomen onnut maakten; die „den gantschen kercken-dienst", bestaande in eene gezonde leer zoowel als in eene goede discipline, van boven tot onder „omkeerden ende om verre stieten" [2]).

Alleszins verklaarbaar zeker, dat Voetius ergernis nam [3]) aan de wijze, waarop Sedans voormalige professor [4]), met zijn jongsten arbeid „gheheel uyt de Ghereformeerde kercke springhende" [5]), Gods eeuwige, onverdiende genade door „opgeraepte" vonden zocht „onbruyckelick" te maken. Ook scheen het hem toe, als wilde Tilenus de jezuïeten

[1]) Volgens Tilenus' pamflet had, zoowel ter Dordsche synode als in die van Alais, voorgezeten een »tuymel-geest". De theologie en de religie, daar in practijk gebracht, noemde hij »monstreus ende wanschapen". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 16, 17.

[2]) Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 19.

[3]) Ten blijke hoezeer Voetius zich ergert aan Tilenus' vlugschrift kan dienen, dat hij het in zijn *Proeve*, blz. 17, een »horrendum carmen" heet, en het bij herhaling vermeldt als een »lasterschrift". Die ergernis overschrijdt echter nu en dan de grenzen der welvoegelijkheid; o. a. wanneer zij hem, blz. 123, doet verklaren, dat de tegenwerpingen door Tilenus aangevoerd gelijk staan met »oude ende verrotte uytspouselen van een vervuylde borst, van een quade maghe met bittere galle overladen". Vgl. daarmede blz. 24: »Wy sullen met de hulpe des Heeren betoonen, dat Tileni consequentien niet verveerlijck en zijn door hare stercte maer alleen door hare vuylicheyt ende leelicheyt, ghelijck den mensche eenigh besmettelijck schorft of etterbuyl".

[4]) De hertog van Bouillon, tevens prins van Sedan en gehuwd met Maurits' halve zuster, nam het blijkbaar voor de Fransche calvinisten op. Zonder zich het minst daartegen te verzetten liet hij toe, dat Tilenus, zijn voormalige gunsteling, in den winter van 1619 geheel onverwachts als hoogleeraar werd afgezet. Deze trok toen naar Parijs, waar hij uit eigen middelen in zijn levensonderhoud moest voorzien. Brandt, *a. w.*, dl. IV, blz. 143—145.

[5]) Volgens sommigen werd Tilenus door wat Corvinus tegen zijne »Overlegginghe" had aangevoerd (zie dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. I, afd. I, blz. 112) tot het Arminianisme bekend. Anderen wederom meenen, dat hij, kort vóór dien tijd, reeds daartoe was gekomen door persoonlijk onderzoek en nadenken. Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 231. Vgl. Voet., *Proeve*, blz. 16—18, passim; blz. 39, 127, 138, 260.

en huns gelijken in bittere lastertaal nog overtreffen, door van de Dordtsche canons te getuigen, hoe deze, aan wie naar hen luisterden, niet anders boden dan „òf een Epicurus oorcussen, om in vleeschelicke sorghloosheyt te slapen, òf een strop van wanhoope, om sich daer mede te verhangen met Judas" [1]).

Oordeelde Heusdens predikant dergelijk geschrift alle ernstige tegenspraak onwaardig en mocht het bovendien, naar hij meende, een overtollig werk worden genoemd „te herseggen, tgene so grondelijck van vele gheleerde mannen verclaert ende verdedicht was" — toch had men rekening te houden, zoo met het aanzien, hetwelk Daniël Tilenus bij tal van lieden genoot [2]), als met de uitgave en verspreiding van zijn pamflet in het Nederlandsch. Juist dit laatste leverde groot gevaar op voor vele eenvoudige, in de waarheid „niet wel ghewortelde conscientien" [3]). Herhaaldelijk hadden dan ook enkele goede vrienden reeds bij hem aangedrongen, dat hij de eene of andere verhandeling zou opstellen, waarin de uitspraken der Gereformeerde leer zonder vooroordeel aan de practijk getoetst werden, en het blauwboekje van Tilenus, vol „desperatie ende atheisterije", in de moedertaal beantwoord.

Half-onwillig [4]) — want hij hield zich verzekerd, dat

---

[1]) Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 11.

[2]) Somwijlen spreekt Voetius in zijn boek over Tilenus als over een »vermaert ende gheleert man", die »de maniere van bondigh te disputeren seer wel weet". *Proeve*, blz. 31; vgl. daarmede blz. 51.

[3]) Tilenus' »prejudicien opgelicht ende de saecke inden grondt blootelijcken ingesien sijnde met onse tegen-reden — zoo verzekert Heusdens predikant en stelt hij zijne lezers gerust — sal daer niet over blijven daer door yemandt soude konnen merckelijcken opghehouden werden, ten zy dan lichtveerdighe ende ydele menschen, die als de vliegen in een spinnen-webbe, in dese t'samenknopinghe der consequentien haer laten vangen". Voet., *Proeve*, blz. 19.

[4]) »Volens nolente animo". Voet., *Proeve*, voorrede, blz. V.

zoo iets beter „innerlijc in stillicheyt des geestes" gevoeld en geschat, dan „uytterlijck" beschreven en besproken kon worden — had Voetius ten langen leste de pen ter hand genomen; waarbij hij nog menigmaal in beraad stond, of hij, door walging en droefheid aangegrepen, met schrijven zoude voortgaan. Wijl nochtans de Calvinistische partij niet ophield hem „aen te porren", werd hij wel genoopt zich te vermannen en Tilenus' vlugschrift „tegen heugh ende meuge" te weêrleggen. Zoo kwam in Augustus 1627 Voetius' Proeve vande cracht der godtsalicheyt [1]), opgedragen aan de magistraat van Rotterdam en die van Heusden [2]), voor den druk gereed [3]), om, een half jaar later, binnen Amsterdam het licht te zien [4]).

Waren het, gelijk hij met een inleidend woord opmerkte, ongetwijfeld „sware ende hoogh-gaende stucken", tot welker behandeling hij zich had aangegord [5]) — om bij zijn oordeel hier niet te struikelen, dienden ze nederig,

---

[1]) *Proeve vande cracht der godtsalicheyt, met goet ende christelick bescheyt op seker laster-schrift, hier neffens gaende, by den Remonstranten hier te lande int nederduytsch gestroyt onder desen titul*: De leere der synoden van Dordrecht ende Alez, ghestelt op de proeve van de practijcke ofte ghebruyck, etc. Door den vermaerden Daniel Tilenus, etc. *Tot verdedinge* (sic) *vande leere der waerheyt ende ontdeckinge vande kracht der godtsalicheydt aende ontruste conscientien ingestelt. Door Gisbertus Voetius, dienaer Jesu Christi in sijne gemeynte tot Heusden*, Amst., 1628. De 2[de] druk: Utrecht, 1656. Bij herhaling maakt Voetius in zijne overige werken melding van dit tractaat; zie b.v. *Dispp. select.*, t. I, p. 1126; t. II, p. 546; t. III, p. 4, 88, 793; *Polit. eccles.*, t. III, p. 703.

[2]) Wegens die opdracht vereerde Heusdens magistraat Voetius met de som van zesennegentig gulden. Zie bijlage CXXXVIII.

[3]) Voet., *Proeve*, blz. 260.

[4]) De gang van zaken, hierboven geschilderd, is ontleend aan de voorrede van Voetius' »Proeve", twaalf bladzijden groot en gedagteekend uit Heusden »desen 31. Augusti 1627".

[5]) In Tilenus' blauwboekje waren, volgens Voetius, veel dingen »onder malcanderen gheworpen". Uit dien hoofde wilde hij, door de uitgave van zijn geschrift, »de waerheyt ende rechtsinnighe practijcke distinctelijck daer teghen stellen". Voet., *Proeve*, blz. 181.

eerbiedig en met kinderlijken schroom te worden in het oog gevat; onder dure verplichting, zich den heiligen geest, zooals deze sprak uit Gods woord, gevangen te geven, zonder ook maar de geringste plaats in te ruimen aan „eyghen sinnelijcheyt, wereltsche insichten, of vleeschelijcke beweginghen" en, op die wijze, tegen te werken de gehoorzaamheid des geloofs [1]).

Uitgaande van deze en soortgelijke algemeene bedenkingen [2]), kwam Voetius daarna, meer in het bijzonder, tot de wederlegging van Tilenus' „redenen [3]) ende consequentien" [4]), door er tegenover te stellen verschillende „wel

---

[1]) Voet., *Proeve*, blz. 1.

[2]) Bovenbedoelde »bedenckingen" maken, met verschillende »waernemingen, aenmerckinghen ende waerschouwingen", den inhoud uit van het eerste deel des tractaats, *Proeve*, blz. 1—28. Onder meer, wil hier Voetius, dat men bij het behandelen van zulke vragen nauwkeurig zal toezien: of ook iemands persoonlijk leven hier »mede leere ende spreke"; of hij »die disputeert van dese stucken, vernomen werde uyt eygen gevoelen te disputeren", *Proeve*, blz. 7. En dat juist ontbrak, naar hij zich overtuigd hield, bij Tilenus. »Hoe lange jaren — zoo vraagt Heusdens prediker in zijn tegenschrift, met het oog op den gewezen professor te Sedan — heeft Tilenus in den Woorde ghearbeyt, ende aende conscientien der onwetende, swacke, ghevalle zondaers, bedruckte, benaude, stervende, vleeschelijcke belijders, aengevochtene, in't publijck ende in het besonder besich gheweest met alderley geestelijcke remedien? Het is wat anders in de scholen lessen te doen ende dan in sijne studien hem te verberghen: ende wat anders in de son ende in het stof met alderley humeuren van menschen te worstelen, yeghelijcx gebreken te draghen, in yegelijcx conscientie hem openbaer te maken, met yeders troublen te zijn beroert, met yeders ergernisse te branden". Voet., *Proeve*, blz. 15, 16. Vgl. daarmede blz. 39 en 159, op welke laatste plaats gesproken wordt van Tilenus »onder de school-schaduwe". Hiertegenover stelt Voetius, blz. 208, zijn: »expertus haec scribo", ontleend aan Arminius.

[3]) Die redenen van Tilenus noemt Voetius nu eens »versierde droomen", dan weer »losse ongesouten woorden, phrenetique ende vertwijfelde duyselingen". Voet., *Proeve*, blz. 40, 70.

[4]) De »consequentien Tileni" staan in Voetius' schatting gelijk met »grouwelijcke spotterijen", en moeten »niet lichthandig maer met groote scrupuleusheyt" worden aangetast. Voet., *Proeve*, blz. 23. Vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 14. Eene enkele maal echter neemt Heusdens »minister" met zulk een »beestelijcken ende sotten vont" kortweg een loopje. *Proeve*, blz. 130, 131. Zie verder bijlage CXXXIX.

bereyde ende te vorens wel ghekoockte meditatien" [1]), in tien hoofdstukken afgedeeld [2]), die de Gereformeerde lidmaten van Rotterdam en van Heusden lichtelijk herkennen zouden als „eenighe der concepten", reeds door zijne vroegere predikatiën onder hunne aandacht gebracht; om verder, „met eene beweeglicke toepassinghe, ofte familiare aenleydinghe", te wijzen op wat dienen mocht tot vertroosting en verbetering. In het derde stuk van zijn boek [3]) trachtte hij dan, uit de binnen Dordt gevonnisde vijf artikelen, op zijne beurt aan te toonen, hoe de Remonstrantsche leer voor de practijk volkomen onbruikbaar was [4]); terwijl, aan den anderen kant, de

---

[1]) Voet., *Proeve*, blz. 5.

[2]) Tegen Tilenus' beschuldiging, dat de leer der Gereformeerden onmachtig blijkt een ongeloovige te bekeeren, komt Voetius op in hoofdstuk II—IV (*Proeve*, blz. 36—80). Tegen diens aantijging, dat de Calvinistische beginselen niets vermogen om een losbandig christen-mensch zijn leven te doen beteren, keert hij zich in hoofdstuk V—VII (*Proeve*, blz. 81—134). Eindelijk tracht hij, in hoofdstuk VIII—X (*Proeve*, blz. 134—186), het verwijt van den hoogleeraar te wederleggen, dat de canons zoo van Dordt als van Alais geen troost kunnen bieden aan kranken en bedrukten.

[3]) Het derde deel van Voetius' »Proeve" omvat blz. 187—242.

[4]) »De pseudopraxi, seu potius ἀπραξίᾳ theologiae remonstranticae ante complures annos ex professo scripsimus contra blasphemum libellum Danielis Tileni vernaculo sermone ex gallico hic in Belgio editum". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 12. In welken vorm en geest Voetius het Arminianisme bestrijdt, als voor de practijk ongeschikt, moge o. a. blijken uit wat hij aanvoert, blz. 187: »Die leere, die daer stelt een ghemeyne ende alghemeyne ghenade ende liefde Godes; een genade die overwonnen ende omghestooten kan worden ende dickwils omgestooten wert; eene genade die ophouden, beswijcken, ende uytgebluscht kan worden: de genade die Judas, Cain, Saul, Julianus Apostata ghegeven is geweest; een genade met de welcke soo vele, jae den meesten hoop verloren gaen: een genade die den mensche suspens houdt, ende op onsekere conditien doet sweven, ja als een koordendanser op de koorde waggelen; een genade die daer wort geseyt genoechsaem te zijn, ende nochtans veeltijts niet en doet dat gene waer toe zy genoechsaem ende machtich genoegh soude zijn; een genade, die op ons herte ofte op onsen wille niet anders in specie en werckt, als den Satan: een ghenade die begint, maer niet eyndight, belooft ende niet en volbrengt, die haer stercte in onse cranckheydt niet en volbrenght, maer alle hare

waardij van het Contra-remonstrantsche geloof voor een beoefenend christendom niet te hoog kon geschat worden.

Reeds was die bestrijding van Tilenus' pamflet, ten gevolge der Bossche verwikkelingen [1]), min of meer op den achtergrond getreden, als Voetius, ongeveer half Maart 1634, uit handen van zijn ringbroeder Martinus Lydius [2]), predikant te Aalburg, die enkele dagen binnen Dordt had vertoefd, een omstandig schrijven [3]) ontving van Johannes Beverovicius, geneesheer en lid der vroedschap aldaar [4]). In dezen brief deelde van Beverwyck aan Heusdens kerkedienaar mede, hoe hij sinds geruimen tijd bij enkele geleerde mannen, behoorende tot verschillende richtingen op kerkelijk-godsdienstig gebied, onder wie zich zelfs een pater-jezuïet bevond [5]), voorlichting had gezocht omtrent de, naar hij meende, zéér gewichtige vraag: of men zijn leven kon verkorten en verlengen; bijgevolg, of het in de macht stond der geneeskunst en

---

cracht suspendeert aenden verrotten draet van onsen dooden of crancken vryen wille: die leere, segge ick, die sulcx leert, so die aenghenomen ende toegepast wert, en can tot het herte niet spreken, noch in alle swaricheden eenen vasten ende eeuwigen troost het zelve toe brenghen".

[1]) Zie hierboven, blz. 334—348.

[2]) Martinus was de tweede zoon van den Dordtschen predikant Balthasar Lydius. Zie dr. Glasius, *a. w.*, dl. II, blz. 419.

[3]) Bedoeld schrijven is opgenomen in *Joh. Beverovicii epistolica quaestio de vitae termino, fatali, an mobili? cum doctorum responsis. Secunda editio triplo auctior*, Lugd. Bat., 1636, p. 225—234. Ook staat van Beverwycks brief achteraan in Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 1—10. Het adres, hier vermeld, en luidende: »Gisberto Voetio theologo, Heusdano, et in ill. gymnasio Ultrajectino s. s. literarum professori", is oogenschijnlijk eene anticipatie. Voetius' woord tot den lezer, *Dispp. select.*, t. V, aan van Beverwijcks schrijven voorafgaande, heldert echter de zaak voldoende op.

[4]) Zie, met betrekking tot Joan van Beverwyck, de schets van zijn persoon gegeven door Cd. Busken Huet, *a. w.*, dl. II, 2de helft, blz. 77—82, en, in het *Weekblad van het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*, 1893, dl. I, blz. 921—932, het opstel van dr. R. Krul, getiteld: »dr. Johan van Beverwyck herdacht". Vgl. ook hierboven, blz. 362, aant. 6.

[5]) Te weten: pater Mersennus, toentertijd verblijf houdende in Parijs.

in die harer beoefenaars, door een of ander dieet, iemands jarental te doen klimmen? [1]) Dreigde hier de Calvinistische leer, dat tijd zoowel als wijze van 's menschen dood, bij goddelijk raadsbesluit, in volstrekten zin was bepaald [2]), niet met verlamming te slaan elke poging, die de medicus zou willen aanwenden om, door zijne behandeling van den patiënt, bedoelden „fatalen termijn" als het ware te verschuiven? [3]) Over deze netelige quaestie verzoekt van Beverwyck Voetius zijne beschouwingen mede te deelen; onder toezending aan Heusdens predikant aller, sedert 16 Februari 1632, door hem van anderen daaromtrent ontvangen schrifturen [4]).

---

[1]) »Laudanda proinde est medicorum industria, qui docuere vitam prorogare mortalium, volucrisque fati, ut canit Horatius, tardare alas, dum naturalem illam siccitatem, quam aetatis decursu sponte oriri diximus, temperant, et modum artemque ostendunt, rite ea adhibendi, quibus natura sustentatur". Joh. Beverovicius, *De vitae term.* p. 227. Evenzeer in zijn *Schat der ghesontheyt; verçiert met historyen, kopere platen, als oock met verssen van heer Jacob Cats*, enz., 7[de] uitgave, Amst., 1649, blz. 31—38, handelt van Beverwyck in een afzonderlijk hoofdstuk over de vraag: »Of het leven door de konste ofte eenigh middel verlenght kan werden?" Vgl. Rodolphus Goclenius »De vita proroganda, id est animi et corporis vigore conservando et salubriter producendo, Francof., 1608", vermeld door Voetius' bekenden *Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., n°. 130.

[2]) »Calviniani statuunt enim Deum absoluto, id est, omnem omnino caussarum respectum excludente decreto, unicuique homini certam mortis horam, ac certum mortis genus ita determinasse, ut alio temporis articulo, et alio mortis genere interire non possit, nec potuerit, quam quo eum interire contingit". Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 230.

[3]) »Sunt qui hinc inferant, frustra aegrotos adhibere medicum, ut qui neminem sanare possit, nisi cui jam fato decretum est evadere". Daartegenover echter stond: »Plerisque eorum placere video determinatum vitae terminum non tollere medicinae necessitatem, sed simul stabilire, quasi haec ad illum nos duceret, non tamen ultra illum perduceret". Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 233.

[4]) Die correspondentie hield toenmaals in: een schrijven van Jacobus Crucius »theol. et gymnasiarcha Delphensis"; van Abrahamus vander Mylius »patritius, et theol. Dordrechtanus"; van Cornelius Beverovicius »patr., et theol. Dordr."; van Marinus Mersennus »theol. et phil. Parisiensis"; van Johannes Westerburg »eccl. Dordr. pastor"; van Caspar Barlaeus »med. doct., et phil.

Had het den Dordtschen geneesheer, man van smaak en ontwikkeling, goedgedacht, behalve den ruimen oogst, die reeds was binnengehaald, ook nog garven aan te vragen uit een der verst-gelegen frontierplaatsen [1]), zoo liet zich Voetius door geene valsche nederigheid weêrhouden, hier, naar zijn beste vermogen, de wetenschap te dienen. Eene breedvoerige missive; later, in druk, ongeveer honderddertig quarto-bladzijden groot [2]) — rijkelijk gevuld met teksten en andere aanhalingen, nauwkeurig afgedeeld in aphorismen en bewijsgronden, in excepties, instantiën en tegenwerpingen [3]); van het begin tot het einde op zuiver-scholastieke leest geschoeid [4]) — eene missive, die, naar hijzelf verklaarde, meer had van een

---

apud Amstelodamenses professor"; van Andreas Colvius »eccl. Gallicae apud Dordr. pastor"; van Andreas Rivetus »s. theol. doct., et Gulielmi Araus. principis ephorus"; twee brieven van Simon Episcopius »artium, et theol. doct." (vgl. dr. Knuttel, *Catal. pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 4443), en nog daarenboven de verschillende missiven door van Beverwyck aan gemelde personen verzonden. Zie Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 1—182; p. 206—224. In datzelfde »Latijns boeck" was, volgens van Beverwycks *Schat der ghesontheyt*, blz. 38, ook opgenomen »den stichtelicken brief van de wel-edele, ende onvergelijckelicke joffrouw Anna Maria van Schurman, ende, onder den naem van Pael-steen, inde Nederlandtsche tale onlangs gedruckt". De door mij gebruikte tweede editie der »Epistolica quaestio de vitae termino", hoewel dan »triplo auctior", bevat geen schrijven van Anna Maria. Zie voorts dr. G. D. J. Schotel, *Anna Maria van Schurman*, Den Bosch, 1853, blz. 81—84.

[1]) Aanleiding daartoe kan gegeven hebben, dat van Beverwyck bekend was met Voetius' »Philonium romanum correctum". Zie Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 234.

[2]) Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 234—369, en Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 10—136. Vgl. t. I, p. 377.

[3]) Voetius maakt in zijne verhandeling gebruik van 9 aphorismen, 19 argumenten, 21 excepties, 13 instanties en 18 objecties. Eigenaardig is zeer zeker, wat hij, *Dispp. select.*, t. V, p. 134, omtrent eene dier tegenwerpingen verklaart: »quod a nemine allatum ipse mihi objicio".

[4]) Met het oog daarop schrijft Voetius dan ook aan van Beverwijck: »Non est quod styli et phrasewn scholasticarum apologiam apud te instituam, cui lectam scio epistolam Pici Mirandulae ad Hermolaum Barbarum". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 135.

boek, dan van een brief [1]), bevatte Voetius' antwoord op van Beverwycks schrijven.

Uitgaande van het denkbeeld, dat den christen-wijsgeer, inzonderheid den evangeliedienaar, niets zoozeer voegde als zorgvuldig acht te geven op het einde, aan ieders leven gesteld [2]), trachtte Voetius door zijn vertoog het bewijs te leveren, hoe die grens, al naar het daarbij ingenomen standpunt, veranderlijk èn onveranderlijk mocht heeten [3]). Onveranderlijk was gezegde termijn, voor wien enkel lette op de hoofdoorzaak: op Gods eeuwige beschikking en raadsbesluit; veranderlijk daarentegen, voor wien ook rekening hield met de bijoorzaken [4]). En juist deze maakten het den mensch ten plicht, tot allerlei middelen — in ziekte tot geneesheer en medicijnen — de toevlucht te nemen [5]).

Aan het slot zijner verhandeling, oefende Voetius nog

---

[1]) »Habes nunc, vir clarissime, non epistolam sed librum". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 135.

[2]) »Nihil magis convenit christianis philosophis, et inter eos nostri ordinis hominibus, qnam mortis μελέτη, et dierum vitae indagatio et numeratio". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 10.

[3]) »Potest ergo utrumque vere et proprie dici, vitam posse abbreviari aut produci et non posse, fatum cujuscunque esse mobile et immobile, diverso scilicet respectu". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 12.

[4]) »Si enim effectus comparetur ad causam primam ejusque infallibilem praescientiam et immutabile decretum, est omnino immobilis imo et necessarius necessitate consequentiae non consequentis; sin vero comparetur mors fortuita ad causas secundas et proximas sua natura contingentis, mutabiles aut vertibiles, earumque incertum et mutabilem concursum, mobilis dicendus est". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 12, 13. Vgl. daarmede p. 14: »Concludimus ad quaestionem de immobili aut mobili vitae termino tanquam futuro contingenti a Deo determinato, proprie et distincte respondendum: E s s e i m m o b i l e m; quamvis alio respectu etiam dici possit mobilis, ut jam dictum est".

[5]) »Quamvis homo ignoret intentionem et consilium causae primae, ex quo pendet eventus, ipse tamen non debet quiescere, aut remissius vitae suae attendere aut media negligere, sed agere quod in se est ex praescripto voluntatis divinae". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 14. Vgl. hierachter, bijlage CXL.

met een enkel woord critiek op den inhoud van sommige brieven, hem door Beverovicius ter lezing gezonden [1]); om dan bij Dordrechts medicus, en met dezen bij alle geletterden, aan te dringen, toch geene moeite te sparen, opdat er van hun onderzoek over dit en soortgelijke vraagstukken, als resultaat iets blijven mocht, wat beide, hoofd en hart, bevredigde [2]).

Denzelfden dag, dat hij zijne missive aan Joan van Beverwyck voleindde en afzond [3]), 12 Juni 1634, trof Voetius met enkele daartoe gecommitteerde leden der Utrechtsche vroedschap eene schriftelijke overeenkomst, voor zijn verder levensgeluk, gelijk ook voor de ontwikkeling en den bloei der Gereformeerde kerk hier te lande van niet geringe beteekenis. Immers had Heusdens predikant, juist drie dagen vroeger [4]), van gemelde stedelijke regeering het beroep ontvangen tot hoogleeraar in de theologie, alsmede in de Hebreeuwsche en andere

---

[1]) Daarbij maakte Voetius tevens gewag van zijn vroegeren leermeester Daniël Heinsius, die — blijkens een Latijnsch en een Grieksch vers door hem vervaardigd, en te vinden achter van Beverwycks »epistola dedicatoria", aan bedoelden Leidschen hoogleeraar gericht (zie Joh. Bever., *De vitae term.*) — naar Voetius opmerkte »pugno non Zenonis sed poëtico sententiam suam in gratiam eruditiorum complecti voluit". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 135.

[2]) »Ad extremum hoc unice a te et in te ab omnibus literatis contendo, ut in quaestionibus ejusmodi, qualis haec est, post exhaustas omnium disputationes et sententias, tandem aliquid statuant, quo mens eorum in certa veritate conquiescat". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 136. Zie ook bijlage CXLI.

[3]) Het jaartal in Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 369, vermeld: »Heusdae prid. eid. jan. CIↃIↃCXXXIX" steunt blijkbaar op een drukfout: IX in plaats van IV. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 136.

[4]) Volgens het meegedeelde door de notulen der Utrechtsche vroedschap, 3 Mei 1634, kwam Voetius voor bovengenoemde betrekking in aanmerking, eerst nadat men zich daartoe te vergeefs had gewend tot Henricus Altingius, professor theologiae aan de academie te Groningen. Naar dr. Glasius, *a. w.*, dl. I, blz. 33—35, bericht, had men Alting in 1633, te Leiden, vruchteloos eene plaats als hoogleeraar aangeboden; terwijl hij, tien jaren vroeger, eveneens had bedankt voor het professoraat te Franeker. Doch van Utrecht zwijgt Glasius.

Oostersche talen aan de, 17 Juni daarop, binnen Utrecht in te wijden illustre school.

Zag Voetius, ten gevolge dier benoeming, „grooten arbeydt voor de handt, ende veel wercks op een nieu"; — konden de zoo omvangrijke professorale werkzaamheden, met haar „moeyten ende appendentien", lichtelijk strekken „tot ruyne van sijne ghesontheydt" — toch rekende hij zich in het algemeen belang verplicht, om, zonder te letten op „werelts voordeel of profijten" [1]), de hem toevertrouwde taak met kloeken moed aan te vatten [2]). Maar dit, tot ongeveinsd leedwezen der Heusdensche gemeente. Overwegende evenwel, hoe de ijverige prediker zijn „ordinairen dienst" begeerde te verlaten „ghebonden door den geest ende niet van selfs" [3]), gingen magistraat, consistorie en classis volvaardig tot Voetius' dimissie over, onder beding dat hij, alvorens naar Utrecht te vertrekken, zorg dragen zou, nog eerst zijn opvolger binnen de frontierstad schriftelijk te doen beroepen [4]).

---

[1]) Ook nu weer (vgl. hierboven, blz. 211, aant. 1, en hierachter, bijlage LXXXIV) trachtte Voetius zich zelven en anderen later diets te maken, dat hij, naar het voorbeeld van zijn theologischen mentor en geestverwant, Calvijn, indertijd weinig of niet zou hebben gelet op het bedrag zijner toekomstige jaarwedde als hoogleeraar aan de illustre school, waar hij o. a. *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 717 schrijft: »Quod ad me, nunquam tamen de stipendio meo pro professione academica cum quoquam mortalium pactus sum, aut conventionem unquam inivi. Placuit mihi semper sententia Calvini, quam profitetur in epistola, qua impudentissimae cardinalis Sadoleti διαβολῇ luculenter respondet". Daarmede is echter in strijd, hetgeen wordt vermeld door de notulen der Utrechtsche vroedschap op 14 Juni 1634. Zie hierachter, bijlage CXLII.

[2]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 87.

[3]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 86.

[4]) Op de classisvergadering, te Gorinchem gehouden, Donderdag 21 Aug. 1634, toen Voetius reeds in Utrecht was aangekomen, werden o. a. ook voorgelezen: »d'instrumenten belangende de beroepinge d. Gisberti Voetii tot de professie der h. theologie, ende hebr. taele inde illustre schole der stad Uytrecht; mitsgaders der dimissie ende attestatie des e. kercken-raeds ende achtb. magistraeten van Heusden. Waer-meede de classis, siende de wettelick-

Nauw bleek die voorwaarde vervuld en Martinus Lydius, onder goedkeuring der Gorcumsche classis, tot wettig plaatsvervanger gekozen [1]), of Heusdens oudste predikant kwam Woensdag, 20 Augustus 1634, 's morgens te acht uren in de Catharijne kerk met zijne „weerde toehoorders" samen, om daar — „niet sonder groote droefheydt ende beroeringhe ten wederzyden" — afscheid te nemen [2]). In aansluiting bij de woorden Filipp. 1, vs. 27 opgeteekend: „Alleenlijck wandelt weerdiglijck den evangelio Christi, op dat 't zy ick kome ende u sie, 't zy ick afwesigh ben, ick van uwe saecken mach hooren, dat ghy staet in eenen geest, met een ghemoedt ghesamentlick strijdende door 't gheloove des evangeliums", zocht Voetius, „scheydende van sijne schapen, de selve een goede vermaninghe, als een heylighe angel of prickel, in het herte achter te laten", opdat zij, was hij eenmaal vertrokken, te beter zijne leer zouden bewaren en te nauwgezetter hunnen wandel daarnaar inrichten [3]).

Viel het voor den prediker te bejammeren, dat hij,

---

heyt der selfder beroepinge ende de meerder stichtinge, die Godes kercke daer uijt te verwachten hadde, heeft d. Gisbertum Voetium gedimitteert". Zie voor de in het latijn gestelde acte dier losmaking: bijlage CXLIII. Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Woerden, 1635, art. 56.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 21 Aug. 1634. Vgl. hierboven, blz. 388, aant. 1.

[2]) Voetius' afscheidspreek, waarvan een exemplaar der eerste uitgave zich bevindt ter Koninklijke bibliotheek in Den Haag, is opgedragen aan »Lambrecht Jarens, president van schepenen, ende oudt-borgemeester; Johan Beelaerts, schepen, ende oudt-borgemeester; Adriaen Daniëls van Berlecom, borgemeester ende oudt-schepen; Dirck Goossens van der Horden, Adriaen Willemsz. van Braeckel, Huybert Walewijns, oude schepenen ende borgemeesteren; Severijn Jansz. Schouwen, ouderlingh tot Heusden". Zij werd door Utrechts hoogleeraar, tijdens de wintervacantie van 1635, voor den druk in gereedheid gebracht, om zoodoende »veele van de ghemeynte" binnen de frontierstad »te ghelieven", en, tegen het eind van Januari 1636, hun »tot een teecken van christelijcke vriendtschap" toegezonden. Zie van bedoelde predikatie blz. 1—3 der voorrede.

[3]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 2.

bij eene gelegenheid als deze, zijne redenen niet naar wensch kon uitbreiden en „met schrifturen bevestighen" [1]) — voor den pastor bleef er tijd genoeg over, om, in het openbaar, de vriendschappelijke gezindheid te roemen van Heusdens magistraat, die nog daags te voren had getoond, op welke „diepe fundamenten" hare „affectie" berustte, door, even mild als kiesch, Deliana een aandenken te vereeren [2]). Ofschoon vroeger niet van meening, dat een profeet het meeste nut zou kunnen doen in zijne vaderstad [3]), zag de Heusdenaar Voetius zich nu genoopt dit oordeel terug te nemen [4]).

Weemoedig-dankbaar werd, dienzelfden middag, door hem en zijn gezin de reis naar Utrecht aanvaard.

---

[1]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 56. Evenwel is die afscheidsrede nog tamelijk rijk aan bijgebrachte teksten en aan allerlei uitspraken van kerkvaders (vgl. hierboven, blz. 375, 376), juist toen door Voetius gelezen of bestudeerd. Zie ook hierachter, bijlage CXLIV.

[2]) Zie voor dat aandenken, Deliana geboden, bijlage CXLV.

[3]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 77.

[4]) »Similiter Christus inquit Luc. 4. Non est propheta, etc. nisi in patria. Contrarium tamen aliqui experti sunt: inter eos ego, si quisquam". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 15.

EINDE VAN HET EERSTE DEEL.

BIJLAGEN.

Ben ik, bij het samenstellen van dit werk, niet weinig verplicht aan de groote hulpvaardigheid, ter Leidsche universiteitsbibliotheek, mij steeds betoond door de HH. dr. W. N. du Rieu, dr. S. G. de Vries, L. D. Petit, J. P. de Sauvage en P. M. Spille — tevens breng ik, met betrekking inzonderheid tot het hier volgend bronnenmateriaal, mijn welgemeenden dank aan de HH. mr. J. S. D. van Doorn, gewezen secretaris van curatoren der Leidsche hoogeschool; mr. S. Muller Fz., archivaris der provincie en gemeente Utrecht; mr. Ch. M. Dozy, gemeente-archivaris te Leiden; P. L. Honcoop, burgemeester, en H. J. van Eggelen, secretaris der gemeente Heusden; J. A. C. Hezenmans, stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch; dr. J. G. R. Acquoy, hoogleeraar der Leidsche universiteit; L. Overman, secretaris van de algemeene synode der Nederl. Herv. kerk; D. Wielandt, A. de Pecker en G. O. W. van Geijtenbeek, Hervormde predikanten, respectievelijk te Heusden, Gorinchem en Sleeuwijk.

Allen hebben mij bevestigd in de aangename overtuiging, dat, waar het geldt een zuiver wetenschappelijk doel, bij elk hunner krachtdadige steun is te vinden.

BIJLAGEN.

Bijlage I (zie hierboven, blz. 7, aant. 1). Voetius' geboortejaar wordt zéér verschillend opgegeven.

Volgens het in druk verschenen *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae*, Hagae Com., 1875, p. 75, zou hij geboren zijn in **1587**. Dat bericht vindt steun, en licht mogelijk ook zijne verklaring, in een naderhand hier af te drukken brief, 25 April 1604 door den Heusdenschen rector Franco Odolphi gezonden aan de opzieners van het Staten-collegie te Leiden.

J. Kok, *Vaderl. woordenboek*, Amst., 1793, dl. XXIX, blz. 293; dr. B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, 's-Hertogenbosch, 1856, dl. III, blz. 526; dr. W. Moll, *Gesch. der Christelijke kerk, in tafereelen*, Amst., 1859, dl. V, blz. 188; dr. J. J. van Oosterzee, in Herzog's *Real-Encyklopaedie*, Gotha, 1863, Bd. XVII, S. 238; dr. G. J. Vos Az., *Gesch. der vaderl. kerk van* 630 *tot* 1842, 2[de] druk, Dordrecht 1888, blz. 167, en vele anderen meer, noemen als Voets geboortejaar: **1588**.

Mijne opgave: **1589** is ontleend aan een paar mededeelingen van hem zelven. De eerste wordt gevonden in zijne *Disputationes theologicae selectae*, Amst., 1667, tom. IV, p. 283, en luidt aldus: „In civitate Heusdana hostibus proxima, parentibus ejusdem civitatis tunc civibus, juxta cum omnibus aliis civibus in medio praesidiariorum militum, armorum, tumultuum et periculorum bellicorum degentibus anno 1589. natum me fateor; et quidem circa illud tempus, quo comes Mansfeldius copiarum Hispanicarum praefectus, proximus omnibus castellis occupatis, civitatem illam obsideret". Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, Ultraj., 1659, tom. III, p. 1030 en zijne *Politica ecclesiastica*, Amst., 1666, tom. I, pars II, p. 536.

Het tweede bericht — bij lange na niet zoo duidelijk en afdoende als het eerste — staat vermeld in eenige familie-aantee-

keningen, ten jare 1658 door Voetius eigenhandig neêrgeschreven; welke aanteekeningen, uitgegeven door jhr. mr. J. L. A. Martens, zijn opgenomen in het *twaalfde* deel der *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap, gevestigd te Utrecht*, 's-Gravenhage, 1889. Wij lezen daar, blz. 320: „Mijn vader in den jare 1597 op den......... onder ende met de compagnie van den heere van Cloetingen gouverneur tot Heusden in 't leger opgetrokken zynd, in het inneemen van Brevoord met een grofstuk geschoten, ... waar aan hij terstond gestorven is, nalatende zijn swakke vrouw met vier kinderen; waar van de oudste elf jaren oud was, en ik zijnde de naaste daar aan zijnde den 3 Maart naast voorgaande seeven jaren oud geworden". Vrij zonderling luiden hier de woorden: *naast voorgaande*. Hebben we recht daaruit af te leiden, dat Voetius, toen Maurits in het najaar van 1597 Bredevoort veroverde, den *naasten*, d. i. den 3den Maart (1597) acht jaren, en den naast *voorgaanden*, d. i. den 3den Maart (1596) zeven jaren telde, dan komt zijne opgave met die in de *Disputationes selectae* gedaan overeen. Acht men evenwel zulk eene wijze van rekenen — en geen wonder — te gezocht, dan volgt uit genoemde aanteekening, dat hij aldaar verklaart geboren te zijn in **1590**.

Als curiosum zij ter loops medegedeeld, dat in de *Biographie universelle*, Bruxelles, 1847, tome XX, p. 298, omtrent „Gisbert Voet" wordt bericht: „né à Heusde le 3 mars **1593**".

Beide: geboorte*jaar* 1589 en geboorte*dag* 3 Maart, staan vermeld boven zijn portret in de senaatskamer te Utrecht en wel aldus:

> Gisb. Voetius s. s. th. d. et prof. ac eccles.
> pastor. syn. Dord. patribus omnibus super-
> stes. nat. V. non. mart. st. greg. an. CIↃ.IↃ.LXXXIX.

Ook worden jaartal en dagteekening, op die wijze vereenigd, aangetroffen in de door Andreas Essenius gehouden *Oratio funebris in obitum G. Voetii*, Ultraj., 1677, p. 6; in de *Hondert-jaarige jubel-gedachtenisse der academie van Utrecht*, uitgave van Isaac Le Long, Utrecht, 1736, blz. 89; in het bekende werk van Casp. Burmannus, *Trajectum eruditum, virorum doctrina inlustr., qui in urbe Trajecto et regione Trajectensi nati sunt, sive ibi habitarunt, vitas, fata et scripta exhibens*, Traj. ad Rhen., 1738, p. 396; in het *Academisch register* van Mart. Soermans, Leyden, 1704, blz. 138; bij C. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipzig, 1751, „in voce" en elders.

II (blz. 7, aant. 2). „Henricus Voet discessit in tractum Brabantiae, atque huc veteres sedes transtulit. Ejus nomen occurrit in scabinorum Heusdanorum, Gualtheri Kuyckii et Hackenii instrumento publico, quod confectum est anno primo superioris seculi". Aldus bericht Andr. Essenius in zijne reeds genoemde *Orat. fun.*, p. 7.

Het wekt nochtans bevreemding, dat Hendrik Voet volstrekt niet wordt aangetroffen bij de Heusdensche schepenen, gelijk zij voorkomen op de „Lyste van de HH. magistraaten, die van jaar tot jaar gediend hebben binnen Heusden, beginnende met den jare anno 1308", welke lijst, getrokken uit de stedelijke registers, zich bevindt in de tweede, vermeerderde uitgave van de *Beschryvinge der stadt Heusden*, door Jacobus van Oudenhoven, 2[de] druk, Amst., 1743, blz. 131—184.

Daar Hendrik Voet in 1480 trouwde met Ida Dirks van Oudheusden en die laatste naam, bij herhaling, op bedoelde schepenrol vermeld staat, zoo vóór als na 1480 — waag ik de gissing, dat Essenius hier verkeerd zal zijn ingelicht en dat, wat hij omtrent het geslacht „Voet" verzekert, veeleer de familie „van Oudheusden" moet gelden.

III (blz. 7, aant. 3). Op de geslachtlijst bij I. Le Long, *a. w.*, komt Hadrianus Voet voor als „prior". Dat is onjuist. In bovenvermelde familie-aanteekeningen noemt Voetius hem, blz. 312, „onder prior in der Wilhelmiten clooster tot 's Hertogenbos". Prior of overste was toentertijd Simon Pelgromius „een bekend taalgeleerde en geschiedkundige", naar C. R. Hermans bericht, die, in zijn *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Braband*, 's Hertogenbosch, 1840, dl. I, blz. 53—56, 's mans levensloop teekent en de lotgevallen van het klooster, dat — eerst buiten, later binnen Den Bosch gevestigd — in 1566 door de beeldstormers werd aangetast „zoodat er van het geheele sticht niet dan de muren en het dak staan bleven". Vgl. P. Cuypers-van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVI[me] siècle dans le Brabant Septentrional*, Bruxelles, 1858, t. I, p. 72, 411.

Wat de orde zelve betreft, zoo rangschikt Moll, in zijne *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnhem, 1867, dl. II, st. II, blz. 111, de Wilhelmieten onder de heremieten. Zie echter ook Herzog, *Real-Encykl.*, 1864, Bd. XVIII, S. 151.

IV (blz. 13, aant. 1). Blijkens den *Inventaris van het oud-archief der gemeente Heusden. Opgemaakt in* 1885 *door mr. C. C. N. Krom, archivaris in Noordbrabant*, blz. 47, begint het oudste doopboek, daar voorhanden — vertegenwoordigende de geboorteregisters van den burgerlijken stand uit onze dagen (vgl. Voet., *Polit. eccles.*, Amst., 1663, tom. I, pars I, p. 722, sqq.) — eerst met het jaar 1618 en bevat derhalve niets omtrent het gezin van Paulus Voet.

De familie-bijzonderheden, blz. 7—12 in den tekst vermeld, zijn grootendeels ontleend aan de reeds genoemde mededeelingen van Voetiuszelf, vergeleken met hetgeen wordt gevonden in de geslachtlijst bij Le Long, de *Oratio funebris* van Essenius, p. 7 en de *Appendix apologetica*, p. 272—275, gericht tegen de voorrede van Maresius' boekje *Amplissimi viri considerationes eromaticae circa foenus trapeziticum, cum S. Maresii ad eas responsione. Ad Marc. Zuerium Boxhornium*, Gron., 1641. *Praemittitur ejusdem praefatio de famosa praefatione nuper admodum praefixa libro, qui inscribitur: Nova philosophia reformata*, ibid., 1657 — een „appendix", toegevoegd aan het geschrift van Paulus Voet „Gisb. fil. juris in acad. Ultraj. antecessoris et Vianensis camerae senatoris", getiteld: *De usu juris civilis et canonici in Belgio Unito, deque more promovendi doctores utriusque juris, etc. Liber singularis*, Ultraj., 1657.

V (bladz. 13, aant. 3). Franco Odolphi — in het Leidsche „album studiosorum" op den 14den Januari 1594 vermeld als „Franciscus Rodolphi, Heusdensis, t(heol.)" — komt in de *Acta academiae Lugduno Batavae*, de *Handelingen van curatoren* alsmede in de notulen van het *Eerste register rakende t' Collegium theologiae*, dat van Juli 1594 loopt tot 11 Aug. 1614 en welk register op het stedelijk archief te Leiden berust, voor onder den naam van „Franciscus Adolphi". In het laatste geschrift heet hij tevens eene enkele maal „Frans van Heusden", of „Franciscus Heusdanus". Essenius, *Orat. fun.*, p. 8, noemt hem „Franco Odolphus", wat eveneens Voetiuszelf doet, wanneer hij, bursaal in het Statencollegie, aan den voormaligen leermeester zekere disputatie, door hem gesteld, opdraagt.

Als wees gedenomineerd door Heusdens magistraat en den 24sten Januari 1594, bij zijne komst in het Collegium theologicum, achttien jaren oud, „tamelijck geinstrueert, oock seer genegen tot vorder studien" (vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VI*a*, fol. 31 & 32, uit het Leidsche senaatsarchief), moest Franco die in-

richting reeds ongeveer half Januari 1595 verlaten, tegelijk met de dertien andere, daar nog aanwezige kweekelingen. Immers, na het oproer van 20 Oct. 1594 — waaraan echter Franco Odolphi, gehoord „bij eede", geen deel bleek genomen te hebben — besloten zoowel Hollands staten als curatoren en burgemeesters van Leiden mèt de oude toestanden tevens de oude gedenomineerden uit te bannen, ofschoon erop bedacht: hoe men aan sommige der aldus gelicentieerden „van goede hoop wesende, ende ten naesten tot perfectie gekomen zynde, soude doen eenigh onderstandt om haren studium te mogen voltrecken, ende dat alleenlijck voor twee of drie jaren" (*Resol. Holl.*, 27 Febr. tot 10 Maart 1595).

Uit dien hoofde ontving „Franciscus Odulphus", gedurende eenigen tijd, vijf en zeventig gulden voor „een jaer onderhoudt" (*Resol. Holl.*, 22 Jan. 1596). Geen bursaal langer van het Statencollegie, woonde hij in bij den predikant Thomas Sprankhuyzen (*Acta acad. L. B.*, cod. V, fol. 97). Misschien heeft hij zijne godgeleerde studiën, ten gevolge van bovengemelde uitbanning, niet eens aangevangen en zeker niet voltooid, maar zich tevreden gesteld met den titel van „magister artium", rechtgevende, om — bij toestemming der Staten — een rectoraat te vervullen. Met zijne beschermers ook later op goeden voet gebleven, betoonde Franco „stil van wesen" zich te Heusden een dier „geleerde, arbeytzame en getrouwe schoolmeesters", die, naar den door Kuchlinus als regent, bij de inauguratie van het Collegie, uitgesproken wensch „den kinderen van jongs op de leere der hemelsche waerheit, ende de grontstucken der Latijnsche ende Griexsche tale, der grammatica, dialectica, ende rhetorica" wisten mede te deelen.

Blijkens de gemeenterekeningen voor de magistraat gedaan en in Heusdens oud-archief bewaard, genoot Frans Odolphsz., als rector en „officiant van der stadt", een tractement van 160 gld., met vrije woning en vijftig ton turf 's jaars. Hij bekleedde zijn ambt tot 6 Maart 1610, toen hij door Abraham Genius daarin vervangen werd.

VI (blz. 14, aant. 2). Uit de aanteekeningen, opgenomen in de *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 312—315, waarmede overeenstemt de geslachtlijst bij Le Long, blijkt, dat de familie Voet op verschillende wijze met de van Steewechs vermaagschapt was. Gijsberts overgrootvader, Dirk Hendriksz. Voet, trouwde, voor de

vijfde maal huwende, met Catharina van Steewech; — zijne oudtante, Cornelia Voet, was aan Leonard van Steewech in den echt verbonden; — zijne petemoei, die hem ten doop hield, had tot zwager een jongeren naamgenoot van den beroemden Godschalk van Steewech.

Wat dezen laatsten, den zoon van Gijsberts oudtante Cornelia, betreft, luidt het bij van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 186: „Godtschalcus Steuwichius, historicus ende philologus, in sijn leven professor eerst in de academie van Pont à Mousson in Lotheringen, ende daer nae tot Trier, daar hij in of omtrent den jaere 1584. overleden is, was een man van wegen sijn groote gheleertheydt en geleerde schriften seer vermaert".

Nog in April 1655, als hoogleeraar te Utrecht, op zijn college sprekende over een werk van den jezuïet Horatius Tursellinus, herinnerde Voetius zijne hoorders aan het in vroeger dagen verschenen, hoogst nuttige boek van Godeschalus (sic) Steewechius „cognatus noster", getiteld: *De particulis linguae latinae*, welke rededeeltjes daar zoo voortreffelijk behandeld waren, dat één van Godschalks vrienden, ook een geboren Heusdenaar, J. A. Baerdwijk, achtereenvolgens secretaris der beide Duitsche keizers Maximiliaan II en Rudolf II, in een puntdicht had verklaard: „tot mihi sunt gemmae, quot tibi particulae". Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 686. Vgl. Thomas Crenius, *Animadversiones philologicae et historicae*, Lugd. Bat., 1696—1720, pars IX, p. 136.

In zijne *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, edit. sec., Ultraj., 1651, p. 280, spreekt Voetius het vermoeden uit, dat Tursellinus van Steewechs geschrift „ter compilatie" zal gebruikt hebben voor zijn boekje *De usu particularum latini sermonis*, en laat dan op die onderstelling volgen: „Sed hoc unum est ex arcanis ambitionis, ut omnia ad studia necessaria aut utilia sub nomine Lojolitico exstent".

Ook Essenius, *Orat. fun.*, p. 7, gewag makende van Godescalcus Steewechius, noemt dezen: „patri Gisberti Voetii consobrinum, virum perquam eruditum, et antiqua familia nobilem, ex Brabantinis Stewechiis oriundum".

VII (blz. 14, aant. 3). Het is mij indertijd gelukt aan te koopen een, door den afslager zelven bij „clein segel" gewaarmerkten auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek, geveild, wat het eerste gedeelte betreft, 20 Sept. 1677 (of zooals het luidt in 't latijn op

den titel: „die 10. Sept. 1677. St. vet."), waarna, den 12den Juni 1679 („die 2. Junii 1679. St. vet."), het tweede gedeelte volgde. Beide keeren werden gegadigden uitgenoodigd „'s morgens ten 8. uren precisé en 's nanoens ten 2. uren te willen present sijn". De verkooping zou plaats hebben te Utrecht „in aedibus defuncti by den Dom". De catalogus, gedrukt bij Willem Clerck aldaar, werd door dezen, tien dagen vóór elke veiling, gratis verkrijgbaar gesteld. In zijn geheel omvat hij 4777 nummers, die, wat zéér te bejammeren is, maar zelden plaats en jaartal der verschillende uitgaven noemen.

Toch leveren die twee deelen een vrij getrouw beeld van Voetius' geleerd streven, waarom ik er, van tijd tot tijd, naar verwijzen wil. Reeds nu merk ik op, hoe — het zijn hoogstwaarschijnlijk Gijsberts schoolboeken geweest — hier worden aangetroffen: de „grammatica latina" en de „syntaxis" van Simon Verrepaeus, een Brabantsch scholarch uit die dagen, rector, eerst te Turnhout, later in Den Bosch, en gestorven in 1598. Ook vind ik vermeld: „Corderii principia latine loquendi". De juiste titel daarvan is, volgens de *Nouvelle biographie générale*, Paris, 1855, tome XI, p. 795: „Principia latine loquendi scribendique, selecta ex epistolis Ciceronis", 1578, in 8° — het werk van Mathurin Cordier, den voortreffelijken leermeester van Calvijn, naderhand tot de godsdienstige overtuiging zijns discipels bekeerd.

VIII (blz. 22, aant. 4). De geldelijke steun door zijns vaders vrienden, samen met de stadsregeering, Gijsbert Voet verleend, blijkt o. a. uit dit verzoekschrift, ingeleverd bij de Heusdensche magistraat:

„Aen myne E: heeren den drossart, schout, schepenen ende regeerders der stede Heusden. Alzoo doir aengeven ende ten versoucke sommiger voorbidderen vanden sone zaligher Pauwelssen Voet met namen Gysbert Voet uwer E: doir singuliere gonste nu eenen jaere geleden tot supplement zynder cost-penningen hem gelieft heeft te succurreren, op goeder hope: dat by continuatie denselven binnen corten tyt totten Leytschen collegie sich zoude bevlytigen te wesen bequaem: soo ist dat de supplianten siende alsdoen uwer E: goede affectie totten voors. sone (waer voor zy uwer E: alsnoch niet connen nalaten te offereren behoorlicken danckbaerheyt) oorsaeck genomen hebben aen denselven vorders de hant te houden, ende oversulcx voor de tweede reyse te be-

stayen aen uwer E: medeborger Jacob Croes. Geheellick de supplianten vertrouwende den voors. sone binnen denselven jaere zo vruchtbaer geweest te zyne, dat noch uwer E: noch harer supplianten hope, na eysch zyner jaeren, zal blycken gefrustreert. Tot welcken eynde zy supplianten desselvige jaers eerstelingen uwer E: als de voornaemste opbouwers ende aucteurs derselver praesenteren, wesende dit syne *carmen* (na d'usantie van andere scholen) ex prosa geverteert, ende de *oratio* wt onse tale overgesettet. In welcke studio ofte stadio die vanden eersten classe (waer inne den voors. sone geensints de minste en is) nu ontrent eenen jare de simpele structure overcomen zynde haer hebben begonnen ende volherdicht te oeffenen, sulcx de jegenwoordighe materie requireert uwer E: wte andere bygevouchde *exercitiis* (welcker sommige seer weynich, sommige in gantsch geen [er wyse?] zyn geholpen) te bethoonen. Ende naerdyen, neffens de voors. zyne jaerlickse montcosten bedongen op vyftich karolus gulden, den voors. sone nyet weyniger heeft behooren matelick versien te wordden van cleedinge, bedragende ter somme van twaelff gulden:

Bevelen zy supplianten sulcx mede uwer E: discretie. Biddende ende versouckende voorts onder behoorlicke reverentie uwer E: te gelieven t' begonnene met haerlieden te voleyndigen ende noch eenmael te consenteren: dat denselven sone alnoch voor eenen vierdel jaere t' uwer E: costen mach werden gealimenteert. Binnen welcken tyde de supplianten houden ongetwyffelt off hy en zal in t' gene hem noch resteren mach zo vele toenemen, dat hy zyner studie halven in hetselven collegie tegens Mey eerstcomende by uwer E: denominatie lichtelick sal connen werden geaccepteert. Van wegen der voors. voorbidderen by uwer E: dienaer (was geteekend) Fs. Odolphsen".

Op den kant van dit request — voor zoover niet te zeer geschonden en nog leesbaar — staat de navolgende apostille geschreven:

„De borgemeester Outheusde sal lichten vuyt handen van Adriaen Janssen de somme van vyff ende twintich gulden, mitzgaders noch vuyt handen vanden heere drossart de somme van vyfftien gulden die van wegen [Basenborch?] aen den heere drossart getelt zyn. Noch zal de voors. borgemeester van stadts wegen daer by voegen in supplement vande somme in dese geroert twee ende twintich gulden. Te samen maeckende twee ende tzestich gulden. Ende so dese overbrengende [met behoorlicke quitantie?] sal hem

de voors. somme van twee ende twintich gulden zonder eenige zwaricheyt in reeckening geleden wordden daer ende also het behooren sal. Gedaen inde raetcaemer der stede van Huesden al present praeter Bruynincx [.......?] opten lasten daech in Martio 1601. Oirconde (was geteekend) L. van Haeren". Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 41 der gemeenterekening over 1601.

IX (blz. 22, aant. 5). Gaf de wed. van Steewech zelve een kwijtbrief voor de gelden van Hollands staten, ten behoeve haars zoons, uit handen der Heusdensche magistraat ontvangen, — met betrekking tot Gijsbert Voet geschiedde dit door den rector „der groote schole", zijn vaderlijken vriend. De hier volgende quitanties leveren daarvan het bewijs:

„Ick ondergeschreven bekenne ontfangen te hebben vuyt handen joncker Henrick van Outheusden opperste borgemeester der stede Heusden de somme van tsestich karolus gulden. Ende dat so tot betalinge van eenen jare montcosten als andere nootlycke reparatie vanden sone Pauwels Voet met namen Gysbert Voet. Welcke voors. penningen den voors. borgemeester vande E: heeren staten van Hollant zyn tot subsidium ende voorderinge van desselven Voets studie toegevoucht. Oirconde myn naem, opten 2 in Martio 1602. (was geteekend) Franco Odolphi".

„De weder (d. i. de andere) tzestich carolus gulden bekent de wed^e^. van Steeuwechs ten behoeve van haeren zoen vuyt handen vanden heere borgemeester Henrick van Outheusden ontfangen te hebben. Oirconde dese geteeckent opten 16 Martii 1602. (was geteekend) Gheerburch Tomas (dochter)". Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 41 der gemeenterekening over 1602.

X (blz. 27, aant. 4). „Geconsenteert bij den rade, dat men die twee burgers kijnderen bij de dienaers van de gereformeerde religie gepresenteert als bequaem ende gequalificeert omme binnen corten jaren enigen dienst van hun te mogen hebben, toe sal seggen een jairlicxe pensie alse elcx hondert ende vyftich gulden, daermede zy hun sullen mogen onderhouden, om in enige bequame universiteijten te studeren ende sich aldaer te oeffenen ende tot der kerckendienst te bereyden, mits dat dselve burgers kijnderen hun an nyemants anders en sullen mogen verbijnden, dan ande gemeente deser stadt". *Des raads dagelicx boek*, op 4 May 1580.

Volgens *Kameraars-rekening* over 1579/80 werd aan Werner Helmichius en Nicolaes Sopinghius, predikanten te Utrecht, uitbetaald, ten behoeve van 2 studenten, bij consent van de magistraat gezonden naar Genève, de som van 300 gulden „voor een jaer onderhoud", verschenen „Victoris" (10 October), terwijl deze post voor de laatste maal wordt aangetroffen in de rekening over 1583/84, waarbij dan nog is gevoegd 50 gulden, hun „toegeschickt om eerlick van daer te commen".

XI (blz. 29, aant. 2). Uit die „dimissie van Wttrecht" volgt, dat Ziepprecht in zijn *Register* dwaalt met, nevens Sopingius, ook Rodenburch in 1590 als predikant binnen Breda te doen optreden, vanwaar laatstgenoemde dan nog datzelfde jaar naar Heusden zal vertrokken zijn.

Mart. Soermans, *Kerkelijk register van de plaatsen en namen der predikanten van alle de classes, gehorende onder de synodus van Zuyd-Holland, van 't begin der Reformatie, tot nu toe*, 2de druk, Haarlem, 1702, blz. 98, laat, evenals de „acta classis Gorinch.", Rodenburch, uit Utrecht ontslagen, het eerst te Heusden weder in dienst treden. Datzelfde doet van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 216.

XII (blz. 29, aant. 3). Het „sterk loopen van de partyen" gaf eveneens aanleiding, dat men in Maart 1601 eene remonstrantie richtte tot den Raad van State „om sauvegarde voor de predikanten" (zie den *Catalogus van het oud Synodaal archief, bewerkt door H. Q. Janssen*, 's-Gravenhage, 1878, **III**, **35**, II, 7), alsook, dat in September 1604 de predikant van Woudrichem, Johannes Vitellius, onverwacht door vijandelijke troepen uit zijne woning werd opgelicht en gevankelijk naar Den Bosch gevoerd, om aldaar gekerkerd te blijven, tot het hem gestelde rantsoen van 19 gulden (?) zou zijn betaald. *Resol. Holl.*, 9 Sept. 1604. Vgl. echter *Resol. Holl.*, 26 April 1605.

XIII (blz. 31, aant. 1). Volgens eene door hem op 21 Sept. 1601 afgegeven quitantie voor ontvangen turf (zie *Oud-arch. Heusden*, E. 208), noemde hij zich: Dyrck Jansz., maar onderteekende hij: Theodorus Joannis. In de Gorcumsche classis-acten is enkel sprake van Theodoricus Johannis, wat ook het geval blijkt bij Soermans, 1sten druk (Dordrecht, 1695) van zijn *Kerkelijk register*, blz. 68. Ziepprecht maakt melding van Theo-

dorus Johannes Gays en voegt daaraan toe: „ook genaamd Tielman Jansz.". Ypeij en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk*, Breda, 1822, dl. II, blz. 120, alsmede Soermans, *a. w.*, 2de druk, blz. 98, hebben: Theodorus Johannes Goys.

XIV (blz. 31, aant. 2). Noch van den dood Theodori, noch van het komen en gaan Thomae, staat iets vermeld in de acten der classis van Gorcum, die, gelijk op meer plaatsen, ook hier blijkbaar een hiaat hebben. Sommige gapingen kon ik aanvullen, door gebruik te maken van extracten, welke Voetius, toen hij predikant te Heusden was, eigenhandig uit het classis-boek afschreef, bijeenverzamelde en bewaarde: misschien wel in het archief van den kerkeraad aldaar. Doch zijne uittreksels zwijgen hier eveneens.

Blijkens nog voorhanden bewijsstukken, onderteekende Theodorus Joannis den 20sten Aug. 1602 zijne laatste turf-quitantie, en deed Thomas Hessinck — „by provisie dyenaer geadmitteert inde kercke Jesu Christi tot Huesden" — zulks 1 Januari 1604 voor de eerste maal. Diens laatste kwijtbrief terzelfder zake is gedateerd 26 Juni 1604. Daarna worden „aenden minister Claes Peterssen", Hessincks plaatsvervanger te Heusden, den 16en Nov. 1604, wederom op stadskosten zestig tonnen turf verstrekt. *Oud-arch. Heusden*, E. 208 en 209. Zieppracht en Soermans berichten beiden Hessincks komst te Heusden in 1603, en zijn vertrek naar Leerdam in 1604. Waarschijnlijk heeft hij der gemeente gelegenheid moeten of willen geven, om nog vóór zijn gaan een ander te beroepen, en diens overkomst te verkrijgen. Aldus laat zich dan verklaren het verhandelde ter classicale vergadering in Juni en September 1603. Vgl. ook van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 216.

XV (blz. 32, aant. 1). Omtrent de eerste schreden door „Claes Petersz." gezet op weg naar het predikampt, berichten de *Handelingen der classis van Gorcum*, onder dagteekening van 26 Aug. 1597, het volgende: „De classis hoort aen de propositie van Nicolaus Petri, die hij dede op die voorrede van 't Vader onse, ende is bevonden dat dieselve wel wat sober was, doch schriftmatich. Is voorts denselven proponent van die vergaderinge afgevraegt nae die intentie van syne propositie. D'welcke hy verclaerde te wesen, om metten eersten (indien 't den broederen goet dochte) tot den dienst der kercke gepromoveert te moegen werden, doch by soo verre hy daer-

toe noch niet bequaem bevonden worde, om hem dan noch eenen tijdtlanck nae 't believen der broederen met propositien te exerceren. Waerop is goet gevonden (aengesien sijn propositie al vrij slecht was) dat hy hem noch voor eenen tijdt met proponeren oeffenen zoude voor die predicanten, tot Gorcum woonachtich, 's maendachs, eens ter weecke ofte ten 14 dagen".

Een kleine drie jaar blijkt Nicolaas zich aldus „geoefend" te hebben. Op de classisvergadering van 4 Mei 1600, te Gorcum gehouden, werd hij, in het bijzijn der synodale gedeputeerden Franciscus Lansbergen en Adrianus van den Borre, met gunstig gevolg geëxamineerd, in Juni van hetzelfde jaar te Oosterwijk beroepen en omstreeks October aldaar bevestigd door Johannes Andelius, toen predikant te Meerkerk. *Hand. cl. Gorc.*, 29 Juni en 9 Oct. 1600.

XVI (blz. 33, aant. 3). „Quinimo, civitatis muris ampliatis, aedificia, et agri, qui extra portam siti, intra muros inclusi fuerunt, nulla haeredibus damni dati facta reparatione. Nisi quod, Heusdana civitas, (idque aequum erat et juri conveniens) amissorum bonorum contemplatione, ad studia, minorem ejus natu filium, rever. meum parentem applicuerit, ejusdemque curam in se susceperit, eumque ad collegium Leidense miserit". Alzoo de hoogleeraar Paulus Voetius, in zijne *Appendix apologetica*, p. 273, 274.

XVII (blz. 35, aant. 2). Tal van geletterde mannen, tot wie o. a. Arminius, Kuchlinus' ambtgenoot te Amsterdam en Bredius, buitengewoon hoogleeraar in de rhetorica te Leiden, behoorden, hadden naar het regentschap gedongen. Niettemin achtten Hollands staten Kuchlinus „den eenigen, die zulk een doorluchtig gebouw, waarvan de toekomst der kercke Christi in dese landen ende alzoo der republiek afhing, kon optrekken". (Vgl. echter *Resol. Holl.*, 5—27 Jan. 1593, waar de Staten evenzeer omtrent dr. Jeremias Bastingius verklaren, dat zij voor het regentschap „egeen bequamer hebben konnen bedencken".) Voor zijn persoon betuigde Kuchlinus aan Jan van Hout, secretaris der stad Leiden, toen deze hem later de prijsgegeven betrekking ten tweeden male kwam aanbieden: „dat hij dogh altijts in hem selffs gebreck gevonden hadde". Ook nu miste hij, naar zijne verzekering aan curatoren gegeven, „sodanige qualiteijten soo van geleertheijt, ervarentheijt, ende sonderlinge de oeffeninge in logicis et dialecticis ende

gelijcke consten, als in een goeden regent van noden waren". *Eerste register*, not. v. 7 Dec. 1594.

Bij Kuchlinus' benoeming moest Bredius zich tevreden stellen met het ambt van oeconomus of schaftmeester, maar zelfs in die betrekking maakte hij zich onmogelijk. Op verzoek van den teruggekeerden Kuchlinus, die „om seeckere merckelycke reedenen hem beweegende met Bredio inden Collegie niet en begeerde te dienen", werd hij na luttel dienstjaren door curatoren ontslagen. *Eerste register*, not. v. 6 Dec. 1595. Vgl. *Resol. Holl.*, 17 Febr. 1595.

XVIII (blz. 38, aant. 2). De tweede „Ordonnantie", gemaakt door de staten van Holland en West-Friesland „op tstuyr ende beleyt van t Collegium theologiae" en uitgevaardigd te 's-Gravenhage den 11den Juli 1595 — waarbij de eerste „Ordonnantie", die van 7 Sept. 1592, belangrijk gewijzigd werd — bepaalde in dl. II, art. 2: „Ende sullen tot de voorsz. beursen voor al werden genomineert die binnen die palen van Hollandt ende Westvrieslandt gheboren zullen zyn, van bequamen ouderdomme, twelck hem verstaet tusschen de derthien ende achtthien jaren, jonger noch ouder, nyet merckelyck mismaeckt van gesicht, spraeck, off leden, ende hebbende goede ghetuychnisse van haren voorgaenden rector off schoolmeester, dat zy syn goet van aert, begrip, ende verstandt, in hare studium zoo verre ghecommen wezende, dat zy bequaem syn tot der universiteyt te gaen, ende zulcx de gemeene lessen met vruchten te hooren". Vgl. *Brieven* ***aan*** *en* ***van*** *het Staten-collegie*, I, 186.

In de „Ordonnantie" van 1592 was enkel spraak van „jonge gesellen, ten minsten veertien jaren oudt". Zie de *Inneleydinge ende aenvang vant Collegie der theologien, geschiet binnen der stat Leyden dezen VI. Octobris*, 1592. Ten bevele der H.H. curateurs ende burgermeesteren gedruct tot Leyden, by Françoys van Raphelengien, drucker der universiteit. Inden jare 1593; blz. 27, of p. 11 der Latijnsche uitgave.

Ten dage van Voets verblijf aan de academie, was er voor de studenten „buiten het Staten-collegie" geen leeftijd bepaald, dien zij moesten hebben bereikt om te worden ingeschreven. Sommigen, vooral Leidenaars, deden zich reeds als knapen van 6 tot 14 jaren oud bij den rector magnificus immatriculeeren. Naderhand mocht die inschrijving niet plaats hebben, vóór men zijn zestiende levensjaar was ingetreden. Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 42, 43.

XIX (blz. 39, aant. 1). Dat de wed. van Joost Filipsz. den haar gegeven last behoorlijk heeft vervuld, blijkt uit het volgende, opgenomen in de gemeenterekening van Heusden:

„Betaelt ende gerembourseert aen Elisabet Claes dochter, weduwe za: Joost Philiphssen, woonende tot Leyden, de somme van drie ende dartich gulden dartien stuyver over gelijcke bij haer verstreckt, totte nootwendicheden vande voors. Voet inden jaere 1604, blijckende bij de declaratie, quitantie, ende ordonnantie vande wethouderen alhier t' samen overgelevert". En: „Betaelt aen Jan Janssen Orlers, ende Beatrix Joosten, dochtere van Elisabet Claes dochtere de somme van seven ende twintich gulden twaelff stuyver twee oort, over gel. somme by henl. te diversche tijden voorde voors. Gijsbert Voet verschoten, aen boecken, reparatie van cleederen, als anderssints, blijckende bij twee diversche quitantien ende ordonnantie vande wethouderen deser stede daerop gestelt, hier overgelevert". *Oud-arch Heusden,* E. 46. Vgl. E. 209, bijlagen tot fol. 50, 52 en 60 verso der gemeenterekening over 1604.

XX (blz. 39, aant. 2). Dat Nic. Blanckaert bij zijne medeburgers goed aangeschreven stond, valt op te maken uit het navolgend besluit door Heusdens vroedschap genomen:

„De wethouders borgemeesters ende regeerders der stede van Heusden, hebben om eenighe consideratien henluyden daer toe moverende, als oock om eenighe extraordinaris diensten by den jegenwoordighen drossart de stadt van Heusden ende inwoonderen der selver bewesen, daerinne sy vastelyck vertrouwen, dat hy noch voortaen sal continueren, ende voornemelyck om dat die vande stadt hem gene woninghe versorghen, hebben den selven drossart belooft ende toegesecht dat hij inde verpondinghe over de huysinghen binnen deser stede gestelt ofte alsnoch te stellen, niet gehouden sal syn van syne eygene huysinghe ende bewoninghe te geven maer daer van vry ende exempt blyven sal. Gedaen inde raetcamer opt stadthuys binnen der stede van Heusden opten 24en Novemb. an. 1605, al present praeter Wyfflidt, Outheusden, Loeff ende Loockermans my mede jegenwoordich, ende was onderteekent L. van Haeren". *Oud-arch. Heusden,* E. 208.

XXI (blz. 39, aant. 4). De brief van Gijsberts leermeester luidde aldus:

„Franciscus Heusdanus regenti et subregenti collegii Leydensis,

dominis suis reverendis, gratiam et pacem a domino Jesu Christo. Mitto ad vos, viri reverendi, e disciplina mea hunc, quem videtis, nomine Gysbertum Voetium. Et alterum mittere prohibuerunt nulli parcentes illae deae. Peste etenim obiit jam abhinc sex hebdomadas, aut circiter, et ingressus est caeleste illud beatorum Collegium, spe jam concepta ingrediendi vestrum. Hunc ergo, quem sistere vobis datur, carum mihi semper caput propter genium et ingenium ex eo scintillantes bonos igniculos, oro obtestorque dignemini excipere gremio vestro, ad lectiones publicas admittere, et in eorum, qui curae vestrae commissi sunt numero, contueri. De aetate non puto fore discrimen; cum jam (quantum ex matre ejus intelligo adhuc superstite) decimum septimum impleverit annum. Quod ad studiorum progressum: se ita idoneum, ut spero, institutioni vestrae ac publicae progressu temporis vobis probabit, ut aliquando intellecturi sitis hominem mereri supra commendationem nostram. Opera ac suffragio si indigebit domini Merulae, is senatui nostro satis favet. Favoremque ejus, amorem ac beneficentiam (quod recordor mente longe gratissima) Leydae ipse sum expertus, ubi amicitiae ejus mihi semper patebant fores.

Valete viri reverendi, ac Voetius hic meus vobis eo charior sit, quod imbiberit ex me quod ego olim ex vobis. Salveat a me dominus Merula. Heusdae 25 Aprilis 1604".

Naar aanleiding van dat schrijven (*Brieven Stat.-coll.*, I, 315), zij het volgende opgemerkt:

De „andere" leerling, door Franco Odolphi hier bedoeld en overleden aan de pest, was een zoon der weduwe van Steewech, te gelijk met Gijsbert door Hollands staten ondersteund. Vgl. boven, in den tekst, blz. 22, aant. 5. Had de rector-notaris ook hem kunnen „bestellen" in het Collegium theologicum, dan zou hij daar verblijf hebben moeten houden, òf als „extraneus" op eigen kosten, òf als „ordinarius alumnus" op die van bijzondere maecenaten. De eenige beurs toch, welke toentertijd ter denominatie stond van Heusden, als behoorende tot „de cleijne steden" (zie *Acta acad. L. B.*, cod. VI*a*, fol. 31), was door de vroedschap voor Gijsbert bestemd.

Hoe in bovenstaanden brief, en dat nog wel onder verwijzing naar eene opgaaf zijner moeder, Voets leeftijd onjuist wordt mede-

gedeeld, volgt uit bijlage I. Ook de inschrijvingsboeken, gehouden door den pedel en nog voorhanden in het Leidsche senaatsarchief, verraden de onzekerheid, welke er aan de academie bestond omtrent Gijsberts geboortejaar. Bij hernieuwde recensie in 1605 werd zijn leeftijd: 17 blijkbaar door 18, bij die in 1606 het getal 18 zéér duidelijk door 19 vervangen.

De heer Merula, op wiens krachtdadigen steun in het belang van Gijsbert en ter wille der Heusdensche regeering met zekerheid viel te bouwen, was: mr. Paulus Merula, hoogleeraar in de geschiedenis aan Leidens academie en historieschrijver der Staten, een invloedrijk persoon. Naderhand laat Voetius, professor te Utrecht, zich met veel waardeering over diens werken uit; zie *Bibl. stud. theol.*, p. 626, 661 en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 129.

Onder de stukken, die betrekking hebben op het Collegium theologicum, bevinden zich tal van getuigschriften door hunne leermeesters den toekomstigen bursalen ter hand gesteld. Voor zoover ik door vergelijking heb kunnen nagaan, is het testimonium, uitgereikt aan Gijsbert Voet, in hoogst loffelijke bewoordingen gekleed. Op ééne lijn daarmede staan de verklaringen door Theod. Schrevelius, conrector en, na het eervol ontslag van Corn. Schonaeus, rector der Latijnsche school te Haarlem, afgelegd ten dienste van Josephus van der Rosieren (*Brieven Stat.-coll.*, I, 264) en van Victor Rickelsma (*id.* I, 337), alsmede het getuigschrift door den Utrechtschen rector Eisonius van Wagenborch gegeven aan Dirk Willemsz. Boom (*id.* I, 332) — drie studiegenooten van Gisbertus, gelijk hij opgenomen in het Statencollegie.

Van veel alledaagscher vorm en gehalte is o. a. dit testimonium, door den Delftschen rector Jacobus Lasson verstrekt aan Henricus Gregorii, ook een medebursaal van Gijsbert, aldus luidende:

„Henricum Gregorii ministri Overschiensis fidelissimi filium, ante menses aliquot voluntate et consilio amicorum scholam latinam hujus urbis reliquisse, et ita honestum testimonium vitae probatae, diligentiae et pietatis a praeceptoribus suis retulisse, ut a senatu Monincdamensi denominationem in collegium Lugdunense dd. ordinum Holl. et West-Fr. sit adeptus — testor, Jacobus Lasson, rector schol. Delph." (*Brieven Stat.-coll.*, I, 361).

XXII (blz. 40, aant. 1). „1604. Aprilis 29. Gisbertus Voeth an. 17. commendatus a consulibus Heusdanis, examinatus per

d. Arminium th., eundem loco Mordis. [onii], Vulcanium, declaravit se animum adjicere velle ad studium theologiae". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 101. Cf. fol. 40 & 48.

XXIII (blz. 41, aant. 2). De gebruikelijke vorm voor het request was deze:

„E. hoochwaerdighe heeren. Alsoo het den eersaemen ende wysen heeren burgemeesteren ende raet der steede van (in casu: Heusden), myne gonstige heeren patroonen ende maecenaten belyeft heeft mij tot onderhoudt mijnre studien te verkiesen ende te nomineren, omme by uwer E. met een burse in t'Collegie der theologien tot Leyden versien te werden, ende ick alreede van HH. professoribus, ende raet der selver unyversiteyt geexamineert ben, waer van ick u E. getuygenisse mits desen presentere, soo bidde ick uwer E. zeer ernstelycke mij de selve te vergonnen, ten eynde op dat ick onder t goedt beleydt vanden regent ende subregent aldaer, in studiis linguarum, artium, philosophiae ende theologiae mach toeneemen ende metter tijt de kercke Jesu Christi, ende den gemeenen landen dienstelyck zyn. Verhoopende ende met Goodes hulpe beloovende niet alleenlyck sulck een beneficium, altijt met danckbaerheyt te gedencken, maer oock mij alsoo te gedraegen datter uwer E. nimmermeer berouwen sal de costen aen myn geleyt te hebben". *Eerste register*, not. v. 9 Aug. 1595.

XXIV (blz. 44, aant. 4). Op de uitrusting aan Gijsbert medegegeven — in haar geheel ten bedrage van ruim 120 gld. — heeft het navolgende betrekking:

„Betaelt aen Sebastiaen Beelaerts laeckencooper de somme van vijff ende veertich gulden acht stuyver, over den coop ende leverantie van laecken by hem ten behoeve vande voors. Gijsbert Voet gelevert, blijckende by schepenen quitantie hier overgelevert.

Betaelt aen Huijbertgen Stevens de somme van een ende t sestich gulden sestien stuyver twee penningen, over de leverantie van diversche waeren by haer ten behoeve vande voors. Gijsbert Voet gelevert, blijckende by quitantie alhier overgelevert.

Betaelt aen Bartholomeeus Jacopssen cleermaecker de somme van seven gulden twee stuyver, over verdient aerbeytsloon, van stadtswegen verdient te diversche reysen, int maecken vande clederen vande voors. Gijsbert Voet, blijckende by quitantie hier overgelevert.

Betaelt aen Christoffel Franssen vanden Brouck de somme van eenen gulden thien stuyver, voor eenen hoet ende bant, aende voors. Gijsbert Voet gelevert, blijckende by quitantie hier overgelevert.

Betaelt aen Jacop Croes de somme van eenen gulden veertien stuyver twee oort, over gelycke somme by hem verschoten aen diversche reparatien vande cleederen vande voors. Gijsbert Voet, blijckende by quitantie hier overgelevert.

Aen Henrick Mathijssen schoenmaecker betaelt de somme van twaelff stuyver, over de leverantie van schoenen ten behoeve vande voors. Voet gelevert". *Oud-arch. Heusden,* E. 46, en E. 209, bijlage tot fol. 50 & verso en fol. 51 & verso der gemeente-rekening over 1604.

XXV (blz. 44, aant. 5). Uit dien hoofde berichtte Petrus Bertius, als regent van het Staten-collegie, den 5den Juni 1612, aan Haarlems regeering, omtrent den door haar gedenomineerden bursaal Jacobus Grimarus, onder meer, ook dit: „Want alsoo hem savonts tusschen acht ende negen uren zekere cleederen, die hij hem hadde laten maken, thuys souden gebracht werden, heb ick deselve eerst a part doorsien: hebbe bevonden dat den broeck tegens ordre vant Collegie, zijne professie ende staet gemaeckt was, als hebbende aen beijde zyden twee rijen knoopen, een van boven tot beneden toe, ende d'andere ter zyden voor de sacken. Welckx ziende, ick aen d'een zyde des broex de knoopen meest affgesneden hebbe, gelyck oock aen d'eene zack. Sendende alsoo het jonxken met de cleederen na Grimarus". *Brieven Stat.-coll.,* II, 340.

XXVI (blz. 48, aant. 1). Ten bewijze dat zelfs Kuchlinus — en met hem de nieuwe oeconomus, Franck Willemsz. van Dobben, opvolger van Bredius — niet veilig was voor hetgeen men achter zijn rug geliefde uit te strooien, kan het volgende dienen:

In hunne vergadering, gehouden 8 en 9 Nov. 1597, bespraken curatoren en burgemeesters van Leiden, door de Staten met het opzicht en de zorg over het Collegium theologicum belast, hoe hun was aangediend „dat den regent mitsgaders den schaffmeester de statuten gemaackt opte vacantien ende 't vertrecken vande bursalen sulcx interpreteerden even als off de voorschreve bursalen den tijt henluijden bijde voorschreve statuten veroorlooft zouden

moeten buijten Collegie verreijsen ten eijnde dat d'een vande moeijten van doceren, ende d'ander vande costen soude sijn ontslagen. Daer uijt dan volgen moste dat oock veele bursalen die geene 't huijscoomen nog ouders en hadden te meermaalen tegens haren vrijen wille uijtten Collegie verscheijden tot last van d'eene off d'andere haere vrunden ofte bekenden".

Kuchlinus en van Dobben ter vergadering gecompareerd, verklaarden echter „dat ingevalle eenige haere quaetgunstige den curateurs ende burgemeesteren sulcx mogten hebben aengedragen deselve haer daerinne 't onregt hadden beschuldigt — aengesien sij altijts de voors. statuten sulcx verstaen hadden dat sij 't verreijsen off niet te verreijsen behoorden te laten in den wille vanden bursalen ende dat sij oversulcx niemant ter sake van sijn blijven te onvrundelijcker hadden aengesien, versoeckende dat de curateurs ende burgemeesteren sulcx van hen luijden niet en souden willen presumeeren". *Eerste register*, not. v. 8 en 9 Nov. 1597.

XXVII (blz. 51, aant. 3). Blijkens het *Tweede register raeckende de universiteyt binnen Leyden, begint den* 11en *October* 1589, *eyndicht den* 28 *December* 1595 — welk tweede register, evenals het eerste, berust op het gemeentearchief aldaar, en waarin de „Handelingen" der curatoren-vergaderingen vermeld staan — werd Vulcanius indertijd zoowel ernstig aangemaand „beeter op sijne lessen te willen passen" (3 Nov. 1595) als, wegens „de goede faam ende daet van sijn geleertheijt, daermede hij de univ. vermaart hadde gemaackt", bij zijn vijfentwintigjarig feest vrijgesteld „om meerder lessen te doen, dan sijn gelegentheit soo van lighaem als van sijne studien souden toelaten" (8 Febr. 1607). Ook werd toen besloten hem boven zijne wedde voortaan jaarlijks honderd gulden te vereeren.

Begin November 1614 hield Petrus Cunaeus, hoogleeraar in de Latijnsche taal en de staatkunde te Leiden, op Vulcanius — tegen wil en dank — eene lijkrede. 's Mans „eruditio, quae summa in illo fuit", met de loffelijkste bewoordingen roemende, bewaarde hij nochtans een diep stilzwijgen over zijne godsdienstige denkwijze en gevoelens. In dit opzicht stond de overledene bij velen slecht aangeschreven. „Vulcanius est de la religion des dez, et des cartes", verzekeren de *Scaligerana*, Cologne, 1695, p. 414. Ook betuigt genoemde lijkredenaar, in een brief aan jonkheer Corn. van der Myle gericht (Epistola LXV): „Novimus nos, noverunt caeteri

Vulcanium, qui cum illo familiariter vixere, quoties aliquis hominem extrema senecta ad mortis meditationem hortabatur, vehementer irascebatur ille. Sermones vero de Christo, aut de pietate, adeo nunquam ex sene audivimus, ut saepe mirati simus, quibus ille cogitationibus fessam aetatem solaretur. Itaque laudavi in funere ea, quae communia cunctis eruditis literatisque sunt. Caetera omisi, ne viderer scenae servire". Zie voorts P. Cunaeus, *Oratio in obitum B. Vulcanii habita Lugd. Batav. in academia*, later gevoegd achter de „Epistolae Cunaei et doctorum virorum ad eundem", in 1725 uitgegeven door Petrus Burmannus, p. 401—412. Vgl. Crenius, *o. l.*, pars IV, Lugd. Bat., 1699, p. 131, 135.

XXVIII (blz. 52, aant. 5). Op de Leidsche universiteitsbibliotheek zijn nog te vinden: „Theses logicae", indertijd door de bursalen van het Staten-collegie „praeside d.[omino] m.[agistro] Petro Bertio" verdedigd. Door Voetius' mede-alumnen werden o. a. stellingen gedefendeerd: „De tribus praecognitis; — De quaesitis apodicticis; — De solutione sophisticorum elenchorum; — De facultate dialectica, ex prim. topic. Aristotelis; — De quarta figura syllogismorum; — De categoria qualitatis; — De nomine et verbo, ad cap. 2. et 3. lib. Aristotelis περὶ Ἑρμηνείας; — De enunciatione; — De annexis syllogismo; — De caussis per se; — De gradibus necessitatis propositionum apodicticarum; — De demonstrationis speciebus; — De potestatibus et imbecillitatibus syllogismorum; — De syllogismorum genesi; — De inventione medii termini syllogistici".

Uit de titels dier disputaties laat zich vrij wel besluiten tot den aard en den gang van het onderwijs aan Voetius gegeven in de logica.

XXIX (blz. 53, aant. 2). Ten jare 1605 gedrukt voor rekening van het Staten-collegie bij Johannes Paets te Leiden, had Gisbertus zijne „ἀπαρχαί studii logici" opgedragen „gratitudinis et observantiae ergo" zoowel aan de Heusdensche regeering als aan Franco Odolphi „pietate et eruditione spectatissimo viro, juventutis Heusdanae moderatori vigilantissimo, praeceptori suo, de se studiisque suis optime merito" (vgl. bijlage V).

Eene soort van kort overzicht ging aan Voetius' stellingen en corollaria vooraf, aldus luidende:

„Cum homo non solum sensu, sed et intellectu res, earumque

formas et similitudines, quae conceptus dicuntur, percipiat, et hi conceptus sint occultissimi, nec alii aliorum mentes inspicere queamus, utimur voce ad tales conceptus explicandos, quam Aristoteles aptissimo vocabulo ἑρμηνείαν vocavit, librumque de ea scripsit subtilissimum nimis, et per varias formas rationesque (ut cum Isidoro loquar) comtissimum; ad cujus introductionem nos paucula in medium allaturi, explicabimus 1. ordinem sive cohaerentiam. 2. vocem ipsam, qua inscribitur. 3. objectum. 4. differentiam, qua hic liber tum a praecedenti, tum a sequentibus tractationibus distinguitur. 5. deinde ipsam definitionem leviter delibamus". *Theses logicae*, n°. 104.

XXX (blz. 60, aant. 3). Op die „gravitas morum", door Trelcatius jr. geprezen, wordt door dr. G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de* 16*e*, 17*e en* 18*e eeuw,* Haarlem, blz. 231, nogal iets afgedongen, wanneer hij — maar zonder de bron waaruit hij putte te noemen — schrijft: „het is bekend, dat Kuchlinus en Bredius zich aan dronkenschap overgaven". In zijn boek *Een studenten-oproer in* 1594, Leiden, blz. 21, luidt de mededeeling zachter. „Hij (Kuchlinus) hield — zoo lezen wij — van een goeden dronk en goede cier". Is hier soms van toepassing het: fama crescit eundo? *Stud.-opr.* verscheen in 1867, *De academie* in 1875. Tevens verzekert Schotel in het laatstgenoemde werk, blz. 232 — ook nu zijn zegsman onvermeld latende — dat Kuchlinus de algemeene achting genoot en van H.H. curatoren herhaalde blijken hunner tevredenheid ontving!

Hoe Bastingius (regent van 1593 tot 1595) en Bertius (subregent zoo onder hem als onder Kuchlinus) elkaar wederkeerig van dronkenschap beschuldigden, blijkt uit des laatsten verdediging, na het bursalen-oproer van 1594, aan curatoren overgeleverd, waarin hij o. a. doelende op Bastingius vraagt: „Quo ore ambitionem reprehendet ambitiosus? qua fronte inertiam, iram, invidiam, ebrietatem, qui vino, inertiae, irae, invidiae est deditus?" terwijl hij, met het oog op den, zoo mogelijk, voor het Statencollegie te herwinnen Kuchlinus, schrijft: „Deligite vobis aliquem virum gravem, modestum, sobrium, diligentem, qui et ante scholae alicui cum laude praefuerit, et ipse nonnihil habeat in vultu dictisque austeritas". *Eerste register*, not. v. 12 Jan. 1595.

In datzelfde register nu wordt geen de minste aanduiding van drankmisbruik door Kuchlinus gevonden. Wel echter geeft deze,

bij gelegenheid eener buitengewone vergadering van curatoren op 23 Juli 1595, zijne bezwaren te kennen omtrent „de tavernen die tot drien rontsom t'Collegie werden gehouden, soo mits de ordinarisse dronckenschap die daer werdt gepleecht, gestaedich speelen, soo met t' verkeerbert als anders, twelck daer geduyrlycken werdt gedaen, oock sulx datmen tclappen vande schyven ende diergelycken spel, oock binnen de Collegie mach hooren, als oock ende sonderlinge, deur de onbehoorlycke ende ontuchtighe woorden, reedenen ende proopoosten die (Godt beetert) gewoon zyn in soodanighe huijsen gebruyckt te werden, versouckende dat daer inne anders mocht werden versien, oock eer eenige buyrsaelen werden ontfangen". Dientengevolge vonden Gecommitteerde Raden goed en ordonneerden zij: „dat omtrent den Collegie theologie in geene huysen aldaer staende binnen den taerlingh daer in 't voorn. Collegie is gelegen, voortaen geenige herberge noch taverne sullen mogen gehouden worden". *Eerste register*, not. v. 23 Juli 1595. *Resol. Holl.*, 26 Juli 1595.

Met dien maatregel in lijnrechten strijd was het gedrag van den schaftmeester Henricus Bredius. „Vermaendt van weegen curateurs ende burgemeesteren, dat zy bericht waeren, hoe dat in zyn caemer inde jegenwoordige weeck op snaerspel was gedanst tot grooter ontstichtinge vande jeucht, ten eynde hij sorge draegen ende toesien soude, dat sulx niet meer en gebeurde opdat t Collegie niet en soude coomen ineen quaede roep" — zoo bemerkte spoedig daarna de regent Bastingius „dat de oeconomus eenige vande buyrsaelen, tot ten minste zes int getal toe, tot hem geroopen ende mit de selve tot inde nacht toe geseeten ende gedroncken hadde oock tot dronckenschap toe, hebbende sulx de schaffmeester middelen gesocht omme de buyrsaelen van hun voorgenoomen goede vlydt af te locken ende af te trecken tot groote ontstichtinge ende opspraeck vant Collegie". *Hand. v. cur.*, 8 Oct. 1593 en 7 Jan. 1594.

XXXI (blz. 60, aant. 4). Uit het *Gerechtsdach boeck*, D — aanwezig op het gemeente-archief te Leiden — in dato 19 Febr. 1598, blijkt, dat Gomarus „niet jegenstaende zijne professie hem meer dan te lastich viel, nochtans burgermeesteren gaerne wilde believen op alle predicatien op zijn gebuerte mede te wachten in zoe verre zulcx zoude connen geschieden mit goede advise vanden kerckenraet ende dezelve hem daertoe ooc zouden versoucken mits

hy ontslaegen mocht blijven vande comparitien ter consistorien ende t besoucken vande crancken al t welc hem mits t ampt vanhet rectoorschap ende zijne professie niet wel mogelic zijn zoude waer te nemen"; — terwijl Kuchlinus „onvermindert ende voor behouden zijn dienst daermede hij aen t gemeen landt als regent ende tot vordernisse stuyr en beleyt vanden voors. Collegie der theologijen stont verplicht daer beneffens ooc te vreden was de kercke deser stede als dienaer des woorts te bedienen ter tijt ende wijlen toe de kercke alhier van bequame dienaeren uyt den voors. Collegie alhier zoude connen werden voorzien ende dat hij zulcx niet alleen des sondaechs ende inder weecken telckens op zijn gebuerte een predicatie doen mer in t vorder ooc gehouden zoude zyn tot alle andere kerckelicke lasten ende ouffeningen mit ende beneffens den anderen dienaeren des woorts mits dat hy alleenlick zoude werden verschoont ende ontledicht vande besouckinge der crancken".

Na communicatie met en advies van den kerkeraad te Leiden, werden nu voor een tijdkring van vijftien weken de diensten geregeld, waarbij Trelcatius jr., Kuchlinus, Sprankhuyzen, Gomarus en Platevoet ieder des Zondags eene preekbeurt zouden vervullen in Sint Pieter of Sint Pancras (thans de Hooglandsche kerk). Vgl. evenwel daarmede de *Acta deputatorum Zuid-Hollandiae et utriusque synodi Zuid- et Noord-Hollandiae* (vermeld in het *oud Synod. archief*, III, 31, B.), in dato 24 Febr. 1598.

XXXII (blz. 61, aant. 2). De volledige, zéér lange titel van Kuchlinus' disputaties, eerst na zijn dood uitgegeven, luidt: *Theologicae disputationes de religionis Christianae capitibus praecipuis: in Collegio theologico illustr. dd. ordinum Hollandiae et Westfrisiae, ex nobiliss. curatorum academiae consensu, amplissimorumque reipubl. Leydensis consulum decreto, habitae. Accurata perspicuaque methodo, ante aliquot annos, explicatae a reverendo et clarissimo viro d. Johanne Kuchlino, ejusdem collegii praefecto digniss. disputationumque doctiss. praeside. Nunc primum in unum redactae volumen, cui praefixa est authoris in disputationes suas brevis praefatio: de ejusdem vita et obitu oratio: capitum seu disputationum geminus index. Ad calcem vero accesserunt I. disputationes quaedam praetermissae II. quaestionum et responsionum catecheticarum, ad quarum explanationem disputationes accommodatae sunt, libellus.* Apud Samuelem Crispinum. 1613.

In bovengenoemde voorrede, gericht tot de leden der particu-

liere synode van Noord-Holland, vergaderd te Enkhuizen, Juni 1597, zegt Kuchlinus: „Argumentum est de catechesi docenda et discenda in scholis Christianis, hoc profano seculo summe necessarium. Vident enim omnes pii, non sine acerbissimo animi sensu, atheismum instar diluvii totum orbem Christianum inundare, cui catechetica institutione occurri debet, et resisti". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 760.

Belangrijk is hier ook de mededeeling: „Si labores hosce scholasticos vobis non displicere intellexero, κατηχητικῶς confessionis belgicae triginta septem articulos, quibus omnes et singuli subscripsistis, quorumve explicatio ab illustr. dd. Ordinibus mihi est mandata, ut catechista Deo volente explicare conabor, si ut in latinum sermonem jam conversi, et a theologica facultate Leidensis academiae publica auctoritate probati sunt, fuerint editi". Verder dan tot eene voorgenomen uitgave van genoemd werk over de confessie, schijnt het bij Kuchlinus niet gekomen te zijn. Of hebben wij daartoe soms te brengen de *Theses theologicae Kuchlini*, in den auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek (pars II, theol. in quarto, n°. 572) vermeld, of de *Disputationes Joh. Kuchlini collegii Hollandici regentis*, uit welke er ééne „anno 1605 proposita, respondente Casparo Barlaeo", door Voetius wordt aangehaald in zijne *Dispp. select.*, tom. V, p. 458?

XXXIII (blz. 62, aant. 4). Ten bewijze hoe goed — ja, hoeveel beter oogenschijnlijk dan professoren of curatoren aan Leidens academie — gedeputeerden zoo der Zuid- als der Noord-Hollandsche synode, na beider gehouden provinciaal-kerkelijke vergadering, op de hoogte waren „van alle de poincten waer in dat in de universiteyt van Leyden ofte eenige kercken swaricheyt gemaeckt wort", kunnen dienen „dese redenen om der memorie wille aengeteykent, alsoo te vresen staet dat de curatores eenigh naerder bewys sullen willen eysschen der geruchten, die van dese oneenicheden gehoort worden:

1. Dat verscheydene studenten nu onlanghs tot den dienst gepromoveert, verscheydene opinien dryven ende voorstaen onder de name van Arminius.

2. Dat de professeuren selve verclaren in de acte van overeenstemminge, dat de studenten verscheydene disputen onder malcander dryven, meer als haer aengenaem is.

3. Dat de professoren van de gedep. des voorledenen jaers aen-

gesproken synde, selve verclaert hebben, dat tusschen hen en d. Arminium eenigh geschil is in sommige stucken der leere.

4. Dat Arminius selve verclaert heeft, dat hy sommige stucken heeft in de leere, waer in hy van ons dissentieert, ende oock sommige waer in hy twijffelt, ende dat hy in synodo nationali sulcks sal openbaren.

5. Dat Arminius versocht synde tot een vruntlycke ende ronde conferentie met de gedeputeerde des synodi, ende oock daerna met de professoren ende predicanten tot Leyden, door den kerckenraedt aldaer, geweygert heeft sodanige conferentie, ende daermede genoegh te kennen geeft dat hy in sommige stucken der leere sodanigh gevoelen heeft, waer in hy sich niet en begeert rondelyck te verclaren.

6. Dat zedert Arminius tot Leyden gecomen is de studenten t hooft vol hebben van verscheydene vreemde opinien, ende onder elcander gedeelt sijn. De professeurs doen lessen tegen malcanderen; (sijn) in de disputatie verscheyden.

7. Dat predicanten ende professeuren derven rondelyck seggen, dat onse leere ende met namen onse catechismus moet naerder *gereformeert* worden.

8. Dat deselve derven beschuldigen hare mede broeders, dat sy een leere voorstaen, die *blaspheme* is, ende waer uyt volght, dat God een autheur der sonden is.

9. Dat overal door 't gansche landt verscheydene litmaten om dese oneensheden van 't nachtmael afblyven, geergert worden, ende sommige tot dese nieuwicheden affgetrocken.

10. Dat de vianden der waerheyt hier van sich verheughen ende roemen. Dat Philippus Nicolai in syn lasterboeck opentlyck roemt dat Arminius met de Flacianers in een gevoelen is tegen onse kercken. Dat de jesuiten van Ceulen schryven in hare brieven dat het ryck der Calvinisten niet lange en sal bestaen, overmits de professoren tot Leyden nu onder malcander beginnen in de leere oneens te worden.

11. Dat de broeders van Geneve ende uyt Franckryck verclaren, dat sy de geruchten deser oneenicheyt al hebben verstaen met groote leetwesen, ende vermanen de broeders in dese kercken datse de suyverheyt der leere vooral willen mainteneren etc.

Is goetgevonden ter eerster gelegentheyt de puncten der swaricheden tsamengestelt synde aen de curateurs te versoecken dat de professeuren daer over sich willen verclaren". — Vergad. van

gedep. op 11 Oct. 1605, te Rotterdam. Praeses Fr. Lansbergius, scriba et quaestor F. Hommius. *Acta deputat. Zuid-Holl.*

XXXIV (blz. 63, aant. 1). Of Bertius, als hij in zijne *Aenspraeck aan dr. Fr. Gomarum op zijne bedenckinghe over de lyck-oratie ghedaen na de begraefenisse van dr. Jacobus Arminius zaligher*, Leyden, 1609, blz. 24, Kuchlinus laat verzekeren: „Ick hebbe de suyverheyt der waerheyt wel lief ghehadt, maer in dit poinct (t. w. de leer der voorbeschikking) met zijnen aencleve heb' ick gaerne een ander gheduldet" — de verhouding tusschen oom en neef op theologisch gebied juist voorstelt, betwijfel ik. Reeds den 2den Mei 1605 schrijft toch Arminius, doelende op Kuchlinus, aan Johannes Wtenbogaert: „Meus ille quem nosti patruus suos omnes a lectionibus meis impedire voluit sumta sibi hora 8 ad explicandum confessionis belgicae articulos, cui lectioni omnes interesse volebat" (Ph. a Limborch, *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae varii argumenti*, etc., edit. sec., Amst., 1684, p. 143), en juist te acht uren gaf ook hij, Arminius, college. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, p. 74. Vgl. Gomarus, *Proeve van mr. P. Bertii aenspraeck*, Leyden, 1610, blz. 23—26.

XXXV (blz. 65, aant. 1). „Is voorts met hem (Bertius) gesproocken in wat voegen hij soude mogen werden verligt vanden last ende lessen vanden subregent gerequireert, ende geresolveert datmen soude versoecken d. Wilhelmum Coddaeum professor linguae hebraicae om eens off tweemael ter weecke int Collegie waer te nemen lectiones hebraicas, mitsgaders oock vorder exercitia styli graeca et latina in prosa et carmine, ende dat de voornomde d. Bertius sal verwilligen een vande bursalen die hij sal meijnen daer toe bequaem te sijn om waer te nemen de lessen in philosophia ende datmen daermede inden naem des Heeren jegens den uijtgang van Augustus de lessen weder sal in train brengen". *Eerste register*, not. v. 8 Aug. 1606.

XXXVI (blz. 66, aant. 4). „Opt geene ter vergaederinge vande curateurs vande unyversiteyt ende burgemeesteren der stadt Leyden getoont ende voorgeslaegen es omme seeckere jonchman out tusschen de 21 ende 26 jaeren genaempt Petrum Bertium gebooren uyt Vlaenderen die ettelycke jaeren inden unyversiteyt alhier gestudeert ende groote vordernisse gedaen heeft, ende middeler

tijt begaeft te weesen mit een sonderlingh goet verstandt begrip ende oordeel ten dienste vande unyversiteyt aen te houden ende te vorderen, tzy mits denselven in Duytslant daer hij jegenwoordelyck es ende sober middel ten onderhout heeft voor noch seeckere tyt tot cost ende last vanden universiteyt te doen onderhouden ende hem daer toe eenige middel te doen hebben mit bevel omme der unyversiteytten aldaer te doorreyssen ende hem middeler tyt oeffenen zoo in den phylosophien als oock ende meest inder theologhien den selven sulx allengskens tot de professio der theologhien alhier op te queecken ende bequaem te maecken, sonderlinge ten opsicht men niet alleen speurt maer bevindt hoe quaelycken de unyversiteyt vande selve professie nochttans de meest nodichste can werden voorsien, oock onaengesien oock wat moeytten ende costen daeromme tot noch toe zyn gedaen ende uytgeleyt, ende 't selve in beraetslaeginge geleyt zynde, es eyntelycken goedt gevonden ende beslooten, den selven te doen aenschryven, dat indien hy zynen dienst der unyversiteyt alhier begeert toe ta seggen int gundt daer toe hy jegenwoordelycken bevonden werdt bequaem te zyn, of mitter tyt te werden alles onder eerlycke ende behoorlycke belooninge dat hij mitten eersten zyn reys herwaertsaen maecken ende tot (desen?) eynde tot last vande unyversiteyt in wissel sal moogen lichtten tzy thien ofte twaelff ponden vlaems of hondert guldens ten eynde hem tselve daer toe sal moogen dienen tot reysgelt ende datmen metten den zelven daer naer sulx sal handelen als den dienst ende vordernisse vander unyversiteyt ende van zyn persoon uyteysschen zullen". *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1592, waarbij de secretaris, Jan van Hout, nog als kantteekening voegde: „Ick hebbe deser saecke aengaende verscheyden brieven aen Bertium affgevaerdicht".

XXXVII (blz. 68, aant. 1). Tot hoe ver die „opspraecke" ging en hoe snel ze haren weg vond, leert het volgende:

Nadat curatoren vernomen hadden „hoe d. Petrus Bertius voorgaende onder regent vant voors. Collegie, ende op zyn voorige commissie inden selven dienst gebleven zynde es in theymelyck door eenige zyne goede vrunden (o. a. door Paulus Stockius, te Leiden woonachtig) gewaerschout, dat hem eenige groove zonden, namelycken soodomijen ende inceste, achtter de rugge geseijt ende naergegeven werden", — kwamen zij op verlangen des beschuldigden samen, om met Kuchlinus die aanklacht te onderzoe-

ken. Het bleek toen, dat voornamelijk drie der in October 1594 weggezonden bursalen: Jacobus Lettingius, Jacobus Florianus en Daniel Altingh die aantijging, losweg opgevangen uit den mond van zekeren Walraven, knecht in het Staten-collegie, en nader aangedrongen door den Leidschen predikant Petrus Hackius, hier en daar verbreid hadden; — dat, door niemand minder dan door den regent Bastingius, aan laatstgenoemden bursaal was geraden: „dien famulus zyn buyck vol wyns te geven, omme hem op het gunt voors. eens uytte haelen"; — dat Hackius het lasterlijke praatje had medegedeeld aan Hendricus Gallus, zijn collega in Leiden „die vander kercken weegen (soude) geschickt werden naer het synodus te Gorinchem", welke Gallus daar ter plaatse „de saecke heeft gecommuniceert mit Plancio, Joanne Leone, Dirck Pieterssen van Voorburch ende eenige andere". Als ware dat alles nog niet genoeg, om den subregent „te verdrucken ende te verderven", zoo ontmoette bovendien Barbertje Adriaensdochter, vrouw van den predikant Hackius, Lyntje Bredius, echtgenoote van den schaftmeester, die haar wist te vertellen „daer is een boeckgen voorhanden tot naerdeel van Bertius; can het geopent werden, daer sullen lelycke, schrickelycke of wonderlycke dingen uijt coomen".

Maar — hoe ook „gepluct, getrocken, gescheurt naer eens yders goet duncken ende gelieven" — Petrus Bertius trad ditmaal zegevierend uit de worsteling te voorschijn. Bij sententie van 15 Nov. 1595 werd hij door de gezamenlijke rechters der universiteitsvierschaar verklaard „puijer, suijver ende innocent vant delict ofte delicten in zijne (d. i. des officiers van genoemde rechtbank) conclusie geexpresseert"; terwijl „ten eynde t' gepasseerde voortsaen als begraven in vergethentheyt mocht werden gestelt, de costen bij hem thoonder, ter saecke vande voorgeroerde purge gedaen ende uytgeleyt, uyt de beurse van t Collegie souden werden betaelt". *Eerste register*, not. v. 30 Aug. tot en met 27 Dec. 1595.

XXXVIII (blz. 69, aant. 2). Wanneer Kuchlinus, in navolging van curatoren en burgemeesters te Leiden, 27 Dec. 1595, aan de Noord- en Zuid-Hollandsche steden een schrijven richt met verzoek, meer bursalen te willen zenden naar het opnieuw geregelde Collegium theologicum, verklaart hij tevens: „Soo veel P. Bertium subregent aengaet, betuyge ick voor Goode almachtich, dat ick in hem niet anders en kan bevinden dan gesontheyt in

alle stucken der Christelycke religie inden catechismo ende 37 artyckelen der Nederlantsche confessie vervattet, oock niet anders en kan zien, dan een Godvreesende stichtelicke wandelinge, vergeselschapt met uijtnemende geleertheyt, soo wel inde taele als principiis philosophiae, niet anders en kan speuren dan een bysondere bequaemheyt om in dese wilde oorlochsche tyden, de jonge jeucht te stuijeren ende met grooter arbeijt te vorderen tot alle stillicheijt, eerbaerheijt, liefde tot Godt ende zyn heylig woordt, reverentie tot haere hooge ende leege overheyt respectivelycken, gevoele derhalven desen jongen man (over zyn dertich jaeren gecoomen zynde) my in dit zwaer werck groote hulp ende verlichtenisse te wesen tot vollen ende goede genoegen aller bursaelen vanden EE. mog. hh. Staeten ons bevoolen ende toevertrout". *Eerste register*, not. v. 27 Dec. 1595.

XXXIX (blz. 72, aant. 1). Achter de notulen van 8 Januari 1595 — zie *Eerste register* — staat bedoeld getuigenis, in dezer voege:

„Cum Christiana charitas jubeat nos et testimonium perhibere veritati Dei, et fratrum nostrorum dicta factaque candide interpretari: Nos rogati, ut quid de autore hujus scripti nobis videatur, quantum quidem ex ejus lectione nobis constare potest, perscriptione exponamus: Respondemus, quandoquidem hujus scripti autor fatetur, se ad hoc scribendum studio discendi ex fraterna communicatione adductum esse, et in capite ipso controversiae (quod tamen per illud tempus quo ista scribebat, non videtur assequutus plane) nobiscum loquitur, concludens, non ecclesiam scripturae, sed scripturam ecclesiae autoritatem dare; non videri nobis ex hoc scripto autorem ipsius, vel tantulum factioni Jesuitarum addictum esse, qui plane contra loquuntur et sentiunt. Sed nos de illo et aliis fratribus nobis dilectis perinde judicium facere, ac de nobis fieri cuperemus, eumque pro germano Christi membro habere ex charitatis lege, et officio communi nostro. Actum Lugduni Bat. die 22 februar. 1595.

Franciscus Junius
Lucas Trel(ca)tius
Franciscus Gomarus".

XL (blz. 72, aant. 2). „Bene habet — laat Bertius op zijne aanhaling van bovenvermeld getuigschrift volgen — depulsa est tandem prima et gravissima haereseos calumnia, quam mihi

latenter nonnulli incerto autore, incerto argumento ad me ex ecclesia ejiciendum contechnati sunt; et depulsa est judicio gravissimorum virorum, quorum ego in hac re testimonium amplector, autoritatem suscipio. Gratias autem Christo immortali innocentiae meae protectori ac vindici maximas merito ago habeoque pro tanto munere. Ipsum rogo, ut quod in gravissimo crimine clementer effecit, porro faciat in reliquis; et me ecclesiae suae Nazaraeum regat, formetque ad suam gloriam, meam aliorumque salutem. Pacem amo, paci studeo, eam ut detectis fraudibus et mendaciis videamus aliquando, opto ex animo". *Eerste register*, als boven.

XLI (blz. 73, aant. 1). Ofschoon beide partijen hadden verklaard met de voorgestelde schikking genoegen te nemen, bleek het echter aan curatoren en burgemeesters, in hunne vergadering op 21 Nov. 1606, dat geen der theologische hoogleeraren de repetitiën, gehouden door den proregent, alsnog had bijgewoond. Naar de reden van dat verzuim gevraagd, luidde het antwoord: „dat sij daer toe niet en waren versogt nog geinsinueert, ende te vooren niet en conden weten wanneer de repetitiën souden geschieden". Wellicht was Bertius juist niet bijzonder op hunne tegenwoordigheid gesteld. Toch werd hem gelast, bedoelde professoren voortaan bij tijds te waarschuwen. *Eerste register*, not. v. 8 Aug. en 21 Nov. 1606.

XLII. (blz. 76, aant. 1). Op het gemeente-archief te Leiden berust, bij de stukken rakende het Staten-collegie, uit dezen tijd eene ranglijst van Voetius en zijne medebursalen. Die schikking had plaats gevonden naar de *Ordonnantie, gemaeckt op tstuyr ende beleyt van t Collegium theologiae*, 1595, dl. III, art. 6, aldus luidende: „Ter maeltyt zal elck voor t eerste, ende opt aencommen voor plaetsen hebben ende nemen, naer den tyt dat zy in t Collegie commen, maer sullen de gheene die int doen vande visitatien der curateurs bevonde sullen werden, meest toeghenomen ende ghevoirdert te hebben, de voorplaetsen werden vergundt ende toegevoucht, twelck nochtans onder den gepromoveerden gheen plaetse hebben en zal".

Wat hier nu volgt en cursief is gedrukt, staat juist zóó op genoemd lijstje; het overige — t. w. de voluit geschreven namen — werd door mij uit andere bescheiden aangevuld.

MENSAE,

Prior,

Corn. Sim.
Cornelis Simonsz.
Nicol. Nic.
Nicolaas Nicolaasz. de Backer.
Gerar. Vels.
Gerardus Velsius.
Joan. Gaal.
Jan van Galen.
Joan. Forest.
Joannes Everardi Foreest.
Aegid. Zeys.
Aegidius Zeys.
Joan. Leur.
Joannes Leurius.
Christ. Sop.
Christiaan Sopingius.
Joan. Pet. Cam.
Joannes Petri Campensis.
Rob. Pupp.
Robertus Puppius.
Loth. Ilpen.
Loth Joh. van Ilpendam.
Joan. Allen.
Johan Godfr. Allendorp.
Justus Goiker.

Joan. Petri.
Johannes Pietersz. van Houweningen.
P. Cuylius.
Petrus Simonsz. Cuyl.
Corn. Tetro.
Cornelis Joh. Tetrode.
Jacob. Catz.
Jacob Cats Jansz.
Gerh. Adri.
Gerardus Adriani.
Rudol. Pet.
Rudolphus Petri.
Joseph Rosi.
Josephus van der Rosieren.
Abr. Faillius.
Abraham de la Faille.
Phs Rivius.
Philippus Rivius.
Dionys. Spr.
Dionysius Spranckhuyzen.
Fr. Lucae.
Franciscus Lucae Osdorpius.
Hend. Oost.
Hendrik Oosterharen.

XXV

Posterior.

Gosw. Buyt.
Gosewinus Hendricus Buytendyck.
Joan. Joannis.
Jan Jansz. van Lis.
Gisb. Voet.
Gisbertus Voetius.
Victor Rikel.
Victor Rickelsma.
Jerem. Bast.
Jeremias Bastingius.
Marc. Notei.
Marcus Notheius.
Hendr. Greg.
Henricus Gregori.

Theod. Swan.
Theodorus Swanius.
Jason. Bila.
Jason Bilandus.
Hend. Voeck (?)
Hendrik Vrede (?)
Corn. Geist.
Cornelis Geisteranus.
Theod. Guil.
Theodorus Guilielmus Boom.
Everh. Schu.
Everhardus Schuylius.
Sam. Joan.
Samuel Joannis.

Corn. a Nie.
Cornelis van Nieren.
Joan. Bogar.
Jan Bogaert.
Joan. Staver.
Joannes Staverenus.
Joan. Bruno.
Joannes Bruno.
Joannes Theod.
Joh. Theod. Cloppenburch.
Joannes Snete.
Johan Sneten.
Gerh. Hendr.
Gerardus Henrici.

Hub. Bont.
Huybert Bontebal.
Guil. Petri.
Willem Pietersz.
Joan. Michael.
Joannes Michaelis.
Anton. Plancius.
Antonius Plancius.
Jesaias Plancius.
Jesaias Plancius.
Sam. Platevoet.
Samuel Platevoet.

XIX

Blijkens het getal XIX, daaronder geplaatst, liep de ranglijst der bursalen aan „mensa posterior" eerst slechts tot Guilielmus Petri. De andere acht kweekelingen — te beginnen met Joan. Michaelis en doorgaande met Joan. Bruno — werden naderhand er bijgevoegd. Te rekenen naar de omstandigheid, dat op de oorspronkelijke tabel alsdan het laatst voorkomt Joannes Staverenus, die 21 Febr. 1607 de plaats innam door het vertrek van Bernardus Dwinglo vacant gekomen, en dat binnen het Staten-collegie nog aanwezig is Jacobus Catsius, 25 April 1607 onder 't zwemmen te Scheveningen verdronken, moet bovengemeld lijstje tusschen die beide „data" zijn opgemaakt, dus kort vóór het inleveren van Voetius' request. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, II, 4 en 11; *Resol. Holl.*, 17 Nov. 1601.

XLIII (blz. 76, aant. 2). Het aan Bertius gezonden adres, blz. 75 in den tekst boven vermeld, luidde aldus:

„A rev. d. regente petimus ut nos juxta leges et receptam consuetudinem Collegii theologici et philosophici illustr. d. d. ord. Hollandiae et West-Frisiae ad majora studia promovere dignetur: quia bonam partem temporis nostri in philosophia et litteris trivimus, ita ut pene philosophiae tantum temporis tribuerimus, quantum theologiae tributuri sumus. Petimus ergo ut nos primo quoque tempore rev. d. regens dignetur promovere, tempus nempe promotionis nimis diu protractum fuisse credimus: mensis n. illi destinatus est Aprilis, aut Martius. Si quid nobis desit vel in philosophia vel bonis litteris, id paulatim addiscemus, nunquam hu-

manitatis studia relinquendo; itaque illa horis succisivis agemus, reliquam vel maximam partem temporis theologiae et linguae hebraicae impendendo, ac tantum hebraicas et theologicas lectiones audiendo. Ad haec a rev. d. regente petimus, ut honorarium pecuniae nostrae dignetur augere, causamque nostram apud ampliss. d. d. curatores agere. Multi enim ex praecedentibus condiscipulis nostris, qui tantum biennium fuerant in Colleg: illud a. d. regente acceperunt; pars autem nostrum triennium; bona pars $1^1/_2$; minima pars biennium. Haec rev. d. regentem pro sua humanitate nobis subscriptis concessurum plane confidimus. Actum octavo Id. Maj. a. 1607". (Bij de onderteekening, die nu volgde, was tevens aangegeven de datum, waarop, in 1604 en 1605, de supplianten respectievelijk hun eed voor het alumniaat hadden afgelegd; in dezer voege:)

„A° 1604. 6 Maij Gosuinus H.(enrici) F.(ilius) a. Buytendyck.
14 Dec. Joannes Schellingius (naar ik vermoed, dezelfde als Joannes Joannis Lissensis).
1 Maij Gisb.(ertus) Voetius.
3 Sept. Henricus Vredaeus.
30 Nov. Victor Rickelsma.
Cornelius J.(odoci) Geisteranus. A° 1605, 23 Martii.
Hieremias Bastingius. 25 Aprilis.
13 Nov. Theodorus Guilielmi Boom".

Van den regent Bertius ontvingen de requestranten het navolgend schrijven:

„Responsum octo prioribus in secunda mensa sedentibus datum. — Omnes ad studium locorum communium et linguae hebraeae promovebuntur: qui tamen biennium cum semestri nondum expleverunt, ii lectionum graecarum repetitiones cum posterioribus audient. Honorarium vero quod in prima mensa sedentibus ex regentis arbitrio pro cujusque meritis confertur, non habebunt nisi qui post examen ad eandem mensam promoti fuerint. Reliquis immunitatibus instrumentorum musicorum et exeundi fruentur pari cum majoribus jure. Ad disputationes theologicas (er schijnt gestaan te hebben: archeologicas) admittentur juxta Swanium: Gosuinus, Joannes Joannis, Jeremias Bastingius, et caeteri" (er stond nog: „praeter Cornelium Geisteranum", maar dat is later doorgehaald). *Brieven Stat.-coll.*, II, 15.

XLIV (blz. 82, aant. 5). Ten bewijze, hoe Arminius door de

verzorgers van Leidens hoogeschool uitermate werd bevoorrecht, kan het volgende strekken:

Nog vóór zijne overkomst uit Amsterdam, ontvangt hij — zie *Hand. v. cur.*, 8 Mei 1603 — de toezegging, dat curatoren en burgemeesters „op vasten hoope die sij hebben vande diensten bij hem aende universiteijt te doen, niet en zullen naerlaten off jaerlicx, off om de twee off drie jaren, hem extraordinarie nog een vereeringe te doen, tot behulp van sijn huijshuer off andersints. Ende dit boven alle de emolumenten die de ordinarise professoren gewoon sijn te trecken".

Volgens de hem gedane belofte, krijgt nu Arminius „tot behulp van sijn huijshuer" eene gratificatie van 150 gld. in 1604, van 200 gld. in 1605, van 250 gld. in 1606, van 300 gld. in 1607. Daarmede evenwel blijkt de goedgunstigheid van HH. curatoren haar hoogste punt bereikt te hebben; want op 8 Mei 1608 vermelden de notulen, dat hem 300 gld. voor huishuur „als voor heenen" wordt toegevoegd.

Ook de onkosten, ten bedrage van 200 gld., door Arminius gemaakt bij gelegenheid zijner promotie tot theologiae doctor, ontvangt hij terug — zie *Hand. v. cur.*, 8 Aug. 1603 — nochtans onder beding: „dat des voorschreve Arminii naem inde ordonnantie niet en sal worden uijtgedruckt, om redenen den voors. curateurs ende burgemeesteren bewegende".

Nog vóór hij zijn vroegste tractement als hoogleeraar te Leiden int, wordt door HH. curatoren geresolveerd: „dat niettegenstaende d. Jacobus Arminius professor theologiae eerst int lopende vierendeeljaers hadde begonst te betreeden de voorschreve professie, men egter (in verseeckeringe dat hij de gunst vanden curateurs ende burgemeesteren met naerstigheijt sal willen compenseren) hem 't geheele vierendeeljaers sal laaten volgen". *Hand. v. cur.*, 9 Nov. 1603.

XLV (blz. 83, aant. 1). Naaste oorzaak van dat oproer was de doodslag door een „stoep" — d. i. door een van de soldaten der wacht — gepleegd aan den 's morgens pas gepromoveerden jurist, Assuerus Hornhovius. De hoogleeraar Baudius, die zijne rede „ad studiosos Leydenses, ob caedem commilitonis tumultuantes" reeds had opgesteld en haar den 8sten Februari 1608 in het groot auditorium dacht te houden, kreeg last, van deze toespraak ten eenen male af te zien, wijl senaat en curatoren nieuwe onaangenaamheden zooveel mogelijk vermijden wilden. Later heeft Baudius,

onder zijne uitgegeven redevoeringen, ook die oratie opgenomen. Een koddigen indruk maakt het, aan het slot daarvan te lezen: „Gratias vobis ago quam possum amplissimas, partim quod ingenti frequentia confluxistis ad hanc actionem, ut ipsa quodammodo academia sedibus suis excita videatur, partim quod cum benignitate et attentione sum a vobis auditus". Dominicus Baudius, *Epistolarum centuriae tres; lacunis aliquot suppletis. Accedunt ejusdem orationes*, Lugd. Bat., 1636, p. 820.

XLVI (blz. 87, aant. 3). Wanneer Schotel, in zijne *Academie*, blz. 372, schrijft: „Van Gomarus wordt gemeld, dat hij nooit een les verzuimd heeft, 't geen de pedellen niet van de overige hoogleeraren konden getuigen", dan blijkt uit die aanteekening, hoe hij de notulen van HH. curatoren te vluchtig heeft nagezien. Immers staat in de *Hand. v. cur.*, 8 Aug. 1595, opgeteekend: „d. Gomarus leesende ten 2 uyren en heeft noyt geferieert (te weten: tijdens het daar genoemde vierendeeljaars); d. Bastingius en heeft geen uyr oock niet geleesen; d. Heurnius leesende ten 8 uyren en heeft noyt geferieert; d. Pau leesende ten 9 uyren en heeft noyt geferieert".

Daarentegen verklaren weinige maanden later de pedellen — door curatoren aangesteld tot dwarskijkers der professoren, ten einde dien hooggeleerden wegens „het naerlaten van lessen affcorttinge te doen" — dat: „d. Gomarus leesende ten 2 uyren epistolas (sic) ad Romanos niet en heeft geleesen 3 ende 5 Sept."; dat: „d. Bastingius noyt en heeft geleesen, als geene uyr hebbende. Sal oock niet leesen, als int teynde van het termijn den 20sten Octobris gestuerven zynde". *Hand. v. cur.*, 3 Nov. 1595.

XLVII (blz. 90, aant. 3). In de *Acta deput. Zuid-Holl.* komen, blijkens de vele doorhalingen daarin geschied, deze twee „concepten" voor, die een eigenaardig licht werpen op de „slappicheyt", waarover — naar zijn zeggen — Gomarus door „verscheyde trouwe herders" werd bestraft (zie diens *Vertooch voor de E. E. heeren Staten gedaen over de leere ende beleydt d. Arminii*, Leyden, 1609, blz. 6):

„Den 3 Decemb. 1608. D. Gomarus heeft den gedeputeerden van beyde (Zuid en Noord) de particuliere Hollantsche synoden voorgedragen verstaen te hebben hoe dat d. Arminius gehoort is geweest inde vergaderinge vande heeren Staten, ende dat eenige goede politique daerin niet weynich bekommert waren ende ver-

wondert waren datter vande kercken niet tegen en wert gedaen; gaf daeromme d. Gomarus te bedencken of het niet geraden en ware dat men de ......"

Hier eindigt het eerste klad, waardoor een paar strepen zijn gehaald. Het tweede, naar ik vermoed met het vorige in zéér nauw verband staande, luidt aldus:

„Eerweerdige, hooch-geleerde, seer voorsienige domine doctor. Wy en twyfelen niet oft uwe E. heeft mede wel verstaen, hoe dat uwe collega ende medeprofessor d. doctor Arminius beschreven synde by de edele mogende heeren staten van Hollant in volle vergaderinge van hare Mo. Ed. een seer lange oratie gedaen heeft, waerinne hij hem selven also soude gesocht hebben te suyveren vande quade suspicien die men van hem heeft van valscher leere, dat hy de leere der gemeene kercken in verscheydene poincten soude gesocht hebben verdacht te maken, als of sy den woorde Gots niet gelycformich ware. Waerdoor wy verstaen wt verscheydene geruchten, datter bij de heeren die inde voorn. vergaderinge geweest syn allerley bedencken wort genomen, ende de saken seer verscheydelyc werden verstaen, bysonderlyc datter eenige syn, die haer laten voorstaen dat beyde onse synoden geen reden en hebben van doct. Arminium voorn. van valscher leere te suspecteren, ende also tegen hem te procederen, als of hy alreede van valscher leere overtuygt ware: daer doch anders niet dan met groote gedult ende lytsaemheyt tot noch toe met hem gehandelt is, ende hy nu in het vierde jaer na malkanderen tot verscheyden reysen van wegen der gemeene kercken deser provincie opt aller vriendelycste om Christi wille is gebeden geweest, sulc bedencken als hy hem liet verluyden te hebben op onse Nederlantsche confessie ende den catechismum, die in onse kercken openbaerlyc geleert wort te willen rondelyc verclaren, sonder dat tot noch toe int minste eenige voordere kerckelycke procedure tegen hem is voorgenomen, gelyc klaerlyc sal blycken uyt d'acten van beyde onse synoden. Sulcx dat wy genoechsaem berichtet syn, dat eenige kercken in andere provincien meynen, dat wy niet dan te slappelyc daerinne en handelen. Daeromme, also wy nu alreede beginnen te mercken, dat het der gemeene saken der kercken seer praejudiciabel ende nadeelich is, dat doct. Arminius voorn. also is gehoort geweest, in absentie van de gene die hem op syne lange voorstellinge hadde konnen antwoorden na behooren, ende dat daer door de herten der overheden des lants werden

ingenomen, als of hy t' onrechte by de gemeene kercken ende leeraers derselve werde gesuspecteert: So hebben wy uwe E. by desen wel willen te bedencken geven, of het niet noodich en ware, dat uwe E. als syn collega ende medeprofessor, dien syne particuliere opinien best bekent syn, tot verantwoordinge der ware leere, welcker suyverheyt uwer E. ende ons al te samen op 't hoochste bevolen is, mede versochte by de voorn. ed. mog. heeren Staten in sodanige volle vergaderinge van haere Mog. Ed. gehoort te werden, om der voorn. vergaderinge der ed. heeren Staten te vertoonen, eenige gewichtige poincten daerinne het verschil tusschen uwe E. ende syne E. bestaet, ten eynde hare Mog. Ed. eenige naerder openinge van 't selve verschill hebbende, te meer veroorsaect ende beweegt mogen werden, tot wechneminge van de swaricheden in de kercken deser landen over de leere geresen, de beloofde provinciale synode met den eersten te laten houden, want wy vastelyc vertrouwen dat hare Mog. Ed. uwe E. sulcke audientie niet en sullen weigeren, nadien sy uwen collegam voorn. met sulcke patientie gehoort hebben, ende nadien genoechsaem bekent is datter tusschen ulieder verschill is in verscheydene poincten der leere. Dat daeromme het meer dan reden is dat uwe E. mede gehoort worde, om te beter alle vooroordeel te voorkomen, ende het quaet bedencken datter by eenige op de leere der kercke soude mogen gevallen syn, so vele mogelyc is wech te nemen. Dwelc wy uwe E. by desen also hebben willen te bedencken geven, dat wy met eenen uwe E. vriendelyc bidden, daerop rypelyc te willen letten, ende ten ware uwe E. eenige gewichtige redenen ter contrarie hadde, ons voors. advys te willen volgen. Hiermede etc."

Dat laatste stuk is gequoteerd: „B. Minute van den brief der gedeputeerde van beyde synoden aen doct. Gomar. n°. 40. *Oud Synod. archief*, III, 31. B.

XLVIII (blz. 95, aant. 4). Het navolgend request, eigenhandig door Voetius geschreven, werd omstreeks de zomervacantie van 1609 bij Heusdens magistraat ingeleverd:

„Aen myne E. heeren, myne heeren de wethouderen ende regeerderen der stede van Heusden. — Remonstreert reverentelyck uwer E. dienstwillige dienaer ende alumnus Gisbertus Voetius, dat, dewyle hy nu den tyt van drye maenden, vermits de oorsaecken uwer E. bekent, hem binnen Leyden is onthoudende ge-

weest buyten den Collegie, ende in voornemen is voortaen in syn begonnen studien met godes hulpe te continueren omme metter tyt bequaem te wesen tot het H. ministerium der H. kercke, uwer E. gelieve ordre te stellen dat der voorschreven drye maenden costpenningen werden voldaen, mitsgaeders dat hy mach werden met behoorlycke subsidie versien tot may eerstcommende toe, dwelck sal t' saemen maecken seven maenden monterende ter somme van hondert gulden, inne begrepen de huere van kaemer, boecken ende kleederen ende dienvolgende. Dat hy suppliant noch twee jaeren mach werden gesubsidieert, dwelck jaerlycks kosten sal tweehondert gulden met kleederen, boecken ende andere nootsaeckelyckheden daerinne begrepen, biddende hy suppliant dat alle ses maenden de selve penningen hem nae advenant mogen werden overgesonden, vastelyck uwer E. verseeckerende dat de selve penningen, ende andere oncosten tot noch toe aan hem suppliant gedispendeert, sullen wel geemployeert syn, ende ten dienste met der tyt van uwer E. republycque. Dit doende etc."

Op den kant van het verzoekschrift, door Voetius ingediend, is deze apostille te lezen:

„Die vande stadt hoe wel sy verstaen inden suppliant nyet meer gehouden te syn, nochtans omme sekere redenen ende consideratien hen daer toe moverende hebben den suppliant tot voirdere promotie van zyne studien noch toegevoucht de somme van tachtentich ka: guldens. Ordonnerende den jegenwoordigen borgemeester Geraert Bruynincx hem de selve somme vuyt stadts penningen in twee distincte reysen vuyt te reycken deene helft gereet ende dandere helft te Meye ierstcommende. Ende sullen hem deselve inne vuytgeven zynder reeckeninge gepasseert werden daer ende soot behoort mits overbrengende dese, met behoorlicke des suppliants quitantie. Actum inde raetcamer der stede van Heusden den 5^en^ January 1610 de heeren wethouderen al present. Oirconde (was get^d^.) L. van Haeren". *Oud-arch. Heusden*, E. 211.

Bovendien worden, in de gemeenterekening over het jaar 1609, deze uitgaven voor Voetius vermeld:

„Betaelt aen Huijbertgen Stevens die somme van een ende twintich gulden sestien stuyver, over gehaelde waeren by jouffr^e^. Blanckaerts aldaer, ten behoeve van die voor G. Voetio ontfangen, blijckende by declaratie, ende ordonnantie, alhier overgelevert.

Aen Diderick Voet betaelt de somme van seven gulden veerthien stuyver, over t' maecken van een nieuw cleedt, voor de

voors. sijn broeder, mitsgaders van het verstellen van sijne andere cleederen, ende in remboursement van eenige ponden by hem daer toe verschoten, blijckende by sijne memorie ende schepenen quitantie vanden 14 Octobris 1609.

Noch aende voors. Gisb. Voetio betaelt de somme van twaelff gulden tot vervullinge vande oncosten by hem gesupporteert int comen van Leyden binnen deser stede geduerende de vacantien, ende t'wederkeeren, blijckende by quitantie vanden 13 Octobris 1609.

Aende heere drossart Nicolaes Blanckaert betaelt de somme van twee ende twintich gulden acht stuyver twee oort, in voldoeninge van gelycke somme, by sijne E. ten behoeve des voornoemde Voets verschoten aen een Elisabeth Nicolaes, over leverantie van schoenen, kousen, ende andere nootlichste behoeften voor de voors. G. Voetio, ende naerder blijckende by de reeckeninge ende quitantie daertoe dienende.

Betaelt aen Henrick Lambertssen vander Plas de somme van sex ende twintich gulden, over den coop ende leverantie van drije ellen ende een quart fijn, dubbel stael, swart laecken, byde heere drossart Blanckaert ten behoeve vande voornoemde Voetio doen coopen, blijckende by quitantie".

Eindelijk staat nog op bovengenoemde rekening, in verband met de apostille van Heusdens vroedschap, gedagteekend 5 Januari 1610, het volgende vermeld: „Alnoch aende voors. Voetio ende aende voors. heere drossart Blanckaert betaelt de somme van tachentich gulden, in betalinge van seeckere montcosten, by denselven Voetio binnen Leyden buyten den Collegie verteert desen borgermeester geordonneert in twee distincte reijsen te betaelen, waervan blijckende by requeste, ordonnantie ende quitantie, soe vande voors. G. Voetio, als d'voornoemde heere drossart Blanckaert, die d'een helfte Voetio verschoten hadde". *Oud-arch. Heusden*, E. 51 en E. 211, bijlage tot fol. 41 & verso der gemeenterekening over 1609.

XLIX (blz. 96, aant. 2). Te oordeelen naar den inhoud der mij ten dienste staande bescheiden, durf ik met hooge waarschijnlijkheid, maar niet met besliste zekerheid, vaststellen, dat Voetius zijn laatsten academischen studietijd heeft doorgebracht buiten de muren van het Staten-collegie.

Immers vond ik onder de nog niet geordende paperassen, die berusten op het Leidsch gemeente-archief, twee bursalen-lijsten,

de eene loopende van 8 Nov. 1610 tot 8 Febr. 1611, de andere van 8 Aug. tot 8 Nov. 1611. Op de eerste lijst ontbreekt zoowel de naam der stad Heusden als die van haren gedenomineerde Gisbertus Voetius, terwijl op de tweede is aangeteekend, hoe voor Heusden de plaats binnen het Staten-collegie „vaceert". In lijnrechte tegenspraak daarmede schijnt het feit: dat de Heusdensche vroedschap, 5 Jan. 1610, aan Waelwijn Janssen „borger der selver stede" en voormalig pachter van den laken-accijns aldaar, (zie de gemeenterekening over 1607 in *Oud-arch. Heusden* E. 49) „gegost heeft de plaetse inde Collegie der theologie", ten behoeve zijns zoons Jan Waelwijnsz.

Leerling van Traudenius, rector der Latijnsche school te Leiden, werd die aanstaande plaatsvervanger van Voetius (?), bij een schrijven „ter ordonnantie vande borgemeesters ende regeerders der stede van Huesden", dd. 25 April 1610, den regent Petrus Bertius aanbevolen en op 1 Mei geëxamineerd; waarna, overeenkomstig hunner E. Mogenden resolutie van 22 Mei 1609, mr. Lambert van Haeren den 7[den] Mei 1610 naar het Statencollegie afzond: eene copie van den op 5 Mei te voren behoorlijk geteekenden borchtocht, bij welken „Waelwijn Janssoon ende Beernt sijn soene, beyde inwoonende poorters der stede van Heusden, hem gesamenderhant elcx een ende voor al hebben gestelt cautionarissen ende borgen voor Jan Waelwijnssoon, des voors. Waelwijns soene onlancx voor deser stede bursael aengenomen van wegen hunne E. mogende heeren staten van Hollant ende Westvrieslant, ende voor alumno der selver stede Heusden in haerer E. Collegie der theologiae binnen der academie van Leijden aengenomen omme inder theologiae voors. aldair neffens andere opgetrocken ende geexerceert te worden dat insoo verre den voors. Jan Waelwijnssen quaeme de voors. studie der theologiae te veranderen ende daerinne niet en volherden ofte continueerden dat indien gevalle sij geloeven voorde restitutie der penningen die den voors. Jan Waelwijnssen geduerende de voors. studie eenichsins soude mogen genoten hebben, daer onder sij elcx verbonden hebben ende verbinden mits desen haere persoenen, ende goederen stellende de selve subject allen rechteren. Renuntierende daertoe der benefitien ordinis, divisionis, et societatis hem houdende vanden beduijt der selver volcomelick onderricht". *Brieven Stat.-coll.*, II, 183, 207, 210, 214[a] en 214[b], 215.

In het begin van Mei tot bursaal aangenomen, moet derhalve

Jan Waelwijnsz, volgens bovengemeld lijstje, reeds vóór 8 Nov. 1610 òf het Staten-collegie verlaten hebben, òf gestorven zijn; terwijl nog een derde geval mogelijk is: dat hij, als zoon van welgestelde ouders, (zie de schepenrol van 1622 en het „quoyer vande schorsteenen ofte haertsteden", *Oud-arch. Heusden*, C. 10.) „op sijns vaders kosten int Collegie [bleef] geaccommodeert" (vgl. *Brieven Stat.-coll*, II, 210).

Aan overlijden valt oogenschijnlijk niet te denken; ten minste, bij de onderteekenaren van zeker adres, in 1618 door Gereformeerde lidmaten der gemeente aan den Heusdenschen kerkeraad gericht, komt ook voor: Jan Walewijnsze (zie het *Actenboeck* van genoemden kerkeraad op de jaren 1617—1621). Welke nu der andere twee gebeurlijkheden hier aangenomen dient, kan ik niet bepalen.

L (blz. 96, aant. 3). De reeks der inschrijvingsboeken van den pedel, deel uitmakende van het Leidsche senaatsarchief — in welke boeken, achter den naam: Gisbertus Pauli Voetius, tijdens de jaren 1604 tot 1607, geregeld volgt: „int Collegie" — is, jammer genoeg, zéér incompleet. Onder andere ontbreken ook de „Rollen vande suppoosten ende litmaten vande universiteyt tot Leyden" loopende over 1608 tot 1611, derhalve juist die, welke eenige inlichting hadden kunnen geven omtrent Voetius' verblijf aan de academie, gedurende zijn laatsten studietijd.

Evenmin helpt de recensielijst, gehouden door den rector magnificus (zie *Volumen I inscriptionum sive catalogus studiosorum academiae Leydensis*, 1575—1618), ons ontdekken, waar Gisbertus, na de zomervacantie van 1609 tot aan de paaschvacantie van 1611, te Leiden kamers heeft gehad. En wanneer hij naderhand zijn vriend Cloppenburgius „commilito et contubernalis" noemt (vgl., in den tekst, blz. 111, aant. 4), kan dit evengoed slaan op een later samenwonen bij een en denzelfden Leidschen particulier, als op hun beider verblijf binnen het Staten-collegie.

LI (blz. 98, aant. 2). In *Brieven Stat.-coll.*, II, 173, wordt het antwoord aangetroffen door Joh. Becius gezonden op een schrijven van Bertius, waarin deze hem mededeelt, dat hij binnenkort de terugkomst van diens zoon Aegidius verwacht, aldus luidende:

„S. Ego vero, mi d. regens existimo te non latere caussam, quare filium meum hactenus hic detinuerim. Mallem equidem ita sese rem habere apud nos, ut eum potuissem securus in collegium

remittere. Neque n. ita sum vecors, ut non videam magno et meo et ipsius damno fieri, quod eum hic detinere cogar. Sed quid agam, quum videam te nova ista dogmata: de praedestinatione indefinita, de spontanea voluntatis ad bonum determinatione, de incertitudine perseverantiae sanctorum, de imputatione operis credendi ad justitiam et alia, quae hinc consequuntur, una cum aliis quibusdam novae doctrinae studiosis amplecti? Neque vero hic praeter charitatis legem nitor suspicionibus aut vanis quibusdam rumoribus: sed credo testibus fide dignis, imo et auribus et oculis meis credo, quando adhuc penes me habeo, quae, cum istic essemus, ex ore tuo excerpsi. Ex quibus colligere certo possum, non vanos esse, qui de tua ἑτεροδοξίᾳ sparguntur rumores. Quid vero? an tu existimas, me, dum vivam, permissurum, ut filius meus tali utatur praeceptore, a quo una cum primis theologiae rudimentis imbibat nova ista et hactenus in ecclesiis recte reformatis ubique locorum inaudita dogmata, quae ego nec credere nec approbare possum?

Absit mi Berti, ut ego culpa et negligentia mea patiar filium meum ad falsa nova dogmata pertrahi aut seduci. Quin imo Deum quotidie ardentibus vocis precor, ut ambos filios meos, quos ego hactenus in studiis educavi, conservet, in timore suo, ne studio placendi hominibus talem amplectantur doctrinam, quam ego bona conscientia judico maxime adversari gloriae Dei et consolationi fidelium in vita et in morte, supremo illi, et huic subalterno verae doctrinae Christianae scopo: neque est quod ideo filium meum jurisjurandi violati insimules, quod jussu meo reditum in collegium differat. Neque n. tale juramentum ab eo praestitum existimo, quo eximatur obedientiae patri suo debitae, aut quo cogatur subesse disciplinae ejus, qui a communi ecclesiae reformatae consensu in doctrina dissentiat. Quod si tu eum jurisjurandi religione ad haec velis constringere aut adigere: vide quomodo hoc tuum propositum conveniat cum lege Dei Num. 30: 5. Vide potius annon tu ipse in culpa sis, quare nequeant cordati viri liberis suis permittere, ut satisfaciant desiderio tuo. Certe si is mansisses qui videri voluisti socero tuo recens defuncto, si inquam eadem ratione institueres juventutem, qua ille, dum Collegio praefuit, eam instituit et formavit: nunquam ego gravatus fuissem diutius filium meum sub tua disciplina relinquere. Cogor n. non sine magno rei meae familiaris dispendio alia ratione illi prospicere, ne majorem temporis jacturam faciat. Sed interea spero, Deum

nec mihi defore in educandis honeste et pie liberis meis, neque communem ecclesiae suae caussam deserturum. Vale et lituris, scriptionique tumultuariae ignosce ob temporis penuriam. Datae Dordrechti 8º 8bris 1609. Tuus J. Becius". De brief droeg tot opschrift: „Reverendo et docto viro d. Petro Bertio Collegii d. d. ordinum regenti, Leydae". Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, II, 86 en 161.

Omtrent dezen Becius getuigde later Voetius, *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 117: „Solida eruditione, prudentia ecclesiastica, morum gravitate, et multorum annorum meritis in ecclesias Hollandicas spectatissimus ecclesiastes fuit Dordracenus".

Naast het hier aangevoerde zou, ter vergelijking, kunnen gelegd worden het slot van de reeds vermelde remonstrantie (zie boven blz. 98, 99), in Februari 1609 door gedeputeerden der beide Hollandsche synoden — dus ook door Johannes Becius — aan hunne Edel Mogenden gericht: „Ende also de remonstranten noch anders niet en konnen mercken, als dat de voorn. regent als noch by syne meyninge, daerinne hy van 't gevoelen der gemeene kercken verschillend is, persisteert, sulcxs dat de oprechte liefhebbers der suyvere leere hare kinderen ende alumnos hem niet langer en sullen vertrouwen, ende deselve liever thuys houden ende elders bestellen, dan in perikel te stellen, dat sy in hare jeugt tot sulcke nieuwe opinien souden verleydt werden, dat ooc daer door 't voorn. Collegie in een quaet geruchte sal komen by alle wel gestelde ende gereformeerde kercken, die daeromme swaricheyt sullen maken van de studenten, die also opgevoet ende onderwesen syn, tot haren dienst te beroepen.

So ist dat de remonstranten uwe Ed. Mo. ootmoedelyc bidden hierop rypelyc te willen letten, ende sulcke ordre daer op te stellen, dat alle oprechte liefhebbers der suyvere leere ende alle de kercken deses lants daer inne goet genoegen mogen hebben, ende meerdere versekertheyt vande goede opvoedinge inde suyverheyt der leere ende gotsalicheyt des levens, dergener die namaels tot dienst der kercke sullen gebruyct mogen werden. Dwelc de remonstranten onder verbeteringe achten niet te sullen geschieden, ten sy 't voorn. collegie van eenen bequameren regent voorsien werde, van wiens suyverheyt ende vasticheyt in leere alsooc gotsalicheyt in leven de gemeene kercken versekert sy, ende die met betere auctoritheyt die jonge jeugt, die tot dienst van Godes kercke opgevoet wort, wete te regeren". *Acta deput. Zuid-Holl.*, gequoteerd nº. 51, en van dit opschrift voorzien: „Aengaende de

handelinge die de gedeputeerde des synodi gehat hebben met P. Bertio a° 1609, 13 februarij".

LII (blz. 99, aant. 1). In het concept van een brief door Bertius 13 Febr. 1610 opgesteld, om aan Gecommitteerde Raden te zenden, staat o. a. dit beklag te lezen: „Ende alzoo mij (neffens andere stucken) noch in verscher memorien is tgene nu een jaer geleden zeer onbehoorlyck tegen mij in t Collegie van mijne discipelen, daer toe bij anderen verweckt, is geattenteert, streckende tot geenen anderen eynde, dan om uwe Mog. EE. Collegie in t aensien van mijn persoon, tot mijn onlust ende beswarenisse, te ruineren, ende de goede aenslagen van uwe Mog. EE. te doen verdwynen. Ja dat noch dagelycks verscheydene studenten uyt des voors. d. Gomari huys ende anders comende inden Collegie (onder denwelcken een is, die hem deze verleden zomer zoo verre verstoutet heeft, dat hij, s avonts heel late, de poorte van t Collegie ingecomen zijnde, op mijn deure heeft derven loopen, den muer beclimmen ende onder andere scheltwoorden uytroepen: Comt uyt gij ketter, gij apostaet etc.) leechlyck eenige van mijne discipelen souden konnen opmaken omme alles hier in confusie te stellen, daer ick anders alles (Gode lof) in goeden ordre hebbe, ende naer mijnen wensch, gelijck ick lestmael den HH. curateurs ende burgemeesteren tzelve hebbe verclaert. Zoo is mijn ernstich ende zeer ootmoedich bidden aen uwe Mog. EE., dat het haer gelieven zal (omme alle inconvenienten te verhoeden ende te voorcomen) door hare Mog. EE. missiven tot zulcken eynde geschreven, mijne discipelen ernstelyck te vermanen ende te belasten in alle stillicheyt, zedicheyt ende respecte tegens mij te willen continueren, ende in de differentiale pointen zoodanige resolutie ende decisie te verwachten als bij synode ofte anders met uwe Mog. EE. kennisse goet ende Godes h. woort conform zal gevonden worden". *Brieven Stat.-coll.*, II, 113.

LIII (blz. 100, aant. 4). Volgens Gomarus werden er meer zulke onjuiste, zoo niet, beslist onware voorstellingen in Bertius' lijkrede aangetroffen.

Had de regent bijv. gewezen op Arminius' overleg met zijne medeprofessoren, wat betrof het verbeteren der methode van onderwijs in de theologie te Leiden en gezegd: „Vix pedem intulerat (n. Arminius) in academiam, quum statim deprehendit s. theolo-

giae consecraneos quaestionum dumetis sese implicare, et neglectis scripturis spinosa quaedam theoremata et problemata sectari. Hoc ille malum, re cum collegis communicata, emendare studuit; et fecit magna ex parte" (Bertius, *Oratio in obitum rever. et clar. viri d. Jacobi Arminii*, Lugd. Bat., 1609, p. 30) — de hoogleeraar, van zijn kant, verklaarde: „die (n. Arminius) oock niet ons aengesproken en heeft, soo haest als hy in de universiteyt quam, om de saecke te beteren, maer het teghendeel is waer, dat hy van my is aengesproken, als sommighe studenten door de nieuwicheden becoren zijnde, in onnutte questien haer begosten te verstricken" (Gomarus, *Bedencken over de lyck-oratie van meester P. Bertius*, Leyden, 1609, blz. 47). — Te oordeelen naar hetgeen bekend is omtrent de wijze van Arminius' optreden ter Leidsche academie, verdient hier Gomarus eerder dan Bertius geloofd te worden.

LIV (blz. 102, aant. 1). Ook nu weder wijkt Bertius' voorstelling af van de historie. Zoo herinnert hij in zijne *Aen-spraeck*, blz. 7, aan „de goede vermaningen die u (t. w. Gomarus) van Francfort eerstmael comende hier vande heeren (t. w. de curatoren) zijn ghedaen"; terwijl, volgens het genotuleerde, de verzorgers der hoogeschool per missive aandringen bij hun medelid Johan van der Does: toch haast te maken met Gomarus te verbinden aan de Leidsche universiteit, daar Amsterdam hem tot predikant schijnt te willen beroepen — en dit, onder verwijzing naar „zyn geleertheyt, wel bekentheyt, ervarentheyt niet alleen inden theologhien maer oock inden spraecken en aenhaengende consten, sonderlinge dat hy inden loogycque soo niet zyns gelyck ten minsten weinich hem voorgaende soude hebben". *Hand. v. cur.*, 7 Jan. 1594.

LV (blz. 110, aant. 2). Hoewel, behalve in Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 46, ook medegedeeld door den hoogleeraar Kist, *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Schiedam, 1852, dl. I, blz. 357, vinde Geisteranus' puntdicht, door Voetius zelven gekarakteriseerd als „ingeniosum et acutum", hier nogmaals een bescheiden plaatsje.

Das mihi te; reddo tibi me: sic alter utrimque
  Alterius parili conditione sumus.
Do tibi me; reddis mihi te: sic reddimur ambo;
  Ipse mihi per te; me per & ipse tibi.

Ergo qui meus es, jam non tuus esse negaris:
Quique tuus maneo, non negor esse meus.
Mutuus hoc amor omnis habet; sic mutat amantes:
Dedit utrique suum; reddit utrumque sibi;
Alter in alterius sic perditus omnis amore,
Invenit in socio se sociumque suo.
Hoc reditu redamatur amor: semel omnia vendit;
Bis recipit: pactum quaeris? amicus emit.
Sim tuus, o Voeti: sim bis meus. Utile certe
Sed tamen, o! sanctum foenus amicitia est.

LVI (blz. 112, aant. 2). Voetius, die, naar hij der Heusdensche regeering had voorgecijferd, jaarlijks 200 gld. behoefde om, buiten het Staten-collegie, in Leiden te leven — kreeg, voor zoover ik kan nagaan, den 2den Mei 1610, vanwege zijne vaderstad en uit handen des drossaards, alleen nog de laatste helft der op 5 Jan. te voren toegezegde tachtig gulden (vgl. bijlage XLVIII). Na, in ongeveer zeven jaren tijds, bijkans 800 gld. aan hem ten koste gelegd te hebben, boven hetgeen hij als bursaal van Hollands staten ontving, trok plotseling de Heusdensche vroedschap hare handen van hem af (zie *Oud-arch. Heusden*, E. 52).

Wat daarvan oorzaak mag geweest zijn? Misschien het feit, dat Franco Odolphi, Voetius' leermeester en beschermer, na 6 Maart 1610 als rector door Abrahamus Genius werd vervangen. Of de omstandigheid, dat Godofridus Halewijn, Heusdens streng-Calvinistische predikant — met Gisbertus zéér bevriend — die in het najaar van 1609 overleden was, tot opvolger had gekregen Johannes Grevius, geestverwant van Arminius en als zoodanig blijkbaar ingenomen met de „novitates, quae tunc serpebant" (vgl., in den tekst, blz. 96, aant. 4). Ik vermoed echter, dat zoowel Blanckaert als andere goede bekenden zijns vaders zich jegens Voetius geenszins onbetuigd zullen gelaten hebben, ook al klaagde hij naderhand niet zonder bitterheid in eene zijner aanteekeningen: „dat hy tot Leyden een jaer geseten hadde, ende dat niemand om hem dacht" (zie *Brieven en papieren der klassis van Gorinchem van* 1588 *en volgende jaren in folio gebonden,* tegenwoordig berustende in het archief der classis Heusden).

LVII (blz. 115, aant. 3). Dat Bertius vergeten schijnt zijne vroegere ervaring als subregent, daarvoor leveren de volgende

regelen uit zijn rescript aan de Staten een merkwaardig bewijs:

„Myne Heeren, eer ick tot het regentampt beropen ben, heb ick onstraffelyck ende zonder scandale voor den menschen, ende voor mynen Godt, met goede conscientie geleeft. Maer daer naer by uwe Mog. EE. gestelt zijnde in t officie twelcke ick nu bediene, heb ick met goeden voorraet myn leven op het scherpste gematicht, eensdeels om dat ick wel wist, dat het ampt twelck ick aenginck veel opspraecks onderworpen was; andersdeels op dat ick als een licht, myne discipulen voorlichten zoude; ende dat voor zooveel myne zwackheyt ende des menschen staet heeft konnen dragen. Waer toe my het gedurich handelen van Godes h. woordt, betrachtinge van myn ampt, myne veelvoudige occupatien, ende gestadige oeffeninge der godzalicheyt niet alleenlyck gedient ende geholpen, maer oock zonderlinge gedrongen hebben. Dan ick hebbe gemerckt, hoe ick my meer daer in hebbe gequeten, hoe ick meer opspraeck onderworpen ben geweest. Zoo dat het schynt, dat ick sint het aenvaerden deses ampts ende levens, by dengenen die my niet en kennen, by naer alle eer, naem, ende reputatie met der tydt wel zoude verliesen. Ende dat ick, die te voren voor een wacker, nuchteren, getrouw, eerlyck, modest man placht gehouden te zijn, nu voor een lichtvaerdich, dissoluyt ende ongeregelt mensch zoude geachtet worden. Van wien, uyt wat occasien, ende tot wat eynde zulx gestrooyt wort, es my ten deele niet onbekent. Dan ick verhoope my door de genade des Heeren daer aen niet te stooten". *Brieven Stat.-coll.*, II, 186a.

LVIII (blz. 116, aant. 2). Volgens den dilettant-theoloog Jacobus I, koning van Engeland, had Bertius reeds om den titel van zijn boek, dat hij nog wel met een brief ter begeleiding aan George Abbot aartsbisschop van Canterbury durfde zenden, den brandstapel verdiend. Zie *Verklaringhe van den alder-doorluchtichsten koning van Groot Britannien, over de handelingen met de Staten Generael van de vereenichde Neder-landen, nopende het feyt van Conradus Vorstius*, Middelburch, 1612, blz. 8, 10.

Plancius, Becius, Bogardus en Hommius verzekerden, naar aanleiding van dien „Hymenaeus desertor", op de in 1611 te 's-Gravenhage gehouden conferentie: „dat by den remonstranten, de leere vande perseverantie der heylighen niet alleen in twijffel ghetrocken, maer oock gheloochent ende bestreden wordt: soo dat eenighe

oock haer niet en hebben ontsien geheele boecken daer teghen te schrijven, met den tijtel: *De apostasia sanctorum*, ofte vande afvallicheyt der heylighen, ende met openbare ende ghedruckte disputatien, de jeucht, die tot dienst der kercken in dese landen opghetrocken wordt, regel-recht tegen t'ghene weynighe jaren te vooren inde selve plaetse gheleert is gheweest, in te prenten, dat de h. apostelen ende discipulen Christi, ende volghens dien alle ware gheloovighe, van het ware gheloove hebben connen, ende noch connen in dit leven gheheelijck afvallen. So blijft dan het voorneemste poinct van verschil over desen artijckel. 1. Of de uytvercorene kinderen Gods die Christo door een ware gheloove zijn inghelijft, ende zijns levendichmaeckenden gheestes deelachtich gheworden, het ware gheloove, ende desen levendichmaeckenden gheest, in sulcker voegen wel comen te verliesen, dat sy in eyndelijcke ongheloove, ende onboetveerdicheyt sterven, ende eeuwelijck verloren gaen. 2. Of de ghene die Christo door een ware gheloove zijn inghelijft, ende sijns levendichmaeckenden gheestes deelachtich gheworden soo verre wel comen te vervallen, dat sy het ware geloove ende desen levendichmaeckenden gheest gantschelick ende t'eenemael verliesen". Zie *Schriftelicke conferentie, gehouden in s'Gravenhaghe inden jare* 1611. *tusschen sommighe kerckendienaren: aengaende de godlicke praedestinatie metten aencleven van dien. Ter ordonnantie vande ed. mog. heeren staten van Hollandt ende West-Vrieslandt*, s'Graven-hage, 1614, blz. 401.

Omtrent de aanvankelijk zeer beperkte verspreiding van Bertius' geschrift meldt een brief door Johannes Matthisius, predikant te Haarlem, 22 Dec. 1610 aan den regent van het Statencollegie gericht: „Audio librum tuum de apostasia sanctorum excusum esse, qui etsi nondum publice venundetur, a te tamen communicari cum amicis familiaribus. In quorum numero cum et ego jure censeri debeam, gratum erit si exemplar in meum solius usum aequo precio ad me transmittas". Het antwoord van Bertius daarop luidde, naar een nog voorhanden concept: „Liber meus non venditur, ac non nisi inter paucos quosdam magno cum periculo meo exemplaria aliquot distributa sunt. Si tanti erit, poteris compellare dominum van der Laen, cui ego unum exemplar dedi, etc." *Brieven Stat-coll.*, II, 260^{b}.

Reeds het jaar daarop volgende, berichten de *Resol. Holl.* (Juli 1611, blz. 143): „Petrus Bertius, regent in den Collegie theologie tot Leyden, is op synen versoecke toegevoeght twee hondert thien

ponden (= gulden), over de onkosten van seecker boecxken by hen (sic) in druck ghebracht de *Apostasis sanctorum*, mits hy de exemplaren van het selve boecxken sal moeten intrecken, ende onder hem behouden sonder die te divulgeren dan met nader ordre van de heeren Staten of desen Collegie".

LIX (blz. 118, aant. 1). Dat „contramineeren" der tegenpartij van Vorstius' „beroepinge", blijkt o. a. uit een brief door Nicolaus Mulerius, predikant te Leeuwarden, den 20sten Sept. 1611, stilo veteri, gericht aan HH. curatoren der universiteit en burgemeesters van Leiden, waarin hij hun meldt: „Men verneemt hier hoe langer hoe meer grouwelicheden van d. Vorstio, die alhier vertelt worden van den genen die eertydts met Vorstio omgegaen hebben. Een oprechte christen can sulcke dinghen sonder grouwel niet anhooren. Daerboven die ghene die hier te lande professie doen van Socinianisterie die maaken syn saaken niet beter, wanneer sy roemen vast te weeten dat doctor Vorstius van haer gesintheit is. Twelck ick uyt haere mont hebbe gehoort by een tafel vol volcx, niet lange geleden. Ende also ick daer tegens stelde allegerende contrarie vermoede ende getuigenisse, ende noch syn eigen verclaeren voor de Heeren gedaen; een uyt haer gaf my tot een antwoort, dat niemant soude hem leeren Vorstium kennen, hy hadde wel over ses jaer geweeten wat Vorstius was; met meer andere propoosten, ende besloot ten laetste syn reden met een roem dat die leere diemen hier voor grouwelicke achte (dat is Socinianismus) soude haest in Hollandt floreren door Vorstii ancomste, ende door die groote gunste die Vorstius alrede hadde by eenighe heeren in Hollandt ende oock by eenighe predicanten, welcke dese leere, so het schynt, nu willen invoeren, ende de selven sullen Vorstium wel mainteneren tegen alle syn tegenspreekers.

Dese syn Mynheeren de redenen die daer gevallen syn, ende daer ick wel nau opgelet hebbe, met veel particulariteiten daer by welcke ick om reden uytlaate.

Mynheeren sal gelieven dese myn advertissement ten besten afnemen. Want daer en is gheen oorsaeke ter werelt die my moveert om sulcx te doen (God is myn getuige) als alleenlick die yver tot de eer Gods, de lieffde tot t' gemeene welvare van dese landen, ende myn particuliere schult ende plicht tegens UU. EE. ende die lofflicke academie van Leide. Anders die ghene die my

kennen, weeten seer wel dat het myn gebruick noit is geweest iet te seggen, ende noch min te schryven tot naedeel ofte oneere van een ander. Noch en hebbe ick mij noit willen bemoien met de disputatie der theologanten, wanneer Godes eere niet gelydeert en wort, ende de oude fundamenten der Christengelove niet en worde omgestooten, gelyck t selve door de Socinianisterie gedaen wort...... Ick en meene daermede niet de questie die daeronder mede valt vande prydestinatie ende van de vrye wille. Sodanich questien (ick bekennet vrymoedich) bewegen my weinich. Daer schuilt wel wat anders, t welck ick niet conde geloven aleer ick t selve met myn oogen gesien ende met myn ooren gehoort hebbe. Voor desen hebbe ick weinigh gehouden vant Pausdom, om d'afgodische superstitie die daer gepleecht wort; maer nu wanneer ick d'eene tegen d'ander stelle, mochte ick wel seggen, heylige Romsche religie: want daer noch behouden blyven de principale grontstucken van onse Christengelove, daer onse salicheyt aen cleeft...... O Jesu Christe behoed ons voor de list des sathans, gheeft ons een oprecht verstant ende stantafticheit inde belydenisse dijns h. naemes, door cracht des h. gheest. Amen".

Mulerius' schrijven berust in het Leidsche curatoren-archief.

LX (blz. 121, aant. 2). „Sijn oock ter vergaderinge ontbooden geweest vijff bursalen als Samuel Platevoet, Samuel Ampsing, Johannes Michaeles, Johannes Sneten, ende Gilbertus Nieuwenhuijsen, ende hen voorgehouden sijnde dat sij luijden seer qualick gedaen hadden, dat sij hen hadden bemoeijt met het teijckenen van seecker requeste overgegeven jegens de beroepinge d. Conradi Vorstii, — als 't selve niet sijnde heurluijder ampt, ende datse mitsdien behoorden te toonen haer leetwesen, wederroepende de voors. teijckeninge ofte ten minsten die selve houdende als niet gedaen, maer hebben de voorschreve bursalen sulcx niet begeeren te doen, seggende dat sij in haer conscientie niet conden bevinden dat sij qualic gedaen hadden: hoewel drie vande selve namaels een nader verclaringe daer op gedaen hebben, die gebleven is in handen vanden regent des Collegies: daerom de saacke genomen is in nader bedencken, uijtgeseit dat geresolveert is datmen geen van allen die sigh met de voorschreve teijckeninghe gemoeijt hebben en sal laten volgen eenige extraordinarise vereeringe". *Hand. v. cur.*, 8 en 9 Nov. 1610.

LXI (blz. 126, aant. 1). In de kerkeraadskast der Hervormde gemeente te Gorinchem bevindt zich een net geschreven, eenvoudig gebonden boek, met den rugtitel: „Proceduren in zake Remonstranten", terwijl aan de binnenzijde het opschrift luidt: *Deductie van de proceduren der Remonstranten in de classe van Gorinchem.* Wij hebben hier een hoogst merkwaardig verhaal der lotgevallen van Arminius' geestverwanten in de Gorcumsche classis, alsmede van hun pogen om het ingenomen standpunt en de daar bezette predikantsplaatsen tegenover hunne Gomaristische ambtgenooten te verdedigen; welk verhaal naar eisch wordt gestaafd met tal van oorkonden, ten deele eigenhandig afgeschreven door Gisbertus Voetius en Johannes Cloppenburch.

Vermoedelijk behoorde deze *Deductie* tot „de geschiedenissen by die vande respective classen gevisiteert, geauthentiseert ende met goede documenten versien", waaruit Festus Hommius van lieverlede zou samenstellen zijne „beschrievinghe vande kercklicke historie, beginnende met de troublen der Arminiaense factie". Zie *Acta syn. part. Zuid-Holl.*, 1624, art. 11. Vgl. daarmede die van 1625, art. 11; van 1626, art. 7; vooral ook die van 1627, art. 7; van 1628, art. 6, en van 1629, art. 7, 8. Daar echter Hommius met zijne kerkelijke geschiedenis het niet verder bracht dan tot „eenighe beschreven blaederen", medio Juli 1629 door gedeputeerden der provinciale synode te Leiden aan hunne vergaderde medeleden „gethoont" (art. 29), werd in 1632 op de prov. synode te Gorinchem goedgevonden „aengesien het stuck vande historie so verre verloopen was, dat men het daerby soude laeten, ende dat de stucken aen ieder classis wederomme souden werden behandicht" (art. 5). Bij deze gelegenheid kan bovenvermelde *Deductie* zeer goed haar plaatsje hebben gekregen in het kerkelijk archief van Gorcum. Vgl. voorts Brandt, *a. w.* dl. III, blz. 265, 266, en uit de *Geschiedkundige opstellen, aangeboden aan Robert Fruin, bij zijn aftreden als hoogleeraar aan de rijksuniversiteit te Leiden*, 's-Gravenhage, 1894, dat van den hoogl. dr. Acquoy, blz. 250—255.

Wtenbogaert (zie dr. Rogge, *Beschr. Catal.*, st. I, afd. I, blz. 94, 139), in zijn *Vrijmoedigh ondersoeck van verscheyden placcaten, inde Gheunieerde Provincien, binnen twee jaeren herwaerts, gepubliceert teghen de christenen ingheborenen ende inwoonders der selver landen diemen Remonstranten noemt. Dienende mede tot justificatie vande selve Remonstranten, ende in eenighe poincten van wijlen den heer advocaet Johan van Oldenbarnevelt zal: ende de ghevanghenen heeren Rombout*

Hogherbeetz ende Hugo de Groot, tot Vryburch, 1620, doelt ongetwijfeld op dien gestaakten arbeid van Hommius, wanneer hij, blz. 105, schrijft: „Alle de particulariteyten tot bewijs van desen over de persoonen van een yeder der Remonstranten soude een heel boeck vereyschen, welckers uytgheven de Remonstranten (soo men verneemt) ophouden tot dat de Contra-Remonstr. hare kerckelijcke historie (die sy seggen onderhanden te zijn) in 't licht ghegheven sullen hebben". Waarin Hommius nalatig was gebleven, of wat hij, volgens eene gissing van dr. Acquoy, met voordacht op de lange baan geschoven had, daarin zocht Jacobus Triglandius, toentertijd hoogleeraar-predikant aan Leidens academie, te voorzien, door het samenstellen en uitgeven zijner *Kerckelijcke geschiedenissen, begrijpende de swaere en bekommerlijcke geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver beslissinge, ende aenmerckingen op de Kerckelijcke historie van Johannes Wtenbogaert. Uyt autentycke stucken getrouwelijck vergadert, ende op begeerte der Zuyd en Noort-Hollantsche synoden uytgegeven, tot nodige onderrichtinge*, Leyden, 1650.

Dat Trigland — aan zijn geschiedmateriaal geholpen mede door „de classen en correspondeerende broederen" — als bron ook „de Deductie" gebruikte, lijdt geen twijfel; immers heeft hij die, doch zonder haar aan te halen, genoegzaam woordelijk afgeschreven. De enkele opmerkingen, door den theologiae professor zelven gemaakt en daartusschen gevoegd, staan meerendeels vermeld hiervoor, in de aanteekeningen bij mijn tekst. Zie voorts nog over hem het bovengenoemde opstel van dr. Acquoy, blz. 256, 257.

LXII (blz. 134, aant. 4). „Alzoo den schoudt gesworens ende ghemeene ingesetenen vanden dorpe van Arckel, metten anderen in communicatie zyn geweest, belangende dat sy luyden gheern met eenen minister ofte predicant souden voorsien zijn, naedenmael sy luyden zeer sterck van huysgesinnen zijn, ende daer beneffens geconsidereert dat de jonge kynderen ende jeucht aldaer in alle ongeregeltheyt opgebracht worden, door faulte dat sy luyden meer als eenige van dandere dorpen inden lande van Arckel onversien blyven van predicant ende schoolmeester thaeren grondelycken leet wesen, hebben daeromme metten anderen eendrachtelycken besloten ende raetsaem ghevonden, aen myn E. heeren vanden classis ofte tegenwoordelycke vergaderinge, te versoucken ende bidden, dat dselve belyeven aende heeren Staten te interce-

deren, ten finen sy luyden van eenen predicant mochten mitten alder eersten voorsien werden, den welcken dselve vuyte geestelycke goederen met eene tamelycke competentie sullen belyeven te voorsien. Tot welcken effecte sy luyden met eendrachtige stemme well hebben begeert te denomineren Willem Vinck, metten welcken sy luyden verhopen dat de gemeente well gedyent sall wesen, ofte hyer inne anders alsoo voorsiende als uwe E. tot conservatie vande ghemeente sullen bevynden te behooren. Dit doende enz." Zie den *Inventaris van het archief der Hervormde kerk van Heusden*, afd. I, C. n°. 79.

LXIII (blz. 144, aant. 3). Tusschen Voetius' eerste en tweede propositie voor de Gorcumsche classis, werd door haar den 1sten Augustus 1611 eene gewone vergadering gehouden; van welke vergadering — om een juist inzicht te erlangen in het streven der verschillende partijen met het oog op de vacature en het beroep te Vlijmen — de notulen hier volgen:

„Is geleesen een credentsbrieve vande e. magistraet tot Heusden gegeven Adriaen van Kuyck Jansz. haer medelidtmaet, versoeckende daermede, datte dienaeren des classis hem credyt ende geloeve gelieven te geven int gene dat hy de vergaederinge des classis wtten naeme des magistraets voors. soude hebben aentedienen: Hyer op is geresolveert, dat alhoewel eenige duysterheyt inde credentie wert bevonden, datmen hem Adriaen van Kuyck soude admitteren, mitsgaders gehoor ende geloeve geven int gene dat hy de classicale vergaederinge wtten naeme der e. magistraet tot Heusden hadde aentedienen, mitsgaders de ouderlingen der gemeente tot Heusden, de welcke totten selven eynde vanden kerckenraet waeren gecommitteert ende afgesonden. Syn daer op voor den classe verscheenen ende ingestaen de gedeputeerde vande e. magistraet ende kercke van Heusden, ende heeft vooreerst aengevangen syn propositie te doen de gecommitteerde vande e. magistraet, voorgevende dat hy last hadde van syne principaelen datte vergaederinge wel hadde te letten ende acht te nemen op de verkiesinge ofte beroepinge des dienaers tot Vlymen, de welcke oordeelden niet raetsaem te syn dat Gisbertus Voetius inden dorpe tot Vlymen soude totten kerckendienst gevoordert werden, ten eersten overmits dat Voetius haestelick was verandert van syn meeninge buyten kennisse des e. magistraets tot Heusden, welckers alumnus hy was geweest, om de reyse buyten slants te staecken,

de welcke hy hadde voorgenoemen te voltrecken te vooren, waer toe de e. magistraet haer consent hadde gedraegen, ende hem Voetio geaccordeert de summe van drye hondert gulden jaerlijckx tot twee jaeren toe, tot continuatie van syne studien, achtende syne haestige veranderinge, een teecken te wesen van lichtveerdicheyt, ende de e. magistraet praejudiciabel, mitsgaeders den vroemen persoenen die voor Voetio hadden geintercedeert ende soedanig jaerlijckx onderhoudt vande e. magistraet vercregen. Ten anderen, dat Samueli de Prince groot ongelyck soude geschieden indien datte classis hem niet en soude totten kerckendienst bevoorderen, als die tot dien eynde was beschreven geweest; welcke promotie soude verhindert worden indien dat Voetius door den classem tot Vlymen ingestelt ende veroordineert werde. Het welcke (haeres bedunckens) niet en behoorde te geschieden. Dese redenen syn mede byden gedeputeerden des kerckenraets geconfirmeert, voorgevende met eenen dat indien Voetius oyt voor desen eenige plaetse inden lande van Heusden hadde versocht, datte kerckenraet hem daer toe gaerne de handt soude gebooden hebben, het welcke niet geschiet en was. Ende dat oversulckx syne bevoorderinge tot Vlymen niet en behoort voorttegaen.

Syn daer naer voor de classicale vergaederinge mede verscheenen de schout tot Vlymen ende beneffens hem eenige gedeputeerde des dorps, de welcke verclaerden wtten naeme der gemeente eendrachtelick te persisteren by het versoeck gedaen op de persoen Gysberti Voetii; datte selve haer (door behulp des classis) tot een ordinarisch kerckendienaer mochte toegevoegt werden, dewijle sy met syn persoen ende gaeven wel te vreden waeren; ende dat anders te bevreesen stont dat haere kercke soude verstroijen. Is byden dienaeren des classis goetgevonden dat men den gecommitteerden van Vlymen soude ontdecken, datten classi overgelevert was seecker schrift, onderteeckent by eenige persoenen de welcke daerinne versochten Josephum vande Rosiere tot een ordinaris kerckendienaer; ende syn mede hen voorgelesen de naemen der geenen die soedanig schrift hadden onderteeckent, doch met dese conditie dat geen onlust, partyschap ofte moyte hyerdoor tuschen de ingesetene van Vlymen soude ontstaen ofte gemaeckt werden, het welcke de schout, ende de andere gedeputeerde van Vlymen met hantastinge aenden praesidem hebben belooft. De persoenen byden welcken dese onderteeckeninge geschiet was, syn aldus byden gecommitteerden van Vlymen wederleijt, dattet

waeren persoenen die welcke buyten de jurisdictie van Vlymen woonenden, ofte die wtten dorpe waeren vertrocken, ofte die noyt in eenige bedieninge en waeren geweest, de welcke niet en vermochten te niete te doen het gene dat byden schoudt, burgemeesters, schepenen, kerckmeesters ende andere gemeene naebuyren was beslooten, ende dat oversulckx haer versoeck op Voetium gedaen behoorde vast ende bondich te blyven. Josephus vande Rosiere heeft mede verclaert, dat hy hem selven het oordeel des classis int geheel submitteerde, niet begeerende yet te doen tot prejuditie van syne gemeente de welcke met synen dienst wel was te vreden.

Syn daer nae de gecommitteerde vande e. magistraet ende kercke van Heusden wederom ingeroepen ende is hen afgevraegt per praesidem: offse haer niet en begeerden in dese handelinge te onderwerpen het oordeel des classis de welcke belooft met goede conscientie sonder eenig vooroordeel ofte toegenegentheyt tot Godts eere ende stichtinge der kercke in dese saecke te handelen in des Heeren vreese. Hyer op hebben de gecommitteerde voors. eendrachtelick geantwoort, datse den classi dese saecke wilden bevoelen hebben, de welcke te letten hadde op de eenicheyt tuschen de e. magistraet tot Heusden ende op de gerusticheyt van haere kercke ende datse geen last daer toe en hadden om dese saecke aenden classe te verblyven.

De dienaeren des classis op alles rypelick gelet ende de saecke ten beyden syden overwoegen hebbende, hebben gegeven voor haer advys: datte redenen vande gedeputeerden tot Heusden (haeres bedunckens) niet genoechsaem syn, om Gisbertum Voetium te rugge te houden, maer oordeelt dat hy volgens het wettig versoeck vandie van Vlymen naer goede kerckenoordeninge aldaer behoort totten heyligen kerckendienst bevoordert te werden. Doch dat men door den classem de e. magistraet tot Heusden sal soecken genoech te doen, dat haer e. int beroep Voetii gelieve te bewilligen, om alle onlust ende onminne de welcke hyer door tegen den classem ofte Voetium haeren alumnum mochte opgenoemen werden voor te coemen, ende indien het meugelick is wechtenemen. Ende syn tot dien eynde wtten classe gecommitteert d. Gedeon Sonneveldius ende Petrus Leeuwius dienaeren des h. evangelii tot Worcum ende Gorcum respective, de welcke den classi van haer wedervaeren sullen rapport doen. Is mede beslooten dat extraordinare vergaederinge sal gehouden werden over

veerthien daegen, om alsdan Voetii propositie aentehooren, waer toe hem text inden voorgaenden extraordinarischen classe was gegeven ende om mede daer nae te coemen tot syn examen praeparatorium". *Hand. cl. Gorc.*, 1 Aug. 1611; vgl. *Deductie*, fol. 4, en *Gisb. Voet. Aant. N°. I.*

LXIV (blz. 145, aant. 2). „De gecommitteerde broederen (t. w. Sonneveldius en Leewius) hebben mede rapport gedaen vanhaere commissie aende e. magistraet tot Heusden, verclaerende datse de presente heeren met goede redenen hadden genoechgedaen, de welcke te vreden waeren voor haere persoenen dat Gysbertus Voetius haer alumnus tot Vlymen soude gevoordert werden, ende datse haere medelidtmaeten mede daer toe souden vermaenen, daer in te willen acquiesceren, om mede Voetio voortaen liefde ende alle behoorlicke behulpsaemheyt te bewysen. Ende heeft de vergaederinge hyer aen haer vergenoeget". *Hand. cl. Gorc.*, 15 Aug. 1611.

LXV (blz. 146, aant. 2). Als tegenhanger van Voetius' examen peremptorium en de omstandigheden, waaronder het werd afgelegd voor de Gorcumsche classis, volge hier dat van zijn vroegeren tafelgenoot binnen het Staten-collegie (zie bijlage XLII), Theodorus Swanius, naar aanleiding van een drietal berichten, voorhanden op het stedelijk archief te Leiden.

Het eerste stuk is een brief van Bertius aan de staten van Holland, in zake „de examinatie" van genoemden Dirk Hendrik Swaen, van dezen inhoud: „Edele, eerntfeste, achtbare, zeer wijse, voorsienige ende discrete heeren, mijne heeren de Gecommitteerde Raden vande mog. hh. staten van Hollandt, Geeft met behoorlycke reverentie te kennen Petrus Bertius regens Collegii Theologici der mog. hh. staten van Hollandt ende Westvrieslandt hoe hy onder zijne discipulen eenen heeft met namen Theodorus Zwanius, bursael ter denominatie der stede van Schiedam: die nu door des Heeren zegen zoo verde geraeckt is, dat hij vande kercke van Rhynsaterswoude met volle kennisse vande e. vrouw vander Does als ambachtbewaerster aldaer, mitsgaders schout, kerckmeesters, ende andere die zulx toecomt te doen, beropen is tot wettelyck ende ordinaris predicant aldaer. Zoo dat den dach zijner examinatie gestelt is opden 25^{en} Augusti, wezende Woensdach eerstcomende. Ende alzoo dezelve Zwanius den remonstrant (d. w. z. hem, die deze remonstrantie inlevert: Bertius) menichmael ver-

claert heeft, t stuck vande praedestinatie met zijnen gevolge niet te konnen begrypen nochte verstaen inder voegen als het bij d. doctorem Fr. Gomarum, ofte oock bij Reynier Dontecklock gedreven wert, maer dat hij inde maniere die bij d. doctorem Jac. Arminium zaliger es geleert, ten vollen berust, ende den remonstrant nochtans zekerlyck onderrecht is, dat de hh. deputati synodi voorgenomen hebben alle diegene die den wech bij d. Arminium geleert volgen zullen, in examinibus te verstooten ende uyt de diensten te sluyten, latende daer entusschen die gene die in actuele diensten zijn daer inne versterven, zoo dat hij vreest dat Zwanius voornt. vande deputatis synodi ende eenige der classe van Woerden daerom zoude mogen werden gereprocheert ende verstooten, ja onreijn ende onsuyver verclaert inde Christelycke religie, ende dienvolgende onnut ende onbequaem tot den kerckendienst: waer door niet alleen Zwanius voornt. zijne eer, ende 't landt de kosten zoude verliesen, maer oock menich ander jongman alle couragie ontgaen, ja oock verscheydene mannen van geleertheyt ende godzalicheyt die noch onlangs by hare remonstrantie moderatie hebben verzocht zoude werden gepresscribeert, alles tegen de meeninge der mog. hh. Staten, die in hare ee. missive vanden 11en Martij verleden hebben belast, datmen van alle disputen vande praedestinatie met hare dependentien zoude ophouden, ende malcanderen niet molesteren; soo ist, dat hij uwe ee. ootmoedelyck verzoeckt, dat het hare ee. gelieven zal, hare brieven aende classe van Woerden te dirigeren, belastende den deputatis synodi ende de classe aldaer Theodorum Zwanium voornt. in alle poincten der Christelycke religie behoorlyck te examineren ende te onderzoecken: latende in zijn geheel t poinct vande praedestinatie met zijne dependentien, mitsgaders t poinct van trecht der hooger overicheijt in kerckelycke zaken. Ende bij aldien hij in alle andere stucken voldoet, dat zij hem alsdan zullen hebben aen te nemen tot haren medebroeder ende mededienaer: hem bevestigen inde kercke van Rhynsaterswoude, ende voorts erkennen als een lithmaet van hare classe. Zulx doende etc. (was getd.) P. Bertius". *Brieven Stat.-coll.*, II, 252.

Het nu volgende document houdt in eene missive, door de staten van Holland en West-Friesland gericht aan de Woerdensche classis, bevelende, dat men, bij het examen van Swanius en anderen, hen niet lastig zoude vallen op het punt der predestinatie „metten aencleven van dien"; welke missive aldus luidt:

„Hoochgeleerde lieve besundere, Also wij verstaen dat onlancx aldaer by uwe e. sal worden geexamineert Theodorus Swanius, geweesden alumnus inden Collegie theologie tot Leijden, ende nu beroupen tot kerckendienaer inden dorpe van Rijnsaterwoude opt aenvangen vanden selven sijnen dienste ende bijde ee. mog. heeren staten van Hollant ende Westvrieslant iterativelijck geresolveert is, datmen de aencomende kerckendienaren int doen vande examinatie vorder niet en zal beswaren, als van oudts gebruijckelijck is geweest, ende zonderlinge int stuck vande predestinatie hooger nochte swaerder niet als bij de vijff gevouchde artijculen werdt verclaert, Hebben wij goet geacht, uwe e. daer van te adverteren, met overseijndende vande voors. articulen, ende uwe e. daer neffens te vermanen ende bevelen hen daer naer int doen vande voors. examinatie te gedragen. Hiermede etc. Geschreven inden Haege den 23en Augusti a°. 1610. Ter ordonnantie vande gecommitteerde raden vande Staten". *Brieven Stat.-coll.*, II, 247.

Het derde en laatste stuk bevat dit uittreksel van de notulen der Woerdensche classisvergadering, gehouden extraordinair te Rhijnsaterwoude, den 7den October 1610:

„De absenten zijn, de dienaren van Woerden, van Waerder, Sluypick, Waddingsveen, ter Aer, Calslagen ende Nieucoop. De classis hem beswaert vindende, om het examen Swanii te doen, nadien voet die de e. heeren Staten hen hebben in haer schryvens van date den 23 Aug. 1610. voorgehouden. Is daer op bij den broederen met de meeste stemmen geresolveert ende besloten, datmen bij provisie ende voor dese reyse met het examineren zal handelen na gewoonlijck gebruyck der kercken, volgens den catechismum ende confessie, onder behoorlycke protestatie van gehoorsaemheijt. Ende zullen de broederen des classis hare swaricheden over t schryven van myn heeren in handen vande gedeputeerde des synodi stellen, om door haer den e. heeren tot naerder dispositie geremonstreert te worden. Welverstaende dat d. Henricus Reinerus, Joannes Cornelii, ende Cornelius Martini niet verwillicht en hebben in tgene verhaelt is, maer raetsaem vonden datmen d'ordonnantie van mijn heeren in t' examineren zoude volgen.

Welck besluyt d. Swanio voorgehouden zijnde, alzoo hy verclaerde beswaert te zijn geexamineert te worden na luydt vande bovengemelde resolutie, maer willende hem houden binnen de vijf

articulen vande ed. heeren Staten gestelt: Heeft de classis ten overstaen vande gedeputeerde des synodi met de meeste stemmen geresolveert, het examen voor dese tydt op te schorten: ende dat hy van het predicken tot Rhynsaterswoude zal ophouden, ter tydt toe hy wettelyck zij geexamineert, ende volgens dien inden dienst bevesticht. Ende was ondergeteeckent: C. Ruyl, praes. classis; Cornelius Martini, scriba classis". *Brieven Stat.-coll.*, II, 252.

Niettemin werd Swanius, nog in datzelfde jaar 1610, als proponent te Rhijnsaterwoude bevestigd. In 1615 vertrok hij naar de gemeente van Berkel en Rodenrijs. Zie Ziepprechts *Register.*

LXVI (blz. 146, aant. 3). Wien de Gorcumsche classis promoveert „tot den kerckendienst", is, volgens eene resolutie, genomen in hare gewone vergadering op 11 Aug. 1610, verplicht tot:

„Artic. I. Dat hy sal subscriberen den catechismo ende de confessie ende dat in sulcken sin alsse van Ursino, Pareo, Bastingio ende andere gereformeerde leeraers is wtgeleyt ende noch openbaerlyck van de gemeyne kercke deser Nederlanden verclaert wort.

Artic. II. Dat hy geen particuliere meyningen tsy fundamentael ofte niet strydende tegens de leere der kercken sal voeden veel min ergens stroeyen ofte bedecktelyck ofte openbaerlyck maer dat hij deselvige soo sy hem voorkomen met den eersten sal communiceren met de broederen des classis.

Artic. III. Soo verre als hy vervallen synde in eenige dwalingen kleyn ofte groot sich selven niet en onderwerpt de onderrichtinge des classis dat hy sich alsdan gewillich sal moeten gesuspendeert houden van synen dienst soo lange tot dat hem van een grooter vergaderinge sal worden genoech gedaen ofte dat hy selver de vergaderinge classicael ende synodael sal genoech gedaen hebben".

LXVII (blz. 148, aant. 3). Omtrent Cornelius Drongelensis, indertijd uit het Staten-collegie wegens zijn „onverstant" en „quaet leven" verwijderd (zie hierboven, blz. 92, aant. 1; vgl. daarmede blz. 146, aant. 4), bevatten de handelingen der Gorcumsche classis van 6 Juni 1611 het volgende:

„Heeft oock d. Grevius in den classi getoont de getuijchenissen Cornelii Drongelensis, ende sijn beroep tot Veen. Hierneffens heb-

ben d. Leuwius ende d. Sonneveldius rapport gedaen, hoe dat nochte den drossart, nochte den kerckenraedt van Heusden, nochte die van Veen iet daertegens hadden, maer evenwel dat sij goetvonden, dat Cornelius voors. alleen bij provisie daer gepromoveert soude werden, ende datmen op synen wandel letten soude. De vergaderinge heeft volgens de voorgaende conditien in het beroep geconsenteert ende hij is oversulx tot een lidtmaet des classis bij provisie aengenomen, met een ernstige vermaninge tot neersticheijt ende godtsalicheijt".

LXVIII (blz. 152, aant. 3). Ter vergadering van 20 Oct. 1614 „heeft Voetius versocht, dat nomine classis de ed. heeren Staeten vertoont soude werden de gelegentheijt der plaetse van Onsenoordt, dat die met Vlijmen mochte gecombineert werden, ende Engelen vervoecht met het forte van Creveceur. D'welck alsoo van den classe goet gevonden is". Voorts verhaalt Essenius in zijne *Orat. fun.*, p. 16, 17: „Lapso sic quinquennio combinationis istius onere levatus est; idque translatum in pastorem Crevecordiensem, cui id minus erat incommodum: sed istius loco cura dominii Hondsoordiensis demandata est nostro (n. Voetio); ubi tamen distinctas conciones habere non potuit, quod toparcha Pontificius esset, et familiae non nisi duae Reformationem profiterentur, istae autem ecclesiam Vlimensem frequentare consuessent". Daarmede nochtans zijn in lijnrechten strijd de notulen der Gorcumsche classisvergadering van 9 Oct. 1617, aldus luidende: „Heeft mede Samuel Platevoet (predt. te Crevecoeur) versocht dat de resolutie des classis genomen in ordinare classicale vergaderinge binnen Heusden, gehouden den 20 October 1614, omme nomine classis te versoecken dat de plaetse van Engelen aen het fort van Crevecoeur ende Onsenoordt aen Vlymen soude vervoecht worden, mochte gevordert werden; is by den broederen het selvige goet gevonden, ende heeft d. Gedeon Sonneveldt aengenomen wt name des classis het request des classis aen de ed. heeren Staten te stellen, het welcke neffens hem d. Jodocus Geisteranus als praeses classis soude teyckenen".

De combinatie van Engelen met Vlijmen werd (zie Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 311), tijdens Voetius' pastorale werkzaamheid aldaar, niet opgeheven. Eerst veel later, en wel in 1641, zien wij „vermits de groote distantie" scheiding tusschen beide gemeenten toegestaan. Vgl. *Resol. Holl.*, 27 Maart en 24 Aug. 1641.

LXIX (blz. 153, aant. 3). Uit de aanteekeningen door Voetius van 1611 tot 1617 gehouden, in een daartoe bestemd boek (vgl. *Polit. eccles.*, tom. III, p. 278—280, en art. 24 der *Dordtsche kerkorde van* 1578), dat op den inventaris van het kerkelijk archief der Hervormde gemeente te Vlijmen vermeld staat als n°. 17 a, blijkt, dat tot de avondmaalgangers op Paschen 1612 behoorden 24 mannelijke en 10 vrouwelijke lidmaten, waarbij nog kwamen „op Kersmisse" 3 mannen en evenveel vrouwen. De „aencomelingen te Paeschen 1613" waren 5 mannen en 2 vrouwen; die „te Kersmisse ende Paeschen 1614" beliepen 3 mannen en een gelijk aantal vrouwen. Op Paschen van het jaar 1615 vermeerderden de gemeenteleden met 7 mannen en 3 vrouwen; op Kerstmis met 2 mannen en 3 vrouwen. De aanwinst van lidmaten „te Kersdach 1616" bedroeg 14 mannen en 3 vrouwen; die „te Paeschen" van het volgende jaar 2 mannen en éene vrouw.

Derhalve stonden, omstreeks Mei 1617, te Vlijmen als Gereformeerden te boek: 88 personen, zijnde 60 mannelijke en 28 vrouwelijke gemeenteleden.

LXX (blz. 154, aant. 6). Na den dood van haren echtgenoot, Johannes van Diest, — zie Essenius *Orat. fun.*, p. 17 — hertrouwde Voetius' schoonmoeder met Cornelis Groen, procureur en bekwaam mathematicus, eveneens te Heusden woonachtig. Uit dat huwelijk werd geboren Theodorus Groen, die, ten jare 1619, als Heusdens gedenomineerde, verblijf hield in het Staten-collegie te Leiden; zie *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 49 der gemeenterekening over 1619, en bijlage tot fol. 24 over die van 1620. Later, predikant te Maastricht geworden, gaf Theodorus o. a. in het licht: „een pertinente beschryvinge van de stadt Maestricht ende 't landt van over-Maes", naar van Oudenhoven meldt in zijne *Beschr. v. Heusd.*, blz. 188; terwijl Voetius, *Polit. eccles.*, tom. II, p. 1032 (vgl. *Auctie-catal.*, pars II, theol. in oct., n°. 821: „Theod. Groen, Voorstel en bewijs der strijdigheyt van de Roomsche kerk in verscheyde leerstucken, tegens de Catholijke waerheyt"), omtrent hem en zijn arbeid getuigt: „Conscripta est apologia judicum contra atroces Jesuitarum calumnias a rever. et eruditiss. viro in historiis et antiquitatibus ecclesiasticis, haut vulgariter versato; imprimis in scriptoribus, et antiquitatibus ac novitatibus Papisticis versatissimo Theodoro Groen concionatore, cum

viveret, Trajectensi, affine mihi dilectissimo; quae aliquando, occasione ita ferente, a filiis ipsius vulgari poterit".

Johannes Groen en Lambertus Groen, zoons van Theodorus, toen respectievelijk predikanten in Den Bosch en te Haarlem, waren, volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 17, bij die lijkrede tegenwoordig. Nog in 1659 had Voetiuszelf aan gemelde drie familieleden het tweede deel zijner „Politica ecclesiastica" opgedragen. Ook studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool, tijdens Voetius' professoraat, een van Johannes' zonen, Lambertus geheeten; zie *Dispp. select.*, tom. IV, p. 631.

LXXI (blz. 155, aant. 6). In het reeds vermelde actenboek der Hervormde gemeente te Vlijmen werd, door Voetius' hand, omtrent bovengenoemden kerkeraad het navolgende aangeteekend:

„Op den 13 Februarij 1615 hebben Lambert Jansen ende Aert Lamberts eerste diaconen der gereformeerder kercken tot Vlijmen reeckenschap haerder bedieninge vande jaeren 1612, 1613, 1614 gedaen in het overstaen van Gielis van Herle schouteth, Henrick Cornelissen kerckmeester, Engel Gijsmaers ende Corst Everts h. geestmeesters, alle ledemaeten der gereformeerder kercken, van den kerckenraet hier toe om seeckere insichten geroepen ende gebeden, om als mede getuijgen te sijn der oprechter bedieninge in dese gelegentheijt des tijts tegen alle lasteringe de welcke (nae ouder gewoonte) van de vyanden der waerheijt dese eerste diaconen mochte nae gestroijt werden; ende is alsdoen dese reeckeninge bij den kerckenraet ende boven genoemde goet gevonden ende ten vollen geapprobeert".

„Inden jaere duijsent seshondert vijftien, korts nae Pincksteren, sijn afgegaen van de bedieninge des kerckenraets eenen ouderlingh ende eenen diaken, in welckers plaetse getreden sijn mr. Peeter van Wilts als ouderlinck, ende Joost Dircksen op de Haerstege als diaken; welcke nae drie sondaechse proclamatien, openbaerlyck voor de gantsche gemeijnte in haeren dienst bevesticht sijn". *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17 a, fol. 3.

LXXII (blz. 166, aant. 2). Bij een, vrij spoedig na Blanckaerts dood verzonden, schrijven, had Heusdens magistraat, in plaats van jonker Spierinck, Gecommitteerden Raden voor het vaceerende drostambt aanbevolen jonker Adriaan van der Merwede; zie *Resol. Holl.*, 9 Aug. 1612. Ook Grevius gaf zich bijzonder veel moeite om van

der Merwede genoemde betrekking te verzekeren. Dit blijkt o. a. uit een brief, volgens het adres door hem gericht „aenden uijtneemsten man in godtsalicheijt, geleertheijt ende voorsichticheijt d. Johanni Wttenbogardo, wackeren herder der kercken Christi in Sgravenhaege". Grevius' brief, ten zeerste kenmerkend voor zijne verhouding tot Wtenbogaert, acht ik belangrijk genoeg om hier medetedeelen:

„Translaet uijt den origineelen latijnschen". — „Welvaeren ende vrede vanden Heere. Seer vermaerde heere Wttenbogarde. Welcke saecke mij materie van blijschap ende geluckwenschinge, maer u occasie van nieuwe moeijten is, dat is uwe, seer beleefde man, beleeftheijt ende gedienstige weldadicheijt tegens den vromen. Want door uwe beleeftheijt, raet, en hulpe van uwe bereede intercessie is soo veel te wege gebracht, dat ick mij verheuge dat de hooftstucken onser vereyschinge mij vercregen sijn, ende ick wederom u voorcome met dese nieuwe bede als eenen moeijelijcken interpellateur van uwe occupatien. Doch worden met eenige beschaemtheijt dese beden tot u gedaen, ende ick soude seeckerlijcken met meerder schaemte root werden, soo dese beden uijtgestort tot mijne eygen ofte privé profijt de hulpe van uwen voorstant ende procuratie vereijschten. Desen onsen brief en interpelleert u niet van mijnent wegen, ofte ter oorsaecke van myn profijt ende eere, ende en vereijschet u suffragium niet bij d e n g e n e n, die welcke nu in autoriteijt ende glorie bloeijende, gewilt heeft dat ghij hem eenen familiaren vrient soudt wesen ende dat door uwe verdiensten, ende de welcke alsoo seer geerne lijdet dat ghij hem daechlijcks interpelleert. T'is de kercke, t'is de republijcke, de welcke uwe hulpe ende raet behoevende geoordeelt heeft dat ick u seer toegeneijchde soude eijschen en bidden uwe trouwe ende neersticheijt in het eernstich recommanderen des seer edelen mans Adriani van der Merwen onses borgers, bij de Staeten voornemelijck de gedeputeerden der steden. Dien seer edelen man, door de edelheijt sijner afcomste heerlijcken eertijts verworven deuchtsaemheijt, ende verciersel van een blinckende godtsalicheijt soo seer recommandabel als oock ijemant van de edelen onses tijts; dien, segge ick, staet nae het drossaert-ampt alhier, ende nu door aenraeden der magistraten ende wille ofte begeerte des kerckenraets solliciteert hij om dit officie in dese dachvaert; over welcke vercregene officie soo hij oijt sal blijde sijn, sal haer oock de kercke verblijden over eenen fauteur ende seer goeden hulper van haer

welvaeren ende toecomende profijt. Seeckerlijcken ons sijn de uijtnemende gaeven van seer groote deuchden in desen man soo bekent ende doorsien, dat wij niet lichtveerdelijck hem soo grootelijcks prijsen, ende wij altesaemen tot eenen toe niet sonder reden op desen man onse affectie geset hebben. Op dat ick het cortelijck segge, hij is ons soo bekent, ende wij sijn soo tot hem genegen, dat wij dit wel wilden ende wenschten dat de uijtnemende gaven deses mans soo mochten bekent sijn alle die gene die in dese dachtvaert de hoochste autoriteijt ende macht hebben om de officien te geven ende te confereren, dat sij hem dit officie ende dese plaetse alderweerdichst oordeelden. Laet dit dan de kercke ende republijcke verwerven, wilt doch desen seer loffelijcken man uwe intercessie ende raet verweerdigen, ende verbint door dese uwe gediensticheijt ofte weldaet tot een euwige schult der dankbaerheijt alle die gene voor de welcke wij dit versoecken.

Vaert wel ende weest gegroet, ende laet mij den uwen wesen, en hout mij onder die gene, de welcke de kercke het vaderlant ende u alles goets wenschen. Voor de weldaeden van u ontfangen en belove ick anders niet als mijne gebeden tot Godt voor u welvaert en seer gelucksalich leven. Geschreven tot Heusden, 8 Decembr. a°. 1612". — „Onder stondt: uwer weerdicheijt gantsch toegeneijchde Joannes de Greff pastor der kercken Christi tot Heusden". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXIII (blz. 178, aant. 1). „Eersame goede grootgunstige vrient. Naer groetenisse dient dit tegenwoordige om u E. te bidden aen onse medebroeders Antoni van Gemert, Jan Franssen en andere bij goede gelegentheit te vermelden hoe dat ick, op het schrijven end begeren van die van Gorcom en Worcom (= Woudrichem), toekommende Vrijdach mij bij haerlieden door godes gnade gedencke te verfougen en sulcks te verhandelen mit haer het gene wij noodich en oerbaerlicken achten en vinden sullen. End dewijle ick door vorgevallen saecken, naer mijnen wensch en begeren, tot Heusden niet sien magh om mijnen dienst op Vrijdach selve te versorgen, hebbe gebeden an meister Jan den predicant tot Kerckwijck mijne plaetse op vorgeseide tijt te bewharen. De saecke die ons vorgevallen sijn en onse reise op Kulenburgh tenderen sijn deze. Alhier tot Tiell sijn vergadert enige goede lieden, so van het hoff van Gelder als ut de kercke van Nimmegen, Bommelt ende meer anderen, de welcke seeckere

twisten en onlusten, onstoken in dese stadt, bij sommige onrustige vrede hatende predicanten om dese kercklicke verschillen soude soecken te blusschen, en ene goede vrede en enicheit wederom in dese gemeinte te stichte. Waertoe wij hier kommende mede sijn gebeden om en sulcke goet christelicke wercke mit raet en daet mede te vorderen en volleindigen. Dit hebbe ick kortelick u E. wille verwittige: mij recommanderende in uw E. goede gunsticheit, en u E. in godes des allmachtige gnadige bewharinghe. Mit haest ut Tiell, den 20 May a°. 1615; (was get[d].) u E. dienstwillige vrient Joannes de Greff". Het adres luidde: „Eersamen achtbaren vorsichtigen Wilhelm Teulingh, borgemestere en ouderlingh tot Heusden, tot Heusden". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXIV (blz. 182, aant. 2). „Verclaren ende attesteren wy ondergeschreven, dat wy Johannem Grevium meermalen in de classicale vergaderingen hebben verscheyden predicanten hooren schelden voor eervergeten fielten, gietleugens (d. i. verstokte leugenaars), rabauwen, schelmen ende bengels. Dat ooc hy dicmaels ende gemeynlycke in den classe importunelycken uijtvaerende, de actien des classis onstellende ende gebeden synde om te swygen ofte van sijn onstuymige propoosten te desisteren, geene ordre sich selven heeft willen onderwerpen, maer lichtelycken ymant so het hem voorquam heeten liegen ende seer qualyck ende onstichtelycken toe gesproken. Actum desen 12 Junij a°. 1618". Die depositie, geschreven door Sinderenus, werd behalve door hem zelven ook nog geteekend door Gisbertus Voetius, A. Adriani en Abrahamus Snoeckius. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

Tegen een gedrag als dat van Grevius, hierboven gemeld, bepaalden sedert 14 Oct. 1619 de statuten der Gorcumsche classis: „Die met onhebbelycke ofte hevige propoosten tegens ijemant wtvaert, sal verbeuren 5 st." *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C. n°. 76.

LXXV (blz. 182, aant. 4). „Verclaeren ende attesteren wij ondergeschreven ons wel indachtich te wesen, dat a°. 1615 den 28 Aprilis, des Woensdachs nae de predicatie, W. Wtteneng versocht aen den kerckenraet om binnen te mogen staen, ende aldaer van den selven W. Wtteneng Grevius van verscheijden hevige propoosten wierde aengesproken, onder andere dat hij den 26 April tot Gorcum soude geseyt hebben, dat om het teeckenen

der requeste bloet soude vergoten werden, ende de gouverneur de stadt met meer garnisoen tegen de muijtmaeckers soude moeten verseeckeren. Dat Wtteneng het hooft van de muijtmaeckers was; den voors. Grevius tot verscheijden maelen geseijt heeft, dat het gelogen was, dat hij sulcks niet geseijt hadde, onder andere cloppende op sijn borst, bij mijn salicheijt, ten is soo niet, t'sijn logens wie het seijt. Ende als Wtteneng hier tegen hem toonde attestatie van een predicant, bekende hij eerst op dit point: (dat Wtteneng het hooft der muijtmaeckers was) sulcks tot Gorcum geseijt te hebben, ende gaf voor reden, dat Wtteneng van huijs tot huijs met de requeste hadde geloopen. Waer op hem Wtteneng doceerde dat hij t' request niet en hadde gestelt noch van t' selfde geweten, maer alleen hem t' selfde te sijnen huijse gebracht was om te teeckenen alsser wel 20 alreede geteeckent hadden; dat Grevius hem niemant soude connen noemen by den welcken hij geweest soude syn om hem tot teeckenen te persuaderen. Waer op dan Grevius stille sweech ende geen bewijs voortbrachte. Actum desen 30 Maji 1618; (was get[d].) Willem Tuelinck Geraertsen, Beelaerts, Willem Wteneng". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXVI (blz. 186, aant. 1). In de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* komt voor dit stuk, geschreven door Josephus van der Rosieren:

„D. Samuel de Prince, verclarende voor den classe ghehouden binnen Gornichem den 5 Octob. anno 1615. commissie ontfanghen te hebben van d. Joanne Grevio, om eenighe openinghe te doen, aenghaende den standt der kercke van Heusden, heeft onder andere dit naevolgende in effect oock alsoo ghesproken:

I. Dat d. Grevius dickmael aen den kerckenraet versoght hadde datmen de saecke van Heusden soude stellen in handen van eenighe broederen des classis, maer dat de kerckenraet daer toe noeijt en hadde willen verstaen.

II. Dat de kerckenraet sonder weten van d. Grevius hebben beroepen d. Cornelium Hanecop.

III. Dat d. Grevius ghedaen hebbende belijdenisse zijns gheloofs voor den eers. magistraet van Heusden, den selven heeltemael heeft gecontenteert.

IV. Dat de eers. magistraet heeft geordineert, dat d. Grevius noch voor eenen sekeren tijt de plaetse alleen soude bedienen,

ende alsoo daerteghen worde gheworpen van zijne sieckte, vijff predicatien des winters, ende siecken te besoecken, heeft d. de Prince voors. voorder gheseijdt, dat d. Grevius hadde belooft de vijff predicatien te doen, ende dat de e. magistraet eenen sieckentrooster souden stellen.

V. Dat de saken van Heusden bij nae waeren affgedaen, ende te verhopen was dat voortaen alles wel soude toeghaen.

Dese vijff artijckelen bekennen wij ondergeschreven ghehoort ende wel verstaen te hebben; (was get^d.) Gisbertus Voetius [uijtgenomen den lesten]. Josephus vander Rosieren. Jacobus Snouck".

LXXVII (blz. 187, aant. 2). Wat betreft het opteekenen der verklaring in de vroedschapsnotulen van 10 Juni 1616, dat de kerkorde van 1591 door Heusdens magistraat reeds voorlang aangenomen was, bevat de *Deductie*, fol. 89, een wel vluchtig ontworpen, maar toch critisch aangelegd schetsje, dat Voetius samenstelde in den vorm, als hier volgt:

Wethouderen der stede Heusden de anno 1615.

Dese seggen d'ordinantie van 1591 niet aengenomen te hebben, nochte in geene vergaderinge aengenomen te sijn; alst blijckt uijt het bovengestelde verbael, ende oock seecker attestatie van haer beteeckent.	1. drossaert. 2. president Buijs. 3. jhr. Merwen. 4. J. Fr. van den Broeck. 5. Dingman Adriaensen. 6. Willem Teulingh.
Dese seggen de ordre van 1591 aengenomen te hebben, doen sij in wetten waeren. Ende nochtans soo is de selve eerst opgesonden ende van de aenneminge der selver de magistraet aengeschreven van de heeren Staten in Martio 1616. Hoe can dit nu verstaen worden?	7. schout. 8. Momber. 9. Bruynincks. 10. Loquermans. 11. Vereycken. 12. Haemel.

Wethouderen de anno 1616.

Dese seggen de ordre niet aengenomen te hebben alst blijckt ut supra.	1. drossaert. 2. Antonij van Gemert. 3. Symon Aertsen. 4. S. Beelaerts. 5. Willem van Cuijck. 6. Dirck Antonissen.
Deze om datmen hem seijde dat de ordre anno 1615 was aengenomen bij	7. Adriaen Jansen van Cuijck.

de magistraet doen in regeringe sijnde, seijt dat hij daer nae in regeringe comende, hem daer mede conformeerde.

Deze seggen d'ordre aengenomen te hebben.

8. schout.
9. Momber.
10. Bruynincks.
11. Vereijcken.
12. Haemel.

LXXVIII (blz. 188, aant. 1). „D. Joannes Grevius minister Heusdanus et Samuel de Prince minister Baerdvicensis confessi sunt in disputatione privata, habita cum Josepho vander Rosieren ministro Hedichuysano in aedibus Joan. Grevii a meridie 1°. Octob. a°. 1615:

I. Hominis salutem partim a Deo partim ab ipso homine esse: cum ante Grevio excidisset, omnino esse ab homine.

II. Se non credere esse particularem aliquam Dei providentiam.

III. Non esse particularem Dei gratiam, qua electis seu credentibus prae aliis bene vult.

IV. Universalem illam gratiam, qua Deus etiam benefacit impiis, ut videre est Matth. cap. 5 vs. 45 et Act. 14 vs. 17, non esse gratiam, sed communem naturae cursum.

V. Hominem lapsum habere liberum arbitrium tam ad bonum, quam ad malum, in spiritualibus.

VI. Deum quidem proponere verbum suum etc. agere cum hominibus tanquam cum creaturis rationalibus, sed τὸ credere sive ipsam fidem esse ab homine. Ad locum Matth. cap. 13 vs. 11: Vobis datum est nosse mysteria regni coelorum etc. Resp. vos gratiam Dei melius accepistis, quam alii, aut melius estis usi libero vestro arbitrio.

Dese articulen in nederduyts overgheset luyden alsoo:

I. Dat de salicheyt des menschen ten deele van God, ten deele vanden mensche selfs is: als Grevio te vooren was ontvallen, datse gantschelyck vanden mensche was.

II. Dat sy niet en conden ghelooven, datter een bysondere voorsienicheyt Gods was.

III. Datter niet en was een bysondere ghenade Gods, waer door hy den wtvercorenen ofte gheloovighen voor anderen wel will doen.

IV. Dat de alghemeyne ghenade, waer door God oock den goddeloosen weldoet, als te sien is Matth cap. 5 vs. 45 ende Act. 14 vs. 17, gheen ghenade en is, maer een ghemeynen loop der nature.

V. Dat de ghevallen mensche synen vryen wille heeft, soo wel ten ghoede, als ten quade, in gheestelycke dinghen.

VI. Dat God wel syn woordt voordraeght etc. met den menschen handelt als met redelycke creaturen, maer τὸ ghelooven ofte t' gheloove selve vanden mensche is. Op de plaetse Matth. cap. 13 vs. 11: het is ulieden gegheven te verstaen de verborgentheden vant coninckrycke der hemelen etc. Antw. ghylieden hebt de ghenade Gods beter aenghenomen, dan d'andere, ofte hebt beter uwen vryen wille ghebruijckt. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXIX (blz. 191, aant. 2). „Op sondach nae middach, wesende den 24en December en Karsavont, heeft d. Joannes Grevius in syne predicatie binnen der stede van Huesden vuttleggende den text vut Joanne: Syet het lam Godts dat de sonden des werelts wechneempt, onder andere aengewesen, dat Christus het lammeken was inden Ouden Testamente gefigureert, hebbende tot dyen eynde verhaelt d'offeranden vutten Ouden Testamente, de welcke alle op dit lammeken, namentlyck Christus, gesyen hadden. Item dat wy daervut oock mosten leeren ende onthouden, dat dat lammeken wechghenomen hadde de sonden des gantschen werelts, nyet sommiger sonden, maer aller menschen sonden, gelyck d'woort werelt te verstaen was, nyemant vutgesondert, soo wel Turcken, Jooden, andere vremde natien, hebbende oversulcx d woort werelt opt alderbreetste vutgeleyt, sonder andere verclaringe daerover te doen.

Ende heeft hy Grevius noch bijgebracht, dat Christus was den tweeden Adam, ende dat gelyck alle menschen in Adam hadden gesondicht, ende der erffsonde onderworpen waren, dat alle menschen insgelycks door den tweeden Adam, namentlijck Christus, alsoo wederomme opgerecht ende de erffsonde wechgenomen was; dus daermede leerende eene algemeyne wederoprechtinge in Christo.

Ten laetsten int besluyten vragende: waeromme dat dan soo veele menschen de eeuwige salicheyt nyet en bequamen? seyde dat het nyet en was eenich besluyt Godts, off ordonnantie, maer dat de oorsaecke daervan was, dat de menschen nyet en wilden commen, ende haêre salicheyt versuymden ende verwaerloosden; een mensche en most hem nyet laten wys maken, dat de schult daervan by Godt was, maer in den mensche selfs, end welcke nyet heeft gewilt als Godt wilde.

Dat d. Joannes Grevius t gene voorseyt is in effecte alsoo heeft gepredict ende geleert attestere ick ondergeschreven warachtich te

wesen, onder myn hant, opden 27 Decemb. 1617. By my (was get^d.) C. Groen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXX (blz. 192, aant. 1). Op de betrekking tusschen Heusdens kerkeraad en Vlijmens prediker werpen deze twee missiven — in copie bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* — ongetwijfeld een eigenaardig en zeer gewenscht licht:

„Laus Deo in Huesden den 18 Januarij a°. 1617. — Eerw. ende beminde broeder in Christo, na vriendelycke groetenisse sal u E. door desen gelieven te verstaen, dat onsen bedienaer Johannes Grevius heden nae den Hage gereyst is, ende wy derhalven u E. bidden ende versoecken, dat gelieve Sondach toecomende voor den middach ende oock nae den middach den dienst alhier binnen Huesden met prediken waer te nemen, vertrouwende het selve ons niet te sullen weygeren, ende wy ons daerop ganschelyck sullen verlaten; dit hebben wy u E. in tyts willen laten weten, ons daer tegen wel te bereyden, ende soot u E. gelieft na de gelegentheyt vant weer een karre te nemen, om een te nemen sult wel doen, ende sal nae behooren wel worden betaelt. Op morgen sal d. Joan. Cloppenborgius den dienst hier waer nemen, te weten Donderdach smorgens, ende alsoo de sorge ons voorts bevolen is, sullen tegen Vrydachs savons wederom ons met ymant voorsien, dan het is om redenen (by) ons goet gevonden u E. tegen Sondach te ontbieden, bidden ende versoecken daeromme (niet) in gebreke te willen syn. Hiermede eyndigende vaertwel ende syt met u E. huysvrouw van herten gegroet, by ons ondertyckent uyt den name vanden geheelen kerckenraet tot Huesden. Actum als boven, was ondertyckent Willem Teulinck Geeraerts. 1617. Lambert Jarens. Ende de superscriptie was: Eerw. welgeleerden, wysen ende godsaligen d. Gisberto Voetio getrouwen bedienaer des h. evangelii tot Vlymen".

„Weerde broederen in Christo, ick hadde geerne op uwer EE. versoeck den dienst toecomende Sondach waergenomen in uwe gemeynte, ten waer dat my eenige redenen sulcx afrieden, dewelcke my soo verre bewegen, dat ick geenen grooten sin ofte yver en can hebben om aldaer te comen prediken; maer liever aensie dat andere daer toe wel bequaem, derwaert gaen, welcker plaetsen ick dan wel soo veel als ick kan bewaren (sal), op dat niemant en dencke dat ick door luyheyt het prediken schouwe, ofte door bloodicheyt sommiger opspraeck vreese ende ontsie. Waerdoor myn

prediken de waerheyt ende de goede saecke meer gevordert ofte de gemeynte gesticht, als door andere staende met my in een belydenisse ende strydende voor eene waerheyt; ick bekenne dat ick van conscientie wegen gehouden soude syn, tsy dan met eere ofte oneere, gunst ofte ongunst, my derwaert te begeven; maer dewyl dit alles niet en is, ja ter contrarie, de goede saecke meer schijnt verachtert te werden door mynen dienst, alsmen siet dat sommige liever op den stoel hebben moderate ende buychsame predicanten, soodanige ick niet en ben in haren sin, oock niet en behoor te wesen naer haren sin; soo dunckt my best geraden dat d. Josephus, ofte Abrahamus van Eeten voor desen tyt gevoechlycker gehaelt souden werden, welckers volstandicheyt inde waerheyt genoechsaem bekent is, ende nochtans mogelyck soo seer ind' oge niet en staen als ick. Voorts soo daer in dit prediken van sommige der gemeynte yet verder soude angemerckt werden, gelyck men eenichsins soude connen suspiceren uyt uwer EE. woorden. Dan het is om redene etc. sal dan niemant beter connen geroepen worden dan den predicant van Ameyda ofte eenige andere, soo men wil gaen buyten ons classen. Ende off dit alles nu wech genomen ware, welcke my te rugge hout; soo comt hier noch by t' gene my alleen behoort te bewegen, myne gemeynte, dewelcke Gode loff met myne predicatien soo tamelycken wel gedient is, dat ick my schamen soude deselve te verlaten ende andere te gaen dienen; ende beduchten stont, dat sy siende my nu ende dan na Huesden gaen, mochte nae haere simpele ende eenvoudige interpretatie dencken: dat ick haer wilde sonder redene ontgaen, ende een ander plaetse bejagen, tegen myne protestatie, die ick by gelegentheyt onder haer doe. Wil derhalven de weerde broederen gebeden hebben, my te willen voor dese ryse ten besten afnemen dat ick niet en come ende niettemin my toevertrouwen dat ick ben diegene die soeck alle goede gemeynten ende voornemelyck uwer EE. gemeynte allen dienst ende hulpe nae myn best vermogen te bewysen, soo verre als sulcx myne conscientie, beroepinge ende verbintenisse aen myne gemeynte alhier can lyden. Hiermede weerde broederen, blijft Gode almachtich bevolen desen 19 Jannuarij 1617. Onderstont: uwer EE. ten dienste, ende was onderteyckent Gisbertus Voetius. De superscriptie was, Ernfeste voorsienige Willem Teulinck ende Lambrecht Jarensz. tot Huesden".

LXXXI (blz. 196, aant. 2). Wat er plaats vond, nadat Verhoutert en Tuelinck hun rapport hadden uitgebracht, en eer nog Edzardus voor Heusden bedankte, blijkt uit deze aanteekening:

„Den 19 Maert wiert by de meeste stemmen der wethouderen oock verstaen dat d. Itzardus van wegen der E. magistraten soude tot Heusden ontboden werden, om van hare E. ter vergaderinge der gemeynte gehoort te werden. Doch door de gemelde predicatie Grevy en door syn geduyrich loopen ende aenhouden, waren eenige der wethouderen soo verre ingenomen, dat sy geensins eenige overstemminge hebben willen plaetse geven: jae gedreven hebben dat d. Itzardo soude aengeschreven werden, dat by de E. magistraet voor nul ende van gener waerden gehouden wiert t'gene tot daerentoe met hem gehandelt was, ofte gehandelt mochte werden. Ende hebben oock te wege gebracht dat niet alleen vanden secretario dese besoigne, ende tgene by de meeste stemmen verstaen wiert, niet en is geregistreert geworden in het resolutie bouck, maer oock missive aen d. Itzardum van dien inhout afgesonden is geworden, in dewelcke sy haer drien ofte vier in getale synde sonder weten ende tot praejuditie van hare medebroederen in wette het voors. beroup verclaert hebben geannulleert te sijn. Syn voorts wt die drie ofte vier raetspersoonen twee met namen Wouter Hamel ende Huybert Willemsz. Loockermans sonder voorweten ofte kennisse vande heeren drossaert, schouteth, ende meer andere wethouderen (simulerende eenige particuliere redenen van hare reyse soo de geruchten liepen, den eenen naer Gelderlant, den anderen naer Amsterdam) verreyst na den Hage, ende hebben aldaer ter vergaderinge van de heeren Staten innegelevert seeckere remonstrantie by de welcke sy op het hatelyckste die clachten gedaen hebben over de proceduyren des kerckenraets ende der gemeynte, met de welcke sy lange swanger gegaen hadden, als dat eenige weynige ingesetenen tot Heusden op eenige particuliere onderteeckeningen, ende stemmen by hen ondercroopen hadden sonder advys des magistraets willen indringen seecker persoon dienaer des godd. woorts tot Vlymen. Item dat eenige wt den kerckenraet buyten gewoonlycke forme ende maniere van doen, ende sonder den magistraet eenichsins te erkennen daernae in den dienst hebben willen inleyden den persoon d. Hanecorps. Dat sy hoewel buijten ordre t selve oock souden hebben toegestaen in gevalle dat den voors. Hanecop met Joh. Grevio, wiens leer ende leven den voors. kerckenraet alrede hadden geap-

probeert sich hadde connen conformeren. Item dat by twee twistgierige personen wt den lande van Heusden de gemeynte geobtrudeert was geweest seecker geschrift werende de electie van eenen kerckendienaer, nergens anders toe dienende dan omme binnen de voors. stede insgelycks te exciteren ende foveren de onrusten ende onlusten die hier ende daer in de provincie van Hollant geplantet sijn, hebbende tot dien eynde de onderteyckeninge van t' voors. schrift alomme ende t' omme doen vorderen. Voorts dat eenige wt den kerckenraet op den 10 Marty 1617 van nieus haer verstout hadden buyten weten, advys ofte wille van hun supplianten te versoucken ende beroupen d. Itzardun; dat de selve beroepinge directelyck contrarieerde haere H. M. ordonnantien, ende daeromme geenzins bestaen mochte, ende dat daerbij niet alleen des magistraets respect vertreden wert, maer insonderheyt hare H. M. authoriteyt gevilipendeert. Dat sy seeckerlyc wisten die beroupinge soude geen stichtinge, maer meerder onrust causeren. Versochten derhalven dat hare H. M. de voors. beroupinge van d. Itzardo believen te verclaren van onwaerden: haer supplianten te authoriseren tot constrictie des kerckenraets, omme volgens de kerckelycke ordre a°. 1591 te besoigneren: ofte omme by weygeringe des kerckenraets by hun selven ende sonder die vanden kerckenraet tot de voors. verkiesinge te procederen". *Deductie* fol. 58, 59.

Een „copije van den brief van Hamel ende Loquermans aen d. Itzardum, waermede sij hem sijn beroep opschreven" moet hebben berust in het Heusdensche kerkeraadsboek loopende over 1617 tot 1621, blijkens het register door Voetius eigenhandig van de daarin aanwezige stukken opgemaakt. Zie *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

LXXXII (blz. 198, aant. 2). „Opten 17^{en} dach der maent van Majo 1617 zyn ter cameren opt stadthuys vergadert Cornelis Geritsz. vanden Elshout, Anthonis van Gemert, Huybert Willemsz. Lokermans, Eustace Vereycke, Wouter Haemel, Govert Gysbertssen de Momber, Adriaen Janssen van Cuyck, ende Stoffel Franssen vanden Broeck, respective schout, schepenen ende borgemeesteren deser stede Heusden, dewelcke naer voorgaende aensegginge doorden camerbewaerder aende resterende heeren wethouderen binnen der stadt (t. w. Gerard Bruyninex, jhr. Adriaan van der Merwede en Willem Gerritsen Verhoutert) synde gedaen

doen, ende bysonder, aende heere drossart, omme van stadtswegen daer aene gelegen was te spreken, ende dewyle hy niet en compareerde aen hem gedeputeert zyn d' voors. schout, Lokermans ende Adr. van Cuyck, ten eynde hy hem opt stadthuys soude willen laten vinden, omme te resolveren opde saecke, de welstant vande stadt ende kercke concernerende, ende naer alle instantie gedaen, ten eynde hy soude willen compareren, eyntelick ter antwoort gaff, dat hy niet en begeerde te commen, daer over den schout ende andere heeren, aldaer present synde, verclaerden te protesteren vande inconvenienten, die daer over souden mogen rysen, soo ist dat de verschenen heeren wethouderen goet gevonden hebben te committeren den commis Haemel ende Huybert Willemsz. Lokermans, omme te vorderen datter eene heule soude mogen gemaeckt worden, deur de wallen vande fortificatie, datter ordre soude mogen gestelt worden op de kerckelycke saecken ende t' process vande weesen soude mogen gedetermineert werden. Op welcke eerste ende tweede poincten henluyden verleent syn brieven van credentie aende ed. mog. heeren staten van Hollandt ende Westvrieslandt, ofte haer E. gecommitteerde raden, ten dage voors." *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXXIII (blz. 202, aant. 3). Met betrekking tot de keuze door Rotterdams gereformeerden op Voetius gevestigd, staan in het actenboek „der protesterende kercken des classis van Schielant" — d. i. der kerken, die wegens de approbatie van Episcopius' beroep te Bleiswijk, 26 Juli 1610 verleend, „wt de vergaderinge tot Rotterdam gegaen waren" — deze bijzonderheden opgeteekend:

„Classis ordinaria gehouden den 3 April 1617 op Delfshaven. De broederen van Rotterdam hebben versocht met consent des classis in de tegenwoordige gelegentheyt te moghen beroupen een bequaem predikant. Ende met eenen voorgeslaghen dat se haer oogh al eenichsins hadden geslagen op d. Gisbertum Voetium jegenwoordich predikant tot Vliemen, versoukende dat de broederen op de sake rypelijck wilden letten ende neffens haer ondersouken of hij soo danighen man zij die haer in dese jegenwoordige gestaltenisse dienstich wesen soude. De broederen des classis op alles rypelijck gelet hebbende connen noch niet geraden vinden in dese gelegentheyt een predikant te beroupen; maer achten best te wesen, d. Voetium noch voor eenige weken bij

leeninge te versouken. Ende middeler tyt te arbeyden om d. Johannem Acronium (een man van groote geleertheyt, welsprekentheyt ende autoriteyt, wesende jegenwoordich oock sonder dienst) voor tien ofte twaelf weken bij leeninge te versouken, om middeler tyt te sien wat gratie den goeden Godt sal believen te geven ende waer henen haer de sake haerder kerken sal willen wenden."

„Classis extraordinaria gehouden te Schiedam op den 8 May anno 1617. De broeders van Rotterdam syn inde classe verschenen om te bevorderen de beroepinge d. Voetii tot welcken einde de selve de broederen hebben verthoont dese navolgende acte.

Also wy ouderlingen ende diaconen der dolerende kercke van Rotterdam ons uyt verscheyden wichtige redenen geperst ende genootsaeckt vinden, met den alder eersten een dienaer te beroepen ende wy nu onlancx met verscheyden predicanten by leeninge duer Gysbertum Voetium dienaer des h. euangelii tot Vlymen, niet sonder merckelycke vrucht ende stichtinge syn gedient geweest, ende oversulx so de gemeente int gemeen, gelyck oock wy int besonder een sonderlinge welgevallen hebben aende gaven ende persoon d. Voetii voornoemt. So ist dat wy hebben gecommitteert ende committeren mitsdesen onse weerde medebroederen Jacob Claessen Duijn ouderling ende Abraham Pietersen Dullert diaken om op morgen wesende den 8. deser op de classe (de welcke wy dan tot desen einde hebben versocht te mogen byeencomen) te verschynen, op dat wy mochten verstaen of de broeders des classis (de welcke wy willen gebeden hebben om op dese tyt besyden te stellen de quaestie namelyck of geraden sy in dese tegenwoordicheyt een dienaer te beroepen, waer van voor desen gehandelt is) niet met ons souden geraden vinden Voetium voornoemt te beroepen, ofte so sy iet tegen des selven persoon mochten hebben dattet hare E. E. gelieve ons sulx bekent te maken, ofte so sy tegen den selven niet en hebben, bidden haer inden name Jesu Christi met ons int beroep na t' behooren te procederen.

De broeders des classis so opt versoeck vande broederen van Rotterdam als oock op de voorgaende acte gelet hebbende, hebben gevraecht waer om sy haer na dese acte niet hebben gedragen om d. Acronium by leeninge voor eenen sekeren tyt te versoecken, hebben ter antwoort gegeven, dewyle so den kerckenraet als oock de gemeente ten vollen met de persoon ende gaven Voetii vernoecht is, dat de selve niet geraden vint na eenen anderen (om by

leeninge te gebruicken) uyttesien, ende wat aengaet het versoeck vande vorige resolutie te veranderen ofte besyden te stellen ende verder te comen tot de bevorderinge van het beroep d. Voetii, geven de broederen tot antwoort dat sy geen redenen hebben gehoret waerom datmen vande vorige resolutie soude afwycken, ofte de selve te rugge stellen; nochtans de wyle de broeders instantelycken aenhouden meenende dathet opt hoochste voor haer kercke proffytelycken is d. Voetium te beroepen, ende langer met de beroepinge te vertoeven, seer schadelycken sij, ende gesien hebbende seker voorschryven van syn princelycke excellentie, so moghen de broeders wel lijden datse d. Voetium beroepen." *Acta cl. v. Schieland*, 1610—1626. In de kerkeraadsacten der Hervormde gemeente te Rotterdam, waaraan de oudste handelingen ontbreken, komt over deze zaak niets voor.

LXXXIV (blz. 207, aant. 3). „De dienaeren des classis, ghehouden binnen Gornichem, desen 22. Meij anno 1617, ghesien, ende ghelesen, ende rypelyck inde vreese des Heeren nae conscientie overwoghen hebbende, de beroepinghe op den persoon d. Gisberti Voetii, predicant tot Vlymen ende Engelen, ghedaen by den jeghenwoordighen als ouden kerckenraedt tot Heusden, ende by den ed. heere drossaert met den magistraten aldaer gheapprobeert, verclaren ende attesteren met desen, dat de selve beroepinghe ghoet ende wettelijck is, ende van haer voor ghoet ende wettelijck is ghekent ende gheapprobeert", onderteekend door d. Petrus Leewius praeses en Josephus van der Rosieren scriba classis. *Hand. cl. Gorc.*, 22 Mei 1817, stilo novo. Vgl. hiermede deze aanteekening in het reeds genoemde Heusdensche kerkeraadsboek, loopende over 1617 tot 1621: „Voetii beroep, ende approbatie der magistraet; item approbatie des classis; berustende d'autentijcke copijen onder Merten Ruijckhaver (Gecommitteerde Raad der staten van H. en WFr.). De principale acten sijn tot Heusden in handen G. Voetii." (Het laatste schreef Johannes Cloppenburch). *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

LXXXV (blz. 211, aant. 1). Zéér merkwaardig, wat betreft Voetius' tractement, als predikant van Heusden, zijn buiten twijfel deze stukken:

„Copie. Aende ed. mog. heeren, myn heeren de staten van Hollandt ende Westvrieslandt, ofte haer ed. mog. Gecommitteerde

Raeden. Gheeft seer dienstich ende ootmoedich te kennen Ghijsbertus Voetius kerckendienaer tot Heusden, dat hij suppliant den dienst binnen der voors. stede als predicant heeft aengevangen bedient ende waergenomen sedert den 24en Maij 1617 tot noch toe, ende oock genegen es daerinne te continueren. Doch dyes den suppliant voor alsnoch daervan naerde gewoonelijcke ordre van uwe Ed. Mog. niet gecontenteert, soe versouckt hij suppliant gans dienstich dat uwe Ed. Mog. gelieve den ontfanger Cornelis van Coolwijck bij appostille in mergine van desen te ordonneren, hem suppliant van synen voors. gedaen dienst te contenteren, tot sulcken somme als den tweeden predicant aldaer staende, geniet, ende de voorgaende genoten hebben, ende inde selve betalinge te continueren zoe langhe den suppliant den voors. dienst aldaer sall bedienen. Dit doende etc. In mergine van desen stondt als volcht,

de Gecommitteerde Raden vande staten van Hollandt ende Westvrieslandt ordonneren Cornelis van Coolwijck ontfanger generael vande geestelycke goederen, te betaelen aenden suppliant alhyer, beroupene kerckendienaer binnen der stede van Heusden de somme van ses hondert ponden, van 40 gr(ooten) t pondt, tsiaers, als t'elcken drie maenden een gerecht vyerdepart vandijen. Innegegaen metten 24en Maij 1617 lestleden, hem als synen voorsaet tot syn jaerlicx stipendium toegevoucht ende geaccordeert volgens syne requeste, ende deselve ten eersten beneffens desen met behoorlicke quitantie ende t' elcker volgende betalinge quitantie alleenlijck hyerop dienende overbrengende, sall voors. somme van ses hondert ponden den voorn. ontfanger alsvoorn jaerlicx in wtgeven synder reeckeninge gepasseert werden. Gedaen inden Haghe den 21en Martij 1618. Was geteijckent J. Schoonhoven, Jan Dierhoudt ende J. Willemsz. Verdam. Noch lager stondt, ter ordonnantie vande Gecommitteerde Raeden, ende was geteijckent A. Duijck".

„Es naer collatie dese met sijne principale bevonden te accorderen opten 23en Martij 1618. Bij mij als clerck vanden ontfanger Coolwijck, (was getd.) J. G. van Bronckhorst". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

„Copye. D. Grevius u sal believen te betaelen Gysbertus Voetius de somme van acht ende vijftich ponden, ses schellingen ende thien penningen van 40 grooten t' pont, over de restitutie van gelijcke somme by u t over ontfangen, overmidts den dienst van-

den tweeden dienaer bij u maer soude bedient sijn tot den 24sten Maij 1617 voorleden, wesende een maent ende ses daegen die sulcks beloopen ter voors. somme, ende nochtans bij u ontfangen de gagie tot den lesten Junij daeraen incluis. Daeromme sult wel doen ende restitueren den voors. Voetius d' voors. somme, alsoo den dienst bij hem aengevangen ende ingegaen is met den voors. 24 Maij 1617, volgens d'ordinantie synder ordinaris stipendium den voors. Voetius vergunt den 21 deser maent Martij. Actum desen 24en Martij 1618. Was onderteeckent, Corn. Testart." *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

„Aen de achtbare, eerentfeste, voorsienige heeren, myn heere de drossaert, schouteth, borgemeesteren, ende schepenen der stede Heusden. Vertoont reverentlijck uwer EE. dienaer Gisbertus Voetius, hoe dat in het eerste incomen in sijnen dienst alhier overmits de gelegentheijt van die swaere tijden, gedaen heeft verscheyden ende extraordinarische oncosten, soo in het opbreecken ende verhuijsen, als huijs te houden op verscheijden plaetsen, te weten door sijne moeder alhier, ende door sijne huijsvrouwe tot Vlijmen ende andersins. Versoeckt derhalven gedienstelijck dat uwe EE. gelieve in consideratie van de voors. oncosten bij hem gedaen, seekere somme van hondert gulden voor eenigen tijt van den heere borgemeester Momber aen hem verstreckt, hier tegen hem quijt te schelden, ende den heere borgemeester Momber te ordineren (sic), dat hij de obligatie hier van restituere, ten eijnde hij van dese schult geheelijck ende finalijck mochte ontlast sijn. Dit doende etc." Ter zijde van dit request, door Voetiuszelf geschreven, staat deze apostille:

„De wethouderen ende regeerders der stede van Huesden gesien hebbende dese requeste hebben den suppliant, omme den redenen daer inne vermelt, ontlast, zoe sy doen by desen, vande hondert guld. hem byden borgemeester Momber thaerder ordonnantie verstreckt, den suppliant daervan quiterende ende ontslaende. Ordonneren dan ooc den voors. borgemeester Momber hem dobligatie daervan verleent ter hande te stellen etc. Actum inde raedtcamer der stede van Huesden den 25 Augusti 1619. De wethouders al praesent; (was getd.) L. van Haeren."

Hierbij bleef tevens bewaard de navolgende door Voetius eigenhandig opgemaakte kwijting: „Bekenne ick ondergeschreven, dat ick volgens de boven geschreven apostille ontfangen hebbe uijt

handen van den heere borgemeester Momber, seecker ordinantie (sic) vande E. magistraet op den voors. borgemeester, waermede sijne E. belast wierde mij te leenen hondert guldens, ende de selve met den eersten van mij wederom in te maenen; daerbeneffens noch een seecker recepisse van mij geteeckent, waermede ick bekende, de voors. geordineerde somme van hondert guldens van den voors. borgemeester volgens de ordinantie ontfangen te hebben. Oirconde, dese met mijne hant geteeckent, desen vijfden Septembris a°. 1600 ende negentien; (was get^{d}.) Gisbertus Voetius." *Oud-Arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 38 der gemeenterekening.

Een alleszins verrassend licht wordt door het bovenstaande geworpen op Glasius' betuiging — *Godg. Nederl.*, dl. III, blz. 527 — „Dit (het beroep naar Heusden) nam hij (Voetius) aan, zelfs zonder eenige bezoldiging te zullen genieten". Vgl. daarmeê wat de hoogleeraar Moll over Voetius schreef, in eene door hem geleverde schets, *Gesch. der Christ. kerk in taf.*, dl. V, blz. 189: „In 1617 naar Rotterdam en gelijktijdig naar zijne vaderstad, Heusden, beroepen, trok hij naar laatstgenoemde plaats. Hij wist, dat hem in die gemeente geenerlei bezoldiging wachtte". Zie ook het juistere bericht bij dr. A. Tholuck, *Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts*, Halle, 1854, II Abth., S. 215: „1617 wird er (Voetius) von seiner Vaterstadt Heusde zum Pastor berufen, und dient hier, bevor ihm noch ein Gehalt festgesetzt ist, 10 Monat ohne Besoldung".

LXXXVI (blz. 227, aant. 2). De notulen der raadsvergadering te Heusden, 2 Juni 1617 gehouden, luiden aldus:

„Schout, schepenen ende borgemeesteren der stadt Heusden present, ende aenhoort hebbende de conferentien ende communicatien voor den heeren commissarissen Ruychaver ende Witsens, gehouden soo mondelinge als schriftelyck tusschen den predicker d. Grevium ende d. Voetium mitsgaders den kerckenraet van welcke soo sich eenige hadde willen accommoderen tot ruste ende vrede, als wel daer eenige toe gesint waeren, en hadde dese onruste ende moeyte niet ontstaen, ten fyne de kercke alhier in goede ruste ende vrede soude mogen gebracht worden, ende de debatten over en weder gedaen in rype deliberatie genomen hebbende, ende omme vorder consideratien van het irreverent ende stout comportement vanden voors. Voetius tegens de hooge overicheyt als tegens dese magistraet gedragen. Oock niettegen-

staende ernstige vermaningen byden predicanten van Worcum, Gornichem ende Vianen ter contrarien aenden voors. Voetium gedaen, evenwel met synen moetwil voortgevaren heeft, niettegenstaende oock t' vrintlyck versoeck vanden magistraet waer van hier annex copie gaet. En connen niet verstaen dat den voors. Voetius (nu alreede verclaert indebite beroepen te syn) de novo soude cunnen byons geadmitteert worden, omme den vrede der kercken te treffen, maer ter contrarien soo sulcx geschiedde strecken soude tot formeele scheuringe, gelyck wy sulcx vuyt syne mondelinge verclaringe duytlick genoech verstaen hebben; ende voorts tot vilipendie vande publycque auctoriteyt als vande magistraet alhier; ende hoewel wy in dese conjuncture van tyde hadden cunnen verwachten d'uytcomste vande resolutie vande vergaderinge vande hooge mog. heeren Staten, nochtans omme d'ongerustheyt alhier voor soo vele mogelyck is voor te commen, hebben de determinatie deser saecken wel willen stellen tot oordeel vande hooge mog. heeren staten van Hollant ende West-Vrieslant, omme byde selve hierinne voorsien te worden, waartoe (onder correctie) dunckt t' bequaemste middel voor dese reyse te wesen, dat de ed. hooge mog. HH. gelieve ons alhier toe te schicken eenen bequaemen moderaten predicker, die in alle vrede ende lieffde met geduldicheyt int predicken van Godes heylige woort als onderlinge communicatie des heylige nachtmaels metten anderen sich vrintlycken kunnen verdragen; waer mede verhoopt wort alle scheuringen ende oneenicheden te commen cesseren sullen. Voorts soo isser eene abusive requeste ofte remonstrantie gepresenteert opden naeme van drossaert ende wethouderen der stadt Heusden, daer op niet te letten en staet, alsoo over twee wethouderen daerinne niet gecomprehendeert en syn, ten waere dat sy den ouden magistraet die t' andere jaren gedient heeft daer mede inne wilden trecken. Dwelck eene ongerymde ende ongehoorde saecke is, want hier egeene vroetschap en is, ende en worden die vanden ouden raet in egeene stadts affairen gebruyckt dan in gewichtige saecken der stadt concernerende, ende dat als sy van t' collegie vande regeerende magistraet inder tyt daer toe versocht worden; twelck in desen niet en is geschiet, als oock noyt geschiet en is, datse inde beroepinge van eenen predicant oyt daer over gehaelt syn geweest, maer heeft tselve altyt gestaen byde regeerende magistraet die alle stadts affairen verrichten, volgende de hantvesten. Jae dat meer is: inde verhande-

linge vande Treves, daer soo vele aen gelegen was, doen de cleyne steden verscreven waeren, en is den ouden raet daer over oock niet gehaelt geweest, maer is byde regeerende magistraet twee vande gecorenen gedeputeert worden. Ten besluyte en behooren alsulcke contremines jegens collegie van magistraten niet getolereert te worden, als wesende eene saecke van seer quaede consequentie, want magistraten verdruckt wordende, de publycque auctoriteyt oock in groot gevaer compt te geraecken. Versoecken daeromme dat der selver auctoriteyt met dusdanige onbehoorlycke middelen van proceduren niet gecrenckt maer ter contrarien gemainteneert mach worden. Ter ordonnantie van het meerdeel vande wethouderen der stede van Heusden. Ende was onderteeckent L. van Haeren." *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXXVII (blz. 231, aant. 1). De verhouding van Grevius tot Tamerus teekenen onder anderen deze stukken, berustende bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*:

„Copie. Dewijle men schuldich is der waerheijt getuychnisse te geven, insonderheijt wanneermen daertoe wert versocht, soo ist dat wy ondergeschreven dienaren des h. evangelii binnen Heusden (ten versoucke d. Henrici Tameri byde ed. mog. heeren Staten gestelden ende toegelaten kerckendienaer inden dorpen Genderen ende Douveren, gelegen inden lande van Heusden) getuijgen ende attesteren door desen, dat wij volgens onsen last ende ampte ons ten verscheyden tyden, bij verscheyden inwoonderen der voors. dorpen hebben geinformeert vanden persoon des voors. Tameri, ende nyet anders hebben connen vernemen, dan dat hij sich beyde in leere ende leven alsoo comporteert als eenen getrouwen herder der gemeente toestaet ende is betamelick, hierenboven, dat wij ons oock meermaels hebben laeten vinden ter plaetse sijnder residentie, ende hem meertijts geoccupeert ende neerstich bevonden in syne studien, doch seer armelick woonende met syne seer oude huysvrouw ende kinderen, in eene kleyne ende roockerige hutte, affhangende vanden kerckmuer, daer sich ten tyde vande oorloge de soldaten in hebben moeten behelpen, namelijck inde schanse van Douveren; verclarende oock hyer beneffens dat behalven syne kinderen, die hij in synen huyse heeft te onderhouden, hyer binnen Heusden noch woonachtich es eene syner dochteren, belast met vijff kleyne kinderen, sonder eenige middelen, vande welcken den voors. Tamero soodanigen afftreck geschiet, dat onses

bedunckens onmogelyck es, dat hij op syn sobere tractement (als van beijde dorpen nyet meer treckende dan drie hondert ende vyftich guldens) sich soude connen bedraegen, ende oversulcx nodich achten dat de ed. mog. Heeren syne gaige ende onderhoudt mette andere dienaren ten platten lande, wt sonderlinge gonste ende medelyden gelyckformich maecken, ten eijnde hij met syne swaere huijshoudinge eenichsints eerlicken mochte gesustenteert ende onderhouden werden. Actum binnen Heusden desen 28en Augusti sesthyenhondert dertthyen. Onderteyckent met onse gewoonlicke signaetueren. Was get^t. N. Houweningius, ende Johannes de Greff".

„Wij ondergeschreven attesteeren mits desen uijt den mont van d. Grevius, predicant tot Heusden, op den 30 Octobris 1617, in den classe tot Gorinchem na den middage noopende d. Tammerus, gepretendeert predicant tot Genderen ende Doveren, gehoort te hebben dese naevolgende propoosten: Ick hebbe geremonstreert aen de heeren Staten dat hij nu soo langen tijt daer gestaen hadde te Doveren, ende dat sijn anni poenitentiae nu uyt waeren, ende dat hij hem soo gedragen hadde, datter niet op te seggen was, ende dat alle sijn gemeijnte nu in hem goet contentement hadde: dat oversulcx de heeren Staten soude believen hem te kennen voor ordinaris predicant, ende andere predicanten hebben de remonstrantie nevens mij geteijckent, de Prince heeft oock geteijckent. T'oirconde onse handteijckenen. Actum in Gorinchem den 31en Octobris 1617; (was get^d.) A. Adriani, Petrus Neander, Samuel Platevoet, Josephus vander Rosieren, pastor Woerdanus, Abrahamus Snoeckius".

LXXXVIII (blz. 236, aant. 1). Copie. Articuli a Grevio ad reconciliationem mutuam oblati.

1. Op buyden den 20en December het (d. i. heeft) Joannes Grevius in volle vergaderingh des kerckenraets, doch in absentie van Waelwyn Jans als ouderlingh, gepresenteert en presenteert mit desen in goeder oprechticheyt en trouwe, sonder alle geveynsdicheyt, te vergeven, te vergeten van gront syns hartens aen alle en yeder soo in der kerckenraet, als aen die soo onder de gemeynte, alle t' ghene, dat tot eenige laesie of offensie tot noch toe mochte gestrecket hebben, en belooft alle dese dingen te houde en achte als offt sie noyt geschiet en gedaen waeren, sall darumb oock nu oft nimmer eenige teecken van indignatie ofte misnugen aen yemant thoonen, maer met allen in vriende-

lycke, Christelycke, stichtelycke maniere handele en conversieren, alsoo tot meeste begravingh van voorgaende alteratie dienen magh.

2. Belooft oock Grevius voorgenoemt van syne syde geen factie, twist, oft scheuringh te voede in eenigen maniere, sich geene aenhanck van yemandt te maecken, maer vele meer de lieden te vermanen, tot neerstiche frequentatie van beider syts predicatie, ock loffelyck altyt van syne medebroeder oft medebroeders te spreecken.

3. En om sulcks mit der daet te thoonen, belooft Grevius noch meer gern en gewillich met syne medebroeder te communicieren in nachtmael des Heeren, en ock andere van de gemeynte te vermanen om hem hierin te volgen, en alsoo alle onstichtinge te weeren.

4. Dit alles belooft Grevius in goeder oprechter Christelycker trouwe, daertoe gedrongen en geport synde door lieffde des vredens. Doch begeert en versouckt dat van gelycken doen de broederen des kerckenraets, insonderheyt dat d. Voetius geloove van glycke mit hem te communicieren int gebruyck der heyliger sacramenten en frequentie synder predicatien end andere daertoe ock te vermanen. Verhopende wanneer dit wedersyde sal geschieden, dat daermede een sulcke vrede en reconciliatie sal werden getroffen, dewelcke der gemeente alhier seer stichtelyck, end niemandt in syne conscientie sal syn beswaerlyck. Ende was onderteyckent Joannes Grevius.

Accordeert met zijnen principalen, J. Danckaerts, 1618. Nots. publs". *Deductie*, fol. 149, 150.

LXXXIX (blz. 236, aant. 2). „Copie. Articulen op de welcke den kerckenraedt presenteert kerckelycke versoeninge aen te gaen met d°. J. Grevio.

1. Dat d. Grevius sal affstant ende schultbekenninge doen van die exorbitante proceduren, dewelcke hy t' sedert het affsterven d. Nicolai in kerckelycke saecken tegen den kerckenraet ende gemeynte heeft gehouden.

2. Item sinceerlycken sal verclaren, egeene andere opinien toe te staen tegens d'aengenome leere, dan dewelcke inde vyff articulen, soo die inde Haechsche conferentie verclaert staen, en syn begrepen.

3. Item in dese vyff articulen hem sal gedraghen volgens de

conditien zyner aenneminge inde classe, tot dat by sinodale vergaderinghe wettelycken de saecke sal syn gedecideert.

4. Dat hy oock goede eenicheyt ende correspondentie sal houden met den kerckenraet ende classe, en sich derselver goede vermaningen onderwerpen, ende dat hy uyt crachte van eenighe onderteyckeningen ende verbintenissen met de Remonstranten te vooren by hem gedaen, voorts aen niet meer tegen den kerckenraet ende gemeynte alhier oft elders yets sal attenteren.

Aldus tot behoudenisse van alle goede ordre ruste ende eenicheyt onser gemeynte eendrachtelyck besloten, in onse kerckelycke vergaderinge binnen Heusden opten 20en Decembris 1600 seventhien. Ende was onderteyckent Gisbertus Voetius, Willem Tuelinck Geraertssen, J. van Brouck, Lambert Jarens, J. Beelaerts, Jan Lenerse van Bocxtel.

Accordeert met zijnen principalen, J. Danckaerts, 1618. Nots. publs". *Deductie*, fol. 151, 152.

XC (blz. 236, aant. 3). „Antwoort Grevii opde voorgestelde articulen.

1. Dat Grevius en die van den kerckenraet malckanderen wt gront haeres hertens sonder eenige geveinstheit alles welc sich t sedert t affsterven d. Nicolai heeft toegedragen sullen vergeven en vergeten.

2. Verclaert Grevius alhoe well hij well nijt en weet oijt eenige occasie van suspicie gegeven te hebben om ijetz boven de differentiale poincten te gevoelen, dat hij nochtans te vreden is bij so vere men bevint hij t sij in t openbaer off in heimelick ijetwes sustineert off bij ijemandt anders boven de selve vijff poincten voren brengt, dat hij als dan in sulcke gevalle bij den kerckenraet werden beclaegt, hem orbodich stellende hunlieden alle behoorlicke satisfactie te doen.

3. Dat ock den vorschr. Grevius nopende de gemelte vijff poincten hem dermaten sall dragen, en so soberlick en moderatelick daervan sall sprecken, dat den kerckenraet daermede sullen contentement hebben, mitz reciproce bij d. Voetio geschide, tot dat bij wettelicke synodale vergaderingh off andersins de saecke sall werden gedecideert.

4. Dat mede Grevius gern en van goeder herten geneigt is end oirbodich in alle broederlick vrientscap en goede correspondentie mit den kerckenraet altijtz te leven, en ingevall hij hem

notoirlick t welck gott verhoede quam te verlopen, sich gern aen haere vermaningh onderwerpende.

Welcke vorschreven vier poincten Grevius verclaert, waerachtelick, sijnceerlick en ter goeder trouwe naer te comen sonder de selve nu off naermals in eenige maniere te contrarieren. Mitz ock dat den kerckenraet van gelijcken in der daet betoonen sonder eenige infractie in desen te laten geschieden.

(was getd.) Joannes Grevius".

Arch. Herv. kerk Heusden, afd. II, B, a, n°. 39. Eene copie daarvan wordt gevonden *Deductie*, fol. 153, 154.

XCI (blz. 236, aant. 4). „Wederantwoort des kerckenraets op tgene d. Grevius geantwoort heeft tegen d'articulen van versoeninge, eerst by den kerckenraet hem voor gehouden den 20en Decembris 1617.

De conditien sijn soodanige, dat door deselve geene kerckelijcke versoeninge can te wege gebracht werden, ende volgens geen rust ende vrede, in dese gemeijntte getroffen, maer ter contrarie bedecktelijcken oorsaecken souden geven, tot dagelijckschen ende meerderen twist ende scheuringen als te vooren, t welck dan particulierlijcken bewesen wert,

Op het 1ste art. Grevii. Om dat (gelijck in alle kerckelijcke versoeningen behoort te geschieden) hier mede niet wech genomen wert, door afstant ende schultbekenninge, de oirsaecken deser beroertten, namentlijcken de proceduren etc., want dit begrijpt den 1sten art. ofte niet, soo hijt begrijpt, laet het dan gespecificeert werden. Soo niet, blijft dan noch de oorsaecke, ende staen als het eenige occasie voor hem is, wederom deselve swaricheden te verwachten.

Opt 2de. Dat wij niet verseeckert connen sijn, dat dengenen die wij op nemen souden geene andere opinien gantsch niet verdraechelijck in die gereformeerde kercken, en heeft, maer eer het contrarie uijtten tweeden art. soude blijcken. Dat aengaende de eenigcheijt der leere, de disputen ende processen hier mede niet beslist, maer veel meer tot alle gelegentheden bewaert schijnen te wesen, om die dan voort te brengen, blijckende uijtten voors. articule.

Op het 3e. Dat hier mede niet verhoet wert, datter geene contrarie leere op eenen predickstoel soude gebracht werden, maer expresselijck bedongen int voors. art. tegens zijne aenneminge

alhier, dwelck dan altijts sal onderhouden tselve verschil ende dissensie tusschen de leeraerts ende gemeijntte, soo dat in effect dit geene naerdere unie sal wesen, als daer nu alreede is.

Op het 4e art. Dat hier mede niet belooft wert correspondentie in de leere, ordre der kercken ende andere kerkelijcke saecken, maer alleen lieffde vrientschap ende geschicktheijt in conversatie, de welcke nu alreede ten deele daer is, en verder can ende behoort te wesen, sonder dese conditien. Dat de correspondentie die daer behoort te wesen tusschen de gene die in eene broederlijcke ende kerckelijcke unie sijn, genoechsaem wert het leste deel onzes vierden arts. van niet te attenteeren etc. in zijnen vierden artickel wort overgeslagen, dwelck ons rechtveerdich nabedencken geeft, dat hij Grevius noch attenteert ende gesint is te attenteren, al tgene hij can. Besluijten dan dat de conditien van ons claerlijck gestelt bequaem sijn tot versoeninge voor den genen de welcke die van hertten soeckt. Dese daerentegen bedriechlijck ende onbequaem om ons ende onse gemeijntte in beter ruste ende vrede te brengen, als wij nu sijn.

Aldus gedaen in onse kerckelijcke vergaderinge binnen Heusden opten 23en Decembris 1600 seventhien, Willem Tuelinck Geraertssen, Gisbertus Voetius, J. F. vanden Brouck, Lambert Jarenssen, J. Beelaerts, Jan Lenersen van Bocxtel.

Tot het geene vanden kerckenraet in myn absentie opden 20en ende 23en December 1617 met domine Grevius is gebesoigniertt gedrage ick onderschreven my gewillichlyck ende advoyere volcomelycken tgeene vande syde der kerckenraet voors. is gehandelt, t oirconde myn handt onderteeckendett den 27en Decemb. 1617, Waelwijn Jansen ouderlingh". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Eene copie daarvan wordt gevonden *Deductie*, fol. 155—157.

XCII (blz. 239, aant. 2). „Wy Agnes van Milendonck vrouwe tot Locres etc. attesteren mitz desen waerachtich te wesen, dat opten XXIen dezer, wesende Donderdach, omtrent elff uyren voormiddach, by ons gecommen is d. Johannes Grevius, dienaer des Godlicken woorts binnen der stede van Heusden, dewelcke naer eenige andere voorgaende propoosten, heeft beginnen te vraegen, off wy oock ten avontmael souden gaen, waer op wy ten antwoorde gegeven hebben, dat die vanden kerckenraide, tot dien eynde by ons geweest waren, ende dat oversulcx onse resolutie

sulcx was. Heeft den voorn. Grevius daer op geseyt: Soude me vrouwe soo ten avontmael gaen, my dunct dat me vrouwe dat met goede conscientie nyet en can doen, dewyle de saecke noch soo staet, ende geen ovricheyt en is. Ende ick wete dat sy al by me vrouwe syn geweest, ick hebbe Voetii leere, ende persoon noch by nyemande hatelick willen maecken, maer nu ick sye, dat sy, om het avontmael op onbehoorlicke tyt te houden, de gantsche stadt hebben doorgegaen, sal ick oock by een yeder gaen, ende ick soude meynen, datter vele soo nyet ten avontmael sullen comen. Waer op wy antwoordende, dat comt op u, datter geen eenicheyt en is, den kerckenraidt heeft u genouch gepresenteert, ende meer andere diergelycke woorden. Heeft den voorn. Grevius daer op weder geantwoort, ende geseyt: Voetius is een valsch leeraer, hy is geveynst, hy en derff nyet op stoel brengen, off openbaren syne leere. Ick terte ofte trotse hem, dat hy syne leere, die hy in synen boesem draecht, eens openbare. Seggende voorts te presenteren, ende dadelicken gereet te syn, omme met hem te disputeren. Waer op by ons gevraecht synde, off men de voors. syne propoosten den voors. Voetius wel soude mogen seggen, ende vermanen, antwoorde den voors. Grevius: Segget hem vry; ick wil t hem selffs in syn aensicht seggen, dat hy een valsch leeraer is, ende ick sal t hem bewysen; daer by vougende deze woorden, dat de gemeente Voetium nu soo draecht, dat sal haest vergaen, ende nyet lang duyren, over weynige maenden sullen sy hem soo seer haten, als sy hem nu lyeff hebben. Ja soude wel comen, dat sy hem ter stadt souden uytjagen; daer by oock seggende dat syn, ende des kerckenraits ende gemeenten ryck, nyet lanck duyren en soude. Sy sullen corts wat anders hooren, de heeren Staten leven noch, sy en syn nyet doot, ende en sullen oock nyet sterven; mit meer andere diergelycke woorden.

Aldus by ons verclaert, ten versoucke vanden kerckenraide der voors. stede van Heusden, ende ten overstaen vanden ondergeschreven schepenen der selver stede, opten 27[en] Decembris 1617, Agnes van Milendonck, weeduwe. A. vander Merwede; Willem Verhoutaert". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. *Deductie*, fol. 165, 166.

XCIII (blz. 239, aant. 5). „Myn joncker, nae eerbiedige salutatie sal U. Ed: mits desen geadverteert sijn hoe dat ick U. Ed: brief ontfangen, ende alles wel geincorporeert hebbe, verhoopende

daer inne te arbeijden, alhier in absentie van de heeren Staten, alle t' gene mogelijck sal sijn bij de Gecommitteerde Raden te obtineeren bij zoo verre wij niet connen declineeren dat bij hun lieden de sake geintameert worde; tot Dordrecht verhoope ick te sijn op Woensdage (3 Jan. 1618) soo t' God belieft, ende soo daer iet te adviseeren oock van daer U. Ed: te adviseeren. Uwen Grotius (NB. daarmede doelt de briefschrijver op den Heusdenschen schepen Huibert Willemsen Loockermans) ende Hamel sijn alhier. Onze remonstrantie heb ick gisterenavont bij notario bestelt te copieeren. Ick ben van Vrijdag avont (29 Dec. 1617) hier geduijricht geweest, in besoigne. Nopende de electie is in de sake van Oudewater bij de heeren Staten verstaen, dat nochte accoort, nochte toeseggingе van de gansche vroetschap: jae van de heeren Commissarissen, en mach valideeren tot inbreucke van de privilegien: t' welcke dan is de somma van alle t' gene ick wete te adviseeren. Gij cont het dan oock gebruijcken tot maintenement (sic) van uwer stede privilegien: ende acte van casteleijnschap voorderen van den genen die sulcx pretendeert (NB. dit slaat op den heer van Kessel), ende in geener manieren meer toe laten t' gene sonder titel, alleene bij usurpatie tot verminderinge uwer privilegien is gepleecht, ende hier in en can u geen nieuwelings geimpetreerde commissie, ofte geene commissarissen prescribeeren, dien weg hebben u de remonstranten te Oudewater gewesen, ende dien moet preciselijck gevolgt sijn: tot den minsten tijtel uwer privilegien.

Hier mede wil ick U. Ed: de wachte bevolen hebben, ende Godes segeninge de sake recommandeeren. Vaert wel. U. Ed: dienstwillige J. C. (Postscriptum) Op Nieuw jaers dagh. Lecta comburenda. Ick ben gelogeert tot de heer commissaris Mouthaen allernaest de huijsinge van Assendelft in t' West Eynde. Loont den brenger soo vele hij eijschen sal.

(Aan de ommezijde van den brief staat:) „Dat Peeter de Wolff bekende ontfangen te hebben van A. vander Merwede over het brengen van dese missive de somme van vyff guld. 10 sts. Oirconde den 2 Januarij 1618. Daer beclaecht noch ghegeven 10 sts.". *Oud-arch. Heusden*, E. 213, bijlage tot fol. 35. Vgl. *Resol. Holl.*, 10 April 1618.

XCIV (bl. 243, aant. 2). Bedoelde remonstrantie werd door twee van Heusdens nieuw gekozen raadsleden, Dingman Adriaansen en Sebastiaan Beelaerts, bijgestaan door „de oude magistraten" Simon

Aartsen, Lambert Jarensz. en Jan Franssen van den Broeck, 25 Januari 1618, „met allen de documenten" hun Edel Mogenden overgeleverd. Na gehouden deliberatie gaven dezen, bij monde van Oldenbarnevelt, aan beide eerstgenoemde gedeputeerden „in substantie" ten antwoord: „De heeren Staten, hebben ulieden gehoort, ende uwe schriften overlesen, verstaen dat gy u sult laten vinden binnen uwe stat, ende daer rustelyck ende vredelyck soo in politycke als kerckelycke saecken regeren. Sullen middertyt uwe papieren oversien, ende hout u versekert dat de heeren Staten niets en sullen doen, dat tot vercortinge uwer privilegien ofte onruste van uwe stat sal strecken". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. *Deductie*, fol. 182 en *Resol. Holl.*, 25 Januari 1618.

XCV (blz. 245, aant. 1). Na eene breede opsomming van de Greeffs vroegere „proceduеren", eindigt het hierboven genoemde kerkeraadsstuk met deze woorden:

„Soo ist dat wy ouderlingen ende diaconen der gemeynte Christi tot Heusden, overmits de continuele ergernissen nu eenige jaeren by Johan Grevium veroorsaeckt, van de welcke hy weygerich blyft te doen reparatie sulcks als de saeke vereyscht, dit alles in Godes vreese overwoogen hebbende, nae de ordre ons in Godes woort gegeven, mitsdesen oordeelen, dat de voors. Grevius met geene stichtinge langer alhier als predicant der gereformeerde gemeynte in den dienst en can ofte behoort erkent te werden: gelyck wy hem mitsdesen van onsent wegen tot meeste stichtinge ende genoegen onser gemeynten vanden selven dienst ontslaen ende ontsetten, hem verclarende ende aenseggende bydesen tot onsen grooten leetwesen, met hem geen broot te konnen breken ofte langer den predickstoel vergonnen, ende protesteren mitsdesen van onsen ende der gemeynten wegen tegens den voors. Grevium indien hy voorder in qualiteyt van gereformeert predicant hem soude willen draegen in de gemeynte ende publycke kercke deser stede". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

XCVI (blz. 250, aant. 1). In het *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n° 39, bevindt zich, als copie, dit briefje, op bovengenoemde commissie betrekking hebbende:

„Eersame goede vrunt vanden Broeck, U. E. sal gelieven in deliberatie te leggen met d. Cloppenburch, Potz ende andere, of het geraedsaem is demissie aende heeren staten van Hollandt ofte hare

Gecommitteerde Raden door Verbeeck (NB. den Heusdenschen „gerechtsbode") gesonden over te geven. Wy synder inne beducht wat domine heeft gedaen, wy synden Martenssen (NB. den brievenbode der Heusdensche vroedschap) tot dien eynde met de acte vande classe soo ick meene overhaestich naedat het cloxken geluyt was savonts den 11 Junij 1618. Onderstont U.E. dienstwillige ende was ondertekent A. vander Merwede. De superscriptie was: Aenden eersamen, vromen, zeer discrete Jan Franssen vanden Broeck in s Graven Hage". Vgl. daarmede bijlage XCIII.

XCVII (blz. 252, aant. 2). Het onstichtelijk karakter van de hiervóór vermelde handeling blijkt voldoende uit deze depositie, afgelegd door Lamberts Jarensz. en Marcus Rinharts, wettige diakenen: „Verclaren wy inde kercke by den anderen gevonden te hebben Joannem Grevium ende syn opgeworpene kerckenraet, vutgenomen Adriaen Janssen van Cuyck, die welcke absent was, bij hen hebbende twee predicanten vutten classe, ende dat den opgeworpene kerckenraet ons gewaer wordende ende syende dat wy naedes kerckenraets gestoelte quamen ons voorgecommen ende haer daerinne neder geset hebben. Verclaren voirts gesyen te hebben, dat indenaenvanck vande predicatie aent kerckengestoelte gecommen is Jan Claessen camerbewaerder, aenspreeckende Wouter Hamel een der opgeworpene ouderlingen, ende dat den voors. Grevius t' selve bemerckende vanden predicstoel gebruyckt heeft dese ofte diergelycke propoosten, waertoe dit gedaen onderde predicatie, hebdy yet te seggen, compt naede predicatie etc. Dat den selven camerbewaerder daernae ten tweede mael hem inde voors. kerckenraets gestoelte gevonden hebbende aenden voors. opgeworpene kerckenraet seecker gescrift heeft gepresenteert, welck gescrift den selven opgeworpene kerckenraet refuserende ende weygerende, en den voors. Grevius sulcx bemerckende, hebben wy gehoort dat den selven Grevius vanden predicstoel onderandere gebruyckt heeft de naervolgende woorden in substantie, dat syn kerckenraet in haer begonnen werck met couragie soude voortvaeren, seggende, datter gedaen is, is wel ende wettelyck gedaen. Wy sullent by de hooge hant wel vutvoeren, met meer diergelycke redenen. Verclaren noch dat alsdoen Huybert Willemssen Loockermans een der opgeworpene ouderlingen, mede overluyt totte gemeynte gebruyckt heeft dese woorden: het is geen noot, wij sullent te hoeffve wel verantwoorden". *Arch. Herv. kerk Heusden,* afd. II, B, a, n°. 39.

XCVIII (blz. 254, aant. 5). Het volledig extract uit „de acta classis, gehouden tot Vianen den 11, 12, 13 Junij a°. 1618", voor zoover dat betrekking heeft op het zich ter vergadering gedragen van de Greeff, luidt aldus:

„Is ondertusschen in de classe verschenen Joh. Grevius, den welcken van d. praeside verhaelt ende voorgehouden is t' gene aengaende sijn deportement met den gevolge van dien den classe was voorgecomen.

Waer op Grevius gevraecht ende voorgestelt heeft, eer hij quam tot apologie, dese naevolgende vier vraegen ter gelegener tijt van den classe te beantwoorden:

I. Of het manierlijck is ende conform de ordre van de Nederlantsche kercken, dat een kerckenraet absolut deporteert een predicant sonder kennisse des classis ende synodi ende de meeste borgeren der stadt.

II. Of het politijckelijck ende oock kerckelijcken wel is ijemant te condemneren indicta causa ende dat in absentie.

III. Of een kerckenraet tegens wil ende kennisse van het meestendeel der borgeren professie doende van de religie, mach dadelijcken beroepen een ander.

IV. Of het een predicant betamelijck is door uijtstootinge van een ander sick in een plaetse in te dringen.

Heeft volgens de voors. Grevius beginnen te lesen schriftelijcke antwoorde ende exceptien op de acte des kerckenraets; ende aengaende het eerste dat aldaer verhaelt wert, van de conditien sijner aenneminge in den classe 1610 den 11 Augusti, heeft hij meermaelen daerop geseijt ende bekent, dat hij doen niet wijs genoech en was als hij sulcks geloofde, ende dat hij sulcks wederroepen hadde voor sijnen kerckenraet tot Heusden, ende meynde hem sulcks geene schande en was. Heeft voorder op de andere poincten der beschuldigingen in de acte begrepen sijne antwoorde niet gelesen. Maer op het stellen ende confirmeren van den nieuwe ouderlingen ende diaconen, heeft hij alleenlijck geantwoort, dat hij daer af den classi geen reeckenschap en behoefde te geven; ende dat sulcks sijn werck niet en was, maer sijne gemeijnte sulcks hadde gewilt.

Is, dewijle Grevius seijde dat hij sijne saecken hadde te verrichten ende niet lange alhier conde blijven, hem aengeseijt, dat hij geciteert was op het classe over 14 daegen te houden tot Gorinchem, ende daerentusschen nae overleveringe der documenten sick soude mogen bedencken ende prepareren; ende als hij excu-

seerde alsdan niet te konnen verschijnen, is hem drie weecken gepresenteert, ende gevraecht of hij alsdan oock soude verschijnen, heeft ten lesten schriftelijcken overgegeven dese naevolgende antwoorde:

Alsoo mijn deportement is absolut ende peremptoir, sonder van den classe ofte synodo mentie te maecken, hebbe ick mijn toevlucht genomen tot hooger hant aen de vergaderinge van de hooge mog. heeren Staeten, sal van haer verwachten mijner saecken decisie, ende soo lange mijne saecke den oordeel des classis onttrecken, tot dat mij sulcks van hooge-overicheijt sal worden geordineert. Ben daerom weijgerich op de citatie des classis te compareren. Actum Vianen Junij. Onder stondt, Joannes Grevius." *Hand. cl. Gorc.*, 11—13 Juni, 1618. Vgl. *Arch. Herv. kerk Heusden,* afd. II, B, a, n°. 39.

XCIX (blz. 255, aant. 5). „Copije.

Aende ed. h. mog. heeren mijn heeren de staten van Hollandt ende Westvrieslant. Verthoont in aller reverentie ende ootmoet Joannes Grevius bedienaer des heyligen evangeliums tot Heusden, hoe hij voor acht jaren wettelyck ende eendrachtelyck [a]) aldaer beroepen, niettegenstaende syn gevoelen aengaende de Goddelycke predestinatie ende aencleven vandien openbaer was, te accorderen met tgene ten huydigen dage (tot onderscheijt) de opinie der remonstranten genoemt wert, alsoo sulcx de magistraet aldaer, mitsgaders den kerckenraet heeft mogen blycken bij de verscheydene waerschouwinge aen haer gedaen vande gedeputeerde des sinodi anno 1610 Joanne Becio ende Festo Hommio, de welcke bij verscheijden brieven, mij suspect ende in gefecteert te syn, mit Arminii haer gevoelen hebben verclaert, versoeckende aende classe mij niet te accepteren sonder voorgaende nieuwe examinatie tot verseeckering van suijverheyt mijner leere, doch dese gerequireerde examinatie bij mij gantschelyck geweygert ende afgeslagen, mij in mijn beroep ende bevestinge desselven niet verhinderende [b]), hebbe door Godes genade mit seer goet contentement der geheele gemeente mijnen dienst bij na ses volle jaren [c]) mit goeden aenwas ende vermeerdering der kercken betreden: vrij openbaer ende sonder eenige tegenspraeck [d]), berispinge of misnougen van ijemant, de verkiesinge der geloovige, de crachten der verdiensten Jesu Christi, de maniere der werckinge vande genade Godes in en aen den mensche, leerende conform de articulen bij de remonstranten gedefendeert a°. 1611 inde conferentie door last uwer Hoog Mog. gehouden. Dit alsoo

te syn ben ick bereet bij overvloedige getuijgenisse altyts des noot synde te doen blycken, gelyck dan oock ten deele de waerheijt van sulcx toonen can dese geannexeerde attestatie [e]), maar alsoo ick tot mijne groote droevenisse nu twee jaren herwaerts ende meerder gespeurt hebbe eene ongelooffelycke alteratie in soodanigen vreedsinnige gemeente ende bij na een onversoenelycke verbitteringe tegens mijnen persoon gecauseert deur t onbeschaemt schelden [f]) ende gestadich lasteren van sommige over mijne soodanige leere, de welcke u Hoog. Mog. in hare resolutie Christelijck ende tolerabel te sein hebben verclaert, in welcke alteratie ende verbitteringe de gemoederen der eenvoudige [g]) dagelijcx gevoedet ende versterckt worden door de vreemde proceduren ende attentaten des kerckenraets, nu als myne formele partije van mij gantsch gescheijden ende gescheurt synde [h]), de welcke boven desen, dat mij mijn beurte soo int prediken als int administreren des heijligen nachtmaels tot onderscheydelycke malen geweldichlyck syn ontnomen [i]), sich weygert int gehoor [k]) des Goddelijcken woorts oft gebruijck der heijlige sacramenten eenige gemeynschap met mij te houden, welcke nochtans (behoudens de vrijheijt mijner conscientie) bij mij aen haer tot distincte reijsen vriendelyck is versocht, ten sij dan dat ick detestere de Arminiaensche factie [l]) die sij alsoo noemen bekennende schult voor haer ende de gemeente in mijne leere ende proceduren gedoolt te hebben, dingen voorwaer mij ten eenmael ondragelyck, streckende alleenelyck om oft over mijne conscientie te heerschen [m]), oft mij uijt mijne plaetse eijntelyck te verstooten, waer toe dan seecker geschrifte mij seer nadeelich sommige vande gemeente is in handen gestelt, mit last de onderteeckeninge van sulcx bij den meesten der gemeijnte te procureren, synde van sulcken teneur ende inhout, als dat de gemeijnte versoecken aenden kerckenraet, dat Grevius gehoude ende geconstringeert werde tot kenninge van schult, afstant vande Arminiaensche factie ende treecken ende naer voorgaende behoorlijcke satisfactie versoeninge met de gemeente. Wanneer dan sulcx van mij niet sal wesen (gelyck het niet zijn mach) impetrabel mercke ick lichtelyck ende mit mij vele vrome, vreedsame ingesetenen onser stede wat mij dan sal staen te verwachten, suspensie namentlyck oft deportement van mijnen dienst twelck dagelycx bij verscheijde [n]) wert gedreycht mit seer onchristelijcke ongebonden woorden, daer toe dan oock den kerckenraet geheel te inclineren openbaerlyck bekent is. Ende alsoo ick mij geen hulp noch voorstant vander meestendeel der

tegenwoordige regerende heeren [o]) in onse stede can verseeckeren, siende haere groote partijschap [p]) tegens mij tot meermaels hanttastelyck getoont, ende alsoo ick dan van goede hope en vertrouwen op haer mij gants ontbloot vinde, soo ist dat ick in aller ootmoedicheijt mij tot u Hoog. Mog. keerende bidde en versoecke seer dienstelyck dat u Hoog. Mog. mijn persoon in hare protectie nemende believe mij in alle mijne leere ende gevoelen twelck ick altijt conform [q]) geleert hebbe u Hoog. Mog. resolutie blijvende altijt binnen de palen van u Hoog. Mog. uijt Godes woort gestelt van alle onverdraechgelycke molestatie te bevrijden ende door hare macht ende authoriteijt mij in mijn dienst, tot dienst van vele [r]) de welcke sulcx hartelyck wenschen ende begeren te mainteneren, bidde dit selve nochmaels in aller ootmoedicheijt, alsoo ick apparentelyck sonder u Hoog. Mog, authoriteijt en patrocinio in mijnen dienst ende plaetse met rust niet lange sal mogen continueren. Dit doende etc.

Edele Hoog Mog. Ter wijlen ick de gelegentheijt wachte om dese mijne remonstrantie u Hoog Mog. over te geven comt den remonstrant de tydinge dat een deel [s]) vande magistraet tot Heusden den selven in syn afwesen indicta causa [t]) datelyck van zyn dienst hebben gedeporteert, oock dat de preparaten al gemaect zijn om een ander in syn remonstrants plaetse te beroepen, soo het niet alreede geschiet is. Bidt ende versoeckt nochmaels de remonstrant dat u Hoog Mog. syne saecke gelieve by der hant te nemen, ende niet toe te laten dat hare getrouwe dienaren, die wettelyck in haren dienst geroupen synde hen altijt in conformiteijt van u Hoog Mog. resolutie in goeder conscientie gedragen hebben alsoo tegen alle recht, reden en billicheijt oock civile ende kerckelycke ordre als mit gewelt onderdruckt werden. Dit doende etc."

Tegen bovenstaande remonstrantie van Grevius brengt Voetius eigenhandig het volgende in 't midden, „Verclaeren ende attesteren:

[a]) Is niet eendrachtelyck beroepen, maer hoe sijn beroep is geschiet blyckt uijt depositie geteeckent C.

[b]) Hoe dat sijn beroep niet verhindert werde, maer voortganck hadde als hij alles beloofde ende placebo speelde, siet A. ende B. ende C.

[c]) Al vrij wat minder als bij nae 6 volle jaeren, alsoo door het precipiteren van het beroep eenes tweeden predicants ende met

het uijtsluijten aller dienaeren in den lande van Heusden van den predickstoel (tegens t' gene van hem expresselyck met de selve dienaeren geaccordeert was op de lyckmaeltijt Nicolai) de gemeijnte groot nadencken wert gegeven, blyckende uijt haere requeste aen den kerckenraet voor paeschen a°. 1615 overgelevert.

d) Siet hier van contrarie attestatien. XXX ende △.

e) Siet contrarie attestatie des kerckenraets. ○○○.

f) Wat schelden dit geweest is, ende wie dit gedaen heeft, dient bewesen; ofte andersins meriteert geen geloove.

g) Onwaerheijt, die eenvoudige (de gemeijnte te weten) die hebben geduerichlyck self aen den kerckenraet aengehouden, ende versocht: dat alle verbitteringe ende scheuringe van u aengerecht mochte wechgenomen werden; gelyckse tot diversche reijsen door mondelycke ende schriftelycke aenspraecken ende requesten selfs den kerckenraet vermaent hebben haer officie te willen doen; als 1615 ende 1617 den 12 Febr. ende den 26 Aprilis.

h) Grevius heeft sick vanden kerckenraet gescheijden ende gescheurt. Siet de 3de remonstrantie.

i) De kerckenraet heeft kerckelyck geresolveert ende in stilte ende ruste uijtgevoert met genoegen ende blijschap der gemeijnte de bedieninge des nachtmaels, ende dat door Voetium, daer toe synde van den kerckenraet geconstitueert. Siet de acte ⊖ ⊖.

Aengaende de beurte van prediken is sulcks onwarachtich; maer heeft Grevius Voetio sulcks gedaen te kersmisse 1617. Siet ⧺.

k) Uijt het gehoor hebben sij haer niet teenemael onthouden. Van het avontmael hebben sij van u door soo vele hevige proceduren ontrust synde, over de welcke ghij u niet en wildet met haer versoenen; ende als op u bedriechlycke belofte weder ten avontmael gecomen synde, hebt ghij die wederom afkeerich gemaeckt door uw quaeden handel.

l) Besiet hier van de articulen tot vrede u voorgehouden voor kerstijt, die vrij wat anders seggen.

m) Soo is dan kerckelycke discipline in uwen sin conscientie dwanck.

n) Sulcke most ghij noemen, ofte andersins sult niet gelooft werden, alsoo het u gewoonte is lichtelyck sonder reden yemant te beschuldigen.

o) T' is wonder dat ghij het soo gemaeckt hebt, dat ghij niet alleen u gemeynte ende kerckenraet, maer oock de magistraet tegen hebt. Ghij beschuldicht u selven als ghij dat segt.

p) Die juijst u leere ende quaede proceduere niet toe en staet ende uwen sin volcht als ghij spreeckt, die is partijdich.

q) Als ghij Vorstium in alles defendeert, ende d'erfsonde, overaltegenwoordicheijt Godts, de eenvoudicheijt synes wesens, de seeckerheijt der salicheijt, de particuliere voorsienicheijt Godts tegenspreeckt, leert ghij dan conform de resolutie der ed. heeren Staeten?

r) Die vele en sijn altyts de gemeijnte van Heusden niet, maer meest half-Papisten, Libertijnen, Epicureën.

s) Wettelyck van die ordre daer van ghij syt beroepen syt ghij ontslaegen, ende sulcks geapprobeert van de magistraet.

t) Ghij syt soo dickwils gehoort ende u saecke is soo menichmael geventileert". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

C (bladz. 256, aant. 1). Met betrekking tot de Greeff's houding en gedrag ter classicale vergadering te Woudrichem, bevatten de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* deze door Voetius geschreven depositie:

„Verclaeren ende attesteren wij ondergeschreven ons wel indachtich te wesen, dat Johannes Grevius in de classicale vergaderinge gehouden tot Woudrichem den 16 ende 17 Julij a° 1618 geseijt heeft dese naevolgende woorden:

1. Dat sijnen kerckenraet tot Heusden seijden, dat de broederen des classis, als sij tot Vianen in den classe geoordeelt hadden dat den gepretendeerden kerckenraet tot Heusden onwettelijck was; moesten alsdan ofte partydich ofte blint, ofte droncken geweest sijn. Dat soo daer een deel cootjongens hadden geseten, de selve beter souden hebben geoordeelt.

2. Dat de voorsegde Grevius David du Pierre noemde, eenen grooten geck, ende oock in franchois tegen hem seyde: vostre bestise.

3. Dat hij van Jacobo Snoeck sal. seyde: J. Snoeck heeft tegen mij willen getuijgen dat ick geseijt soude hebben datter bloet om soude werden vergoten; maer dien man en was niet goet genoech om te attesteren ofte te getuijgen.

4. Dat de voors. Grevius Voetio verweet, dat hij tot Vlymen hem selven onwettelijck hadde ingedrongen, dat hij door bidden de beroepinge hadde gecregen, ende sijn broeder van huijs tot huijs hadde geloopen om onderteeckeningh te hebben, ten lesten dat de beroepinge was emendicata ende autoritate extorta. Waerop wij mede gehoort ende gesien hebben dat Voetius opstaende heeft begeert ende versocht aen d. praesidem ende de vergaderinge, dat Grevii seggen ende sijne ontkenninge mochte van

den scriba aengeteeckent worden, dit eernstich met luijder stemmen tot meermaelen toe versoeckende, seggende daer bij dat hij wilde, soo hij schuldich was aen t' gene hem Grevius opleyde, daerover gecensureert te worden; ende indien niet, dat dan de calumniateur soude gecensureert werden. Protesterende voorts ende hem beclaegende, datter geen recht was: doch dat hij niet en heeft geobtineert.

5. Dat de selve Grevius, willende in den classe verwijten dat met leugenen ende valscheijt in het deportement tegens hem gehandelt was, alsoo in de remonstrantie des kerckenraets tot Heusden aen de ed. mog. heeren Staeten stont, dat Jacob Croes ende Dirck Goossens sijn beroep niet hadden geteeckent; ende Voetius hier op hem tegensprack ende bewees I. dat van Dirck Goossens noijt sulcks geseijt ofte geremonstreert was. II. dat van Jacob Croes sulcks wel warachtich was, doch dat de naemen van Jacob Croes en Dirck Goossens niet en waeren geëxprimeert in de remonstrantie. III. maer dat een seecker attestatie was geannexeert aen de remonstrantie, in de welcke de naemen stonden.

Heeft Grevius dese drie poincten directelyck ontkent ende tegengesproken, ende Voetium voor eenen leugenaer gescholden; oock sijn seggen bevesticht met sweiren, dat hy moste versincken. Ende als hem Cloppenburch de remonstrantie selfs dede lesen, ende hij daer de voorsegde naemen niet en vondt, heeft hij geëxcipieert, dat hij wilde sien de remonstrantie self, die aen de ed. heeren Staeten was gelevert, niet te vreden sijnde met de copije. Daer bij noch dese redenen voegende, dat mijn heere van Kessel, Wttenbogaert, van Sorgen, H. Loquermans, Jan Lenartsen, Fockester, te gelyck met hem de remonstrantie alsoo hadden gelesen, ende moste derhalven sulcks daer in staen als hij geseijt hadde. Oock, dat het moste daer in staen, want hij hadde in sijne antwoorde daer af een artijckel gestelt, ende wel te bedencken was, dat hij soo vergetende ofte stout niet en soude sijn. Waer toe hij dan sijn antwoorde opsloech ende las uijt de selve een artijckel, doch stonden daer mede de naemen van Jacob Croes ende Dirck Goossens niet gementioneert. Actum desen 19 Julij 1618.

Hebben mede dit alsoo gehoort, uijtgenomen het sweiren gementioneert in den vijfden artijckel, A. Adriani, J. Cloppenburch, David du Pijre.

Dit hebbe ick al te saemen wel gehoort, genoteert ende onthouden, uijtgenomen t' gene in den 5 art. staet van het sweiren Grevii; d' welcke ick verclaere tot tweemael toe gehoort te hebben

van d. Arnoldo Geisterano, dat Grevius sulcks geseijt hadde, Gisbertus Voetius.

Hebbe dit al te saem gehoort, wtgenomen het schelden op David du Pire ende het sweiren, Petrus Loor ende ick Abrahamus Snoeckius".

CI (blz. 259, aant. 3). Geruimen tijd na het verbannen „der Remonstrantsche factie" uit Heusden, werd aan Severijn Jansen, pachter van den bieraccijns, eene niet onbelangrijke gratificatie toegekend voor ten dezen opzichte bewezen diensten. Daarvan maakt gewag, hetgeen hier volgt:

„Verthoont seer reverentelycken U. E. onderdanige dienaer Severyn Janssen, hoe dat hy ten tyden vande Arminiaensche troublen alhier veele guns ende weder geloopen heeft tot vercortinge van syne menage ende specialycken tot verscheyden maelen by de heeren wethouderen de goede saecke toegedaen ende den kerckenraet hem heeft laten imploijeren om naer den Haege ende andere plaetsen te gaen ende aldaer in stilheyt ende secretelyck brieven te brengen; item te bootschappen, ende te verrichten t' gene noodich werdt bevonden, d'welck dan eenige van U. E. collegie alsnoch sullen connen gedencken. Voor welcke oncosten den suppliant doen ter tyt niet geeyscht, veel min ontfangen heeft. Versouckt derhalven gedienstelyck dat U. E. gelieve de voors. syne trouwe diensten in consideratie te nemen ende hem eenich faveur daer over te bethoonen, volgens U. E. discretie. Dit doende etc."

Als apostille staat aan den kant geschreven: „De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden, gesijen hebbende dese requeste, hebben den suppliant in aensijeninge vande debuoiren henlieden bewust, daer van hij noijt en is gerecompenseert, toegevoecht de somme van hondert ca: guldens, ordonnerende den borgemeester Jarens hem suppliant deselve hondert ca: guldens te betaelen, die hem inne reeckeninge geleden sal worden daer ende soo behoort, mits overbrengende dese met quitantie. Actum 5 Jan.rij 1630. Mij mede jegenwoordich, (was getd.) van Haeren".

Nog is daarbijgevoegd deze quitantie: „Dat Severijn Janssen bekende door handen vanden borgemeester Jarens ontfangen te hebben de somme van hondert ca: guld. bovengeroert. Toirconde dese onderteeckent, (was getd.) Peeter Jacopsse vander Haghe. Huijbert Walewijnssen". *Oud-arch. Heusden*, E. 219, bijlage tot fol. 40 verso der gemeenterekening.

CII (blz. 261, aant. 2). Tijdens de drieentwintig jaren van Voetius' predikantsleven heeft hij achtereenvolgens tot ringbroeders gehad te

Aalburg en Heesbeen:

Jacobus Snoeck (1610—1616); Johannes Theod. Cloppenburch (1616—1618); Abraham Adriani (1618—1621); Casparus Hellius (1621—1626); Jacobus van Oudenhoven (1626—1632); Martinus Lydius (1632—1634).

Baardwijk en Den Elshout:

Joannes Andelius (1610—1613); Samuel de Prince (1613—1619); Petrus Loorius (1619—1622); Guilielmus Corsmannus (1622).

Babylonienbroek en Hill:

David du Piere (1610).

Crevecoeur en Onsenoort:

Matthias Havius (1610—1614); Samuel Platevoet (1614—1620); Amandus Broeckhuysen (1620—1625); Johannes Wyckentoorn (1625).

Doeveren, Genderen en Gansoijen:

Henricus Tamerus (1610—1619); Johannes Wyckentoorn (1619—1625); Henricus Geisteranus (1625—1630); Abrahamus Gallus (1630).

Drongelen en Eethen:

Abraham Adriani (1611—1618); Henricus Hoeck (1618—1634).

Hedikhuizen en Herpt:

Josephus van der Rosieren (1610—1617); Petrus Loorius (1617—1619); Johannes Paludanus (1619—1622); David Massys (1622—1627); Arnoldus Menningius (1627).

Heusden:

Nicolaus Petri van Houweningen (1604—1615); Joannes Grevius (1610—1618); Johannes Theodori Cloppenburch (1618—1621); Johannes Seroyen (1621—1622); Johannes Slatius (1622).

Meeuwen:

Abraham Adriani (1611—1629); Johannes Mylius (1629).

Veen:

Cornelius Drongelensis (1611—1619); Abraham van de Velde (1619).

Vlijmen en Engelen:

Johannes Slatius (1617—1622); Theodorus Groen (1623).

Wijk:

Jacobus Snoeck (1610—1616); Abraham Jacobi Snoeck (1616—1622); Elias Rotarius (1622).

CIII (blz. 266, aant. 2). In de acten der Gorcumsche classis-vergadering 20 en 21 Oct. 1614 te Heusden gehouden onder het voorzitterschap van Grevius, terwijl Voetius scriba was, staat deze bijzonderheid te lezen:

„Is om beter orden te houden geresolveert dat in de vergaderinge des classis de broederen sullen haere sit plaetse hebben secundum ordinem temporis op de welcke sij in den classe den dienst betreden hebben. Welcke ordo hier achter op de caffiturie deses boecks geschreven is''. Van het blad in folio waarop door Voetius die „ordo temporis'' werd neêrgeschreven is, bovenaan, een stukje weggesleten, zoodat nu de lijst begint met [Henricus] Spudaeus. Ook blijkt ze niet geheel en al betrouwbaar, wat aangaat de volgorde, afgerekend naar den tijd van het zitting nemen der onderscheiden broederen. Om echter een overzicht aan de hand te doen van Voetius' medeleden in de Gorcumsche classis, zoowel ten jare 1614 bovengenoemd als ook vroeger en later (van 1611 tot 1634), heb ik bedoelde lijst, voor zoover noodig, aangevuld. Bij wat hier volgt, geeft uitsluitend het cursief gedrukte de nog voorhanden naamrol terug door Vlijmens predikerzelf „op de caffiturie'' van het classisboek geschreven.

Leerbroek:

Gerardus Wilhelmi Swarts (Swartius); — in 1620 Hermannus Suidas Artopaeus.

Doeveren, Genderen en Gansoyen:

Henricus Tamerus; — zie verder: ring Heusden.

Kedichem:

Wilhelmus Vinckius; — in 1615 Arnoldus Sinderus, in 1619 Gerardus Broeckhuysen.

Kuilenburg:

Hermannus Bergejus; — zie verder: hieronder.

Arkel:

Henricus *Spudaeus;* — in 1620 Abraham Adriani, in 1629 Henricus Geisteranus, in 1633 Nicolaus Entenius.

Gorinchem:

Jodocus Geisteranus; — in 1618 Johannes Spiljardus, in 1622 Johannes Velthuysen, in 1632 Henricus Alutarius.

Hoornaar:

Christianus à Porta; — in 1624 Hermannus Schevenhuysen, in 1632 Everhardus Kieftius.

Woudrichem:

Gedeon Sonnevelt; — in 1619 Dionysius Spranckhuysen, in 1625 Petrus Loorius.

Noordeloos:

Wilh. vander Walle; — in 1618 Henricus Boterpot.

Gorinchem:

Petrus Theodori Leewius; — zie verder: hierboven.

Heusden:

Nicol. Petr. Houweningen; — zie verder: ring Heusden.

Uitwijk.

Johannes Willemsen; — in 1619 Abrahamus Torrentinus.

Andel:

Sebastianus Helt; — in 1615 Abrahamus Genius.

Nieuwland:

Aegidius Nothaeus; — in 1623 Everhardus Kieftius, in 1633 Henricus Crollius.

Vianen:

Luderus Vogelsanck; — in 1629 Johannes Vogelsangh, tweede predikant aldaar.

Schelluinen en Sleeuwijk:

Hubertus Arnoldi; — in 1617 Arnoldus Geisteranus, in 1620 Timannus Heer; en, na scheiding, te Sleeuwijk: in 1631 Johannes Cuperus.

Heukelom:

Matthias Havius; — in 1611 Johannes Lissius, van 1630—1636 vacant.

Leksmond:

Julius Eisonius.

Werkendam:

Johannes Petri Houweningen; — in 1632 Hermannus Schevenhuysen.

Heikop:

Rutgerus Clock; — in 1620 Heuricus Crollius, in 1634 Reynerus Vogelsangh.

Kuilenburg:

Adamus Billichius; — van 1616—1620 bleef de tweede predikantsplaats onbezet, in 1620 Johannes van Ravenswaay; in 1624 werd Kuilenburg gebracht onder de classis van Buren.

Giessen en Rijswijk:

Petrus Neander.

Ameide en Tienhoven:

Idsardus Freder. Auricanus.

Heusden:

Johannes Grevius; — zie verder: ring Heusden.

Aalburg, Heesbeen en Wijk (tot 1618):

Jacobus Snoeck; — zie verder: ring Heusden.

Herpt en Hedikhuizen:

Josephus vander Rosieren; — zie verder: ring Heusden.

Babylonienbroek en Hill:

David du Piere.

Hoog-blokland:

Cornelius Geisteranus; — in 1620 Thomas Dingslagen, in 1623 Petrus Backerus, in 1633 Isaäcus Wassenburgius.

Meerkerk:

Johannes Blom: — in 1620 Theodorus Gisberti.

Drongelen, Eethen en Meeuwen:

Abraham Adriani; — zie verder: ring Heusden.

Hardinxveld en Giesendam:

Johannes Lissius; — in 1611 Regnerus Regneri, in 1617 Hugo Aloysius, in 1623 Thomas Dingslagen.

Veen:

Cornelius Johannis Drongelensis; — zie verder: ring Heusden.

Vlijmen en Engelen:

Gisbertus Voetius; — zie verder: ring Heusden.

Oosterwijk:

Christianus à Straessele; — in 1623 Johannes van der Hagen, in 1632 Adamus Isbrandi.

Zijderveld en Everdingen:

Petrus Nienrode; — in 1611 Julius Eysonius, in 1618 Jacobus Bellard. Na de scheiding kwamen weldra beide plaatsen onder de classis van Buren.

Almkerk:

Henricus Boterpot; — in 1611 Arnoldus Adriani Heeckhusius, in 1620 Franciscus Nicolai de Wael, in 1631 Ambrosius van Houweningen.

Asperen:

Cornelius Leoninus; — in 1611 Dionysius Spranckhuysen, in 1620 Petrus Loorius, in 1626 Josua Sonneveldius.

Baardwijk:

Samuel de Prince; — zie verder: ring Heusden.

Crevecoeur:

Samuel Platevoet; — zie verder: ring Heusden.

Spijk:

Hermannus Nachenius.

CIV (bl. 271, aant. 2). Nadat Cornelius Geisteranus had verklaard „tot openinge van sijn gevoelen sich gewillich te sullen subjicieeren het examen dat de vergaderinge soude believen aen te stellen, nopende de verschillende vijf poincten", werd bedoeld onderzoek onmiddellijk daarop door d. Luderus Vogelsangh „aldus in forma" gehouden:

„1. Van de praedestinatie is hij gevraegt: Of God de Heere den mensche heeft aengesien in sijne eeuwige verkiesinge als geloovig sijnde? Heeft Corn. Geisteranus geantwoort: Neen, maer t' geloove is een vrucht van de verkiesinge, ende de verkiesinge een oorsake van t' geloove ende goede wercken. Ephes. 1.

2. Van de doot Christi is hij gevraegt: Of Christus voor alle ende een ieder gestorven is, ofte alleene voor de uijtvercoorene? Heeft geantwoort: Genougsaemlijck voor alle ende een ieder; doch crachtelijck ende dadelijck alleene voor de uijtvercoorene. Item: Of t' voornemen Christi is geweest in sijn lijden andere dan de uijtvercoorenen de salicheijt te impetreeren ofte te verwerven? Heeft geantwoort: Neen, ende dat sulcx blijckt overmits hij niet allen t' evangelium laet prediken, t' welcke hij andersins doen moeste.

3. & 4. Is gevraecht: Of de sonderlinge genade Gods die den uijtvercoorenen eijgen is, niet en is de eenige principale werckende oorsake van s' menschen bekeeringe? Heeft geantwoort: Jae, want het woort uijterlijck gepredickt kan wederstaen worden; maer als den H. Geest boven het woort inwendigh ende immediatelijck werckt,

soo werckt hij alsoo dat hij niet wederstaen en wert. Item: Of hij toestaet die distinctie die tot verclaeringe van desen artijcel gemaeckt wert tuschen de inwendige crachtelijck werckende roepinge, ende die roepinge die uijtwendigh ende niet crachtich is? Heeft geantwoort: Jae. Item: Of hij bekent dat des menschen wille in den eersten oogenblick van de wedergeboorte ten aensien van de voorencomende ende van buijten aencomende genade niet en werckt, maer haer alleene lijdelijcken draecht, mere passive, alhoewel ten aensien van den tijdt der wedergeboorte lijdelijck ende werckende, passive et active, door de genade des H. Geestes die den uijtvercoorenen eijgen is? Heeft geantwoort: Jae.

5. Item: Off de uijtvercoorene ende wedergeboorene kinderen Gods soo bewaert werden, dat sij ten aensien van haere swackheijt wel connen uijtvallen van het salichmakende geloove, maer niet en connen geheellijck nochte totten eijnde ten aensien van de verkiesinge, wedergeboorte ende voorbiddinge Christi voor hen? Heeft geantwoort: Jae, ende geprotesteert alles te seggen voor Gode en dese vergaderinge in goede geruste conscientie; ende belooft met behoorlijcke middelen de contrarie leere, ende onbehoorlijcke proceduijren der partije tegen te staen, ende oock in sijne predicatien de gemeijnte tot Gorcum te sullen contentement geven nopende sijne rechtsinnicheijt in de voorsegde leere.

De classe heeft in dese voorsegde verclaeringe Cornelii Geesterani verclaert volcomen contentement te nemen, ende sulcx de twee gedeputeerde voors. aengedient, ende van de voorsegde verclaringe hun copije belooft, ende versocht dat oock in de voorsegde lijste Cornelius voors. nevens andere geregistreert mochte werden, t' welcke geschiet is". *Hand. cl. Gorc.*, 20 en 21 Nov. 1617.

CV (blz. 282, aant. 2). Onder meer, bevatten *Gisb. Voet. Aant.* N°. III ook deze bijzonderheden:

„Voetius wederom komende den 27 Februarij [t. w. uit Den Haag], des maensdaechs tot Gorcum komende, heeft aldaer gevonden Josephus van der Rosieren, Arn. van Sinderen, Snoeckius, David du Pierre; die alleen uijt den classe op het versoeck van Johannes Croon, predicant tot Goudriaen, van wegen de vergaderinge der dolerende kercken tot Amstelredam gehouden [t. w. 25 Januari 1617], daer toe gelast [waren].

Ende hebben dese vijf seecker acte van verclaringe ende protest tegen de Remonstranten onderteeckent; ende des anderen daechs

daer nae mede tot onderteeckeninge verwillicht Platevoet, sijnde tot Heusden; ende eenen dach of twee daer nae Abrahamus Adriani.

Is Voetius van de broederen gedeputeert om met dese acte te reijsen nae Amstelredam, ende in de vergaderinge aldaer te verschynen etc. [op den kant staat: „die aldaer soude gehouden werden den 7 Martii"]. Heeft Voetius onderwegen aengesproken Mathiam Havium, die mede onderteeckent heeft; ende is met hem nae Amstelredam gereijst Petrus Nyenrode predicant tot Sydervelt met commissie van eenige broeders uijt de classe van Gorinchem ende Buren, ende heeft de selve in de vergaderinge tot Amstelredam de acte onderteeckent [op den kant staat: is onderteeckent tot ontrent 16]. Is dese acte daer nae, een weynich versacht ende gelimiteert sijnde van alle de broederen (uytgenomen de Remonstranten) geteeckent, selfs oock die gene die te voren voor het concept Lansbergii geweest waren" [zie hierboven, blz. 268]. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

CVI (blz. 282, aant. 4). De acten der Haagsche vergadering van correspondentie, in Augustus 1618 gehouden, melden o. a. het navolgende:

„Art. 12. D. Johannes Blom predicant tot Maryekercke, [d. i. Meerkerk] gevraecht hebbende de vergaderinge, wt name van verscheyden broederen des classis van Gorchem, hoe sy haer souden hebben te gedragen tegen Johannem Grevium, dewelcke binnen Heusden eenen nieuwen kerckenraet op zyn eygen hant onwettelyck vercoren heeft, tegen den wettelycken kerckenraet aldaer, ende die sich in dit stuck het oordeel des classis niet en wil onderwerpen. Is geantwoort dat de classis van Gorchem, hem ende synen nieuwen kerckenraet sal citeren, ende kerckelyck tegen haer procederen, volgende trecht dat de classis heeft, over alle ledematen die onder haer resorteren [sic].

Art. 16. D. Voetius predicant tot Heusden heeft voorgestelt, hoe dat de kerckenraet van Heusden met appropatie [sic] vande e. magistraet aldaer, op het versoeck vande gemeynte, hebben d. Grevium gedeporteert, ende acte van soodanich deportement in haren classe gebrocht, ende versocht de approbatie des classis van dese hare procedure tegen Grevium voornoemt. Maer dat Grevius hem selven het oordeel hares classis heeft ontrocken, hem beroepende op de ed: mog: heeren staten van Hollant ende Westvrieslandt: soo dat de classis (dewyle hare Ed: Mog: hem niet en

hebben weder gesonden aen haer) hoewel iterativelyck vande voornoemte kerckenraet versocht synde als vooren, niet en heeft inde sake connen doen, ende ondertusschen persisteert Grevius in syn hart voornemen. De vergaderinghe gevraecht synde hoe de kerckenraet haer voortaen in dese saecke sal hebben te gedragen, heeft haer geraden, dat sy d' acte van weygeringe des classis, ende van hare antwoorde ende voorts de gantsche sake sal brengen tot den synodum particulier, om aldaer geoordeelt te worden, doch by soo verre de classis voernoemt, gehoor gevende t' versoeck des kerckenraets, den selven Grevium over syn contumacie volgens het advys hier boven geroert, coemt te suspenderen, so sal de classis, ende niet de kerckenraet voornoemt, Grevium voor den synodum particulier betrecken, ten eynde over syn contumacie ende verdere mishandelinge aldaer geoordeelt werde". Vgl. daarmede, hierboven, bl. 256, 257. Zie „Acta vande vergaderingen van correspondentie", in het *Classicaal archief te Dordrecht.*

CVII (blz. 284, aant. 2). Omtrent den kwartijn, waarin Voetius zijne aanteekeningen de Dordtsche synode betreffende had neêrgeschreven, berichtte later Matthias Nethenus, prof. theol. te Utrecht, in de „praefatio" door hem ten jare 1658 geplaatst voor de „Opera omnia" van Guilielmus Amesius: „non ingratam curioso lectori operam me navaturum confido, si historiam illam [t. w. het twistgeding van Sibrandus Lubbertus tegen Maccovius, den Dordtschen vaderen ter beoordeeling voorgelegd], ut ex orali relatione et diario synodico venerandi collegae Voetii percepi, paulo plenius recenseam". Zie Kist en Royaards, *Archief*, dl. III, blz. 550. Dat Nethenus, na met vrucht bedoeld „diarium synodicum" gebruikt te hebben, niet verzuimde aan zijn Utrechtschen ambtgenoot diens dagverhaal terug te geven, mag worden afgeleid uit het tijdstip: 18 December 1662, toen Voetius' testament voor den notaris Jan van Vechoven werd gepasseerd. Immers spreekt die uiterste wilsbeschikking over het „diarium" als over iets, dat op genoemd oogenblik in het bezit was van den testateur.

CVIII (blz. 290, aant. 1). Het album van „Henricus ab Essen", raadsheer in het hof van Gelderland en gedeputeerde naar de Dordtsche synode, dat tegenwoordig wordt bewaard ter Leidsche universitiet, HSS. XVIII, n°. 914, onder den titel: „Auspicium synodi nationalis ecclesiarum reformatarum belgicarum, quae celebratur Dordrechti, ann. 1618 & 1619. Cum nomenclatore

deputatorum ad hanc synodum. Dordrechti, ex officina Joannis Berewout, anno 1619", bevat op p. 131 een schrijven van Voetius, en wel in dezen vorm:

„Pugna pro veritate et justitia et
Deus pugnabit pro te.

καίρω γαρ ἰδιώ θερίσομεν.

[Bij dat laatste, ontleend aan Gal. 6 vs. 9, moeten evenwel de toonteekens zijn: καιρῷ γὰρ ἰδίῳ θερίσομεν; vgl. hierboven, blz. 77, aant. 2.]

Nobilissimo, amplissimo,
consultissimoque D. Henrico ab Essen Ducatus Geldriae et comitatus Zutphaniae Consiliario, ab Illustr. et praepotent: DD. Ordd. Generalibus ad Synodum Nationalem misso, haec in debitae observantiae signum scribebam. Dordrechti, x kal. Jun. M.IↃC.XIX.

Gisbertus Voetius.

CIX (blz. 302, aant. 2). „Also sekere miszverstanden ontstaen waeren over de interpretatie ende practijcke van den 31[en] art. sijnodi delphensis, so heeft dese teghenwoordige sijnodus, om voor het toecomende alle swaericheden, die daeruijt souden moghen ontstaen, voor te comen, goet gevonden den boven gemelten art in volgende maeniere te verclaeren ende te amplieeren. Ende sullen hiermede cesseren alle voorighe kercklicke proceduren in de kercke ende classe van Rotterdam te dier oorsake gevallen:

I. De christenen sijn niet alleene gehouden Godes woordt te hooren, te lesen, ende bij haerselven te overdencken, maer hebben oock de vrijheit om daervan met malcanderen te spreken ende te confereren, tot onderlinge onderrichtinge, vertroostinge ende vermaeninge; doch met die conditie, dat sulx niet geschiede op tijden tot den publijcken godsdienst, off publijcke catechisatie geordineert.

II. Wanneer nu sulcke conferentien ende oeffeningen aengestelt werden bij personen van verscheijden huijs gesinnen tot een merck-lick getall, sullen de exercenten gehouden sijn haere naemen ende oeffeningen den kerckenrahdt bekent te maecken, op dat de kerckenrahdt daerover behoude haere behoorlijcke opsicht.

III. De opsicht des kerckenrahdts sall hierin bestaen, dat de kerckenrahdt sall vermoghen, so dickwijls als sij het goet vinden sall, iemant te committeeren, om dese oeffeninge bij te woonen, offte in deselve te praesideren; doch wanneer de kerckenrahdt onnodich soude achten, offte haer ongelegen soude sijn iemant derwaerts te committeren, sullen de exercenten bij gebeurte een uijt den haeren laeten het woordt voeren, tot directie van die oeffeninge. Ende sullen in sulcken gevalle tot den kerckenrahdt offte een van den kerckendienaeren moeten gebracht werden de differenten off verschillen, daerinne d' exercenten malcanderen niet en souden connen verstaen. Ende sullen haer d' exercenten het advijs des kerckendienaers, off immers het oordehl des kerckenrahdts gehouden sijn t' onderwerpen.

IV. De exercenten sullen niet vermoghen tot dese haere exercitien in meerder getall te verschijnen dan neghen off thien, ende geen andere dan lidmaten van de Gereformeerde gemeente, ten waere de kerckenrahdt op haer versoeck sulcks anders consenteerde.

V. De exercenten en sullen niet vermoghen tot behulp van haere exercitien te gebruijcken andere autheuren dan die bij de Gereformeerde kercke alomme bekent ende aengenomen sijn voor rechtsinnige gesonde leeraren. Ende sullen haer wachten voor ijdele vraeghen ende spitssinnige disputen, die eenighe ontstichtinge souden veroorsaecken, maer alles handelen met Christlicke seedicheit ende nedericheit, in alle cortheit, sonder haer in te laeten in lange diductien bij forme van propositien off praedicatien.

VI. Sullen dese poincten van Ordere door den kerckenrahdt aen alle de geene die haer tot sulcke oeffeningen willen begheven, bekent gemaeckt werden, om bij deselve exercenten aengenomen ende ondertekent te werden". *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1629, art. 34.

CX (blz. 303, aant. 2). Het protest der Gorcumsche classis tegen de uitspraak, 4 Oct. 1634 in Veldius' zaak gedaan door het achttal broederen, dat in Augustus van dit jaar hiertoe door de Haagsche synode gedeputeerd was, luidde aldus:

„De broederen des classis van Gorinchem, hebben gesien het vonnis, 't welck de EE. broederen de gedeput^e^. des synodi heeft belieft te vellen over haere proceduren ende handelingen met d. Veldio. Welcke bij haer, naer aenroepinge van Godes heijligen name, inde vreese des Heeren sijnde overwogen, connen niet nalaten de EE. broederen gedepp. te verclaren:

1. Dat sij haer daer over ten hooghsten verwonderen, hoewel sij haer selven soodanigen uijtgangh vanden beginne deser handelinge hadden in-gebeeldt, vermits sij vernamen, dat sommige onder de geene die als rechters saten, niet na en lieten voor d. Veldio te advocateren ende pleijten.

2. Dat sij daer over ten hooghsten sijn bedroeft, niet omdat sij dit niet en connen met God over comen ende verdragen, maer omdat de kercke van Veen nu in meerder combustie noodwendigh sal vervallen, als sij voor henen geweest is; ende door desen handel de handen der godloosen so merckelick worden gesterckt, de herten der vroomen bedroeft, ende de monden der vijanden geopent.

3. Protesteren voor God ende den menschen dat sij gesocht hebben sielen te winnen, kercken te stichten, ordre te houden ende ergernisse te weeren: doch dat sij selfs door gedeput^de^. des synodi niet alleen daer in verhindert, maer oock daer over gecondemneert werden.

4. Troosten haer ondertusschen daer mede, dat sij hare conscientien hebben gequeten, ende haer selven connen ontlasten voor alle vroomen, de schuld gevende die gene die daer oorsake van sijn, ende Gode de sake bevelende.

5. Specialick, dat de broederen des classis inde sententie werden versocht hem daer voor te erkennen, ende bij sijn kercke door haere gedeput^e^. qua publice qua privatim etc. te reconcilieren ende aengenaem te maken, etc. Verclaren de broederen, d. Veldium te sullen houden voor sodanigen als sij weten ende met vele documenten bewesen hebben dat hij is, sonder voor tegenwoordigh te connen aennemen ofte in't werck stellen 'tgene in de sententie op hun versocht wert; sullende voords de sake brengen tot de volle vergaderinge des classis.

6. Wenschende tot een af-scheijd den EE. broederen Gedeput^en^. des synodi claerder gesight ende gesonder oordeel. *Hand. cl. Gorc.*, 2 tot 5 Oct. 1634.

CXI (blz. 304, aant. 2). De drie „interrogatoria" door Voetius aan de Gorcumsche classis gesteld, met betrekking tot zijne rechtzinnigheid op het punt der Zondagsviering, waren:

„1. Of ick oyt by eenige vergaderinge des classis ofte haere gedeputeerden ofte visitatores ben aengesproocken, of overtuycht ende vermaent, van dat ick in het stuck van den sabbath soude yet geleert, gedreven ofte gedaen hebben strydich met het gemeyn gevoelen onser kercken?

2. Of de classis als noch rechtveerdige ende gefondeerde oorsaecke soude hebben om my over t selve stuck van den sabbath te bestraffen?

3. Of in onse classe volgens de resolutie des synodi van Rotterdam alle goede ende christelycke ordre ende eendracht in dat stuck niet onderhouden en wiert ende volgens dien hier geen vreese van scheuringe ofte swaricheyt is?" *Hand. cl. Gorc.*, 22 en 23 Juni 1626.

CXII (blz. 312, aant. 2). De geloofsbrief, Voetius door de Leidsche provinciale synode meêgegeven, was in deze bewoordingen vervat:

„Den e. synodus van Zuythollandt, overwegende dat de christelijcke overheyt inde oorloge diese voert pro aris et focis (dat is voor de religie ende den staet) niet so seer te letten heeft op conquesten van landen ende steden, als wel op de uytbreydinge van des Heeren woordt, ende de voortplantinghe van zijn kercke: heeft gecommitteert, ende committeert by desen den eerweerdigen godtsaligen ende wel geleerden d. Ghisbertum Voetium predicant tot Heusden, om hem selven by d' eerste ghelegentheyt met een predicant by zijn e. te verkiesen uyt den classe van Gorichem, te vervoegen in het leger van sijn F.[urstelijcke] G.[henade] voor 's Hertogenbosch, ende by goede occasie sijn F. G. mijn heere de prince van Oraengien, ende de e. heeren Gecommitteerde Staten te veresoecken [sic], dat hare E. Mog. believen te bedencken, dat de uytcomsten vande oorlogen dependeren van God, ende te resolveren, op dat de Heere sijnen segen strecke over hare wapenen, (so den goeden God haer believe te verleenen de victorie) alle afgoderyen ende superstitien inde stadt ende meyerye van 's Hertogenbosch te weeren, de stadt ende dorpen met goede ende trouwe predicanten te becleden, ende de geestelijcke goederen, volgens de generale intentie van d' eerste gifters te converteren tot den dienst Gods, et pios usus, (dat is, tot godsalich ghe

bruyck). Versoeckende zijn F. G. ende de e. heeren Gecommitteerde Staten ende alle andere die desen mochte vertoont worden, dat haer believe de voorsz. d. Gisbertum Voetium om des Heeren wille inde voorsz. sijne commissie te ontfanghen, ende behoorlick gehoor ende gelove te geven: Actum Leyde [sic], anno 1629, Julij. Onder stont, uyt den name des synodi, ende was onderteyckent Isaacus Junius praeses, Daniel Gysius assessor synodi, ende Joannes Petreus scriba". P. Bor, *Gelegentheyt van 's Hertogen-Bosch vierde hooft-stadt van Brabandt. Haer oorspronck, fundatie ende vergrootinge, verscheyden hare belegeringen ende eyntlijcke overwinninge. Verrassinghe ende inneminghe van Wesel ende meer andere geschiedenissen des jaers* 1629, 's-Gravenhage, 1630, blz. 222.

CXIII (blz. 319, aant. 1). „Is na het overgaen van 's Hertogen-Bos, van de hooch mogende heeren Staeten Generael so aan de e. heeren borgem. als aan den e. kerckenraet eernstelijck door een missive versocht, dat dominus Johannes Spiliardus voor eenen corten tijdt bij leeninge de gemeijnte van 's Hertogen Bos mochte bedienen ende t suijvere woort Godts voordraegen, beneffens den e. Bernhardus Boshof van Uijtrecht, dom. Gisbertius Voetius van Heusden, ende d. Moringius van Bommel, ende d. Merkinius legerpred.; twelcke geconsenteert ende geerne toegelaeten is". *Acta ofte handelingen des kercken-raads tot Gorinchem van 't jaar* 1628 *beginnende*. Anno 1629.

CXIV (blz. 325, aant. 2). „Is gevraecht of het niet goet ende nodich en waere, datmen dom. Johan. Spiliardum wederom van den Bos ontboot, dewijle den staet onser kercken sijn absentie niet wel langer lijden en can, ende het nu al een redelijcke tijt geduert heeft dat sijn e. aldaer geweest is? Waarop geresolveert is, datmen d. Spil. weder ontbieden soude ende is sulcks belast d. Velthusio". *Acten kerkr. Gorc.* 30 Oct. 1629.

Verg. 11 Nov. 1629. „Is gelesen den brief des kercken-raads van Gorinchem geschreven aan haaren predicant J. Spiljardum, ten eijnde hij moghte arbeyden om gedimitteert sijnde alhier, haar wederom by te comen: ende is geresolveert, dat inde name des kercken-raads alhier met een missive sal versocht werden, dat haare ee. gelieven ten aansien van deese teedere gemeijnte te vergunnen, dat Spiljardus voornt. noch voor eenen cleijnen tijd moge alhier het beste doen. Quod factum". *Kerl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 6.

„Is den 11. Nov. anno 29. in onse vergaderinge na des Sondaechs predicatie een missive geleesen, dewelcke van de ee. heeren Staeten Generael den 2. November gedateert, aen onse heeren borgem. gesonden was; waerinne seer eernstelijcken versocht wierde dat dom. Spiliardus noch 2. maenden binnen den Bos mochte gecontinueert worden. Waerop geresolveert is, dat, dewijle men den dienst van d. Spil. alhier seer nodich van doen hadde, alleen een maent opt voornoemde schrijven mochte geconsenteert worden: twelck door dom. Jodocum ende Jan Willemsen den e. heeren borgem. wederom bekent soude gemaeckt worden". *Acten kerkr. Gorc.*

CXV (blz 325, aant. 3). „Is noch van dom. Geijsterano verhaelt, dat sijn e. 2 missiven, die oock mede den kerckenraet aengingen, ontfangen hadde; d' eene van d. Spiliardo, slaende op het aenschrijven van dese eerw. vergaderinge aen hem den 30 Octob. gedaen: waerin sijn e. betuijcht sijn sonderlinge verlangen om thuijs ende bij sijn gemeijnte te sijn; doch alsoot opt tipken was, dat de kerckenraet binnen den Bos soude bevesticht worden, soude sijn e. denselvigen dit aenschrijven voorleggen ende van sijn moeijten versoecken ontslagen te sijn, opdat hij terstont vertrecken soude mogen; — d' ander van den e. kerckenraet van s' Hertogen-Bos, dewelcke verklaert het schrijven gesien te hebben van dese e. vergaderinge aen d. Spiliardum gesonden; waerin dat den e. kerckenraet seer vriendelijck versoeckt, dat doch d. Spiliardus noch een wijle tijts bij de nieuwe ende teere gemeijnte blijven mochte om met sijn e. goede predicatien, godtsaligen wandel ende stichtelijcken ommeganck den welstant vande nieuwe ende aenwassende kercke meer ende meer te bevorderen. Is hierop na veel debatterens eijndelijck beslooten, datmen aen den e. kerckenraet van s' Hertogen-Bos soude schriftelijck antwoorden ende bekent maecken: dat, alhoewel wij dom. Spiliardum opt hoochste van doen hadden wij nochtans tot stichtinge van die teere ende aencomende gemeijnte consenteerden, dat sijn e. een wijle tijts daer noch mochte blijven, mits dat sijn eerw. so het enichsins doenlijck was ons tegen den aenstaenden Christijt mochte ter hulpe bij comen, ende bij aldien sijn e. aldaer na dien tijt meerder mochte van noden sijn, sullen hem noch voor een corte tijt geerne derwaerts weder senden; ende soude dese last d. Velthusius om te schrijven gelieven op sich te nemen, ende na dat het den e. broeders soude voorlesen sijn na den Bos bestellen". *Acten kerkr. Gorc.*, 20 Nov. 1629.

Verg. 14 Nov. 1629. „Na den gebede, is geleesen een acte vanden e. kercken-raad van Heusden, waerin haare e. toestonden, dat d. Voetius, wiens dienst hun anders hooghelick noodigh was, noch voor 2 maanden tot dienste van deese aan-comende kercke moghte blijven, gelijck haare Hoogh Mogentheden door missive vrundlick begeert hadden: gelijck diergelijcke acte vanden e. kercken-raad tot Salt-Bommel is geleesen, noopende d. Gisb. Moringium". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 7.

CXVI (blz. 326, aant. 4). De oorsprong der „fabula Papistica", hierboven omtrent Voetius verhaald, schuilt ongetwijfeld in een bericht van den Bosschen jezuïet, pater Sidonius Hosschius (de Hossche), „praefectus scholarum". Diens sterk gekleurde, hoogst eenzijdige „Obsidionis silvaducensis succincta narratio" bevat namelijk het volgende:

„In d. Joannis aede, quae sylvaeducensium est primaria, cui operis augusta specie et mole et elegantia parem vix habet, aut omnino non habet Belgium, ingentem Christi de cruce pendentis statuam ob magnitudinem non amoverant catholici. Hic cum de suggesto paucis auditoribus verba daret inanis verbi praeco, horrendas in statuam diras impurissimo ore coepit eructare, sibi spiritum ac vocem intercludi, nec reciprocare animam posse vociferans, quamdiu idolum istud dicentis oculis observaretur. Itaque confestim furoris ejusdem satellites, sui doctoris augustias solaturi, admotis scalis deturbant statuam, et odiis nequaquam ruina expletis, gravi casus pondere afflictam ferro caedunt atque comminuunt: suum erga Christum amorem in ejus imagine strenue exercentes. Tum enim vero impio blateratori spiritus antea praeclusus adeo libere meare coepit, ut triduo post sacrilegium reliquerit corpus. Nimirum in coelum suum propere descendit dignis tam ferventi virtute praemiis aeternum fruiturus. Ita cujus non nisi perniciosa fuerat vita, mors saltem utilis fuit, cum impias terruerit mentes, bonas confirmarit, adeo ut sincerior hic exemplo quam verbis fuerit doctor". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 183, 184. Daarmede vergelijke men o. a. deze schildering, voorkomende in het hierboven genoemde pamflet, getiteld: *Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest*, enz. blz. 1 en 2:

„Het eerste [wonder binnen Den Bosch geschied] is van den oppersten ende meest vermaerden predikant oft minister vande ketteren, desen, wanneer de stadt van s' Hertoghen-Bosch inghenomen was, ende

willende op de stoel klimmen, den. moet [l. mont] vol hebbende van lasteringhen ende snoode woorden teghen Godt ende sijne heylighen, heeft gheboden datmen een beeldt van onsen Heere Christus soude breken, die daer was staende inde Groote kerck, sijnde een seer devote beelt, twelck altijt vele miraculen ghedaen hadde, ende om dat het soo schoone miraculen dede, soo hadden het de ketters laten staen, sonder af te breecken ofte te verbranden, ghelijck zy met de andere beelden vande andere kercken ghedaen hadden. Dat meer is, men seydt voor ghewis, dat den prince van Oragnien selfs ordre ghegeven hadde, datmen dat beeldt niet en soude aenraecken. Maer desen predikant van den duyvel willende tselve gebodt (als raeckende eene kerckelijcke saecke) reformeren, heeft andermael bevolen datmen dien heyligen Christum in stucken soude breecken; roepende seer obstinaetelijck dat soomen 't cruys ende Christum daer aenhangende niet onder de voet en wierp, soo en wilde noch en konde hij niet voortvaren met sijne predicatie, daer de toehoorders soo seer nae waren verlanghende. Soo moestmen hem eyndelijck ghehoorsaem wesen, soo dat dien heylighen Christus in stucken wierdt ghesmeten, ende doe dede den predikant sijne predicatie vol grouwelijcke blasphemien, sulcks datter selfs de kettersche soldaten die het aenhoorden, een schrick van hadden. Maer terstondt soo is den duyvel dien predikant aenghekomen eene seer heftighe pijne inde darmen, ende is seer ellendighlijck gheborsten voor de ooghen van alle de omstanderen, stortende alle syne darmen ende inghewant op de aerde neder, niet alleen syne vervloeckte ziele in des duyvels handen uytspouwende, maar oock syn lichaem, want ghelijck meestendeel vant volck voor de oprechte waerheyt vertelde, soo ist lichaem soo verdwenen datmen noyt meer gheweten heeft waer het ghebleven is. Waer uyt alle menschen met goedt fondament hun laten voorstaen dat hy met lijf ende ziele in de helle begraven moet wesen".

Het Calvinistisch hekeldicht, in bovenvermeld pamflet, blz. 3—5, daartegenover gerijmd, luidt ten deele aldus:

„De vader van 't bedrogh, de stichter vande loghen,
Die in den paradijs ons ouders heeft bedroghen:
En slaept, noch sluymert niet: maer tot ziel-moordery
Sweeft hy de werelt om, en gist [vist?] op sijn gety,
Siet hoe hy hem ter jacht soo listigh weet te schicken,
't Miraeckel is sijn net, de leughenen sijnen stricken.

Let hier op Paepsen-hoop, 't net staet voor u ghespreyt;
Ghy zijt het, die door hem, met leughens word gheweyt.
Met leughens, segh ick u: want die u souden voest'ren
Met reyne melck, die sijnt, die u met fabels coest'ren.
Want boven datmen u int stuck van salicheydt
Stelt eenen and'ren grond als Paulus heeft geleyt,
Te weten Gods genaed' door Christi doot en wonden,
Noch worden u rabbins soo onbeschaemt bevonden,
Dat haer verdwaelden geest darf maecken groot ghetier
En stellen tot triumph opt onbeschaemt papier
Een daed, dat noyet en was, maer uyt de poot ghesoghen
Van eenen leughen-geest: sijt ghy dan niet bedroghen?
Ey! hoor doch watter schuylt: 't is droev, doch lachens weert
Haer lasterlijck gemoed, en bitter hert begeert,
Om ons, en onse leer u grousaem voor te stellen,
Dat ghy gelooft, voorwaer, 't erdicht van die ghesellen;
Dit is de valsche melck daer met ghy wort ghevoed:
Want daer de leughen heerst, de waerheyt wijcken moet.
Men roept dat in den Bos, doe hy eerst was ghewonnen,
Groot wonder is ghesien, soo haest men heeft begonnen,
Te leeren ons geloof: wat isser dan gheschiet?
In Spaignien weet men 't al, al weeten wy 't hier niet.
Een seecker predicant die daer eerstmael sou preecken
Sprack, hy en con, noch wou, men moest dan eerst afbreken,
Een cruycifix. Maer ley! Hoor watter is ghebeurt.
Sijn lichaem nae veel smert is stracx van een ghescheurt.
Aldus gaf hij de geest. Jae 't lijf is oock verswonden,
Geen blinde kondent sien: [maer?] 't is van my ghevonden.
Foy! u gheschooren hoop, schaemt u van dit bedrijf!
Ghy scheurt, dood, en verdoemt de ziele met het lijf,
Van hem die, Godt sy loff, noch leeft, en [in?] die kercken
Met Godes Woord bestraft u ziel-doemende wercken.
En die tot uwer schand, voor dit Spaens leughen-mal,
Aen 't voorgenoemde volck wat beters leeren sal.
Die als sy sullen sien u leughentaligh schrijven,
Bly sullen zijn voortaen uyt sulck bedrogh te blijven.
Soo dat ick hoop, met Godt, dat door u vals bericht
Veel blinden sullen sien, en comen tot het licht:
Insiende hoe ghy haer soeckt in de hand te douwen,
Veel leughens ongherijmt, om hun steeds blind te houwen.

Soo datse sullen sien, ghelijck het spreeck-woort seyt;
Alst blind, het blind leyt, soo dwaelen s' alle beyd.
Doch soo ghy niet ghelooft dat hy weêr is verresen,
Soo kom, en siet het selfs: soo suldy seecker wesen".

CXVII (blz. 327, aant. 2). „Verg. 20 Martii 1630. D. Spiljardus is bij den broederen des kerckenraeds hertelijck bedanckt over sijne goede ende trouwe diensten, die sijne waerde den tijd van een half jaer aen dese gemeijnte betoont heeft; en sal oock schriftelijck de gemeijnte van Gorinchem over dese trouhertige leeninge bedanckt werden". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 14.

„Na den gebeede heeft d. Spiliardus, ten vollen van den e. kerckenraet in s' Hertogen-Bos bedanckt ende gedimitteert zijnde, eenen brief van den voornoemden kercken-raet ingelevert, waerin de eerweerdige vergaderinge bedanckt wierde voor de leeninge ende goede diensten die de kercke van den Bos door haer e. gonste van dom. Spiliardo tot noch toe genooten hadde, waeren oock bereijt sulcks met alle danckbaerheijt tot allen tijden te verschulden". *Acten kerkr. Gorc.*, 26 Maart 1630.

CXVIII (blz. 327, aant. 4). Verg. 17 April 1630, gehouden in presentie der heeren Bruynincx en van Goch, als gedeputeerden der Staten-Generaal. „Is, naer lecture vanden brief vande ho: mo: heeren Staten Generael, tot nominatie van eenige godsalige predikanten wederom geprocedeert, ende naer dat een groot ende merckelijck getal was voorgeslagen, sijn eijndelijcken door meerderheijdt van stemmen, negen personen vercoren, om haere Ho: Mo: voorgedragen te werden: Voetius, Spiliardus, Schuijlius, Vogelius, Franciscus Nicolai, J. Swalmius tot Valckenburg, Nicolaus Antonii, Philippus Eijlshemius tot Harlingen, Balthasar Stuyvesant; ende overmits d. Swalmius, Eijlshemius, en Stuyvesant, noch niet en sijn gehoort, sal d. Swalmius sijn neef versoecken hier sijn gaven te laten hooren, ende sullen eenige wt het midden van dese vergaederinge gecommitteert werden, om de twee Vriese predikanten te gaen hooren, met last, vindende haere gaven ende andere qualiteijten dienstich voor dese gemeente, haere weerden te mogen versoecken hier in loco haere gaven te willen laten hooren; doch bij aldien sij sulcx niet en bevinden, sullen gehouden sijn, voor en al eer aen dese vergaderinge daer van rapport te komen doen". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 19. Vgl. daarmede fol. 18.

CXIX (blz. 328, aant. 5). „Is extraord. vergaderinge gehouden den 4. Juny 1630, praeside d. Voetio. D. Everwyn ende d' heer Bitter, die naer den Hage gedeputeert waeren, om te versoecken sekere sesse poincten, doen rapport, dat sy nopende het 1e poinct vande electie van eygen predicanten voor dese gemeynte, naer vele moeyten ende instantien, ten lesten hadden geobtineert eene schriftelycke andtwoorde, volgens de acte van haere Ho: Mo: in date den 27. Meye 1630, luydende van woorde tot woorde aldus:

Lunae den 27. Meye 1630.

Synde geresumeert het versoeck vande gedeputeerden des kerckenraats binnen s' Hartogen-bosch den 25. deser eerst by monde gedaen, ende daernae in geschrifte overgelevert: om wt de negen predicanten by den voornoemden kerckenraadt, ten overstaen vande heeren Bruynincx ende den thresorier-generaal van Goch, achtervolgens haere Ho. Mo. authorisatie genomineert, d' electie ende beroepinge van vyff predicanten te mogen doen tot eijgen voor de kercke binnen de voors. stadt. Is naer voorgaende deliberatie goetgevonden ende verstaen, de gemelte heeren Bruynincx ende van Goch, gaende op de conferentie tot Tilburch, midts desen t' authoriseren, dat sy nevens den voornoemden kerckenraadt, wt de voors. nominatie, vyff predicanten, tot de bedieninge vande voors. kercke, als eijgen sullen verkiesen, ende dat daernae t' beroep vande te verkiesen predicanten, door den meer genoemden kerckenraadt sal worden bevoordert, ende deselve daerinne bevesticht.

Onder stondt: Accordeert met t' voors. register, ende was geteeckent Corn. Musch. 1630". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 26.

CXX (blz. 329, aant. 3). Verg. 12 Juni 1630. „Everwynus ende d' heere de Bitter hebben rapport gedaen, van haere commissie tot Huesden, ende verclaert dat sy eijndelijck (naer dat de e. kerckenraedt aldaer veele difficulteijten hadden voorgewent) haer versoeck [nam. om Voetius' verblijf in den Bosch te verlengen] wt de naame van dese kerckenraedt gedaen, geobtineert hebben, soo vande achtb. magistraet, als vande kerckenraedt, met expresse conditie, dat de continuatie sal ingaen, den eersten Junij, ende dat naer expiratie vande twee maenden, geen voordere continuatie sal versocht worden, alsmede dat tot beroepinge dni Voetii niet sal geprocedeert worden, dewijle nochte de

magistraet, nochte de kercke daer niet en soude connen in bewilligen". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 28.

Verg. 12 Juli 1630. „Nopende de beroepinge op d. Voetium gedaen, is goetgevonden by dese occasie van syne absentie, datmen eerst formelyck de voors. beroepinge syne e. sal presenteren, ende syn herte daertoe soecken te bewegen door de beste redenen daertoe dienende, ende datmen daerna sal handelen naer bevindt der saken; om dese presentatie aen d. Voetium te doen, syn gecommitteert d. Swalmius praeses, G. Udemannus scriba, met twee ouderlingen d' heer David de Waerdt, ende den auditeur Essings". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 31.

Verg. 24 Juli 1630. „Alsoo gerapporteert werde, dat Voetius de beroepinghe van dese gemeijnte op hem gedaen niet alleen niet wilde aen nemen, maer selfs oock hem daer toe niet wilde gelaten stellen; gevende voor reden, dat hij geresolveert was bij sijn gemeijnte van Heusden te leven ende te sterven, soo langhe als sijnen dienst aldaer aengenaem soude sijn: is geresolveert datmen in plaetse Voetii ende Spiljardi twee andere predicanten soude voorstellen, om ordentlijck tot beroepinghe der selver te procederen". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 33, 34.

CXXI (blz. 329, aant. 4). „Sijn binnen gestaen de eerweerdige welgeleerde ende godtsalige d. Gisbertus Voetius ende den e. Jaecques Essings auditeur ende ouderling als gecommitteerden van de gemeijnte van 's Hertogen-Bos inleverende een seeckere credentie, ende volcomene beroepinge gedaen op onsen eerweerdigen welgeleerden ende seer lieven medebroeder dom. Johannem Spiliardum, daerbij voegende, dat doch den e. kerckenraet van dese gemeijnte gelieven soude de hoochdringende noot vande teere ende jonge gemeijnte binnen 's Hertogen-Bos te considereren sodanich te wesen, dat dom. Spiliardus aldaer seer van noden was, aen wiense nu oock gewent, ende van wiense seer goede ende getrouwe diensten alrede ontfangen hadde, met noch veel andere gewichtige redenen inbrengende, ende seer eernstich ende instantelijck versoeckende, dat doch dom. Spiliardum mochte gedimitteert ende der goeder gemeijnte van den Bos vergunt worden".

Dit verzoek nu heeft de Gorcumsche kerkeraad „geheel ende absoluijtelijck afgeslaegen, bedanckende haer e. voor d' eere ende liefde aen dom. Spiliardo bewesen, eernstelijck begeerende datse

doch wilden van verdere moijten supersederen ende haer ooge op een ander bequaem predicant werpen, ende dese gemeijnte van sulcken grooten goet niet verder soecken te ontblooten".

„De gecommitteerde van 's Hertogen-Bos bemerckende na veel instantelijck aenhoudens dat het voor die reijse gans niet wesen wilde, hebben eijndelijck hoewel ongeerne gedesisteert ende geantwoort, datse haer wedervaeren der gemeijnte van den Bos souden bekent maecken, ende besien hoe dat dit stuck bij haer soude genomen worden". *Acten kerkr. Gorc.*, 25 Juni 1630. Vgl. daarmede *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 30, 31.

„Sijn wederom binnen gestaen met de oude credentie dom. Gisbertus Voetius ende Simon Govertsen diacon op en nieuwe gecommitteert van de e. gemeijnte binnen 's Hertogen-Bos, om nochmaels met den kerckenraet deser gemeijnte eernstelijck te handelen van de beroepinge gedaen op d. Joh. Spiliardum, ende hebben betuicht dat de gemeijnte van den Bos over haer voorgaende rappoort, ende absoluijte weijgeringe deser vergaderinge aengaende haer versoeck, was seer bedroeft geworden, wenschende van herten dat de saecke anders uijtgevallen waer: maer dewijle de gemeijnte in den Bos alles goets haer van dese eerw. vergaderinge beloofde, als wel wetende haere noot ende swaericheyt daerin sij staken ende dat alleman haer niet en diende, maer van noden was de beste ende bequaemste haer mochten toegesonden worden, heeftse goet gevonden dese saecke te hervatten ende op een nieu haer e. te committeeren, als dewelcke dan wederom aenhielden ende baden dat doch dese eerw. vergaderinge haer wilde laeten geseggen ende de gewichtige so oude als nieuwe redenen ende hochdringende noot van de voors. gemeijnte haer so seer doch wilde laeten ter herten gaen, datse een gewenschte antwoort mochten becomen ende met blijdschap bij de haere coomen, houdende hierop seer instantelijcken aen dat doch haere redenen bij dese vergaderinge in de vrese des Heeren na conscientie mochten ter dege overwogen worden.

Waerop dese e. vergaderinge na rijpe ende wel overleijde beraetslaginge eijndelijck geconcludeert heeft: dat alhoewel sij van herten der goeder gemeente van den Bos alles goets gunden, ende oock genegen waeren haer zelfs, waert doenlijck, sulcks thuijs te brengen, gelijck sy oock int missen van haeren predicant een geheel half jaer lanck genoechsaem hadden blijcken laeten; nochthans aenmerckende ende overwegende de groote swaricheijden,

veel-voudige moeijten ende onrusten die door sijn e. wechgaen in dese stadt ontstaen souden, oock daerentboven tgrote interest dat dese gemeijnte daer bij lijden soude connen ende veel andere swaere redenen diese niet seggen en mach, geensins tot de dimissie d. Joh. Spiliardi, bij dese gelegentheijt, verstaen conde noch immermeer soude: versoeckende oversulcks dat de e. gecommitteerden dese haere eernstige, die op seer gewichtige redenen gefondeert was, weijgeringe ten besten te duijden, ende haere goede gemeijnte bekent te maecken, op datse hiernaer geen verdere moeijten met vergeefsche oncosten doen en mochte".

Nadat dit besluit was gevallen „hebben de gecommitteerde noch verscheijdene instantien gedaen, biddende dat doch de e. vergaderinge de saecke noch eens wilde resumeeren, twelck wel op haer eernstich versoeck ende aenhouden gedaen is, maer is de kerckenraet bij de voorgaende antwoort gebleven".

„Daarna de gemeijnte van den Bos door schrijvens vernemende of de saecke noch in voorgaenden terminis stont, ende verstaende daerop ja, ende dat alle verdere moeijten souden te vergeefs sijn, heeftse schriftelijck geantwoort de saecke tot haeren leedtwesen te sullen laeten berusten, ende haere oge met gebeden tot Godt op een ander bequaem persoon werpen". *Acten kerkr. Gorc.*, 9 Juli 1630. Vgl. *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 33.

CXXII (blz. 339, aant. 1). Achter de Fransche uitgave van het „cartel" wordt in ongeveer 37 pagina's — ten deele als resumé, ten deele als refutatie — weêrgegeven, wat staat in de 54 pagina's der „Naerder openinghe". Op de laatste bladzijde dier „Suitte du desfy des ministres de Bois-leduc" lezen wij: „Mais c'est assez discouru de ces grotesques (bedoeld worden: de vier geleende predikanten) pour le present. Car cet escrit n'a pas esté entrepris a dessein de les refuter, mais purement a l'occasion, qu'on imprimoit les dernieres pages de l'Alexipharmacum, pour donner du contentement a ceux qui estoient curieux de scavoir le progrès de ce desfy: et en passant on a crayonné, et tiré les premiers traits de l'habilité de ceux qui desfient tout le monde, pendant qu'on broye les couleurs pour achever de la peindre".

CXXIII (blz. 340, aant. 2). Als eene proeve der vele, doorgaans zéér onbeduidende rijmelarijen, met betrekking tot Voetius in

spotverzen of lofdichten verschenen, diene, wat hier volgt uit den *Vermaen-brief van Hermes Waerseggher aen die vier nieu Philisteynsche reusen (alias gheusen) Gisbertus Voetius: Godefridus Odemans* [sic]: *Henricus Swalmius, en Samuel Everwijn: die de gheestelijcke Israeliten van S'hertoghen-bosch onlanckx beroemelijck hebben beroepen. Nu eerst ghedruckt* [z. n. v. pl. en v. dr.], 1630, blz. 4, 5:

Ghys Voets, beste-vaer; hoort my eens spreken,
Regeert uwen voet wel, oft ghy sult u been breken,
Houdt u al stil, en wilt van disputeren swijghen,
Oft seker ghy sult wat op uwen teen crijghen,
Doet schoenen aen, die uwen voet wel passen,
Oft u weerpartije reydt u terstont int assen,
Wilde uwen voet te diep int vier houwen,
(Peyst daer om) ghy sult hem deirlijck verschouwen,
En ghy sult de Catholijcken den voet gheven,
Dat sy in hun gheloof vaster sullen leven,
Summa, Maet, wil ik u segghen wat ghy doet;
Blijft 't huys, en laet alle dinghen op den ouden voet,
Die men sesthienhondert jaren lanck ghetreden „heeft
En daer der martelaren-bloet voor gestreden „heeft,
Roert uwen vuylen voet niet veel, hij sou stincken,
En al die op u saghen, souwen leeren hincken".

Vgl. daarmede: *Den Engelschen-stats-roep publicaen ende rusticus; aen den schelders, ende bespotters van den vereenighde Nederlantsche regierders in den Papistical-bul, tegens d°. Voetius, Swalmius, Udemans ende d°. Evewijn enz.*, 's-Gravenhage, 1630. Zie dr. Knuttel, *Catal. pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 4110.

CXXIV (bl. 341, aant. 1). Dat Voetius, ofschoon bij leening te 's-Hertogenbosch werkzaam, nochtans van tijd tot tijd zijne eigenlijke gemeente binnen Heusden opzocht en bediende, blijkt o. a. uit deze notulen van den Bosschen kerkeraad:

Verg. 29 Maart 1630. „D^s. de Groen sal door een briefken versocht worden tot Huesden te vernemen off sijn swaeger d. Voetsius, tot sijn huijs is gekomen, ende van meijninge soude syn, tegens Paesschen hier te komen, ofte korts naer de hoochtijt? Ende bij aldien d. Voetsius noch van wegen eenige affairen soude moeten wtblijven, sal sijn E. versocht worden de toecomende weecke met twee predicatien de gemeente alhier te komen ontlasten, ende ons daervan te verwittigen met een expressen die

tot sijne waerde sal gesonden worden". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 15.

CXXV (blz. 345, aant. 1). Aan het einde van Jansenius' *Notarum spongia* is, p. 253, de navolgende censuur geplaatst:

„Quam imbecillis adversus veritatem vanitas, ex primis et certis doctrinae christianae fontibus liquido, eximie et eruditissime vir, deduxisti, et corniculae sylvae-ducensi male haerentes, et e sacra scriptura ac ss. patribus perperam assutas pennas belle evulsisti. Tristis est, cui non tua jam nuditas risum, imo nimis laetus, cui non tua caecitas fletum faciat, Voeti. Sed ecce collyrium hic et lumen tu tuique contenebriones invenietis. Utimini: mentior enim, si in materia pari memini vidisse divinius. Lovanii 8. cal. Majas 1631. Lib. Fromondus s. th. doct. et prof. ord. Librorum censor archiepiscopalis".

CXXVI (blz. 345, aant. 2). Van de „Catholycke Uyt-wis-spons", als vertaling der „Notarum spongia" door Jansenius in het licht gezonden, bestaan twee uitgaven, die beide het jaartal 1633 op het titelblad voeren. De eene begint met eene voorrede „aende achtbare raedt ende christelijcke burghers van 's Hertoghen-bosch", ruim vierentwintig bladzijden druks groot en door Jansenius uit Leuven gedagteekend, den 24sten Mei 1631. De andere opent met een hoogdravend woord van den vertaler tot Jansenius, gevolgd door een bij uitstek kreupel spotdicht op „Gysbert Voet"; terwijl eene voorrede van negen bladzijden, gericht aan de „achtbare heeren en christelijcke burgers van 's Hertoghen-bosch", 10 Mei 1633 door Jansenius te Leuven geschreven, hier de prolegomena besluit. Het bedoelde spotdicht is van dezen inhoud:

„Aen
Gysbert Voet.
Wel mijn Voetje,
Slechte bloetje,
Hoe soo woelent en verbaest?
Waerom doch soo seer gheraest?
Opghevult met blinden ijver,
Op de stijl, en op de schrijver,
Van Jansenis van Leerdam,
Die voor u ten voorschijn quam?
Met sijn goddelijcke schriften,
Om de uwen wat te siften,

Die ghy rad hadt uyt-ghebraeckt,
Naer dat ghyse hadt ghemaeckt,
Wel te deghen scharp en vinnich,
Maer niet of ghy waert rechtsinnich,
Maer als eender die der leyt,
Heel verwart in dollicheydt:
Sonder waerheyt, sonder reden,
Sonder stijl, en sonder seden,
Sonder yets, 't gheen wel de jool
Kan, van d' alderlaechste school.
Daerom vrind, laet ick u raden,
Doet niet meer of 't sal u schaden.
Want die man is u te gau,
Daer by kan die letters nau:
Die ghy niet en hebt vergheten,
Want ghy die niet hebt gheweten,
'T gheen ick leerden, als ick sagh,
Wat in u verborghen lagh.
Daerom wilt u reden staken,
Wilt gheen bitterheyt uytbraken:
Maer bewijst, ghy sijt een man,
Die met reden vechten kan.
Maer wat sou het teedre voetje?
En wat sou dit goore goetje
Doen? niet anders, als die gheen,
Die nae d' hemel tilt de steen.
Daerom laet u voetje rusten,
'T loopen sal het niet meer lusten:
Of ten waer ghy ginght op 't hooft,
Want die voet is afgheslooft.
Vaert dan wel mijn goed bekenden,
Dit heb ick u moeten senden,
Op dat ghy geen schandt begaet
Teghen Godts kerck, en Godts raedt".

CXXVII (blz. 350, aant. 2). De schuldbekentenis, door Heusdens conrector Verhoeven tegenover de Gorcumsche classis afgelegd, luidde aldus:

„Verclare ende bekenne ick onderschreven voor Gode ende deese vergaderinge, dat het mij hertelick leet is, dat ick tot

Heusden de leere der Remonstranten inde vijf articulen, ende de quade proceduijren der Remonstranten aldaar met woorden ofte wercken, directelick ofte indirectelick hebbe voorgestaan, ende de leere ende proceduijren vande rechtsinnige leeraars ende gemeijnte aldaar (die haar tegen de Remonstranten gestelt hebben) tegengesproken. Bidde derhalven God ende dese vergaderinge my sodanige scandalen ende fouten te willen vergeven, belovende dat ick met woorden ende wercken allesins sal deese begaane fouten soecken door des Heeren genade te repareren. In kennisse der waarheydt hebbe dit met mijn eygen hand gewillighlick ondertekent.

Tot Gorinchem, deesen 14 Octob. 1619. (was get^{d}.) Mattheus Verhoeven, moderator oppidi Heusdani". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619.

CXXVIII (blz. 355, aant. 4). In zekeren perkamenten band, die tot opschrift draagt: „Acta deputatorum classis Gorichomiensis" — genoemde „Acta" bevattende van 2 Dec. 1619 tot 11 Maart 1624, en berustende in het archief der classis „Heusden" — ligt verscholen een half folio-blad, van hetwelk een gedeelte is afgescheurd. Door Voetius geschreven, staan daarop allerlei bijzonderheden vermeld, die, blijkens den inhoud, betrekking hebben op gebeurtenissen van het jaar 1621.

Naar ik gis, hebben wij hier de kladnotulen van het verhandelde ter zomervergadering van den „coetus deputatorum", bestemd om later in bovengenoemde „Acta" te worden opgenomen. Ook komen in die „Acta", tusschen 3 Mei en 6 September 1621, juist twee onbeschreven bladzijden voor. Met betrekking nu tot Johannes Seroyen staat er dit te lezen:

„Is van Voetio ingebracht de dimissie van d. Seroijen gegeven van de classe van Bueren, ende alsoo d. Seroijen geschreven hadde, dat hij volle dimissie ende attestatie van sijne kercke gegeven, aen die van den classe overgesonden hadde, om de attestatie des classis daer bij te hebben, ende de voornoemde attestatie noch niet en hadde ontfangen; is goet gevonden, dat om tyt te gewinnen, de broederen van Gorcum ende de gedeputeerden des quartiers van Heusden de voornoemde dimissie ende attestatie gesien ende geapprobeert hebbende, de kercke van Heusden geauthoriseert wert om de proclamatien ende confirmatie d. Seroijen in den dienst aldaer, te voltrecken".

CXXIX (blz. 359, aant. 1). Omtrent de ἀταξία op kerkelijk gebied (vgl. hierboven, blz. 220, aant. 2) door Dirk Voet als onder Gijsberts, zijns broeders, oogen gepleegd, vermelden de „Acta deputatorum classis Gorichomiensis", en die der Gorcumsche classis zelve, het volgende:

„Is de vergaderinge aengedient dat Didericus Voetius, rector tot Heusden, in den classe van Breda praeparatorie geexamineert zynde, sonder de minste vergaderinge des classis bekent gemaect synde ofte acte van syn examen praeparatorium vertoont hebbende, publice gepredickt heeft te Baertwyck ende in den Elshout, twelcke streckende is tot quade ende periculeuse consequentie; is daerom goet gevonden, dat geschreven sal worden aen de broederen des quartiers van Heusden, dat sy d. Lorium daervan sullen aenspreecken ende een yegelyc vermanen sulcx niet te willen volgen. Quod factum est". *Acta deput. cl. Gorich.*, 1 Juni 1620.

„D. Lorius heeft sich over het aenschryven der gedeputeerden geexcuseert, seggende dat hij niet ex malitia maer ex ignorantia van den onwille der anderer broederen d. Didericum Voetium op den stoel gebracht hadde. Welck excuse de broederen des classis heeft voldaen ende syn evenwel de gedeputeerden bedanckt van wegen de sorge die sy gedragen hadden voor de ordre der kercke. Ende is by dese occasie goetgevonden datmen vande voorgevallene disordre aengaende het examen praeparatorium d. Diderici voorn. een gravamen sall maken aen den synodum". *Hand. cl. Gorc.*, 29 Juni tot 2 Juli 1620.

CXXX (blz. 359, aant. 3). In het *Oud-arch. Heusden*, E. 217, staat op fol. 16 der bijlagen van de gemeenterekening over het jaar 1622 deze kwijting, voor aan Voetius, in zijne qualiteit van rector, bezorgde turf:

„Bekenne ick ondergeschreven ontfangen te hebben uijt handen van weduwe van den borgemeester van den Broeck zal. de somme van vijftien guld. uijtbrengende de helft van den torf van het jaer 1622 van wegen den schooldienst mij competerende. Actum den 6 Januarij 1623. (was get[d].) Gisbertus Voetius".

CXXXI (bl. 362, aant. 2). Het request door Heusdens predikanten, in zake het aanstellen van een gewonen krankenbezoeker, bij de magistraat ingediend, werd door deze apostille achtervolgd:

„De wijle de ed. mo. heeren Staeten gelieft heeft eenen siecken-

trooster binnen dese stede te senden wort den borgemeester Bruynincx geordonneert hem voor syn opbreken te betaelen de somme van thien ca: guld. die hem in reeckeninge geleden sullen worden, mits alleenlicken overbrengende dese. Actum opt stadhuijs der stede van Heusden 19 Maij 1624, all praeter Verhagen. Mij aldaer jegenwoordich. (was getd.) L. van Haeren". *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 27 verso.

CXXXII (blz. 364, aant. 4). „De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden ordonneren Lambert Jarens eerste ende opperste borgemeester der selver stede, te betaelen aen domino Gisberto Voetio, dienaer vanden heijlighen evangelii alhier, de somme van hondert ende vijftich ca: guld., zijne eerw. geaccordeert ende geschoncken, ten respecte de heeren magistraet der voors. stede onlancx gestaen hebben over den doop van sijnen sone genaemt Nicolaus Voetius mitsgaders in recompense van vele goede diensten ende vruchten, bijde gemelte Voetio, door de liberale gunste van vele steden ende collegien, te wege gebracht, omme te commen tottet opbouwen van het nieuw aengevangen gasthuijs, ende diemen noch andersints van hem is verwachtende, ende desen alleenlyck overbrengende sal de voors. somme van hondert vijftich ca: guld. den voornoemde borgemeester geleden werdden in uytgeven sijnder reeckeninge. Gedaen inde raedtcamer der stede van Heusden opt stadthuijs den 13en Aprilis 1627, de wethouderen all praeter Jan Daniels [van Berlicum] ende [Dirk Goossens] vander Horden. Mij aldaer jegenwoordich. (was getd.) L. van Haeren". *Oud-arch. Heusden*, E. 218, bijlage tot fol. 30 der gemeenterekening.

CXXXIII (blz. 369 aant. 7). Nadat de Dordtsche kerkeraad, uit het op 7 Juli 1625 verkozen drietal: Voetius, Teckmannus en Noltenius, den 8sten Sept. daaraanvolgend Arnoldus Teckmannus, predikant te Utrecht, beroepen had, die evenwel, 14 Oct. van dat jaar, bedankte, werd door het consistorie op 18 Aug. 1626 een nieuw drietal gemaakt, bestaande uit: Voetius, Everwinus en Swalmius. Reeds den 20sten Aug. deelde Balth. Lydius ter vergadering mede, hoe de gedeputeerden des kerkeraads met de achtbare magistraat gesproken en genoemd drietal haar hadden voorgeslagen „ende dat na verscheiden deliberatien was goet gevonden d. Swalmium voor ditmael voorby te gaen, dat haere

achtbaerheden geoordeelt hadden voor het beste te wesen, soo wy d. Voetium conden becomen, maer alsoo als noch geen noot ofte apparentie daervan is, daerop men sal moeten letten, datmen door d. Lavigne d. Everwinum sal beschryven om in de toecomende weecke syne gaven te laeten hooren".

Hierna melden de notulen van 25 Aug. 1626: „Also men verstaet, dat vande dry personen voorgeslagen, by myn e. heeren goet gevonden is te blyven by de twee eerste, naemelyck d. Voetium en d. Everwinum, ende dat geen apparentie is van d. Voetium te krijghen, also hy syn gemoet niet en kan disponeren om het beroep alhier aen te nemen, dat hij oock syn gemeynte niet en sach te konnen disponeren tot syne dimissie, is goet gevonden d. Samuelem Everwinum met den eersten te ontbieden, om syne gaven te hooren, ende dan te resolveren nae bevint van saeken".

Wanneer nu Everwijn, 5 Sept. 1626 beroepen en straks in Dordrecht bevestigd is, staat Voetius aldaar, den 27sten Mei 1629, bij de vacature na het overlijden van zijn vriend en geestverwant Balthasar Lydius, 20 Januari 1629, nog eens, maar dan voor het laatst, bovenaan op een zestal.

CXXXIV (blz. 370, aant. 2). „De kerckenraet van s Gravenhaghe bemerckende dat de kercke inden Haghe wel diende wederom met eenen vyfden leeraer voorsien inde plaetse van saligh: m: Wilhelmo Verhoeven, heeft verscheyden treffelicke leeraren in consideratie genomen door welcke dese kercke bequamelick soude connen bedient worden, doch also t'meestedeel van dieselvighe niet apparent waeren te connen vercreghen worden, so isset dat de kerckenraedt so nieuwe als oude mitsgaders oock de diakonen by een vergadert, goedt gevonden hebben dese vier predicanten te nomineren om wt deselve eenen te beroepen, namelick Abrahamum Doreslaer; Gisbertum Voetium; Johannem Heinsium, Sebastianum Dammannum; ende deselvighe den collegien van justitie ende magistraet van s Gravenhaghe voorgedraghen synde, heeft het hoff provinciael ende de magistraet vanden Haghe belieft noch dese daer by te stellen te weten: Dionysium Spranchuijsen; N. Lorium; Modaeum ende Hanecop. Waerby nochmeer gestelt syn geweest by myn heeren de gecommitteerde raden: Godefridus Udemans, Henricus Fabricius ende Placcardus. Wt alle welcke de kerckenraedt voornoemt, gheassisteert met den ouden ende met alle de diakonen op den 8en November 1626. naer aen-

roepinghe vanden naeme des Heeren by veelheyt van stemmen vercoren heeft den persone van Gisberto Voetio, omme naer dat hy so den collegien van justitie ende magistraet vanden Haghe als oock den Haeghschen classe voorgedraghen, ende haere approbatie vercreghen sal wesen naer order der kercke metten eersten beropen te worden.

Dese acte was van Lamotio als doemael praeses synedrii onderteyckent ende is oock den hove provinciael op hun begeeren copye van deselve gegheven.

Den 16en November 1626 is de classis by een geropen geweest by die vanden Haghe omme te hebben haere approbatie vande voorn. beroepinghe Voetii. Twelcke sij byeengecomen synde gedaen heeft doch met een censure volgende dese acte, etc. die de classis begeert heeft dat in onse kerckenraedts boeck soude gestelt werden.

Den 22en November hebben de kerckenraedt ende diakonen byeen vergadert ghedeputeert Lamotium, myn heer den raetsheer Casenbroot, ouderlinck ende Cornelis Michielsen Soetens diaken om te reysen nae Heusden ende den voorn. Voetium te beroepen tot dienst van dese kercke: maer also myn heere Casenbroot, door voorvallende beletselen, daer toe hem niet en conde verledighen, is in syn plaetse ghestelt geweest Henricus Hondius ouderlinck. Ende is tot bevoorderinghe van dese beroepinghe oock goet gevonden te versoecken het voorschryven vanden doorluchtighen prince van Orangien, vande e. m. gecommitteerde raden vande hoven van justitie ende vanden magistraet vanden Haghe dewelcke alle te samen haer ernstigh voorschryven so aenden magistraet als classis ende kercke van Heusden hebben medegegheven.

Is oock de magistraet vanden Haghe versocht geweest yemandt wt den haeren oock mede te willen committeren om de voorn. ghedeputeerde te vergeselschappen, waerop sy den e. Franchois van Geesdorp schepen vanden Haghe hebben gecommitteert.

Den 15en December syn brieven van Heusden, so vanden kerckenraedt ende magistraet aldaer als oock van Voetio selve ghecomen, waerin sij ernstelick ende vriendelick bidden, also sij verstaen hadden dat wij voor hadden beroepinghe op Voetium te doen (want door de ongelegentheyt van t weder ende coude, waeren duslanghe de ghedeputeerde tot die beroepinghe belet ende verhindert derwaerts te reysen) dat wij van ons voornemen wilden desisteren, ende gheen verloren arbeijt doen. Maer is evenwel goet

gevonden datmen met de saecke soude voortvaeren, datmen haer schryven beantwoorden ende den ghedeputeerden medegheven soude. Waerop sij, Lamotius, Hondius ende Cornelis Soetens, op den 18den Decemb. derwaerts syn ghereyst.

[En nu volgt deze kantteekening:] Die welcke op den 23en wederghekeert synde rapport hebben gedaen van haer wedervaeren, waer van de somme was, niet tegenstaende haer wterste devoir, dat sy noch Voetium noch kerckenraedt noch magistraet van Heusden hadden connen beweghen om tot de beroepinghe Voetii tot dienst vande kercke vanden Haghe te verstaen". *Acten kerkr. Den Haag*, 1620—1636.

CXXXV (blz. 371, aant. 1). In zijne vergadering van 5 Juni 1628 was het consistorie der Gereformeerde gemeente te Haarlem begonnen een gros te maken, bestaande uit negenentwintig predikanten. Tot een negental eerst verminderd, bleven ten laatste deze vijf kerkedienaren op de nominatie: Gisbertus Voetius, Gisbertus a Schoten, Johannes Crucius, Cornelius Petraeus en Sebastianus Dammannus. Voorts bevatten de notulen het navolgende:

„Verg. 13 Juny 1628. Praeside d. Josepho. Scriba d. Souterio. Na aenroepinge van Gods h. name, is na goede ende diepe deliberatie voortgevaren tot de verkiesinghe van een dienaer uyt de vyff boven vermelde predicanten, ende de stemmen int heymelyck by d. praesidem ende scribam opgenomen, zijn de stemmen in meesten getale, gevallen ende gegheven den eerw. broeder ende predicant dno. Gysberto Voetio, dienaer des godlicken woerts tot Huesden, ende hadde 17 suffragia, dese saecke, sal den ghedeputeerden des classis voergestelt werden, ende sullen tot dien eynde teghen de 14 Junii byeencommen, ende doer een expressen bode ontbooden werden, om met denselven de saecke eerst verhandelt hebbende, alsdan de vermelde verkiesinge den e. heeren burghermeesters voor te draeghen, daertoe de praeses met zyn ouderlingh ghenomineert is.

Verg. 19 Juny 1628. Josephus metten ouderlingh Weijns ende diacon Verschuijl hebben rapport gedaen, hoe datse nae de approbatie vande verkiesinghe op den persoon d. Gisberti Voetii, predicant tot Heussden gedaen by den e. gedeputeerden des classis van Haerlem, zyn geweest op Donderdagh voor de ed. achtbaere heeren burghemeesteren om te versoecken approbatie des selve, ende dat haere ed. alsoo sy maer twee jeghenwoordigh waren, niet en

konden resolveren omde absentie vande andere, doch datse haere resolutie des aengaande Josepho souden laten toecomen door den ed. secretarium; t'welck is geschiet op Sondach middagh; doch ondertusschen hebben haere ed. te kennen gegeven, datse meynden datter niemand teghen hebben en soude, alhoewel sij doen niet en konden het woord geven; doch wel toelieten datmen een brieff aen hem schryven soude door eenen expressen, om te laten weten hoe verre inde sake was geprocedeert; ende is t'selve gedaen door Jacques de Witte, de welcke, van daghe gecomen zijnde, een brieff van d. Voetio aen hem gesonden van Heusden tot Woudrichem (alsoo hy om het peryckel niet verder en dorstede reijsen) heeft medegebraght; waer over deputatie is gevallen eenigher personen [sic], ende zijn [gedeputeert] d. Henricus Swalmius, Josephus vander Rosieren, Cornelis Endt ende Dirck Verschuyl, respective predicanten, onderlingh, ende diacon, om sich nae d. Voetium met behoorlijcke credentie te vervoeghen, ende hem de acte van sijne verkiesinghe te offereren, nevens der ed. heeren burghemeesteren missive aen hem, ende sijne ed. magistraten.

Verg. 20 Juny 1628. Alsoo Josephus rapport heeft gedaen, dat de ed. achtbaere heeren burghemeesteren verstaen, datmen met d. Voetio niet verder voor de eerste mael soude gaen, dan alleenlijck hem bekendt te maken de verkiesinghe op sijn persoon gedaen, ende versoecken daer op sijn gaven alhier te willen laten hooren, als mede sulcks aende ed. heeren magistraten ende kerckenraed tot Heusden, dat haere ed. gelieven d. Voetio toe te laten, om op sijne verkiesinghe alhier te predicken; om daer nae, volghens d'ordre, hem de beroepinghe te behandighen; waer op de broederen, daer inne groote swaricheijt siende, als zijnde een middel waer door te vreesen dat [de] verkiesinghe, op hem voors. gedaen, chrachteloos sal wesen, hebben eendrachtelijck goet gevonden, alsoo d. Voetius voor desen hier by sekere gelegentheijt heeft gepredickt met goet contentement der toehoorders, ende van veelen tot Heusden is gehoort, bij den ed. heeren burghemeesteren instantelijck aen te houden, dat [men] d. Voetio met de verkiesinghe te ghelijck de beroepinghe soude moghen offereren, ende sijne dimissie daer t'noodigh is, versoecken, waer nae hy voor sijne bevestinghe hier kan gehoort worden, ende zijn daer toe gedeputeert d. Swalmius, d. Geesteranus, heer schepen Veer ende Cluijskens.

Alsoo het oock heer schepen Endt, dewijle hy fabrijck is, sijne

deputatie nae Heusden niet en kan voltrecken, om dat de heeren burghemeesteren hem niet en konnen missen, te meer om dat de andere fabrijck sieck is, ende daerom begheert hebben datmen hem soude verschoonen, ende een ander in sijn plaetse kiesen, is sulcks geschiet, ende in sijn plaetse verkooren d'heer schepen Veer.

Extraord. verg. 29 Juny 1628. Praeses d. Campius. De broederen gecommitteert naer Heusden om met d. Voetio te handelen over het beroup bijde kercke van Haerlem op sijn persoon gedaen, weder thuijs gekeert sijnde hebben gerapporteert hoe datse nijettegenstaende alle instantien soo aen d. Voetium gedaen, als oock aen die vande kerckenraed ende magistraet tot Heusden, nijet en hadden connen effectueren nochte obtineren; maer dat d. Voetius weygerigh is geweest selffs sich gelaten te stellen, gelijck als oock die vanden kerckenraed nijet tegenstaende darop seer aengehouden wiert, ten eijnde de redenen van die van Haerlem gebalanceert synde, tegen de redenen des kerckenraeds van Heusden, in een hooger kerckelicke vergaderinghe, men soude moghen sien wat stichtelickst voor d'een ofte d'ander kercke moghte geoordeelt ende bevonden werden. Doch heeftmen sulcx noch bij d. Voetium nochte bij die vanden kerckenraed connen verwerven, maer soo wel by d'een als d'ander alle hope van syn persoon te connen becomen tot dienst deser kercke, is affgesneden; gelijck dan oock de heeren burgemeesteren van Heusden met een expresse missive aen heeren burgemeesteren van Haerlem seer ernstelyck hebben versocht datmen doch geen nieuwe instantie en wilde doen omde saecke ende versouck te hervatten. Alsoo sy tot syne dimissie voor tegenwoordigh niet en conden nochte souden verstaen. De vergaderinghe dit rapport hoorende ende contentement nemende aende debuoiren bij de gecommitteerden in dese saecke bewesen, heeft geoordeelt datmen het hier bij soude laten blyven, ende datmen in een volgende vergaderinghe, daer toe extraordinairlyck aen te stellen, tot de verkiesinghe van een ander persoon soude treden".

Acten kerkr. Haarl., loopende van 20 Juli 1621—20 April 1629.

CXXXVI (blz. 374 aant. 2). „Aen de edele, achtbaere, seer voorsienige heeren, drossaert, schouth, schepenen ende borgemeesteren der stede Heusden:

Vertoonen uwer EE. dienstwillige d'officieren der Engelscher garnisoenen alhier, hoe dat sij tot haere ende der garnisoenen

costen wederom hebben aangenomen seeckeren predicant genaemt Samuel Batcheler, ende dat de voornoemde predicant op het sobere tractement seer qualijck hem selven in desen ongelegen winter tijt sal konnen onderhouden ende d'oncosten van huijshuere, brant, ende andersins sonder eenich extraordinairs subsidie connen vervullen.

Versoecken derhalven soo in haeren als des voors. predicants naeme, dat uwe EE. gelieve of ten opsicht van soo noodigen dienste als den voorn. predicant in uwer EE. stede alhier is doende, ofte alleen uijt speciale gunste, den voornoemden predicant acchijs vrij te maecken, ende voor desen winter met sooveel brant te versorgen, als dan uwer EE. nae haere discretie sullen goet vinden. Dit doende etc."

Den 5den Januari 1621 werd hem door Heusdens magistraat „provisionelyck" toegevoegd 12 gld., maar „sonder dat t selve getogen soude mogen werden in consequentie". *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 44 der gemeenterekening over 1620. Vgl. daarmede: E. 216, bijlage tot fol. 49 der gemeenterekening over 1619.

CXXXVII (blz. 380, aant. 2). Welke zotte „problemen" het vraagstuk der zondagsviering, bij monde of geschrifte der toenmalige godgeleerden, niet zelden in het leven riep, moge blijken uit wat Martinus Schoockius in zijne „Exercitationes variae" meende te moeten aanvoeren:

„Sed, quid si ergo pastoris femoralia, die Dominico induenda, ita rumpantur, ut pro colligatione non admittant ligulam, et hoc die Dominico demum rev. d. pastor animadvertat, utrum praestabit, eum domi manere, atque cum grandi jactura ecclesiae, concionem, ad quam se praeparavit, differre, an vero praesentem operam sartoris implorare? Item, si quis hujus ordinis calceos non possit aptare pedibus, an non pariter, Dominicus licet dies sit, potius advocabit sutorem, quo praesentaneum remedium adferat, quam ut concione abstineat? Quid, si idem vir rever. amissa sui musaei clave, non possit vacare praeparationi ad concionandum, utrum praestabit, advocare fabrum, qui dictum musaeum recludat, an domi manere, an vero crudos conceptus evomere? Scio, dici posse, haec omnia pridie cogitanda, praemeditanda, atque praeparanda esse. Sed, quam multa non cadunt inter calicem, supremaque labra? Pro certo mihi relatum est, in quodam Hol-

landiae municipio, quendam ecclesiae seniorem, saepius indignatum fuisse, quod chirurgi (qui apud nos in Belgio, fere quoque barbi-tonsores sunt) die Dominico vacarent demetendis et comendis crinibus, accidisse vero, ut uxor hujus hominis, Tanaquili non absimilis, dum ipse pro more die Dominico mane surgeret, inciderit cum marito in rixam, atque quos floccos barbae, (quam exemplo cujusdam pastoris, sibi amici, promissam alebat) evulserit: cum vero homo meus videret, se deformatum esse, exemplo legatorum Davidis (2. Sam. 10.) ab hac sua Ammonitide, et tamen desideraret concioni interesse, vocat vicinum chirurgum, qui renuit operam impendere restituendae barbae, quod et metuat censuram consistorii, et, si secus faciat, mulctam tribui debeat. Advocatur mox alter, sed tyro, qui e cognatione hominis misere deformati erat, a quo vix precibus impetrari potuit, ut praesenti necessitati remedium afferret. Eo haec refero, ut pateat, quinam fluctus in simpulo per homines improvidos consueverint concitari". Schoock., *Exerc. var.*, p. 108.

CXXXVIII (blz. 385, aant. 2). „De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden ordonneren Lambert Jarens eerste borgemeester der selver stede, te betaelen aen domino Gisberto Voetio dijenaer des Godlicken woorts alhier de somme van sestien ponden grooten vlaems te sesse gulden t'pondt, denselven bijde stadt vereert in recompense van seecker boeck bij hem gemaect geintituleert Proeve vande cracht der godtsalicheyt, ende de magistraet neffens die van Rotterdam gedediceert ende desen alleenlicken overbrengende sal de voors. somme van sestien ponden grooten vlaems, den voors. borgemeester geleden worden in uytgeven sijnder reeckeninge. Actum opt stadthuijs der voors. stede den 17en Aprilis 1629. De wethouderen all praeter Dingman Adriaensen. Mij aldaer present, (was getd.) van Haeren. 1629". En daaronder stond deze kwijting:

„Bekenne ick ondergeschreven de boven gemelte somme van XCVI gulden ontfanghen te hebben uijt handen van den borgemeester Jarens, bedancke syne e. mitsgaders de achtb. magistraet voor haere liberaelheyt. Actum desen 18 Maij 1629, (was getd.) Gisbertus Voetius". *Oud-arch. Heusden*, E. 219, bijlage tot fol. 39 der gemeenterekening.

CXXXIX (blz. 386, aant. 4). Met welke „redenen ende conse-

quentien" Tilenus toentertijd de Contra-remonstrantsche kerkleer bestreed, moge blijken uit de navolgende staaltjes:

„1. Eerstelijck, indien de gene, die de voorsz. leere houdt, daer toe eenen ongheloovighen trecken wil: soo sal de ongeloovige seggen .... dat nae 't oordeel deser apostelen van Dordrecht of van Ales, den aldersnootsten hypocrijt ende verrader ter werelt op 't alderlevendichste representeert ende vertoont het beelt van dien God, die hy vercondiget". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 3, 4.

„2. Laet ons nu wijders vernemen, of den dryver van dese leere meer voordeels sal doen by een woest ende ongeregelt christenmensch, wanneer hy sulck eenen pooght te brenghen tot sijns levens beteringe. Hy sal hem dan voor oogen stellen de leelickheydt van syne sonden, de ergernisse syns naestens, d'ondanckbaerheydt ende misdaedt tegen synen schepper ende verlosser, de dreyghementen vande wet, de wraecke Gods, bereydt teghen alle onboetveerdighen. Hier op sal desen mensch, die meer wetenschap ende kennisse der synodale leere, als goede conscientie, heeft, synen bestraffer tot der synodisten maximen ende grondt-regulen wijsen .... ende seggen, dat hy van de leere der ghener, die men Arminianen noemt, sulck een afgrysen heeft, dat hy sich niet en wil verweerdigen de minste neersticheyt te doen, oft te pogen, om hem tot het goede te begeven, uyt vreese, dat hy de genade, die onwederstaenlijck werckt, mochte verdonckeren, ende den mensche eenige vryheyt toeschryven". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 7, 8.

„3. Maer 't mach wesen, dat hy hem beter in zijn dienst quijten sal, wanneer hy aenveert het ampt van eenen vertrooster eenes ellendigen benauden mensches, dan hy heeft connen doen, wanneer hy hem moeyde 't werck eens bekeeraers tegen eenen ongheloovigen, ende eens bestraffers tegens een profaen onheylich mensche, die den name ende titul van een christen voert by der hand te nemen.

Het fundament van alle vertroostinghe voor een benaude ziele, is van allen tijden gesocht ende gevonden geweest inden dood ende 't lijden onses heeren Jesu Christi, deur welcke hy de gerechticheyt Godes syns Hemelschen Vaders voldoen ende versoeninge voor 't geheele menschelijcke gheslacht verworven heeft... Maer den krancken oft andersins benauwden mensch, en sal dit rechte fundament van 't woord Gods nimmermeer konnen vereeni-

ghen met de valsche fundamenten van den tweeden artijckel des Dordtschen synodi: die mede-brengt: dat Jesus Christus alleene ghestorven is voor een kleyn ghetal van persoonen, dewelcke alrede tot de salicheyt waren vercoren van den Hemelschen Vader, die in dit syn besluyt niet meer heeft ghesien op desen dood syns soons, als op het gheloove deser uytvercorene". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 12, 13.

„Summa, summarum: men sal noch eens daer toe komen, dat men geloove, dat het beter soude zijn gedaen, de vermaningen tot God te wenden, dat hy doch syn werck volbrenge in den menschen, dat hy haer bekeere, verbetere ende trooste deur syne almogentheyt, dat gheen mensche de selve meer moge wederstaen. Ende dat het by-komt by gebreck van God, dat so veel menschen ongeloovich, onheylich, ende desperaet blyven: overmids hy haer onthoud ofte oock altemet ontrect die genade, die noodich is so wel om sich te bekeeren, als om sich tot een beter leven te begeven ende in het geloove te volherden". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 18.

CXL (blz. 391, aant. 5). Naderhand gaf vader Cats, als van Beverwycks medewerker aan diens *Schat der ghesontheyt*, op blz. 31 en 32, het hierboven gemelde vraagstuk in deze rijmverzen terug:

Het is een hart geschil, en over langh gedreven,
Hoe ons de gronden staen van dit ellendigh leven,
En of Godt aen den mensch, als door een stale wet,
Syn dagen heeft bescheert, syn palen heeft geset:
En of hy met beleyt, en door besette reden,
Een vaster leven-kracht kan brengen in de leden,
Dan of een yders tijt soo vast versegelt staet,
Dat hem geen kunst en helpt, geen hinder oyt en schaet.
Hy die van al het stuck de gronden soeckt te kennen,
Die tale naer het werck van al de soete pennen,
Die onse Beverwijck te samen heeft gebracht,
Daer wert het diep geheym getogen uytter nacht.
'T is dan mijn voorstel niet hier dieper in te treden,
Want tot soo grooten werck behoeft een langer reden;
Maer om hier kort te zijn, soo segh ick heden dit,
Een yder neemet op tot sijn bescheyden wit:
Het eynde van de mensch is aen den mensch verholen,

De middels even-wel zijn yder een bevolen;
Ghy doet wat u betaemt in sieckt' en ongeval,
En weest dan voort getroost hoe Godt het schicken sal".
Vgl. dr. Schotel, *A. M. v. Schurman*, blz. 83.

CXLI (blz. 392, aant. 2). Hoe Beverovicius ten slotte over de zaak in quaestie oordeelde, blijkt o. a. uit blz. 35 van zijn *Schat der ghesontheyt*: „Ende niet alleen dat de wijsen onder de heydenen hier in los gaen, selver de godts-geleerden weten naeulicx dit stuck soo vast te setten, datter geen waerschijnelicke redenen zouden teghen ghebracht konnen werden. De genees-meesters wetende, dat het sorgelick is buyten de palen van sijn beroep te gaen, en steken haer selven hier soo verre niet in, datse haer zouden laten voorstaen, dit geschil te konnen neder-leggen. Evenwel overleggende, dat hare konste niet te vergeefs van den alwijsen Godt den mensche gegheven is, soo houden sy dit met de reden best over een te komen, dat Godt den mensche een tijt des levens gestelt heeft, ende dat hy hem volgens die bepalinghe een gestaltenisse ende ghematigheydt des lichaems gegeven heeft, om tot soodanigen tijt te mogen in wesen blijven: maar dat weynigh menschen tot haren bepaelden tijt geraken, sommighe door versuym ende onachtsaemheyt, om haer goede en stercke nature wel te bewaren, ende met goede middelen haer lichaem van sieckten te bevrijden, andere door vallen, verdrencken, quetsen, ende diergelijcke ongeluck".

CXLII (blz. 393, aant. 1). In lijnrechte tegenspraak met Voetius' verklaring, *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 717 afgelegd en hierboven aangehaald, berichten de Utrechtsche vroedschapsnotulen:

„Saterdaechs den 14.en Juny s'nanoens. — Rapporteerden de heeren outburgermeester Nypoort ende d'andere heeren gecommitteerden volgens hare commissie vanden 9.en deser geweest te sijn tot Heusden omme te beroepen d. Gysbertum Voetium tot professor theologiae etc. ende dat hare E. eijntel. syne dimissie vercregen hebbende met syne eerw. waren geaccordeert volgens de naebeschreven acte,

achtervolgende seeckere commissie bij burgermeesteren ende vroetschap der stadt Utrecht gegeven aen Johan vander Nijpoort, Peter vander Lingen, Aernt Foeijt outborgermeesteren, ende Gysbert vander Hoolck alle schepenen der selver stadt in date den 9.en

deser maendt, hebben de selve heeren beroepen tot professor inde h. theologie, midtsgaders de Hebreische ende andere Orientaelsche talen inde illustre schole der stadt Utrecht voors. d. Gisbertum Voetium bedienaer des h. euangelii inde stede Heusden, die oock de selve professie nae voorgaende geimpetreerde dimissie vande e. heeren vande magistraet ende kerckenraedt der selver stede geaccepteert heeft, op een jaerl. gagie van twaelff hondert guld. daer in begrepen de huijshuijr, ende op sodanige ordre ende instructie als de heeren burgermeesteren ende vroetschap der stadt Utrecht voors. goet vinden sullen daer op te maecken.

Actum tot Heusden den 12.en Junij 1600 vier ende dertich ouden styls, was ondertd. J. van Nijpoort, Peter vander Lingen, A. Foeijt, G. Hoolck, Gisbertus Voetius".

CXLIII (blz. 393, aant. 4). De acte, waarmede Gorcums classis Voetius, bij zijn vertrek naar Utrecht, dimitteerde, was van dezen inhoud:

„Universis et singulis praesens hoc nostrum instrumentum lecturis vel audituris salutem a Salvatore plurimam.

Nos pastores et seniores, classem Gorinchemensem constituentes, testamur rev. et doctissimum virum d. Gisb. Voetium abhinc annos circiter viginti tres classis nostrae membrum fuisse, ac se continuo praestitisse strenuum doctrinae orthodoxae propugnatorem, sincerum pietatis ac εὐταξίας ecclesiasticae assertorem, ipsumque diligenti sua praesentia classicales conventus nostras ornasse, piis prudentibusque consiliis ac cordatis auxiliis in rebus arduis ad ecclesiae aedificationem spectantibus fideliter juvisse, onera sibi a classe imposita promte fortiterque sustinuisse, atque ita industriam suam ac zelum in caussa Dei abunde nobis probasse. Quo nomine gratissimum nobis fuisset, si optato ipsius consortio porro nobis frui licuisset. Veruntamen quandoquidem Deo Opt. Max. visum est, dotibus hujus rev. ac dilecti nostri symmystae uti ad ss. theologiae et hebraeae linguae in illustri schola Ultrajectina professionem obeundam, precamur Dominum Deum nostrum, ut sanctos labores conatusque hujus nostri fratris clementer secundet, in nominis sui divini gloriam, et scholae ac ecclesiae aedificationem. Rogamusque universos et singulos, cujuscunque sint ordinis, ut rev. hunc virum, talem quem diximus, habeant, agnoscant, omnibusque debitae benevolentiae officiis prosequantur". *Hand. cl. Gorc.*, 21 Aug. 1634.

CXLIV (blz. 395, aant. 1). De voorrede van Voetius' afscheidspredikatie wijst, onder meer, ook op de methode door hem bij zijn preeken gevolgd, als hij daar namelijk betuigt:

„Ick hebbe wat lange gewacht; eensdeels om dat soo veel tijts naulijckx my overich is om het gemelde afgescheyt met eenen breeden ende gemeynsamen stijl (gelijck het doen gepredickt is, of immers ten naesten by) uyt mijne corte notulen ende dispositie in het latijn en in het ruych beworpen, soo op te maecken ende in het net te schrijven; anderdeels, om dat ick tot het wel-schrijven van sulcken werck my altijts swaerlijck hebbe konnen of willen begeven, meynende dat soodanige leeringen ende bewegingen veel beter ende crachtiger met de levende stemme als met inckt ende papier verthoont werden". Voet., *Afs.-pred.*, voorrede, eerste uitgave, 1636.

CXLV (blz. 395, aant. 2). „De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden ordonneren Sebastiaen Beelaerts eerste borgemeester derselver stede, te betaelen aende achtbare Deliana huijsvrouwe domini Gisberti Voetii, gewesene kercken-dijenaer der voors. stede, ende alsnu beroepen totte professie der h. theologiae ende Hebreeuse tale inde illustre schole tot Utrecht, de somme van hondert ende twintich ca: guldens, haer byde heeren magistraten tot eene memorie ende gedachtenisse vereert, zoo int respecte van haer achtbaerheyt, als van haer voors. eerw. man, die den kercken-dyenst alhier den tijt van seventien jaeren lanck seer getrouwelyck ende nijetmin zorchvuldichlyck heeft becleedt gehadt, ende zulcx mede in danckzegginge van alle tselve, ende desen alleenlyck overbrengende, sal de voors. somme van hondert twintich guldens, den voornoemde borgemeester geleden worden in uijtgeven zijnder reeckeninghe. Actum opt stadthuijs der voors. stede inde raedtcamer opten 19^{en} Augusti 1634, all praeter S. Beelaerts. Mij mede jegenwoordich, (was get^{d}.) Adr. van Haeren, 1634". *Oud-arch. Heusden*, E. 221, bijlage tot fol. 30 verso der gemeenterekening.

Nog breng ik hier mijn oprechten dank aan den vroegeren en den tegenwoordigen bibliothecaris der stedelijke boekerij te Haarlem, de HH. C. J. Gonnet en J. W. Enschedé; aan den president van het seminarie der bisschoppelijke cleresij te Amersfoort, den zeer eerwaarden heer J. J. van Thiel, gelijk mede aan den eerwaarden heer C. Deelder, oud-roomsch pastoor te Utrecht; aan de HH. hervormde predikanten: W. van den Hoonaard te Driel, dr. G. J. van der Flier te 's-Gravenhage, H. van de Hagt te Rotterdam, C. de Wilde te Schiedam, dr. P. Steen en A. Loeff te Dordrecht, A. Wartena te Gouda, dr. L. A. van Langeraad te Lekkerkerk, P. E. Barbas te Haarlem, A. B. ter Haar Romeny te Middelburg, dr. A. van der Flier en dr. J. K. Koch te s'-Hertogenbosch, W. Oudegeest en diens opvolger, H. Worst, te Vlijmen, D. E. J. Hupkes te Sprang, alsook aan de eerwaarde kerkeraadsleden dier respectieve gemeenten.

Geen hunner, wien ik onder het verzamelen van vorenstaande bijdragen te vergeefs om inlichting en hulp heb gevraagd.

VERBETERINGEN.

Blz.	13	regel	7	v. o.	*staat:*	1617,	*lees:* 1614.
»	19	»	7	v. b.	»	tuige,	» getuige.
»	20	»	10	»	»	Abrecht,	» Albrecht.
»	23	»	7	v. o.	»	Collegicum,	» Collegium.
»	23	»	7	»	»	aant. 1,	» aant. 2.
»	61	»	19	»	»	blz. 7,	» blz. 47.
»	83	»	2	v. b.	»	privaat-collegie,	» privaat-college.
»	102	»	13	v. o.	»	*Gomarii*,	» *Gomari.*
»	118	»	14	v. b.	»	opgevallen,	» opengevallen.
»	125	»	8	v. o.	»	Arkel,	» Andel.
»	155	»	3	»	»	in hare jeugd,	» ongehuwd.
»	299	»	12	»	»	Groninger-Ommelander,	» Groningen-Ommelandsche.
»	318	»	4	»	»	aant. 3,	» aant. 4.
»	393	»	19	»	»	bijlage LXXXIV,	» bijlage LXXXV.
»	394	»	14	»	»	aant. 1,	» aant. 2.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.